

Sultan Abdülhamid ve
YILDIZ KAMARİLLASI

Süleyman Kâni İrtem

TEMEL YAYINLARI

YAYIN NO: 138

Tarih/Kültür Dizisi: 30

ISBN: 975-410-061-6

© Tüm yayın hakları *Temel Yayınları*'na aittir.

Dizgi

Temel Dizgi

Tashih

Burcu Kocahanoğlu

Kapak

Ebru Grafik

Baskı

Bayrak Matbaacılık Ltd. Şti.

2003 – İSTANBUL

TEMEL YAYINLARI

Piyerloti Cad. Dostlukyurdu Sok.

Hacıbey Ap. No. 10 Daire 5

Tel:(0-212) 516 23 52 - 517 73 20

Fax: (0-212) 517 75 96

Çemberlitaş - İSTANBUL

temelyayinlari@hotmail.com

Süleyman Kâni İRTEM

Sultan Abdülhamid
ve
YILDIZ KAMARILLASI

*Yıldız Sarayı'nda Paşalar, Beyler,
Ağalar ve Şeyhler*

Yayına Hazırlayan
Osman Selim KOCAHANOĞLU

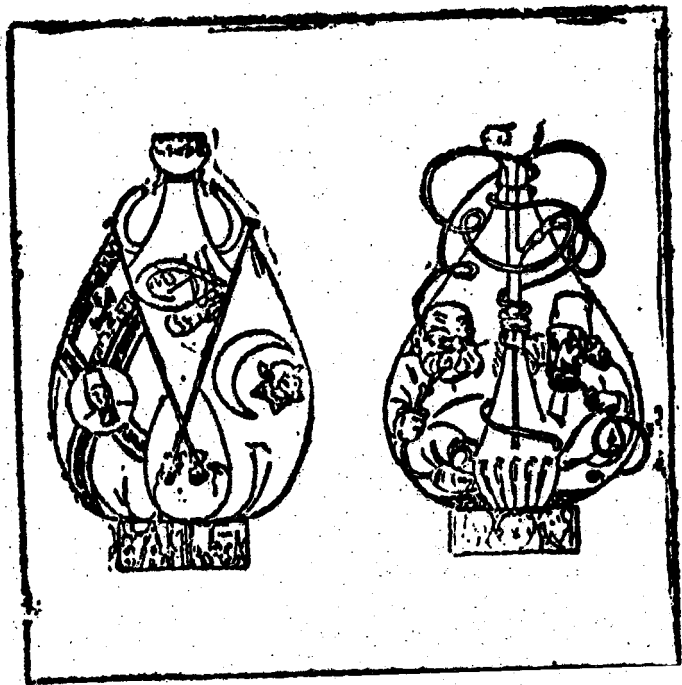

İkinci Bölüm

ABDÜLHAMİD DEVRİ RİCÂLI

1. Abdülhamid devri meşhurları: Maarif Nâzırı Münif Paşa...	97
2. <i>Osmanlı'nın sanayileşmesi üzerine Abdülhamid'in bilinmeyen bir muhturası...</i>	102
3. Abdülhamid'in fikirleri ve tarih ötünde bir değerlendirme...	109
4. <i>Abdülhamid devri meşhurları: Mansurizâde Mustafa Paşa...</i>	113
5. Abdülhamid devri meşhurları: Bağdat Valisi Nâmık Paşa...	120
6. <i>Abdülhamid devri meşhurları: İstanbul Şehremini Mazhar Paşa...</i>	127
7. Abdülhamid devri meşhurları: Müşir Ahmed Eyüp Paşa...	134
8. <i>Fener Rum Patriki Yovakim Efendi ve Sultan Abdülhamid...</i>	139
9. Abdülhamid devri meşhurları: Sadrazam Cevad Paşa...	145
10. <i>Hidiv Abbas Hilmi Paşa ve Mısır'a verilecek ferman meselesi...</i>	153
11. Adliye Nâzırı Rıza Paşa'nın Selânik Valiliği...	161
12. <i>Times Gazetesi muhabiri Bloviç'in, İstanbul ziyaretinde gördükleri...</i>	164
13. Bloviç Abdülhamid huzurunda...	178
14. <i>Agop Efendi'nin maliye nazırlığı ve Cuma namazı kılmayan Şeyhülislâm...</i>	187
15. Bir Yusuf Kâmil Paşa portresi...	193
16. <i>Abdülhamid devri meşhurları: Sadrazam Halil Rifat Paşa...</i>	195
17. Abdülhamid devri meşhurları: Hariciye Nâzırı Kürt Said Paşa...	206
18. <i>Alman İmparatoru Wilhem'in iki İstanbul ziyareti...</i>	210
19. Osmanlı nükteleri: Ahıra saklanan Vükelâ...	218

20. <i>Hariciye nâzırı Tevfik Paşa ve müsteşarı Dadyan Artin Paşa...</i>	228
21. Abdülhamid'e yanıldığıı itiraf eden İngiliz elçisi kim?...	235
22. <i>Abdülhamid ve Paris elçisi Münir Paşa...</i>	239
23. Vidinli Tevfik Paşa ve bir rüşvet dolabının hikâyesi...	242
24. <i>Abdülhamid'in Mekke emirine yazdığı mektup ve Yezidîlik...</i>	247
25. Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve Abdülhamid...	250
26. <i>Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa...</i>	252
27. Abdülhamid'in çekindiği Deli Fuad Paşa ve Şam sürgünü...	262
28. <i>Türk müzeciliğinin kurucusu, Hamdi Bey ve İskender'in lahdi...</i>	273
29. Saray Eski Silâhlar Müzesi nasıl kuruldu ve nasıl kapatıldı?...	280
30. <i>Abdülhamid devrinde nişan ve rütbe bolluğu...</i>	284
31. Serasker Rıza Paşa ve Abdülhamid...	293
32. <i>İslâm itihadı ve Singapur'a gidecek kitaplar meselesi...</i>	299
33. O devrin olayları, insanları ve nükteleri?...	302
34. <i>Abdülhamid devri meşhurları: Trabzon Valisi Kadri Bey...</i>	315
35. Yıldız Sarayında Paşalar meclisi: Serasker Rıza ve İzzet Paşa kavgası...	321
36. <i>Osmanlı ricalinin rüşvet hastalığı...</i>	330
37. Abdülhamid'in Ceyb-i Hümâyunu, dış kirası ve atıye dilenciligi...	342
38. <i>Bedirhanîler, İstanbul Şehremini Rıdvan Paşa'yı niçin öldürdü?...</i>	350
39. Metroviçe ve Manastır'daki Rus konsolosları niçin öldürüldüler?...	362
40. <i>Abdülhamid'in Ferid ve Memduh Paşaları...</i>	367
41. Taşoz Adası nasıl işgal edildi?...	379
42. <i>Sisam Adası'nda isyan ve Osmanlı donanmasının müdahalesi...</i>	382

Sultan Abdülhamid ve
YILDIZ KAMARILLASI

Olaylar ve Kişiler

Birinci Bölüm
ABDÜLHAMİD'İN İKİ PAŞASI

1 - Abdülhamid'in yedek akçesi Sadrazam Said Paşa...

Said Paşa fitraten keskin ve cevval bir zekâyâ malikti; natuk ve bahhas, pek çalışkan idi. Neşeli zamanlarda nezaketle nezaheti cemedden müzahabeleri tatlı idi. Didingen, teessürü galib, hissiyatı feverana müstaidi; çabuk münfail olurdu; bu halini derhal sezdirirdi.

Medrese tahsili görmüştü ⁽¹⁾ Fransızca'yı, siyâsî ilimleri sonradan öğrenmişti. Fransızca'yı ağır, fakat dürüst söylerdi. Bir meselenin müzakeresinde kendi varlığını göstermek için hemen kitaplar tedarikiyle tettebular yapar, kitaplardan yalnız o meseleye müteallik bahisteri okur, ötesini zafî irfaniyle süsler, ikmal ederdi.

Kitabetinde selikası açık ve münakkah idi. Kalemî lisanı gibi mahsuldar idi. İmlâ tarikiyle saatlerce ve sahifelerce yazı yazardı. Kalemîni istediği gibi oynatmağa muktedirdi. Yukarıdan aşağı doldurulmuş kağıtları birer ikişer dakikada okur, yerlerini işaretle arkalarına upuzun buyrultular yazardı. Kalem işlerini mükemmel bilirdi; resmî evrak üzerine izah ve istizahları bitmez tükenmezdi.

Dikkatli idi. Kalemlerden çıkan müsveddelerde ve beyazlarda harfler, noktalar tamam ve yerli yerinde olmalı idi; olmazsa camı sıkılır ve harflerin hakları gözedilmeli, yoksa kelimeler yanlış okunabilir diye kâğıdı kabilshe tashih olunmak, olamazsa tekrar yazılmak üzere mutlaka iade ederdi.

Bir çok kelimeleri telaffuzda dilini İstanbul şivesine alıştıramamıştı. Titizdi; müteenni idi; bu teennisi tereddüd ve vesveseye kadar da varırdı. İnce düşüncelerinde, sık eleyip dokumalarında mesuliyetin nihayeten kendisine teveccüh etmemesi kaygıları hâkim görüldür. Resmî evrakın suretlerini aldırır, bazan bunları aynen saklardı.

Denilebilir ki bir buçuk sene kadar (11 Şaban 1293 - 7 Muharrem 1295) [m. 2 Eylül 1876 - 11 Ocak 1878] mabeyn başkâtibliğini ifa ettiği Abdülhamid'in evhamı kendisine bulaşmış idi. Her işin sonunu uzun uzadıya düşünür, padişaha karşı üf ile hareketi, aradaki rabitanın kesilmesini tasvib eylemezdi. Sıkışınca iş başından çekilmeği ihtiyar ederdi.

Midhat Paşa'nın akibeti Said Paşa üzerinde, Abdülhamid'e karşı hareketinde tesir yapmış olduğu hiss olunur. Said Paşa namuslu idi; irtikâb ile katiyen lekelenmemiştir. Nesi var idiyse uzun memuriyet hayatında aldığı maaşlarından, padişahın ihsanlarından toplanmıştı.

Âli Paşa sadaretinin sonlarına doğru sıhhatinin muhtel olduğunu gördüğü, işten çekilip istirahat etse hayatını biraz daha temdit ihtimalini bildiği halde böyle bir hareketi ihtiyar edememişti. Bundan son nefesine kadar hizmet arzusunun, yerinde başkasını görememek, kıskançlığın tesiri olduğu muhakkak görünmekle beraber başka bir düşüncenin de bu sebeplere inzımam eylemiş olması ihtimalden uzak değildi.

Âli Paşa borçlu idi. Ayağı sürçtüğü hissedilir edilmez, düşmanlarının da tahrikiyle, alacaklılarının kendisini izaca, zorlamağa, tezlile başlamaları hiç de müstebat değildi. İktidar mevkiinde sebat ise bu hallerden selâmet demektir!

Said Paşa'nın kalbinde böyle düşüncelere, üzüntülere yer yoktu! Çünkü o hesabını pek iyi bilirdi; eslâfından pek çokları gibi müsrif değildi. İdareli, kanaatkârane tasarrufa son derece riayetkârâne yaşardı.

Jön-Türklerin neşriyatında Said Paşa için «Şapur Çelebi» lâkabı çok tekrar edilirdi. Beylikçi Raif Bey'e dostlarından biri Said Paşa'ya bu «Şapur Çelebi» lâkabı verilmesinin sebebini sormuş, şu cevabı almıştı: "Üsküdar'da Şapur Çelebi denilir hasis bir zat varmış; Said Paşa'ya da bu zata teşbihen böyle denilir!"

Ailesine pek merbut olan, her bir ferdinin sıhhat ve afiyeti, huzur ve saadeti, istikbali için kalbi titreyen Said Paşa israfatıyla ailelerine ancak müthiş borçlar bırakan Âli Paşa gibi seleflerinin hallerinden ibret dersi almıştı. Nümayiş ve debdebeden şahsan hiç hoşlanmadığı, darat ve haşmet içinde yaşayarak göze batmağı akıl kârı saymadığı, varı-

nı irtikâb ile öyle kolayca kazanmamış bulunduğu, paranın her zaman için lüzum ve ehemmiyetini takdir ettiği için eline geçeni beyhude sarfetmektense biriktirmeği tercih etmişti.

Tarihin muhakemesine pâk ve saf bir nasiye ile çıkmak Said Paşa'nın en büyük emeli idi. Bunun için çok didinmiştir. Said Paşa bir mesele hakkında Koca Reşid Paşa gibi bir kaç rey bulur, söyler, bunları vuzuh ve selâsetle hülâsa eder, arkadaşlarına:

– Böyle demek de var; şöyle demek de var! Ne buyurulur? diyerek, reylere müracaat ederdi.

H. 1257'den 1269 tarihine kadar dört defa hariciye nezaretinde bulunmuş olan Rifat Paşa zekâ ve fetaneti, siyasî işlerde vükuf ve basireti müssellem olmakla beraber reyinde şiddet ve katiyet sahibi değildi. Müzakere meclislerinden bir mesele hakkında bir kaç türlü tesviye sureti gösterir, fakat işe en uygun olanını kendisi kestiremediği gibi meclise dahil olan âzayı da çok defa şaşırtırdı. Hattâ günün birinde âzadan biri:

– Paşa hazretleri siz konağınızda iyice düşünüp katî karar verdikten sonra buraya gelseniz iyi olur. Muhtelif beyanatınızla zihnimizi darmadağın ediyorsunuz, diye kendisine sitem etmiş idi.

Said Paşa'ya böyle sitem etmeğe mahal olamazdı; çünkü o nihayet ve uzun bahislerden sonra kendisinin tercih ettiği reyi söylerdi. Yalnız bunda şiddetle ısrarı görülmezdi.

(Kâmil Paşa bu hususda Said Paşa'ya tamamıyla zıd idi. O her iş için yalnız bir hal tariki bulurdu; artık tereddüt etmeyerek onda ısrar ederdi.)

Said Paşa'nın söz bulmakta müşkülât çekmek şanından değildi. İş başına gelince ne maiyetine, ne kendi mensuplarına göz açtırmaz, asla yüz vermezdi. (2)

Said Paşa talihinde revnakı tahta yakınlaşmakta bulmuştu. Mabeyn başkâtibliğinde padişahın mizacını içten içe öğrenmişti. Abdülhamid'e biat olunduğu gün tahtın arkasında sağ tarafta mabeyn başkita-beti makamında ayakta eli göğsünde görülmüştü. O günden itibaren ifa ettiği hizmetler, mühim işlerin tesviyesinde gösterdiği meziyetler Abdülhamid'ce paşanın büyük fetanetine delil addedilmiştir.

Bazı makamlar ve şahıslar vardı ki Abdülhamid ininde haddin fevkinde mühim tutulurdu. Padişah bu gibi hizmetlere nasbettiklerinden ve bu gibi şahıslardan kendisine sadakatten ayrılmayacaklarına dair “tahriren ve takriren” teminat isterdi. (3)

Yemine pek ehemmiyet veren Abdülhamid ikide birde Said Paşa’ya “bana sadakat edeceğine yemin etsin. Ben de yemin vesikasını delâilimde saklayacağım!” diye haberler gönderdi.

Memduh Paşa «Esvat-ı Sudur» eserinde Said Paşa için «kendisinin tabiatı da padişaha muvafık olduğundan tarafeyince manevî imtizac tahassül etmiş idi» diyor. Ancak bu “manevî imtizaç” padişah ile veziri arasında pek çok defa ihtilâflar çıkmasına manî olamamıştır!

Said Paşa padişahın istediği yemine lüzum görmez, gönderdiği haberlerden ziyade kuşkulanırdı. Böyle olmakla beraber beşinci defa sadarete tayininden evvel mabeyne celbinde böyle bir tahlif vesikası in za etmeğe mecbur kalmıştı. (28 Mayıs 1895) Boyunun kısalığından dolayı «küçük» diye yadedilen Said Paşa mazuliyet yıllarını konağında geçirirdi. Esbak sadaret müsteşarı Ali Fuat Beyefendi’nin nakline göre:

Dört defa hariciye nazırı olan Rifat Paşa vükelâlıkta kıdem kesbetmiş olmakla beraber sadaret makamı için hırs beslemezmış; yalnız memuriyet başında bulunmağa pek hevesli imiş; mazul kalınca çok sıkılmış. Mazuliyeti esnasında bir gün ehlibasından biri Rifat Paşa’yı ziyarete gelir; paşanın kafesleri, perdeleri indirerek meysus bir halde köşeye çekilip oturmuş bulunduğunu görür.

– Efendim! Niçin bu kadar yeis gösteriyorsunuz. Hamdolsun servetiniz var, yalnız konağınız var, memlekette şeref ve itibarınız var; inşallah yakında mühim bir mevkie geçersiniz. Bir kere de eslâfınızı gözöntüne getirsenize! Onlar yalnız azil ile kalmaz, baş ve can da feda ederlerdi! deyince Rifat Paşa:

– Affedersiniz, efendim! onlar bir kere ölür kurtulurlardı! Bu hal ise bizim için her gün birer ölümdür! cevabını verir.

Said Paşa da eğer Rifat Paşa gibi düşünecek ve hareket edecek olsaydı hayatında sekiz defa başvekâlet ve sadaret makamını ihraza fırsat bulamayacak, çoktan göçüp gitmiş bulunacaktı.

İlk defa başvekil olduğu (3 Zilkade 1296) [18 Ekim 1879] tarihinden son sadaretinden istifa ettiği (7 Şaban 1330) [22 Temmuz 1912] tarihine kadar geçen otuz üç sene içinde Said Paşa'nın memuriyetle geçen zamanı ancak yedi seneyi bulur. Meşrutiyet seneleri müstesna olmak üzere diğer zamanları menkûbiyet içinde, hatta konağına kapanmış bir halde geçmiştir.

Bazen seneler süren bir mazuliyet zamanlarında paşanın ikâmetgâhı etrafında hafiyeler de dolaşır, bu da paşayı pek sinirlendirirdi. Ancak böyle hallere katlanmaktan başka çare göremeyen Said Paşa boş vakitlerini mütalaa ile geçirirdi. Bundan ilmen ve fikren çok kazanmıştır. Abdülhamid bu mazuliyet ay ve senelerinde Said Paşa'yı vakitli vakitsiz selâmıyla taltif eder, Bâb-ı Âli'nin en mühim maruzatı hakkında reyini sorardı. Bazan nezdine mukarriplerden birini suret-i mahsusada göndererek yahut kendisini huzuruna kabul eyleyerek hatırını tatyip cihetine giderdi.

Bir mesele hakkında rey ve fikri sual edilince Said Paşa o meseleye müteallik hangi ihtimaller vehme tâbi Abdülhamid'in zihnini işgal etmiş ise bunları düşünür ve bulur, vâsi malûmatına ve tecrübelerine istinaden yol ve tedbir arzederdi. Mizac ve tabiatının icabı olarak bu ihtimalleri buluştaki isabetleri Said Paşa'nın aklına, dirayetine ve şeytanetkârane bir zekâ sahibi olduğuna Abdülhamid'de katî ve sarsılmaz bir kanaat hasil etmişti.

Abdülhamid Said Paşa'nın kendisine karşı samimiyetine de kani idi. Diğer siyâsî ricalde bu hali bulamadığı için Abdülhamid onların mütalaaalarını samimi addetmezdi. Said Paşa'nın Arapça ve Farsça kelimelerle dolu mütalaanamerininin, arizalarının mealini çok defa Abdülhamid anlayamaz, bunlardan kendine göre manalar çıkarırdı, bundan arada suitefehhümler, gerginlikler, dargınlıklar hasil olur, bir müddet sonra gene barışılırdı.

Ecnebi postaları neden kalkmamış?..

Said Paşa ilk başvekkâletinde ecnebi postalarını ilga etmek emelinde idi, devletin bu hakkından istifadesi eshabına tevessül etmişti. İlk evvel Yunan postahanelerini tatil ettirdi, kapattırdı.

Ecnebi postaların umumu hakkındaki teşebbüsâtı da *-bazı sefa-rethanelerin muhalefetine rağmen-* dost devletlerden hüsnü kabul gördü. Nihayet ecnebi posta çantaları Devlet-i Âliye posta nezaretine teslim ettirildi.

Lâkin bunları hâmil olan İzzeddin vapurunun Varna'ya giderken çarhı kırıldı, trenin hareketinden evvel Varna'ya yetişmesi kabil olamadı. Bunun üzerine sefaretler posta çantalarını Devlet-i Âliye posta idaresine teslim itizar eylediler (4)

Said Paşa'ya çekilen hançer...

Said Paşa'nın ilk başvekâletinde icraatı hakkında kendisini çekemeyenler padişaha fena ilkaatta bulunuyorlardı. Said Paşa memleket dahilinde küllî islahat icrası için meclisi vükelâca tanzim ettirdiği bir mazbatayı arzeyelemiştir. Bunda Kanun-u Esâsî'ye istinat olunması Abdülhamid'e dokunmuştur.

Said Paşa mazbata takdim olunduğunun ertesi -1296 Zilkadesinin 22 si- günü saraya çağırıldı; huzuru hümâyuna götürüldü. Bu mazbatanın muhteviyatından dolayı şiddetli azarlama ve muamelelere maruz kaldı. Abdülhamid pek ziyade kızmış görünüyordu; belindeki küçük hançeri çekerek Said Paşa'nın üstüne hücum etti. (5)

Said Paşa'yı öldürmek değil, ürkütme fikriyle bu yolda hareket ettiğine şüphe olmayan Abdülhamid'in maksadı hasıl olmuştu. Paşa'nın padişaktan gözü yılmıştı. İstifasını o anda takdim etti. Kabul olunmadı. Israrı da fayda vermedi.

Bir gün sonra Romanya'nın ilk defa elçisi olan Bratyano, Romanya Kralı tarafından Abdülhamid'e gönderilen nişanı takdim için resmen huzura çıkacaktı. Said Paşa da usulü veçhile Hariciye Nâzırı Sava Paşa (3 Zilhicce 1296 - gurre-i Recep 1297) ile birlikte bu merasimde hazır bulundu. Mülâkatın hitamıyla sarayda vükelâ odasına avdetinde bir mabeynci geldi; Bâb-ı Âliye gitmeyerek beklemesini Said Paşa'ya tebliğ etti. Biraz sonra kendisine şu hatt-ı hümâyun getirildi:

«Sizi bugün pek meyus ve mükedder gördüm. Bu haliniz bana pek ziyade tesir edip mucib-i esefim oldu. Cenab-ı Hakka kasem ederim ki size muhabbetim vardır ve severim». 23 Zilkade 1296. (Abdülhamid)

(Said Paşa'nın fotoğrafisini neşrettiği Abdülhamid'in bu bir kaç cümlelik basit el yazısında iki imlâ yanlışı vardır!)

Abdülhamid bu hatt-ı hümayunuyla Said Paşa'yı temin eylemek istemişti. Meşrutiyetten sonra Said Paşa ile yazışma müsabakasına girişen rakibi Kamil Paşa «Said Paşa'ya Cevab»larında Abdülhamid'in bu silâh teşhiri muamelesi hakkında diyor ki:

«Bu hallere bakılınca arada silâh teşhiri, hapis ve tazyik muamelelerinden başka itiraf olunamayacak diğer bazı cilveler dahi cereyan eylediği kendiliğinden nümayan olur.»

Kâmil Paşa bu sözleriyle Abdülhamid'in Said Paşa'yı darba kadar ileri gittiğini mi ima etmek istiyor? “İtiraf olunamayacak cilveler” bundan başka ne olabilir?

Abdülhamid kendisine mukabele olunamayacağını bildiği makam ve vaziyetini bu suretle de suiistimal ve tezlil eylemiş midir? Bu nokta artık daimî bir rivayet olarak kalmağa mahkûmdur. Said Paşa'nın ilk başvekâleti ancak dokuz ay kadar sürebildi. (3 Zilkade 1296 - gurre-i Recep 1297)

İstanbul'a İngiliz fevkalâde sefiri sıfatıyla gelmiş olan Lord Goşen Said Paşa'ya:

«İslahat yoluna gitmenizi bazıları tavik ediyor, tebaamız hakkında adalet ve hürriyet kaidelerine göre muamele etmeği mülkî menfaatlerinize mügayir gösteriyorlar. Bunlar sizi başka yolda bir idareye teşçi edebilirlerse de bu gibi telkinata güvenerek kazanacağınız zaman mahdud ve muvakkattir» mütalaasını beyan eylemiş idi.

Said Paşa lordun bu mütalaasını mufassalan ve tahriren Abdülhamid'e arzetti. Ertesi günü infisali vuku buldu. Yerine Ticaret Nâzırı Kadri Paşa Başvekil tayin edildi.

2 - Abdülhamid tabancasını Said Paşa'nın alnına niçin dayadı?..

İngiltere hükûmeti Ermenilerin sakin buldukları yerlerde ıslahat icra edilmemesinden şikâyet ediyordu. Abdülhamid, vilâyetlerin umumî idaresine aid olmak ve merkezî hükûmetin nüfuzunu takviye eylemek yolunda nizamlar konulmasını Mahmud Nedim Paşa ile müzakere etmesini üçüncü başvekâletinde Said Paşa'ya irade eylemişti. Said Paşa sadaret iştirak kabul edemeyeceğinden ve devletin menafii hakkında kendisinin düşünceleri, nazariyatı, Mahmud Nedim Paşa'nın düşüncelerine ve tatbikatına uymadığından 22 Zilkade 1299'da [5 Ekim 1882] istifa etti. Fakat istifası kabul olunmadı.

Bundan elli yedi gün sonra Said Paşa mabeyne davet edildi. Pek sinirli ve hiddetli görünen Abdülhamid, Said Paşa'nın oturmasına bile müsaade etmeden ayağa kalktı; bir çeyrek saat kadar başvekiliyle itâb-larda bulundu.

Bir gün evvel müşir Fuat Paşa bir ihtilâl işinde zimedhal diye saraya celb ve tevkif olunmuştu; Mahmud Nedim ve Cevdet Paşalar huzurunda istintak edilmiş, Cevdet Paşa kalemiyle mufassal bir istintakname tutulmuştu. Abdülhamid bu istintaknameyi Said Paşa'ya verdi. Said Paşa bunu mütalaa ederken Abdülhamid acele adımlarla yanaştı, aralarında bir adımlık mesafe kalmıştı. Padişah gazablı nazarlarla Said Paşa'ya bakıyor, cevabını tacil etmesini istiyordu.

İstintak varakasından şu noktalar anlaşılıyordu: Güya Abdülhamid'in hal'i için Dağıstanlılardan mürekkep bir cemiyet teşekkül etmişti; bu cemiyetin en mühim aleti o zaman padişahın hassa askeri makamında zatını muhafazaya tahsis ettiği Dağıstanlılardı; bu askerinin ele başısı sarayda Dağıstanlı Mehmed Paşa idi; müşir Fuat Paşa ile sair bazı zevat cemiyetin erkânından bulunuyorlardı; Başvekil Said Paşa da cemiyete riyaset ediyordu! Sarayda saklanmış bazı Kürtler de kendisini hal'e ve Sultan Murad'ı iclase vasıta olacaklardı!

Abdülhamid kâğıdın okunmasını itmama vakit bile bırakmadan Said Paşa'nın elinden hiddetle aldı ve buna ne diyeceksin? diye sordu.

Hal ve mevki bu efsaneyi cerh için Said Paşa'ya ziyade söz söylemeğe müsaid görünmedi. Paşa'nın tecrübeleri kısa söylemeyi sözü uzatmağa tercih ettiriyordu. Başvekil:

– Aslı, faslı olmayan şeylerdir! dedi. Padişah tekrar bağırdı:

– Ne diyeceksin?

Said Paşa – Aslı faslı olmayan bir şeye bundan başka ne cevap verebilirim!

Abdülhamid bağırmaları, tekdirleri şiddetlendirdi. Mührünü istedi. Said Paşa müşkil mevkide kaldı. Mühr-ü hümayun üstünde değildi. Mühür çantasında, çantası da yanında saraya gelmiş olan adamı Ahmed Ağanın yanında bulunuyordu.

Said Paşa mabeyn dairesine kadar giderek mührü getirmeğe ruh-sat istedi, Abdülhamid daha ziyade kızdı. Pantolonunun yan ceblerine doğru meşin bir mahfaza içinde taşıdığı küçük bir rovelveri çıkardı, Said Paşa'nın başına tuttu. Said Paşa ölümü gözönünde gördü.

– İrade buyurun! çantayı getirsinler. Emanet-i hümayununuzu vereyim. Bende olan Allah emanetini de (canını) ondan sonra alırsınız!

Dedi. Gazabının feveranı esnasında bile nefesine hâkim olabilen Abdülhamid rovelveri Said Paşa'nın başından çekti, salonun kapısından çıktı.

– Çantasını getirsinler! iradesini verdi; döndü. Rovelveri tekrar paşanın başına tutarak

– Mührün çantandan çıkmazsa buradan ölü çıkar tehdidini savurdu. Çok geçmeden çanta geldi. Said Paşa mührü sahibine iade etti. Abdülhamid, kendisinin imhası veya hal'i hakkında güya verilmiş denilen bir karar sahi addediyor, Sultan Murad'ı da cülûsa hazırlanmış itikadında bulunuyordu.

Mührün iadesinden sonra tehdidlerin şekli değişti. Abdülhamid bu iclâs teşebbüsü tahakkuk ederse ilk evvel kendisi parçalanacağını Said Paşa'ya söyledi; sonra bizzat önüne düşerek Said Paşa'yı haremle kendi dairesi arasında bir odaya göttürdü; orada hapsetti; kapıyı kilitleyerek gitti.

Said Paşa burada on sekiz saat mevkuf kaldı. Yaptığı tahkikat neticesinde hal' ve iclâs teşebbüsünün uydurma, hayalî bir şey olduğuna kanaat hasıl edince Abdülhamid Said Paşa'ya konağına avdete müsaade etti. Hünkârın Said Paşa'nın yakasını böyle çabuk bırakmasında başka sebepler de müessir olmuştu:

Said Paşa'nın ağası Ahmet Ağa askerlikten yetişme, paşasına pek sadık birisi idi. Paşa'nın padişah dairesinde tevakkufu uzaması üzerine mutlaka efendisini görmek istediğini bekçiler vasıtasıyla içeriye ihbar etmiş, keyfiyet Abdülhamid'e arzedilmiş, hünkârdan red cevabı gelmişti; fakat Ahmed Ağa buna kani olmayarak:

– Mutlaka efendimi göreceğim, görmeğe bırakmazsanız Çerkes Hasan gibi ölmeği gözüme almışumdur! gürültüleriyle mabeyn dairesini telâşa düşürdü; tevkif edildi, fakat ettiği tehditler tesirini gösterdi.

Bir de Said Paşa Abdülhamid'in kah bir, kah öbür türlü muamelelerinden şüphelenmekten, bu hallerin bir kazaya netice vermesini muhtemel görmekte olmasıyla ihtiyatî bir tedbire müracaata kendisini mecbur addetmişti. Bir gün mabeynde tevkif ve tazyik olunacak olursa İngiliz elçisi Lord Dufrin'e çabuk malûmat verilmesini haremine tavsiye eylemişti. Bu defa bu ihtimal tahakkuk edince haremi tarafından tavsiyesi icra olunmuş, Lord Dufrin de saltanat makamı nezdinde teşebbüslerde bulunmuş, bu müdahale Said Paşa'nın tahliyesini tesri eylemiş idi.

Said Paşa yerine Başvekâlete Ahmet Vefik Paşa getirilmişti; fakat Vefik Paşa'nın bu defaki Başvekâleti ancak iki gün sürebilmiş, Said Paşa hanesine avdetinin gecesinde tekrar mabeyne celbedilerek ertesi günü ikindiye doğru *-bu defa sadrazam ünvanıyla-* eski makamına getirilmiştir.

Ben de geminin içindeyim...

Said Paşa bir gün Bâb-ı Âliye giderken Tophane önlerinde Marif Nazırı (H. 1295 - 1297) Münif Paşa'nın araba ile saraya doğru gitmekte olduğunu görür. Bâb-ı Âliye geldikten bir müddet sonra acele mabeynden istenir ve derhal gider. Huzura çıkınca hünkârın karşısında kızlarağasını da bulur; Abdülhamid ayakta duruyordu. Mutehevvirane bir tavır ile Said Paşa'ya:

– Paşa, bugün Münif Paşa saraya ağanın yanına gelmiş, bak kendisine neler söylemiş nakletsin de işit! der. Ağa da Münif Paşa'nın kendisine şu sözleri söyledikten sonra çıkıp gitmiş olduğunu nakleder:

– Sefine-i devlet öyle bir halde bulunuyor ki ne kaptanı var, ne çarhçısı, ne de dümencisi! Kendi kendine forsa boca gidiyor! Devletin hali vahim görünüyor. Amma, sana ne? denilirse ben de bu geminin içindeyim!

Abdülhamid Said Paşa'ya, şimdi Münif Paşa'nın maarif nezaretinden azlini ve Tahran sefaretine memuriyetini arzet, diye irade eder. Said Paşa hünkârın tehevürüne karşı yüzüne müdafaada bulunamaz. Fakat huzurdan çıktıktan sonra mabeyncilerden birini çağırır ve:

– Münif Paşa'nın söylediği sözler vakıa münasebetsizdir. Efendimiz arzu buyurlarsa maarif nezaretinden azledilir. Fakat kendisi kabul etmedikçe cebren Tahran sefaretine gönderilemez, hem de bunu, arzedemem, der. Bunun üzerine bir ses çıkmaz.

Bir iki gün sonra Said Paşa gene huzura kabul olunur. Abdülhamid:

– Münif Paşa hakkındaki mütalaatımı düşündüm. Ben de doğru buldum! Tahran'a izamı muvafık olmayacak! kendisini taltif ile memuriyetinde ibkâ etmeli! ⁽⁶⁾ diyerek evvelki iradesini geri alır.

Aradan on iki sene kadar geçtikten sonra Abdülhamid Münif Paşa'yı gene Tahran'a gönderivermiştir. (Bunun sebebini aşağıda izah edeceğiz.)

3 - Said Paşa'nın İngiliz elçiliğine sığınması ve hikayenin perde arkası...

Dahilî tazyikler ve izaclar karşısında Yeni Osmanlılar siyasi emellerini istihsale hariçte çalışmak mesleğini ihtiyar etmişler, sonra çoğu bir cezaya uğramamak şartıyla memlekete dönmüşlerdi. Hıristiyanlardan bir çokları Osmanlı hükûmeti memurlarının tazyiklerinden korunmak vesilesiyle, hakikatta bir çok imtiyazlardan, muafiyetlerden müstefid olmak emeliyle öteden beri ecnebî devletlerin tabiiyetine, hiç olmazsa himayesine girmek yolunu buluyorlardı.

Müslümanlar için bu kapı açık olmadığından, Abdülhamid devrinde her hangi bir emel ve maksad uğruna Avrupa'da soluğu almak seneden seneye çoğalan bir moda halini almıştı. Bilhassa Murad Bey'in azimet ve avdeti bir çoklarının rütbe, mansab, ihsan celbi hususunda iş-tihalarını kabartmıştı. O kadar ki, Avrupa'ya firar edecek diye kendisini jurnal ettirenler bulunduğu bile işitilir olmuştu.

Damad Mahmud Paşa'nın Avrupa'ya kaçması sarayı hayli telâşa koymuştu. Jön-Türklerin Avrupa'da saray ve Bâb-ı Âli tabirince "Ev-rak-ı muzırta" neşretmeleri sarayı çileden çıkaran şeylerden idi. Midhat Paşa'nın Avrupa'ya ibadı üzerine Avrupa ricaliyle temasları Sultan Hamid'i kuş'culandırmağa kâfi gelmiş, bunun temadi etmesini hoş görmediği için Midhat Paşa'yı memleket dahiline celb ile avucu içinde bulundurmağı ona tercih ettirmişti.

Midhat Paşa İzmir'de Fransa konsoloshanesine iltica edince pa-dışah onu oradan almıcaya kadar az mı üzölmüştü! "Ser etibbayı haz-ret-i şehriyari" Mavroyeni Paşa Rusya sefaretine iltica eylemişti; onu da çıkartmak için az uğraşılmamıştı!

Said Paşa da kendisini İngiltere sefaretine ilticaya mecbur görmüştür. Fakat onun bu hareketi hırs, menfaat, mansab gibi sebeplerden ileri gelmemiştir. Onu buna sevkeden âmil nefsinin muhafaza kaygusuyla "Sultan Hamid korkusudur." Said Paşa Midhat Paşa'nın akibetine uğramak ihtimali karşısında ihtiyatlı bulunmağı muvafık görmüştür.

Said Paşa'nın hatratında verdiği izahata göre hâdisse şöylece cereyan etmiştir:

Said Paşa beşinci sadaretinden infisalinin ertesi günü mabeyn başkitâbetinden aldığı bir tezkere ile «Elçilerin tabii olan ziyaret ve mülâkatını temaruz ile kabul» etmemek iradesi tebliğ edildi. Bir kaç gün sonra da Şûra-yı Devlet azasından Zühdü Bey Said Paşa'nın konağına geldi ve:

– Dahiliye nazırından (Halil Rifat Paşa) geliyorum; size selâm ediyor. Diyor ki, «Encümende idim. Kurenadan Bekir Bey sadrazama (Kâmil Paşa) geldi; dediki, Şevketmeab efendimiz «Said Paşa pek fena hareket etti. Ziyafette de (7) nişanından tuğrayı çıkardı! Bunu dahiliye nâzırı Paşa da gördü buyuruyorlar. Bunun üzerine ben de «ben uzakta idim; dikkat edemedim!» dedim.»

Diye Halil Rifat Paşa'nın sözlerini nakletti. Said Paşa Zühdü Bey'e:

– Kâmil Paşa ne demiş? sualini irad etti. Zühtü Bey:

– Kâmil Paşa bir şey söylememiş, yalnız Bekir Bey'i dinlemiş cevabını verdi.

İnfisalinden yirmi sekiz gün sonra gece vakti kurenadan Faik Bey de Said Paşa'ya giderek şu tebliğde bulundu.

– Efendimiz buyurdular ki: Ben kendisine şimdiye kadar nezaketle muamele ettim. Sadarete getirdim. O ise Ermenileri teb'id etmedi. Islahat gürültüleri çıktı. Acaba kendine ne yaptık ki infisalinden beri semtimize uğramıyor?. Vilâyetlerde kan gövdeyi götürüyor! Gelip de “Başbaşa verelim, bu işlere bakalım!” demek yok mu? Ben kendisine nezaketle muamele ettim; kendisi ziyafette nişanından tuğramı çıkardı; yanıma öyle geldi. Ermeni patriği de armayı kilise kapısından o gün çıkarmış!.

Said Paşa bu tarizlere şu mukabelede bulundu!

– Vakıâ kendilerinin lutuflarını gördüm, ben de lütufşinasane hareket ettim. Saraya gitmek bahsine gelince: Resmî günler haricinde gitmemek eski âdetimdir. Edebin sahibi de bunu icab eder. Nişan için dediğiniz asılsız bir ittihamdır. Bunu kabul edemem.

Said Paşa, Faik Bey'in yanında anahtarî hareme gönderdi; nişan mahfazasını getirtti; Faik Bey nişana bakarak değişiklik bulamadı. Said Paşa şu sözleri de ilâve etti:

– Bir adamın padişahından alacağı nişanı bozup da onu hamil olarak bir cemiyete çıkmasına, bhusus padişahın ziyafetine o nişanla gitmesine imkân olamaz. Bu cahil bir müfsidin sözü! Zât-ı şahaneye öyle söyleyivermiş.

Faik Bey'den yedi gün sonra Ahmed İzzet Bey -Paşa- da Said Paşa'ya geldi. Said Paşa pencereden sokağa baktı. İzzet Bey'in arabasını kapısının önünde duruyor gördü. İzzet Bey'e:

– Arabanız kapıda bekliyor. Hafiyeler bizim evin önünde araba gördükleri gibi etrafına üşüşüyorlar, söyleyelim de ahıra çeksinler, dedi; fakat İzzet Bey:

– Yok! Ben şimdi gideceğim. Bugün de mürselen geliyorum! cevabıyla reddetti.

Said Paşa – Nasıl risalet?.

İzzet Bey – Üç gündün beri mabeyndeyim. Efendimiz selâm buyuruyorlar. Bir kaç güne kadar makamınıza geliyorsunuz! İzzet Bey sözünü fiilen tarife kalkıştı. Yani kolunu kaldırıb eliyle de cenubu -Bâb-ı Âliyi- işaret etti. O sırada uşak kahve getirdiği için sözünü kesmek istemeyen İzzet Bey bu defa Fransızca olarak Said Paşa'ya sadarete geleceğini başeşetle tebşir etti.

Said Paşa – Bâb-ı Âliye gitmeyi sonraya bırakalım. Siz nasıl memur oldunuz? Hele onu söyleyin.

İzzet Bey – Üç gün evvel Hacı Ali Bey'den aceleten mabeyne gelsin diye haber geldi; gittim; «Efendimiz seni görecekler, haydi bakalım» dedi; beni huzura götürdü. Girer girmez koşarak zât-ı şahanenin ayaklarına yüz sürdüm, «Efendim, usulü bilemiyorum. Kusurum olursa aff-ı şahanenizi niyaz ederim.» dedim. Zât-ı şahane hafif sada ile «yok, yok! Pek iyi biliyorsunuz!» buyurdular.

İşte o gündün beri efendimiz beni hizmetlerinde alıkoydular. Gece gündüz meşgulüm. Bir dakika yanlarından ayrılamıyorum. Hattâ buraya gelirken de «çok kalma!» buyurdular. Gelelim işe: Buyuruyorlar ki, “İnfisalden sonra mabeyne gelmek âdettir. Kendisi buna riayet etmedi.” Gelirseniz iltifat buyuracaklar. Niçin böyle yapıyorsunuz? “Beni tanımyor” buyuruyorlar.

Said Paşa İzzet Bey'le eskiden beri mevcut teklifsizliği artık değiştirmek, İzzet Bey'e artık padişahın karini muamelesi etmek, sözünde daha ciddî davranmak lüzumunu hissetti.

– İnfisalim sırasında gördüğüm tahkire nazaran benim için saraya gitmek lâzım gelmez amma gitmeyişi bundan değildir. Gerek azil akabinde, gerek mazuliyetim günlerinde kendiliğimden saraya gitmek eski âdetimdir. Mazuliyet akabinde mabeyne gidilmek bir zamandan beri vakîâ âdet oldu ise de bu itiyad devlet kaidesine muhaliftir. Nasba teşekkür olunur amma azil nasıl şükranı icab ettirir? Resmî günler haricinde sarayı taciz etmek de devletin de'bine uygundur düşmez.

İzzet Bey de Faik Bey'in nişan hakkındaki sözlerini tekrar etti. Said Paşa tekrar nişanı celb ile İzzet Bey'e gösterdi. Konuşma nişan meselesine intikal edince İzzet Bey sadaret tebşirini unutmuş göründü; kalktı gitti. Bu konuşmadan üç gün sonra tekrar geldi. Halil Rifat Paşa artık sadrazam olmuştu. İzzet Bey evvelâ:

– Sadrazam Rifat Paşa başka memuriyetle vükelâ heyetine dahil olmak üzere sadarete avdetiniz takarrür etti. Dedi; sonra:

– Mabeyn kâtiblerinden Kâzım Bey Almanya sefirinin devletlerin zât-ı şahane hakkında fena fikirleri -yani hal' fikri- bulunduğunu söylediğini beyan etmiş; sefaretlerin celb etmek istedikleri ikinci maîyet vapurları İstanbul'a girecek olursa iğtişâş ve ihtilâl çıkacağı da Zabtiye Nezaretinden katiyyen haber verilmiştir. Sözlerini ilâve ederek Said Paşa'dan malûmat ve mütalaasını sordu.

Said Paşa – Hükümdarlar arasında tekâfül kaidesi caridir. Gerek Almanya imparatorunun, gerek sair hükümdarların hakkı şahanede hürmet hisleri ise malûmdur. İstasyonerler gelmesinden bir mesele çıkmayacağı da ancak hükümetçe bilinecek şeydir.

Said Paşa bu sadaret vaidlerinin kendisinden malûmat istihsali için öne sürüldüğünü anlıyordu. İzzet Bey'in ikinci gelişinden bir gün sonra Said Paşa saraya gitti; huzura kabul olundu. Padişah ile mülâkâtından beş gün sonra İzzet Bey sabahleyin gene Said Paşa'ya geldi:

– Efendimiz buyuruyorlar ki, “Dahilen, haricen düşmanlar hücum ettiler! Müşkil mevkide bulunuyorum. Biteceksem bari onun elinde biteyim!”

Said Paşa – Zât-ı şahaneye bilâ mucib ilka olunduğunu anladığım teessür sebeplerine müteessif oldum. Memuriyet bahsine gelince: Halin hakikatini ve iradelerinin tafsilini anladıktan sonra mülâhazamı arzeylerim. Bunun sebebi Kâzım Bey'in geçende beyan eylediğim sözüdür. Sadaretiniz mukarrerdir. Bir, iki saate kadar davetçi gelip sizi mabeyne götürecektir.

Bu sözlerden sonra İzzet Bey acele işleri olduğu beyanıyla çıktı; gitti. İki gün sonra mabeyn yaverlerinden Ferid Bey gelerek Said Paşa'yı saraya davet etti:

– Zât-ı şahane Çit köşküne teşrif buyurdular; ayakta sizi bekliyorlar. Arabanızın hazır olması uzayacaksa ben araba ile geldim. Onunla gidelim. Dedi. Bu ifadeden Said Paşa ağır bir iş zuhur ettiğini zanetti. Esvabını değiştirmeye kadar arabası da hazır oldu.

Çit köşkünde yalnız Ahmed İzzet Bey'i buldu. İzzet Bey sadaretinin mukarrer olduğunu dördüncü defa tekrar ile Said Paşa'ya şu suali irad etti:

– Devletler sefaretlerin maiyetlerine birer istasyonier gemisi daha göndermek istiyorlar. Bunun için ne dersiniz? Said Paşa'nın bu mesele hakkındaki mütalaalarını dinledikten sonra İzzet Bey huzura gitti. Said Paşa yedi saat kadar Çit köşkünde yalnız kaldı. Akşama doğru getirilen yemeği yedi.

Yatsı namazı vaktinden sonra İzzet Bey tekrar geldi. İstasyoner meselesinden bahsetmiyerek:

– Sadaretiniz musammen idi. Hatt-ı hümâyun müsveddesini ben kaleme almıştım. Efendimize (Abdülhamid'e) okudum. Düşündüler; şimdilik tebeddülün fariğ oldular. Buyuruyorlar ki “bunu yapar isek sadaret tebeddülü az bir vakit içinde beş defaya varmış olacak (8) bu münasib olamaz. Kendisinin refakatine bir kalem vereyim. Çit köşkünde otursun. İslahata dair lâyhalar kaleme alsın. Bir de bu memuriyet sadaretin fevkinde olacaktır! Bâb-ı Âliden gelen maruzatı tetkik eder. Tasdiki lâzım gelen şeylerin tasdikini ve reddolunacak şeylerin reddini bana arzeyler!”

Bu yeni mansıb icabından olarak vükelâ meclisi mabeynde toplanınca Said Paşa'nın riyaset etmesi ve askerî işlere de nezaret eyleme-

si irade iktizasından bulunuyordu. Bu suretle resmen Bab-ı Âlide bir, sarayda da bir sadrazam bulunacak, sarayın sadrazamı diğerine faik sayılacak idi!

Bu asıl sadaretin fevkinde memuriyet Said Paşa'yı darağacına kadar mı, yoksa gizli bir tertib ile ancak omuzlar üstüne kadar mı yükseltecekti? Bu garip teklif içinde ne maksad gizleniyordu?

İkinci Sultan Mahmud devrinde Halet Efendi gibi, nüfuzları sadrazamların nüfuzlarını hiçe indiren devlet Atabeylerinin akibetleri ne olmuştu? Böyle korkunç bir ihtimal olmasa bile Osmanlı Devletinin tarihinde sadaret fevkinde bir memuriyet görülmüş şey değildi. Bu âdetâ saltanata bir nevi iştirak olmayacak mıydı? Buna ise hangi padişah razı olabilirdi? Saltanat iktidarını benimseyenleri padişahların az vakitte ne akibetlere uğrattıklarını tarih göstermiyor mu idi? Said Paşa böyle tehlikeye içine atılacak adam değildi. Hiç tereddüd etmeden teklifi reddetti:

– Böyle bir memuriyet ihdasına mahal yoktur. Saltanatla sadaret arasında böyle bir memuriyet tesisi itikadımca hükümdarlığın menfaatlarına da mugayirdir. Bununla beraber bunun ihdas edilmesi veya edilmemesi kendilerinin bilecekleri şeydir. Fakat ben mühim ve geniş vazifeleri havi olacağı ifadenizden anlaşılan bu memuriyete ve bunun mesuliyetine nefsimde istihkak ve iktidar göremiyorum.

İzzet Bey – Efendimiz hizmetinizden istifade etmek arzu buyuyorlar.

Said Paşa – Hizmet böyle fevkalâde bir memuriyette bulunmağa müsaid değildir. Bazı emsali veçhile vükelâ meclisine memuriyet veya herhangi bir nezaret idare edilirse onda bulunurum. Yahut sual vukuunda devlet işlerine dair fikir ve mütalaalarımı mazuliyet halinde de yazarak hizmet vecibesini ifa eylemem kabildir. Bu cevap üzerine *İzzet Bey* gene huzura gitti. Avdetinde:

– Efendimiz «bu memuriyeti kabul etmeyeceğini bilirdim» buyurdular. Lâkin başka şeyler için sizi görmek istiyorlar. Dedi. Birlikte zât-ı şahanenin hususî dairesine gittiler. Huzura kabul olunduktan sonra Said Paşa konağına avdet etti. (9)

Fakat ertesi günü tekrar Yıldız'a celbedildi. Akşama kadar Çit köşkünde kaldı. Geceleyin gene *İzzet Bey*'le beraber huzura kabul

olundu. İslahat meselesi hakkında sefirler ile sadareti esnasında Kâmil Paşa'nın yaptığı müzakerelere dair bazı evrak kendisine gösterildi. Said Paşa bu evrakın birinde «Kâmil Paşa kurenadan Arif Bey'e:

– Fransa sefiri «donanmalar sabaha, akşama İstanbul sularına geleceklerdir. Bu şeylerin mesulü kendileridir -yani Abdülhamid'dir-» dedi. Sözlerinin yazılmış bulunduğunu gördü. İzzet Bey Abdülhamid'in huzurunda Said Paşa'ya:

– Ben Fransız elçisini gördüm. Kâmil Paşa'nın kendisine isnaden naklettiği sözleri söylememiş olduğunu beyan etti. Malûmatını verdi. Abdülhamid de sözü Said Paşa'nın infisali gecesine naklederek:

– Hacı Ali Bey'e emaneti sizden mabeynde alsın dememiştim. Konağına gitsin, sen de sonra git, emaneti al getir demiştim. O öyle yapmış!

Gibi itizar yolunda bazı beyanatta bulundu. Konuştular. Gece yarısına doğru Abdülhamid avdet için Said Paşa'ya izin verdi. Huzurdan çıkılınca İzzet Bey, Said Paşa'yı biraz daha mabeynde alıkoymak istedi. Said Paşa durmadı. Tam arabaya bindiği anda bekçilerden biri koşarak geldi.

– Şevketmeab efendimiz biraz beklemenizi irade buyurmuşlar.

Said Paşa araba içinde bekledi. On dakika sonra bir bekçi daha geldi. İçeri istenildiğini söyledi. Said Paşa Çit köşküne doğruldu. Orada kapı önünde İzzet Bey eline bir kâğıt verdi. Bunda Boğaz muhafızı bir İngiliz zırhlısının Boğazı geçmek istediğini, beklemeden geçerse üzerine top atılıp atılmamasını istizan ediyordu.

Said Paşa harb gemilerinin Boğazlardan geçmesi ruhsata muallâk olması hasebiyle İngiltere elçisiyle söyleşilmesini, bir karar verilmeden evvel yanlışlık vukuuna meydan verilmemesi için elçi vasıtasıyla gemi kaptanına ihtarda bulundurulmasını tavsiye etti.

İzzet Bey huzura gidip geldikten sonra Said Paşa'ya avdete müsaade olundu. Said Paşa o gece evine gidip uykuya daldığı sırada uyanıldı:

– Hünkârın ikinci kâtibi İzzet Bey'le esvabcıbaşı İsmet Bey gelmişler. Uşaklar uykuda olduğunuzu söylemişler. Onlar da “müstacel iş var; kendisini göreceğiz. Esvabımı giymeden gelsin” demişler!

Said Paşa acele selâmlığa çıktı. Gelenler kendisine hemen İngiltere sefaretine giderek zırlının gelmesini tehir için teşebbüste bulunması iradesini tebliğ eylediler. Said Paşa elçiyi görmeğe vakit müsaid olmadığını söyleyince de gelenler ısrar ettiler.

Said Paşa – Bari hariciye nazırı gelse! Birlikte gitsek!

İzzet Bey – Siz gidiniz. Hariciye nazırını da gelir. Ben şimdi sadrazamın -Halil Rifat Paşa- konağına gideceğim. Cevabınıza orada intizar edeceğim. Said Paşa bu ısrar üzerine İngiltere sefaretine gitti. İngiliz elçisi:

– Paris muahedesinden sonra Eflak ve Buğdan meselesinde de sefaretlerin maiyetlerinde ikişer istasyonere bulunmuştu. Gelecek vapur buradaki istasyonere ilâve olunacaktır. Şimdi de ahd ve emsalden istifade etmek istiyoruz. Geçen gün hariciye nazırına verdiğim izahat üzerine «zât-ı şahane ruhsat verilmesini kabul etti» denilmişti. Bugün sadrazamı gördüm; arzın iradesi çıkmadı dedi. Demin Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa geldi. (Vapurun getirilmesinden vazgeçilsin) teklifinde bulundu. Hakkımızdan feragat etmeyeceğimizi Tevfik Paşa'ya izah ettim. O da tasdik etti.

Said Paşa evine dönerek sadrazamın konağında bulunan İzzet Bey'le Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa'ya haber gönderdi; geldiler; elçi ile mükâlemesini kendilerine anlattı. Tevfik Paşa:

– Elçi bana da böyle söyledi. İzzet Bey hariciye nâzırı ile birlikte Rusya sefaretine de gitmesine irade çıktığını Said Paşa'ya tebliğ etti.

Said Paşa – Böyle sabaha karşı sefarete gidilse istiskal vukuu muhtemeldir. Bu da devletin haysiyetini ihlâl eder.

İzzet Bey – Ben irade hükmünü tebliğ ettim. Gemiler gelecek olursa mesul olmam!

Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa gitmeye muvafakat etti. Said Paşa da ona uydu. Rusya sefaretine gittiler. Elçinin uyanmasına daha bir kaç saat olduğu cevabını alarak döndüler! Said Paşa'nın konağında bekleyen İzzet Bey'e haber verdiler. İzzet Bey saraya, hariciye nazırını da evine gitti.

Bir saat sonra İzzet Bey'in bir tezkeresiyle Said Paşa sabahleyin mabeyne davet edildi. Said Paşa o gün de mabeyne giderek Gazi Osman Paşa'nın odasına vardı. Bir kaç dakika sonra İzzet Bey gelerek oda kapısından Said Paşa'yı çağırıyor. Said Paşa odadan çıktı. İzzet Bey:

– Osman Paşa'nın odasına geldiğinize efendimiz sıkılıyorlar!.

Said Paşa – Sebebi?.

İzzet Bey – Osman Paşa sizi iğfal edermiş!. Şimdi Çit köşküne gideceğiz.

Çit köşkünde gene bir kaç saat kaldıktan sonra Said Paşa vükelâ meclisince verilen karar ve sadır olan irade üzerine Hariciye Nazırıyla birlikte sefaretlere gitti. Hariciye Nâzırı:

(Vapurlar gelirse memlekette bir karışıklık çıkacağı Zaptiye Nezaretinin tahkikatı cümlesindedir. Maksat ecnebilerin muhafazası ise hükûmet buna mütekeffildir.)

Yolunda tebligatta bulundu. Elçilerden yalnız sokağa çıktığı söylenen Almanya elçisi görülemedi. Diğerleri devletlerine müracaat edeceklerini bildirdiler. İzzet Bey huzura gidip neticeyi arzyledikten sonra sarayda vükelâ odasında bulunan Said Paşa'yı bir tarafa çekti:

– Şevketmeap efendimiz Almanya elçisine de Hariciye Nâzırıyla beraber gitmenizi irade buyuruyorlar. Sadaretiniz mukarrerdir. (Beşinci vaid) hattâ Almanya sefiriyle mükâlemesini sadrazam sıfatıyla yazsın diye irade eylediler.

Said Paşa, Tevfik Paşa ile birlikte Almanya sefaretine gitti. İzzet Bey, Said Paşa'ya:

– Zât-ı şahanenin endişeleri mabeyn kâtiplerinden Kâzım Bey'in Almanya sefirinin lisanından vaki olan ifadesinden neşet ediyor. Demişti. Almanya elçisi de:

– Devletlerin zât-ı şahane ve Osmanlı memleketi hakkında hüsnü niyetleri vardır. Maiyet vapurlarına birer vapur daha ilâve olunmak istenilmesi mücerred ecnebilere emniyet vermek içindir. Yoksa bunda gizli bir niyet yoktur. Bu vapurlara muvafakat olununca donanmalar da avdet edeceklerdir. İmparatorun zât-ı şahane hakkında fevkalâde hulûsu vardır. İstasyonerlerin ithalinde ısrar olunmaması için diğer devletler nezdinde teşebbüste bulunacağını umarım.

Beyanatında bulundu. Said ve Tevfik Paşalar bu sözleri müşterek bir arıza ile Abdülhamid'e bildirdiler. 1895 teşrinisanisinin otuzuncu günü kurenadan Faik Bey gelerek Said Paşa'yı tekrar Çit köşküne götürdü.

İzzet Bey bir kaç defa geldi, gitti. Said Paşa'dan Almanya elçisinin devletlerin Abdülhamid aleyhinde muzır tasavvurları -hal'- olacağı hakkında Kâzım Bey'e söylediği ihbar olunan sözlere, devletlerce Osmanlı mülkünün taksimi hakkında tasavvurlara dair mütalaalarını sor-du. Paşa'nın verdiği cevaplar üzerine İzzet Bey, Abdülhamid'in Said Paşa için:

– Eski vezir, eski vezir!. Demiş olacağını söyledi. Said Paşa mütalaasında devletlerden biriyle ittifak lüzumunu arzetmişti. Buna karşı da Abdülhamid'in:

– Bana kalırsa bugün Rusya ile ittifak ederim. Lâkin buna razı olurlar mı?. Dediğini de bildirdi. Bir gelişte de:

– Devletler arasında ittifak muhakkaktır. Diğer taraftan Devlet-i Âliye'nin mülken tamamiyeti hakkında da ittifak vardır. Şevketmeap efendimiz (Bu halde devletlerin ittifakı benim aleyhimdedir.) buyuruyorlar. Fevkalâde müteessir ve müteheyyictirler. (Eğer sefirler gelip bana istifa teklif ederlerse ben de aleyhimde bulunanları mahvederim. Sonra da kendimi kıyarım.) buyurdular.

Dedi. İzzet Bey'in diğer bazı sözlerinden Said Paşa, elçiler Abdülhamid'e zararı dokunacak bir teklifte bulunacak olurlarsa iptida bu elçileri teşvik edenleri -ki kendisi de bunlardan biri imiş!- mahvedeceğini anladı!.

İzzet Bey – Ben irade ile İngiltere ve Rusya elçileriyle görüştüm. Sizi pek takdir ediyorlar. Hattâ Rusya sefiri dedi ki, “Rifat Paşa iyi bir Manastır valisi olabilir amma sadrazam olamaz. Said Paşa ile aralarında nisbet yoktur.” Elçilerin bu sözlerini padişaha arzettim. Zât-ı şahane elçilerin ve ahali nezdinde nüfuzunuz ziyade olduğu için siz gelmedikçe bu gaileler bitmez fikrindedirler.

Said Paşa – Şunları arzetmenizi rica ederim ki, bu âcizin hizmete, devletin mühim işleri hakkında fikir beyanına iktidarı farzolunsa bile, evvelce de arzettiğim gibi devlete hizmet ve zât-ı şahanelerine sadakat, mutlaka sadaretle veya fevkalâde memuriyete mütevakkıf değildir. İzzet Bey bir daha gelip gittikten sonra:

– İfadenizi arzettim. “Ben vezirimi ne yapacağımı bilirim” buyurdular dedi.

İzzet Bey’le Said Paşa arasında bu defa cereyan eden sözlerden Said Paşa anlamış idi ki, Abdülhamid, Said Paşa’nın elçilere karşı sadıkane idare-i lisan ettiğine inanmıyarak şüphelenmiş, Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa’dan sormuş, o da tahriren şahadette bulunmuş, fakat gene Abdülhamid’de itimat hasıl olamamış, Abdülhamid:

– Eğer o -yani Said Paşa- isteseydi istasyonelerinin getirilmesi tehhür ederdi!. Demiş, bir de Abdülhamid’de vapurların gelmesi kendisini tahtından indirmek için olacağı zehabı hasıl olduğundan Ahmed İzzet Bey:

– Allah etmeye! Öyle bir şey olursa Mesudiye zırhlısı, ne gün için duruyor. O bu vapurların cümlesine müdafaaya kâfidir, demiş de Abdülhamid:

– O zaman iki köprüyü açarlar. Beşiktaş’ın İstanbul’la münasebetini keserler, yolunda bir mütalaa beyan etmiş!

İzzet Bey son gelişinde, “tebrik ederiz” sadarete memur olduğun demişti. Şûra-yı Devlet reisi Kürt Said ve Nafia Nâzırı Mahmud Celâleddin Paşalar’ın birer valiliğe tayin edildiklerini, diğer vükelânın ibka olduğunu bildirdi. Said Paşa, Şûra-yı Devlet reisinin tebdili münasib olmayacağına dair bir kaç söz söyledi.

Said Paşa bu altıncı sadaret vadine karşı diyecek bir şey bulamıyarak ertesi günü gene saraya gelmek üzere konağına veda etti. Sabahleyin İzzet Bey Said Paşa’nın konağına geldi:

– Şûra-yı Devlet Reisi Said Paşa’nın valilikle taşraya gönderilmesi hakkında tereddüd göstermişsiniz. Keşke ağzım kapanaydı da söyleyemeyeydim! Mütalanızı arzettim. Bu tereddüdünüz marziîaliye uymadı. Merasim köşkünde oturmanız ve memuriyet ifa etmeniz, yanıza bir iki zat da almanız irade buyuruldu.

Dedi. Said Paşa memuriyetinin sadaret mi, başka bir şey mi olacağını lâıyıkıyla tayin edemiyordu. Meyusiyet içinde:

– Şayet bazı garazkârlar hakkında ilkaat bulunmuşlar da emniyeti şahaneye nakise gelmiş ise bazılarının arzu etmedikleri valiliği ben iftihar ile, teşekkürle kabul ederim! dedi, İzzet Bey döndü, gitti.

İki gün habersiz geçti. Cemaziülahirin on altısında -kânunuevvelin dördü- İzzet Bey gene geldi. Bu defa merasim köşkünde ikameti hakkında katî iradeyi Said Paşa'ya tebliğ etti. Said Paşa itizar eyledi.

İzzet Bey – Geliniz, bunu meşruten kabul ediniz!.

Said Paşa – Meşruten ne demek?.

İzzet Bey – Beş gün için!.

Said Paşa – Köşkte meşruten de ikâmette mazurum. Bugün padişah mukarriblerinin en müteffizisiniz; herkes cahil, ikbal elde etmek için size müracaat ediyor. Benim arzum şu teklifin bertaraf edilmesinden ibarettir. Kadim hukukumuz namına buna himmet eylemenizi rica ederim. Bir de köşkte ikametim hususunda bu derece ısrar olmasının sebebi nedir?.

İzzet Bey – Evvelce ima ettim ya! (devletlerin zât-ı şahane hakkında suinayetleri vardır) diye Kâzım Bey'in Almanya elçisinden naklen söylediği söz, padişahın zihnini pek ziyade kurcalamıştır. Şimdi de vapurlar meselesi çıktı. (Bunların gelmesi Almanya elçisinden getirilen haberi ihya içindir) zan buyruluyor. Sizin de elçiler nezdinde ve ahalinin yanında nüfuzunuz var; bundan tavahhuş olunuyor. Sizi hapsedmek istiyorlar. Ben fikirlerini değiştirmeye nihayet derecede çalıştım. Hattâ kendiliğimden olarak dedim ki: “Said Paşa diyor ki: Ben sağ oldukça efendimize bir şey olmaz; Kâzım Bey'in söylediğinin aslı, faslı yoktur! Eğer aslı çıkarsa beni asınız.” Lâkin teminatım faide vermedi. Ben o itikattayım ki çok müddet sürmez; sizi salıverir! Bunu kabul etmelisiniz. Aman Ali Bey'in -Said Paşa'nın oğlu Ali Namık Bey- başı için beni ele vermeyin!.

Said Paşa – İkazınızdan dolayı teşekkür ederim. Şu hapis meselesinin geçiştirilmesine tekrar çalışmanızı rica ederim. Geçen gün söylemiştim. Halim de gösteriyor ki günden güne zaafım artıyor. Hastayım. Bu mazeretime istinad edebilirsiniz.

İzzet Bey – “Hastayım! Artık ihtiyarladım da, diyor” dedim. Faide vermedi. “Daha gençtir!” diyorlar.

Said Paşa – Merasim köşkünde oturmak mütalaaya elvermediğini arzediniz.

İzzet Bey – Bu katî reddir. Hakkınızda fena olur. Bunu bir kaç gün için kabul ediniz. Çok sürmez sizi salıverirler.

Said Paşa – Çok vakit geçmeden mahpusiyetten kurtulacağıma ne üzerine hükmediyorsunuz?

İzzet Bey – Bir hadise çıkıyor, bakıyorsun ki, bir kıyamettir kopuyor. Ortalığın altı üstüne gelecek zannolunuyor; bir de bakıyorsun ki bir kaç saat sonra hali süküne tebeddül etmiş! Akli erenlerin keşfiyatı hep bu yoldadır.

Said Paşa – Bu teklifi kabul de katiyen itizar ediyorum.

İzzet Bey – Vazifem ancak tebliğden ibaret!.. diyerek kalktı, gitti.

Said Paşa sadaretin fevkinde ve saltanatla sadaret arasında “Saltanat makamı müşavirliği” mertebesinde olarak kendisine verilmek istenilen bu paye ve mansabtan tevahhuş ediyordu. Vaziyeti, kendisine yapılan teklifleri, söylenen sözleri, gösterilen emniyetsizliği, edilen tehditleri, Çit veya Merasim köşklerinden birinde ikamet ve mahpusiyetinin intac edebileceği ihtimalleri düşündü. Az vakitte altıya varan sadaret tekliflerinin ciddiyete benzer tarafını göremedi; bunları kendisini oyalamak, mabeyne celbetmek için birer bahaneden başka bir şey addetmedi.

Mabeynin resmî daireleriyle ihtilâtu, irtibatı kesilmiş münferit ve hâli bir dairesine gidip kapandıktan sonra kendisini çekemeyenlerin, büsbütün serbest kalacak garazkârların neler yapabileceklerini mizaha koydu; böyle bir yerde kalmakla devlete, millete bir hizmet de ifa etmesine imkân tasavvur edemedi; garazkârlarının eline kendisini teslim etmeğe razı olamadı. Nefsine ait tehlikelerden selâmeti uzaklaşmakta buldu.

Müslüman memleketlerinden birisinde oturmak arzusuyla Avrupa'ya savuşmağı ihtiyarî zarurî bir hareket saydı. Bunun için kendisine muavenette bulunabilecek bir vasıta lâzımdı. Kendisi evvelce de bir defa mabeynde mahbusiyetten kurtarmağa çalışmış olan İngiltere sefaretini bu yolda en emin vasıta gördü. Oraya misafireti ihtiyar etti. 1313 senesi Cemaziyelâhîrinin on altıncı ve 1895 Kânunuevvelin (Aralık) dördüncü günü ikindiden biraz sonra oğlu Ali Nâmık Bey'i yanına alarak İngiltere sefaretine iltica etti.

Lord Salsburi tarafından İngiliz elçisi Sir Flip Curry'e ertesi günü gelen telgrafnamede Said Paşa'nın kraliçenin misafiri olmak üzere kabul edilmesi bildirildi. Said Paşa İngiltere sefaretine gelir gelmez sadaret makamına bir tezkere yazdı ilticasının kendisine mücbir sebeplerini bildirdi ve âilesiyle İslâm memleketlerinden birine hicretine müsaade olunmasını istedi. Bu yerin tayinini zât-ı şahaneye bıraktı.

Esbak Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa'nın (Esvât-ı Sudûr) risalesinde anlattığına göre, Said Paşa'nın sefarete ilticası günü kendi makamında otururken İngiltere sefreti ikinci tercümanı Mariniç gelir, gülmseyerek:

– Sadr-ı esbak Said Paşa İngiltere sefarethanesine iltica etti! der, Memduh Paşa:

– Vükelânın bir maddeyi sefire tebliğine memur olarak yahut ziyaret iadesi maksadıyla gittikleri vakidir, yolunda ağız kullanmakta iken vükelâ meclisinin inikad eylediği haberi verilir, Memduh Paşa meclise gider. Sadrazam Halil Rifat Paşa da gelerek:

– Hayret! Yine hayret! Selefim Said Paşa oğlu Ali Bey'i almış, İngiltere sefaretine gidivermiş! diyerek etrafa bakar, durur.

Vükelânın ne yapacaklarını bilemedikleri bu sırada, sarayda da büyük bir telâş hüküm sürüyordu. Sadareten infisalinden biraz zaman evvel hariciye müsteşarı Artin Paşa bir gece Said Paşa'nın konağına gelmiş ve şu haberi vermişti:

– Abdülhamid size pek münfaildir. Yakında bazı vesileler tasni edilerek büyük bir tehlikeye atılacaksınız. İngiltere elçisi de buna vakıftır ve hakkımızdaki bu haksız tasavvurdan müteessiftir.

Said Paşa – Bu infialin sebepleri?

Artin Paşa – Ermenistan ıslahatına dair devletlerin verdikleri lâ-yihaları terviç etmeniz zât-ı şahanenin iğbirarını bais olmuştur. Zât-ı şahane sizi on sene mazul bıraktıktan sonra sadarete getirdiğinden artık her emre inkiyad edersiniz zannında imiş. Siz ise istenilmeyen ıslahat ile işe başladınız.

Said Paşa o zaman Artin Paşa'nın bu sözleriyle kendisini tahrik eylemek kasdında bulunduğu zahip olmuştur. Sefarete gelir gelmez Sir Flip Curry:

– Hayatınız tehlikede mi? Sualini irad etmişti.

Said Paşa'nın sefarete ilticası, hayatını tehlikede görmesinden başka sebeble olamazdı. Sefirin halin icabı olarak vaki olan bu sualı Said Paşa'ya Artin Paşa'nın ihbarını teyid eder mahiyette göründü. Said Paşa sefarette bir gece kaldıktan sonra ertesi günü sefaret maiyetine memur istasyonlerle çıkıp gitmeği arzu ediyordu. Sefir ile bu hususta anlaştı; hareket kararlaştı. Said Paşa'nın sefarete firar ve ilticası sarayı, Bâb-ı Âliyi altüst etmişti.

4 - Said Paşa İngiliz elçiliğinden nasıl çıkarıldı?...

Ya Said Paşa Londra, Kahire gibi bir yere gidiverirse... Sultan Hamid bu ihtimali hiç düşünmemişti. Şimdi merak ve vesvesesi dakikadan dakikaya artıyordu. Ermeni meselesinden dolayı Devlet-i Âliye ile İngiltere'nin araları pek gergin bulunuyordu.

İstanbul'da ve vilâyetlerde Ermenilere karşı gösterilen şiddete her hükûmetten ziyade Londra kabinesince itiraz ediliyordu. Zaten sert ve ekşi mizaclı bir adam olan İngiliz elçisi Sir Filip Curry ateş püskürüyordu. Böyle günlerde Said Paşa'nın İngiliz sefaretine iltica etmesi padişahın zihnine deşhet ilka etmişti. Bu defa Said Paşa sarayı ve Abdülhamid'i cidden korkutmuştu!

Abdülhamid, 1313'ten 1327'ye kadar hariciye nezaretinde kalmış olan Tevfik Paşa'ya bu iltica meselesinden beş, altı ay kadar evvel Said Paşa'ya itimad edip etmediğini tahriren bildirmesini irade eylemişti. Bunun üzerine Tevfik Paşa:

“25 seneden fazla Avrupa'da memuren vakit geçirdim; vükelâ ile bittabi ihtilâl edemedim. Said Paşa saye-i şahanede mükerreren sadareti ihraz eylemiş kadim bir bendedir. Padişahımızın lûtuflarına minnettar ve şükürgüzar olması lâzım gelir. İtimad maddesi efendimizin takdir buyuracağı şeydir.”

Mealinde bir cevap arızası takdim eylemişti. Said Paşa'nın İngiltere sefarethanesine ilticası haberini alınca, Abdülhamid daldığı vehim ve hiddet içinde:

– Said Paşa hakkında hariciye nazırının bana olan arzı bir kefalet demektir! Hal aksini gösterdi. Sefarethaneden onu çıkarın! diye Tevfik Paşa'ya serzenişli bir irade tebliğ etti (10)

O günün gecesi Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa İngiltere sefaretine gelerek Said Paşa'nın iadesini istedi; elçi Said Paşa ile müzakereden sonra bu talebi reddetti. Tevfik Paşa Said Paşa ile görüşmek istedi; fakat Said Paşa:

– Hicret tasavvurunun zarurî sebeplerini sadarete yazdım. Kendileriyle mülâkâta mahal yoktur. Diye itizarda bulundu. Tevfik Paşa avdet edeceği sırada bahriyeden gönderilen sandallar ile İngiliz sefaret maiyet vapurunun etrafı muhasaraya alındı.

Tevfik Paşa, Şûra-yı Devlet Reisi Said Paşa ile birlikte bir daha sefarethaneye geldi. İki de Küçük Said Paşa ile görüştüler. Memduh Paşa'nın «Esvât-ı Sudûr» eserinde yazdığına göre:

“Bu iki paşa Said Paşa'ya gönlünü almak için hünkârın selâm ve iltifatını tebliğ ile sefarete niçin geldiğini sordular. Said Paşa da:

– İngiltere devleti saltanat-ı seniyenin muhibbidir. Ben dost menziline misafir bulunuyorum. Cevabını verdi.”

Tevfik ve Kürt Said Paşalar, Said Paşa'ya:

– Padişahın maksadı sizi köşkte az bir zaman mühim işler ile işgal eyledikten sonra sadarete getirmektir, dedikten sonra:

– Hicret fikrinden fariğ olursanız size küllî (considerable) para verilecektir zemininde bir tebliğde bulundular. Said Paşa bu son vaade:

– Namus erbabına böyle tekliflerde bulunmak caiz değildir, cevabıyla mukabele etti. Bu mükâleme bundan sonrakilerde de olduğu gibi, sefaret kâtiplerinden Alyot hazır olduğu halde cereyan etmiş ve sefarette zapta geçmiştir.

Ziyaretçi paşaların memuriyetleri, Said Paşa'ya konağına avdet hakkında telâkki ettikleri iradeyi tebliğden ibaretti. Said Paşa sadaret makamına getirilmesi için köşkte tutulmasına ne lüzum olduğunu anla-

mayarak -daha doğrusu vaziyeti anlamamış gibi davranarak- itizarını tekrar etti.

Tevfik ve Kürt Said Paşalar sefaretten çıkınca Beyoğlu zabıtasına giderek Said Paşa'nın gizlice sefaretten çıkıp gitmesine meydan kalmaması için tarassudda bulunulmasını tembih ettiler. Beyoğlu zabıtası da arabaları durdurarak içinde olanlara bakmağa başladı; bu hal sabaha kadar devam etti.

Ertesi günü altı büyük devletin elçileri Fransa sefaretinde toplandılar. Said Paşa'nın Avrupa'ya gitmesine mümanaat olunmaması için müşterek bir takrir ile Bâb-ı Âliye müracaat eylemeği müzakere ettiler. Sefirlerden birisi buna müdahale olunmamasını iltizam eylemesinden aralarında fikren ittihad hasıl olamadı.

Yalnız sefirlerin kıdemlisi olan Avusturya elçisi Baron Dö Falis, Said Paşa'yı ziyaretten ve arkadaşlarıyla yeniden müzakereden sonra Said Paşa'nın politika ile uğraşmayacağını temin ile azîmetine gösterilen mümanaatin mucib olmadığını Bâb-ı Âliye bildirdi. Bu tebliğ sarayda toplanan vükelâ meclisinde müzakere olundu. Müsaade olunmaması reyî galebe etti. Hattâ bazıları Said Paşa'yı götürecek vapurun Boğazdan hurucuna mümanaat edilmesini bile ileri sürdüler. Fakat bunun müşkilâtı ve açabileceği siyasî âkibet herkesi düşündürüyordu. Çünkü İngiltere hükûmeti namına Said Paşa'ya şu yolda tebligat yapılmış olduğu öğrenilmişti:

«Said Paşa İngiltere sefarethesine ayak bastığı dakikadan itibaren İngiltere kraliçesinin misafiridir. Arzu ettiği kadar oturabilirler. Konağına avdet etmeyip İngiltere'ye veya Avrupa'nın her hangi bir tarafına gitmek isterse İngiltere elçisi kendisini arabasına alıp sefaretin istibotuyla İngiliz bayrağını hamil bir vapura bindirmek için emir almıştır.»

İngiliz bayrağını ve İngiliz kraliçesinin misafirini taşıyan bir geminin Boğazlardan geçmesine mümanaat etmeğe kalkışmak İngiliz donanmasını Boğazlar önüne celbetmez miydi? Sultan Hamid'in böyle tehlikeli tedbirlere müracaat etmeyeceği aşikâr idi!! Bu hengâmenin ertesi cuma günü Rusya sefiri M. Donelidof İngiltere elçisine gönderdiği hususî bir tezkere ile cuma selâmlığından sonra Abdülhamid'i göreceğinden Said Paşa'nın bir diyeceği var ise beyana tavassut edeceğini bildirdi.

Said Paşa Sir Filip Curry vesatetiyle padişaha bir şey söylemeğe lüzum ve mahal olmadığı cevabını verdi. Bir gün sonra Said Paşa'nın muhakeme altına alınması mutasavver olacağı hakkında İngiliz sefare-tine bir haber aksettirildi. İngiliz sefiri buna:

– Said Paşa madem ki İngiltere sefaretinde bulunuyor; memleket haricinde addolunmak kaidesine tevfikân muhakemesi Osmanlı mahkemelerinde cereyan edemez. Hâkimler İngiltere'den gelir! cevabını verdi. Bundan sonra bu tasavvura dair bir malûmat alınmadı.

Bir gece Said Paşa'nın Nişantaşı'ndaki konağı sırasında başma-beyncilerin oturduğu konakta yangın çıktı. Bu bina o sırada boş idi, yangın da sarayca ika edilmişti. Said Paşa'nın ailesi efradına ne kadar düşkün ve meraklı olduğu malûm olduğu için evinin yanı başında yangın çıkarsa o da sefarethanede duramaz, çocuklarının yanına koşup gelir mülâhazasıyla tertib olunmuştu.

İçinde yangın çıkan bina ile Said Paşa konağı arasında mabeyn başkâtiplerine mahsus binada o esnada Defter-i Hakanî Nazırı Rıza Paşa oturuyordu. Rıza Paşa yangının kendi oturduğu binaya da sirayetinden telâş ediyordu. Yangın yerinde bulunup Rıza Paşa'nın bu halini gören Beşiktaş Muhafızı Yedi Sekiz Hasan Paşa:

– Ne telâş ediyorsun canım. Merak etme, yalnız bu konak yanacak demiş, yangın gürültüsünün ne maksadla ortaya çıkarıldığını gizlememiş idi. Sarayca Said Paşa'yı âmme efkârından düşürmek ve çürütme için her tedbir caiz görülüyordu.

Ecnebiye iltica şeriate muhalif olduğu işaa olunuyordu. Hattâ bu yolda fetvaya müracaat edilmiş ise de fetva almak kabil olamamıştı. Bu firar hadisesi hakkında mabeynde cereyan eden müzakereler esnasında -Abdülhamid'in 1314 ramazanında huzuruna kabulünde bizzat Said Paşa'ya söylediğine göre- Nafia Nâzırı Mahmud Celâleddin Paşa:

– Said Paşa cellâd önüne oturmalı idi de firar etmemeli idi! demişti.

Nihayet mabeyn başkitabetince Said Paşa'ya bir tezkere yazılması ve gönderilmesi münasip görüldü. Bu tezkere şu mealde idi:

“Haysiyet ve rahatınıza en elverişli olan köşkte ikametiniz mukarrer ıslahatın filiyatına bakmak için idi. Mabeyn başkâtibliğinde bulunduğunuz sırada padişahın, ahvalin ıslahı hakkındaki fikirlerinin mahiyetine ve hüsnü niyetine vukuf hasıl eylemiş idiniz. Islahat hakkında mütalaalarınızı bu köşkten arzeyecektiniz, arzu ettiğiniz halde devlet ricalinin büyüklerinden birkaç zat dahi refakatinizde bulunacaktı. Padişahın maksadını iyi telâkki etmemeniz belki vasıtanın lüzumundan ziyade “idarei kelâm eylesmesinden ileri gelmiştir devletin meri olan kanunları herkesin şahsî emniyet ve serbestisini tekeffül ediyor. Gerek huzurda padişahın, gerek vasıtalarından aldığınız izahat ve teminat size kâfi gelmemiş idiye arzu ettiğiniz vakit mabeyne gelerek bizzat padişaha hali arzulemek yolu açık idi. Bir ecnebi sefaretinde bulunmanız Kur’an’a ve hadise mugayirdir. Bundan dolayı ümmet üleması nazarında nasıl bir mevkide bulunmakta olduğunuzu düşünmelisiniz! Bu hareketiniz hurucu alessultandır!”

Bu tezkere hususî vükelâ encümeninde tasvib olundu. Bu tasvib şu mealde bir hususî arıza ile Abdülhamid’e arz edildi:

“Başkâtibetten Said Paşa’ya yazılmak üzere kaleme alınan tezkerre sureti manzurumuz oldu. Bu tezkerenin muhteviyatı o derece mükemmel ve o derece hikmet-i hükümet-i camidir ki okuyanları ağılatır ve taşu tesir edeceğini ve bunun üzerine sefarethaneyi terk eyleyeceğini memul ederiz. Aksi halde bu adama söz tesir ettirmek mümkün olmadığına hüküm ile hakkında lâzım olan lâ’n ve nefrini yad ve tekrarda fikren müttehidiz. Şayed Said Paşa bu tezkere üzerine mütenebbih olmaz da gene sefaretten ayrılmaz ise tezkerenin gazetelere de derciyle padişahımızın efkârındaki ulviyetin bütün İslâm âlemine ve ülemaya ilâmı dahi münasip olur.”

Bu arızanın altına Sadrazam Halil Rifat, Şûra-yı Devlet Reisi Said ve Hariciye Nâzırı Tevfik Paşalar imzalarını vazeylemişlerdi. (11)

Bu tezkerreyi bizzat başkâtip Tahsin Paşa sefarete getirip Said Paşa’ya verdi. Sir Filip Curry’nin muhakeme meselesinde verdiği cevap, saray üzerinde soğuk düş tesirini hasıl etmişti.

Tehdid siyaseti değişti. Said Paşa’ya Avrupa’ya ve başka bir İslâm memleketine azimetinden vazgeçmesi için ibram ve hakkında bir sûi niyet bulunmadığına dair teminat verme siyaseti başladı.

Feraşet Vekili Esad Efendi ile kurenadan Rağıp ve esvapçıbaşı İsmet Beyler Abdülhamid tarafından Said Paşa'yı görmeğe sefere gönderildiler. Said Paşa kendilerini evvelâ görmek istemedi. Sonra feraşet vekili yanına Mushafı alarak gelmiş olduğunu baştercüman vasıtasıyla haber verdi. Said Paşa da yalnız onu kabule razı oldu.

Yanlarında sefaret başkâtibi Elyot ile sefaret erkânından bazıları olduğu halde Esad Efendi şu sözleri söyledi:

– Zât-ı şahane abdest alarak kibleye teveccüh etti. Ben de iradele-riyle abdestimi tecdid ettim; keza kibleye döndüm. Zât-ı şahane karşısında bulunan Mushafa el kodu. Hakkınızda sui niyetleri olmadığına, hanenize dönerseniz hakkınızda hiç bir zarar ve ezada bulunmayacağına yemin etti. Beni buraya gelip size karşı ve Mushafa el koyarak o veçhile yemin etmeğe tevkil eylediler. İşte ben de öperek Mushafa el basıyorum. Halifenin kibleye karşı ettiği yemini onun namına size tebliğ ederim.

Esad Efendi'nin sözlerini sefaret başkâtibi elçiye, o da Almanya, İtalya, Fransa, Rusya elçilerine tahriren bildirdi. Said Paşa'nın mevkiini iki hal işkâl eylemekte idi:

Kendisi sefere gittikten sonra konağın kapısına askerden nöbetçiler konulmuştu; ailesi efradının girmesine çıkmasına mümanaat olunuyor, muhtaç oldukları erzak gibi eve getirilen şeyler bile muayeneye tabi tutuluyordu. Diğer taraftan sefaret vapuruna gidilirken müşkülât ve muhalefete tesadüf olunursa müdafaaya imkân tasavvur edilemiyordu. Hükûmet namına olmasa bile galeyana getirilen efkâr ile halk namına bir tasallut ihzarı ve vukuu ihtimalden hariç görülüyordu.

Gerek sefere ilticasından evvel, gerek sonra Said Paşa'ya padişah namına pek çok teminat verilmişti. Said Paşa bunlara pek inanamıyordu.

Eğer Ahmet İzzet Bey'in kalemiyle Rusya Hariciye Nâzırı Lebnof'a tebliğ için Petersburg Osmanlı sefaretine yazılıp sonradan eline geçmiş olan bir telgrafnameden evvelce haberder olmuş bulunsaydı sefarethanedен avdete razı olmakta daha çok tereddüd edeceğinde şüphe edilemezdi. Bu şifreli telgrafnamede denilmiş idi ki:

«Said Paşa Ermeni ıslahatı hakkında birçok taahhüplerde bulunmuştu. Sadaretinde işleri tesri etmek lâzım gelirken aylarca namakul taviklere düşürdü. Ermeniler İstanbul'da ve taşrada ihtilâl teşebbüsün-

de bulundular. Bunu haber alan Zaptiye Nâzırı ihtiyatî tedbirler ittiha-zını Said Paşa'ya yazdı. Said Paşa oradan işe ehemmiyet vermedi. Fe-sadı muharrik olup tevkif edilen Ermeniler'i İngiliz sefaretinin tavassu-tuyla tahliye ettirdi; âdetâ ihtilâlcî oldukları muhakkak olanlara ilişil-memesini zaptiye nezaretine emretti. İşte Said Paşa'nın bu müsaade-kârlığı Ermenilere Bâb-ı Âliye tehacüm etmek cüretini verdi.

Said Paşa vak'a esnasında tedbirsizliğinden ve müsamahasından başka zimmetini tebriye zu'miyle birçok cebanet de gösterdi; devleti it-tihâm etmek gibi hainane bir niyette bulundu. Böyle bir adamın artık iktidar mevkiinde bulunması hâlen ve istikbalen her türlü mahzuru da-vet edeceğinden azlolundu.

İhtilâl padişahın ittihaç ettiği tedbirlerle iki gün içinde yatıştırıldı. Said Paşa bu hiyanetkârane hallerinden azledilmiş iken infisalinden son-ra da tek durmayarak bir taraftan Ermenileri iltizam eden tarafın (İngil-tere olacak) politikasına hâdim muamelelere, bir yandan da türlü türlü eracif ve yalanlar ile gençlerin efkârını zehirlemeğe devam etti. Bu hal İstanbul'da hoşnutsuzluk hükmettiğini İngiliz gazetelerinin ağzına dü-şürdü. Hakkında kanunî takibat icrası lâzım geliyordu. Ancak bu mu-amelenin de Londra'ca fena tefsirlere uğraması kaviyyen muhtemel idi. Bundan ihtirazen bu yola gidilemedi. Said Paşa'nın böyle fesadlardan men'ine vesile olmak için memleketin her tarafında islahat ve terakkiyat esbabını düşünerek mütalâalarını lâyhalarla arzetmek üzere doğrudan doğruya zât-ı şahane maiyetinde bulundurması münasib görüldü.»

Saray bir taraftan Said Paşa'ya böyle hiyanet isnadlarında bulu-nurken diğer taraftan ecnebi devletlerin sefaretlerine kendisine ilişil-meyeceğine dair ve hariciye nâzırıyla şûra-yı devlet reisini göndermek suretiyle teminat vermekte idi. Resmî tezkere ile tebliğ olunan iradede:

«Said Paşa padişahın itimadından bahisle ecnebi diyarına hicret tasmiminden vazgeçmesi» tavsiye edilerek şahsî hürriyeti temin edil-miş ve mazuliyet maaşı tahsis olunmuş idi. Memduh Paşa Esvat-ı Su-dur risalesinde diyor ki:

«Said Paşa işinden dolayı İngiliz elçisiyle mükâleme sırasında mütevaliyen yapılan teşebbüsler ve verilen teminat nihayet mücmir ol-du. Sefaret baştercümanı Blok, Saraya geldi.

– Said Paşa yarın hanesine çıkacaktır. Ancak biz de müteaccip olduk. Bu adam başka memlekete gitmeyecek idiyse sefarete niçin dehalet etti? dedi. Said Paşa konağına döndü. Sarayı istilâ eden gaile de sonuna erdi.»

Filvaki Said Paşa sefarette altı gün kaldıktan sonra hanesine avdete razı olmuştu. (22 Cemaziyelahir 1313 - 9 Kânunuevvel 1895).

O gün İngiliz elçisi Osmanlı Hariciye nezaretine yazdığı bir tezkerle ile hükûmetinden aldığı talimata tevfikân Said Paşa'nın atiyen tam bir serbesti ve emniyetinden müstefid olacağı kaviyyen ümid edildiğini bildirdi. Fakat bütün bu terminlere, yeminlere rağmen Said Paşa meşrutiyetin ilânına kadar izaçlardan kurtulmamıştır.

Said Paşa kanunen müstahak olduğu maaş sefaretten avdetinden ancak bir sene sonra tahsis olunmuş bulduğu gibi aydan aya muntazam alamadığı bu maaşlardan meşrutiyete kadar otuzu da tedahülde kaldı. Konağına döndükten sonra kendisini tarassuda memur olanların adedi de gittikçe artırıldı.

Altıncı sadaretinden infisalinden sonra bir jandarın binbaşısı, bir komiser, iki saray tüfekçisi, Beşiktaş zabıtasından üç komiser ve iki polis memuru, Beyoğlu zabıtasından bir komiser, Tophane müşiriyetinden iki kanun eri[inzibat eri], Nişantaşı karakoluna mensub bir nizamiye mülâzımı, Said Paşa'yı tarassuda memur bulunuyorlardı!

Said Paşa her sokağa çıktıkça her birinde dörder adam bulunmak üzere iki araba ile takib edilirdi! Bu halden tevahhuş eden bir çok ehibbası da Said Paşa'yı ziyaretten ictinab eder oldular. Gelenler de takible-re, tehdidlere uğradılar. Memduh Paşa Esvat-ı Sudur risalesinde yazıyor:

«Nafia Nâzırı Mahmud Celâleddin Paşa Said Paşa'nın İngiliz sefaretine ilticası meselesinde bana:

– Bundan sonra Hünkâr Said Paşa'yı kucaklasa bile sadarete getiremez fikrini ileriye sürmüştü; ben de şu mütâlâyayı yürütmüştüm:

– Zannınızda yanlışlık hissediyorum. Said Paşa'nın hünkârın dilhahını tebcilen evine avdet eylemesi emre itaat ve sadakat manalarıyla tefsir olunacaktır.

Kadimden beri hakkındaki teveccühü düşünün. İki tarafın temayülü ve mizaclarındaki itilaf ile zamanın icabı onu gene sadarete isal edeceğini gösterir. Said Paşa beş defa sadarete gelmiş, hünkârdan nice atifetlere uğramış idi. Bu zamana kadar hiç bir “vekili mutlak” bir veçhile bir sefarete gitmedi. Said Paşa can korkusu ile oraya müracaat etti desem şimdi saraydan verilen teminata bakıp konağına dönmek makul görünmez. Şu hal gözönünde kâh kah bir hayal perdesi şekline dönüyor.

Naz ve niyaz oyununa girilmiş olması da hatıra geliyor. Said Paşa mücerred hayatını korumak tasmini ile sefarete gittiye başka diyare hicret etmesi iktiza ederdi. Öyle yapmayıp da sefaret marifetiyle teminat istihsali için resmen bir esasa bağlandığını bildiriyor. Said Paşa dünkü gün konağına gelmiş. Şimdi tarassud bitecek mi? hayır bitmeyecek. Ben sizin tahmininiz gibi âtiyen makamına gelmeyecek diyemem.»

Seneler geçti. Memduh Paşa'nın Mahmud Celâleddin Paşa'ya söylediği üzere Abdülhamid, Said Paşa'yı iki defa daha sadaret makamına getirdi. Fakat bu arada Said Paşa bir çok defalar Gidiş Müdürü Hacı Mahmud Efendi ve mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa vasıtalarıyla İngiltere sefarethanesine azimeti esbabı hakkında suallere maruz kaldı. Bu suallerin arkasını kesmek için Said Paşa:

«Sefarete müracaatım hakikî bir mecburiyet üzerine idi. Onu icab eden mücbir sebebler tekerrür ederse yahut ona benzer haller vaki olacak olursa gene bizzarure yapılacak şey öyle bir şey olur.»

Yolunda tehditle karışık bir cevap verdi. Fakat bu cevap Abdülhamid'in Said Paşa'ya karşı hareket tarzına hiç tesir etmedi. Abdülhamid bir taraftan devlet işleri hakkında eskisi gibi Said Paşa'nın mütalâalarını almakta, diğer taraftan da onu sıkı bir tarassud altında bulundurmakta devam etti, durdu.

Şimdi yeniden dinle!..

Bir gün Sultan Hamid mabeyn kâtiplerinden Kâzım Bey'i çağırır; nezdine göndereceği bir zata ne söylemesi icab ettiğini anlatır. Bu esnada masanın üstünde azılı bir kâğıt duruyordu; Kâzım Bey'in gözü bu kağıda ilişir; merakı uyanır; padişahı dinlerken zihni de, gözü de kâğıttan ayrılmaz. Bir taraftan hünkârın söylediklerini pek iyi dinliyor ve anlıyormuş gibi:

– Evet efendimiz! Evet efendimiz! der amma gözünü masanın ve kâğıdın cazibesinden kurtaramaz. Nihayet Abdülhamid halin farkına varır ve kâğıdı çevirir:

– Şimdi yeniden dinle diyerek meseleyi yeni baştan anlatır.

Fındıklı'nın üç belâlisi!..

Eskiden vakfa, defter-i hakâniye aid büyükçe işlerin ne kadar güçlülükle ve zaman sarfıyla hal ve intac ettirilebildiği bu dairelerle alâkası olanlarca unutulmaz vakıyalardandır. İstanbul'da Fındıklı semti halkı böyle işlerin içinden binnisbe kolayca çıkmanın yolunu bulmuşlardı.

Fındıklı'da üç kişi vardı ki bu dairelerdeki memurları iyiden iyiyeye yıldırılmışlardı. Bu üç kişi için İncir Köylü Hasan Paşa

Fındıklı'da var üç kişi;

Biri erkek, biri dişi;

Biri ne erkek, ne dişi!

Demişti. Bunların başları Kavaf Hafsa hanım idi; erkek 120 yaşında ölen Tataragaşı denilen zat idi; üçüncüsü de eski bir haremağası idi. Hafsa hanım için vakitli vakitsiz çalınmayacak kapı, görülemeyecek büyük memur yok idi.

Bunlar hangi işi ellerine alsalar başarmamalarına kimse imkân tasavvur etmezdi. Hele üçü birleşince! Fatih zamanında yapılmış Namazgâh vakfı gibi senelerce ve senelerce sürüklenmiş en çapraşık bir meselenin takibi bile bunların himmet ellerine verilince yağdan kıl çekilir gibi halledilivermişti.

Evkaf ve defter-i hakâni memurları bunların ellerinden senelerce az elâman dememiş, az yaka silkmemiş idiler!

Gezerim!..

Sadrızam Said Paşa Manastırlı şair Faik Bey'i takdir ederdi. Faik Bey de paşa hakkında büyük hürmet beslerdi. Bir gün Faik Bey kendisini ziyarete gelir.

Said Paşa – Bilmem tahattur eder misiniz. Bundan iki sene evvel sizi Çağaloğlu hamamında Ziya Paşa ve Nâmk kemal Bey ile birlikte

görmüştüm, deyince Faik bey gençliğinin o uçarı devrine aid ve tesadüfe aid olarak neden bahsolunacak diye merak ve üzüntü içinde kalır. Fakat Said Paşa devam eder:

– Aramızda şiirden bahsediyordunuz. Ben yanınızdan geçerken siz bir beyit söylemiştiniz. Ben şimdi o beyitin yalnız ikinci mısrasını hatırlıyorum:

Ağardı nişi siyahım, civan arar gezerim

Fakat ilk mısramı bir türlü bulamıyorum. Acaba nedir?

Bu sual Faik Bey'i teskin eder.

– Efendim o beyit şair Senihin'dir; ilk mısraı da şudur:

Belirdi tan yeri, ben şam'adan arar, gezerim

Diyerek Said Paşa'nın hafızasındaki kuvvete karşı takdirini beyan eyler.

5 - Abdülhamid'in Said Paşa'ya duyulmamış bir sadaret teklifi...

Memleketin her tarafında Ermeni komitelerinin faaliyeti son dereceyi bulmakta idi. 1896 ağustosunda İstanbul içinde çıkan Ermeni ihtilâli hükûmeti şaşkırtmıştı.

Ermenilerin devletin paytahtında böyle bir harekete cüretleri Sultan Hamid'in Ermeniler'e karşı beslediği kin ve husumeti artırmıştı. Fakat mesele bu hissiyat ile hallolunacak halde değildi. Abdülhamid için bir şeyler yapmak, yahut yapar gibi görünmek icap ediyordu.

Sultan Hamid'in her sıkışıkça ıslahat için baş vurduğu biri vardı. Eski başvekili ve Sadrazamı Said Paşa. Onu tekrar sadarete getirmeli mi idi? Yoksa getirmeden kendisine iş mi gördürmeli idi?

1314 Ramazanında bir gece gidiş müdürü Hacı Mahmud Efendi Said Paşa'nın konağına geldi. Mevcud gailelerin giderilmesine çalışmak üzere sadareti deruhte edeceğini tahriren arzylemesini Said Paşa'ya teklif etti. Sadarate tayininde maruzatının kabul edileceğine, ga-

razkârların ve muterizlerin ilkaatına itibar olunmayacağına dair irade ile teminat da verdi. Said Paşa reddetmedi. Bir hafta sonra başkâtip Tahsin Bey geldi. O da padişah namına:

– Sadarete tayin olunursanız faalâne hareket eder misiniz? Sualini irad etti. Said Paşa bu defa da: “Sadaret gibi mühim bir hizmette padişahın emniyet ve itimadına bilhassa ihtiyac vardır. Memuriyet mukadder ise meşru olmayan hallere bittabi faalane ve meşru tedbirlerle mukabele olunur” cevabını yazdı.

O gün ramazan münasebetiyle Ayasofya camiinde bulunduğu sırada bir yaver vasıtasıyla Hacı Mahmud Efendi tarafından saraya iftara davet edildi. O günlerde Yunanistan’la ihtilâf şiddetlenmişti. Teravih namazından sonra Said Paşa huzura kabul edildi. Yunan meselesinden bahsedildi; sadaret teklifi unutulmuş göründü. Bir gün sonra Çerkes Mehmed Bey vasıtasıyla gene mabeyne çağırıldı. Said Paşa kapı önünde birkaç arabalar gördü. Seddin yanında bekleyen Hacı Mahmud Efendi Said Paşa’yı Çit köşküne götürdü.

Said Paşa – Ne var?

Hacı Mahmud Efendi – İçini çekerek, efendimizi bugün biraz rahatsız etmişler. Nişantaşı’ndaki silâhhaneden Rumeliye gidecek mühimmatı almak için buraya bir bölük asker göndermişler amma evvelce kendilerinden istizan etmemişler. Hiddetleri var. Hele gideyim, geldiğinizi haber vereyim. Hacı Mahmud Efendi Said Paşa’dan ayrılırken:

– Sakın söylediğim şeyi benden duymuş olmayınız ihtarında bulunmağı unutmadı! Biraz sonra avdet etti. «Teravihten sonra kendisini göreceğim; otursun!» iradesini getirdi. Said Paşa saatlerce yalnız başına bekledi. Gelen giden yok. Nihayet sıkıldı. Hacı Mahmud Efendi’ye haber gönderdi. O da geldi.

Said Paşa – Bir iradeleri çıkmadı?

Hacı Mahmud Efendi – Sizi görecekler, görecekler. Huzurda başkâtip ve Ebülhüda var! dedikten sonra:

– Başkâtip iyi adam değil mi? diye de sordu. Said Paşa bu suale bir cevap vermedi. Hacı Mahmud Efendi, hele bir bakayım diyerek tekrar içeri gitti, dönüştü:

– «Paşa sıkılmasın, kendisini eğlendir!» buyuruldu. Sözüyle Ahmet Vefik Paşa'ya dair uzun bir bahis açtı. Bir defa Ahmet Vefik Paşa Rumelihisarı'ndaki bahçesinde büyük çamlar yetiştirdiğinden bunları alıp Yıldız bahçesine götürmek için sarayın bahçıvan başısını arattığını, Abdülhamid'in de kendisiyle bahçıvan başıyı gönderdiğini, Ahmed Vefik Paşa'nın bahçesinde büyük çamlar yerine birer ikişer karış boyunda iki üç çamdan başka bir şey görmediklerini anlattı. Ahmet Vefik Paşa çamların büyüdüğünü arzetmekle acaba mazuliyeti günlerinin çok uzadığını mı padişaha anlatmak istemişti?

Bu hikâyelerle bir saat daha geçmiş, gece yarısını bulmuştu. Mahmud Efendi o gece asker sevkiyatı hakkında kararlar ittihazi için sarayda vükelâ meclisi kurulduğunu da haber verdi ve:

– Efendimiz belki sizi meclisten sonra görecekler. Dedi. Said Paşa karşıda vükelâ odasının pencerelerini gösterdi:

– Vükelâ odasında mumlar sönmüş. Demek ki meclis dağılmış! Mahmud Efendi bir daha gitti, gene geldi. Bu defa devlet bütçesini tezyif yolunda yazılmış bir varaka getirerek Said Paşa'ya gösterdi.

– Bunun nüshaları bu gece sokaklara atılmış, Zaptiye Nâzırı bu nüshayı mabeyne göndermiş.

Said Paşa – Ne vakit?

Hacı Mahmud Efendi – Şimdi. Şimdi! Bu şey Arabın işidir değil mi?

Said Paşa – Arab kim?

Hacı Mahmud Efendi – İzzet, İzzet, Siz ne dersiniz? Efendimiz soruyorlar.

Said Paşa – Kimin işi olduğunu ben ne bileyim?

Mahmud Efendi – şevketmeab efendimiz “bu gece bir felâket içinde bulunuyorum. Said Paşa'yı yanımda alıkoymak istiyorum!” buyurdular. Zât-ı şahane bunun için benimle istişare etti. Ben de sizin reyinizi almadan “Said Paşa bu gece burada kalır. Efendimize emniyet vardır!” dedim. Zât-ı şahane (evinden merak ederler!) demesiyle ben (evine haber göndeririz. Merak etmesinler! deriz” cevabını verdim.

Said Paşa – Kalmağa lüzum yoktur.

Hacı Mahmud Efendi – Efendimizin hakkınızda niyetleri hayırlıdır. Geçenlerde söyledim ya. Sizi sadarete getirecekler.

Said Paşa – Hakkımda hüsnü niyet bulunduğuna teşekkür ederim. Fakat bu gece burada kalmama lüzum yoktur. Sadarete gelince onda da emelim yoktur. Bunu kaç defa size de söyledim. Lâkin dikkat ediyorum ki hal, eski hal! Evvelce de İzzet Bey vasıtasıyla birkaç defa sadaret teklif olundu. Hattâ o vesile ile birçok defalar bu köşke geldim. Netice ise diğer bir köşkte ikamet emrine müncer oldu. O vakitki şeylere hep İzzet Bey'in entrikaları denildi. Hattâ bir gelişinizde “efendimiz ben İzzet Bey'e kendisine sadaret teklifinde bulunsun demedim buyurdular” demiştiniz. Geçen gece siz evime gelip sadaret teklif etmediniz mi? Sonra başkâtip bu teklifi tekrarlamadı mı? Bunları da İzzet Bey mi yaptı?

Dedim ya! Hal, eski hal! Evvelâ sadaret teklifi; sonra sarayda ikâmet teklifi! Mahmud Efendi! Şevketneab efendimize arzediniz ki beni inayeten huzurlarına kabul buyursunlar. Buyurmazlarsa başkâtibi, o da olamazsa ona muadil birini göndersinler! mükâlemede sizin de hazır bulunmanızı arzu ediyorlarsa siz de bulunursunuz. Bundan söyleyeceğim şeyleri siz anlamazsınız gibi bir şey hatıra gelmesin. Diğer bir zatın hazır bulunması sizin için de iyi olur!

Said Paşa'nın bu sözleri üzerine Hacı Mahmud Efendi gitti yarım saat sonra tekrar geldi.

– Efendimiz sizi görecekler. Bekleyiniz!.. dedi.

Bir çeyrek sonra Said Paşa Abdülhamid'in huzuruna tekrar götürüldü. Çit köşkünde vükelânın, elçilerin kabul bulunduğu salondan daire-i hümayuna gidilecek kapının önünde iki metre arzında bir yer vardır. Abdülhamid Said Paşa'yı burada kabul etti. Bu yerde bir kanape bir de şezlongdan başka mobilya yoktu. Abdülhamid Said Paşa'ya sordu:

– Bu akşam sıkıldım. Nişantaşı'ndaki silâhhaneye asker gönderilmiş. Hiç haberim yok! Acaba size bir şey mi yapacaklar? diye düşündüm! Çünkü geçen gün size iltifat etmedim. Bundan hoşlanmadılar!

Said Paşa – Bu irade-i seniyeleleri gösteriyor ki efendimize takarüb edersem rahatsız olacaksınız! Kulunuz da muazzeb olacağım. Cidden arzederim ki sadarete emelim yoktur. Emelim ancak zât-ı şahanelerinin teveccüh ve emniyetleridir.

Bundan sonra padişah ile eski sadrazamı arasında söz gene Said Paşa'nın İngiltere sefaretine gitmesine intikal etti.

Abdülhamid – Vakıa hayat tatlı. O kadar entrikalar olduktan sonra bunu yapmada mazur idiniz. Lâkin Mahmud Efendi olsun, İsmet Bey olsun, ihtiyar adamlardır. Benden başkasından birini görüp o şeyleri bana bildirmeli idiniz.

Said Paşa – Mahmud Efendi'ye İsmet Bey'e gelmek zât-ı şahanelerinin marzilerine muvafık olacağını bilir miydim? Farzolunsa ki bunu keşfetmiş olayım. Bir kabahatim yok iken bu zatlara gidip de beni kurtarınız diyecekmişim! Bu zilleti nasıl ihtiyar ederdim! (Bunu da kabul lâzımdır) diyeydim, bir ay içinde belki on beş defa sarayı hümâyunlarına çağırıldım. Ahmed İzzet Bey vesatetiyle aldığım irade-i seniyelelerin üzerine o kadar istitalarda bulundum. Garaz erbabının ilkaati eseri olmalı ki kabul buyurulmadı. Hacı Mahmud Efendi yahut İsmet Bey'i görüp niyazımı tekrar ettiğim halde onların delâletleri hüsnü tesir hasil edeceğinden nasıl mutmain olurum? Aksi halde kendi ayağımla entrikaların tuzağına tutulmaz mıyım? Bunun takdirini zât-ı şahanelerinin takdirine havale ederim.

Bu bahis daha ziyade uzamadı. Abdülhamid, Said Paşa'ya iltifatlar etti. Avdetine de müsaade eylemesiyle Said Paşa fecre yakın konağına vasil oldu. 1314 şevvalinin dördünde başkâtib Tahsin Bey Said Paşa'nın konağına geldi. Padişahın iki defa Hacı Mahmud Efendi, iki defa da vesatetiyle tebliğ edilen beyanatını gene yad ederek sadarete tayini tasmin edilmiş olmasıyla “maksad-ı âlf veçhile hareket olunacağına” dair bir arıza yazması irade olunduğunu söyledi.

Said Paşa – Ramazanda memuriyet için tevali eden iradeler üzerine iki arıza yazmıştım. Üçüncüsüne mahal var mıdır?

Tahsin Bey – Çok söz çok mâna götürür. Vakıa evvelkiler de muhtasar ise de bu defakinde daha ziyade ihtisar arzu buyruluyor zannederim. Şevketmeab yeni arızanın bir yemini havi olmasını istiyorlar. (Ben de kendisine yemin etmişim!) buyuruyorlar.

Said Paşa – Bu yeminin suret ve şekli nasıl olacak?

Tahsin Bey – Sadakatle ifayı memuriyet edeceğiniz zemininde!

Said Paşa – Bir memuriyet kabul olunduktan sonra sadıkane vazife ifa etmek namus vecibesidir. Namusuma itinam buna riayet edeceğime tekeffül ise de memuriyet takarrur ettiği ve arzu buyurulduğu takdirde yeminle dahi teminde tereddüd etmem. Ancak memuriyete tayinimde idareyi ıslah için vaki olacak halisane maruzatım müsaadeye mazhar olmak elzemdir.

Tahsin Bey gitti; ertesi günü tekrar geldi yemin usulünün sair devletlerde de mer'î olduğu, sadarete tayini mukarrer bulunduğu hakkında padişah namına kısa bir tebliğden sonra, Said Paşa'ya şu sözleri söyledi:

– Bugün sadrazam (Halil Rifat Paşa) saraya geldi. Beni mabeyn dairesine çağırıldı. Bir hatt-ı hümayun müsveddesi kaleme almış, onu verdi. (Bugünlerde Bâb-ı Âliye şu yolda bir hatt-ı hümayunun gelmesine maslahaten lüzum vardır. Bunun isdarına müsaade buyrulmasını hâkipayi şahaneye arzediniz.) dedi. Arzettim. (Buna neden lüzum görülmüş? Bir de müsvedde sadrazamın yazısıyla değil. Böyle mühim maddeler niçin ifşa olunmuş?) kendisinden sorulmak irade buyruldu. Sordum. Sadrazam (evailde dahi Bâb-ı Âliye re'sen böyle hatlar geldiği vakidir, müsveddeyi başkasına yazdırışım yazım iyi olmadığı içindir. Fakat yazan damadım ve mahremimdir) cevabını verdi. Müsveddenin size gösterilmesi ve bu babdaki reyinizin bildirmesi irade olundu.

Said Paşa müsveddeyi mütalaa etti. Halil Rifat Paşa'nın memurların mafevkindeki tabakayı bırakıp doğrudan doğruya mabeynle muhabere etmelerine nihayet vererek, sadaret makamının merciiyetini muhafaza etmek istediğini anladı. Meselenin esasını muhakemeye girişmeyerek sual dairesinde bir cevap vermiş olmak üzere (Devlet işleri için Bâb-ı Âliye re'sen hal gönderilmesi evvelce vaki olup olmadığı hakkında eski Takvim-i vakayi nüshalarına müracaatla vazih malûmat alınabilir!) Yolunda sudan bir kaç söz yazdı.

Tahsin Bey – Sadaretinize dair yazılacak hat ne surette olsun?

Said Paşa – Memuriyet mukadder ise hatt-ı hümayun nasıl yazılmak lâzım geleceğini efendimiz bilirlir.

Tahsin Bey avdet etti. O gün akşam üstü Said Paşa maruzatından padişahın mahzuz kaldığına ve kendisine dua ettiğine dair başkitabetten bir tezkere aldı. Amma sadaret teklifi iki buçuk sene unutulmuş kaldı.

1316 cemaziyülahiri içinde Osmanlı askerinin Girid'i tahliyesine devletlerce karar verildiğinin ertesi günü -Teşrinisani 1898- mabeyn kâtiplerinden Kâmil Efendi, Said Paşa'nın evine geldi. Halin müşkilâtından bahsettikten sonra şu sözleri ilâve eyledi:

– Şevketmeab efendimiz buyuruyorlar ki devletlerden biriyle ittifak etmedikçe müşkilât bitmeyecek. Bu devletler de ya İngiltere, ya Rusya olmak lâzım gelir. İngiltere ile ittifak olursa bize ne yardımı olabilir? Kuvveti donanmadan ibarettir. Rusya ile ittifak etsek Bahriahmer (Hicaz?) bizdedir. Ona malik olan bir devletin Rusya ile birleşmesi olmaz. Hususan hilâfet de buna manidir. Ümidim kendisindedir. (Yani Said Paşa) kendisini sadarete getireyim, fakat bana bir kağıt vermelidir. Bu kâğıdı istediğim için hatırına bir şey gelmesin. Kimseye göstermem. Yalnız yadigâr olarak (Delâili hayrât)ımın içinde saklayacağım.

Said Paşa – Verilmesi irade buyurulan kâğıd ne yolda olacak?

Kâmil Efendi – Devlete sadakatle hizmet edeceğinizi taahhüd suretinde!

Said Paşa – Devlete sadık bulunmak cümlemiz için mecburîdir. Hususa ki bu devletin bekası Türklerin hayatı esbabındandır. Bendeniz ise birkaç asırdan beri malûm bir Türk ailesine mensub olmam dolayısıyla (12) Türk devletinin bu iklimlerde bekasında bir çok kimselerden daha ziyade alâkadarım. Bunun için ona sadık kalacağım şüphe götürmez. Lâkin zât-ı şahaneye öyle bir arıza yazmak şüpheli olmayı kabul etmek demek olur; bunu ihtiyar edemem. Sadarete getirilsem bile işleri iyi idare için lâzım olan teshilât yerine tasibata uğrayacağım tecrübelerimle malûmdur. Bir de bu esnada Girid'de Osmanlı hükûmetine nihayet verilmek mukarrer olduğu iştiliyor. Memuriyete getirilmem tasavvuru o kararın mesuliyetini bana tahmil etmek için ise bu da muhik olamaz. Hâkipayı şahaneye bu suretle ifade etmenizi rica ederiz.

Kâmil Efendi gidip gece yarısına doğru tekrar avdet etti:

– Sadarete tayininiz tasavvur buyuruluyor. Fakat istenilen ârizanın yazılması lâzım gelir. Bu âriza zât-ı şahanenin “delâili hayratı” içinde mahfuz kalacaktır. Girid meselesi sizce tereddüde sebep oluyorsa buna mahal yoktur. Zira Girid elden çıkmıştır.

Bu memuriyet tasavvuru ciddî dahi olsa Said Paşa kabul etmeği hale muvafık görmeyerek itizar etti; Kâmil Efendi de saraya döndü, gitti. Üç hafta sonra gene Kâmil Efendi vasıtasıyla teklif tekrar edildi. Said Paşa Abdülhamid’in aradığı kâğıdın verilmesini pek ziyade iltizam eylediğini anlayınca:

– Memuriyet mukadder ise sadakatle hareket tabiidir. İstenilen ârizanın mültezemiyeti icabında takdiminde tereddüd etmem, zemininde bir cevap verdi. Gene bir netice çıkmadı.

Said Paşa 1901 senesi içinde oğlunu tedavi ettirmek için Avrupa’ya gitmek istedi. Abdülhamid müsaade etmedi. Sadrâzam Halil Rifat Paşa’nın hastalığı, dermansızlığı günden güne artıyordu. Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa sadaret kaymakamlığına tayin olunmuştu. Mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa’nın hatratında anlattığına göre, bir gün Abdurrahman Paşa kendisine:

– Halil Rifat Paşa’nın bu hastalıktan kalkamayacağı anlaşılıyor. Şayed bir emri hak vaki olursa sadareti asla kabul etmemek azmindeyim. Kulağınızda bulunsun demişti.

Halil Rifat Paşa 27 Recep 1319 ve 14 Teşrinievvel 1901 tarihinde vefat etti. Abdülhamid, Tahsin ve Ragıp Paşaları sadaret teklifi için Abdurrahman Paşa’nın yalısına gönderdi. Başkâtip iradeyi tebliğ etti. Abdurrahman Paşa evvelki sözlerini hatırlattı; teklifi reddetti.

Tahsin Paşa padişahın Abdurrahman Paşa’ya emniyeti olduğundan bahse kalkıştı. Abdurrahman Paşa:

– Siz ki, zât-ı şahanenin en yakınında bulunuyorsunuz, kendi hakkımızda emniyet bulunduğunu memul eder misiniz? Zât-ı şahane kimse-den emin değildir. Bunu iyi bilmeli, cevabıyla muhatablarımı susturdu.

Abdurrahman Paşa reddi kendisine arz olununca Abdülhamid iki paşayı tekrar gönderdi. Bu defa Abdurrahman Paşa açıktan reddetmeyerek Bâb-ı Âlinin muamelâtına sarayın müdahale etmemesini şart olarak ileri sürdü ve bu şartını bir ârizaya da yazdı.

Gelenler bu âriza ile saraya döndüler. Tahsin Paşa hünkârın da-iresine giderken bir musahip gelerek:

– Efendimiz acele sizi ferman buyurdular. Dedi. Hünkâr Tahsin Paşa'yı götür görmez.

– Şimdi mabeynci beylerden biri Kuruçeşme'ye gitsin. Abdurrahman Paşa'ya yalısında intizar etmesini söylesin! diye irade etti.

Başkâtib huzurdan çıkarak mabeynci Bekir Bey'i Kuruçeşme'ye gönderdi. Bekir Bey Abdurrahman Paşa'ya iradeyi tebliğden sonra saraya avdet etti. Başkâtib tebliğin icra olunduğunu arz etmek ve Abdurrahman Paşa'nın ârizasını takdim eylemek üzere tekrar huzura girdi. Abdülhamid ârizayı okumadan masa üstüne bıraktı ve:

– İsmet Bey'i Said Paşa'ya gönderdim. Şimdi gelecektir, dedi.

Başkâtib huzurdan çıkarken Said Paşa'nın saraya geldiğini bildiren kart getiriliyordu. Zât-ı şahane sadaretin Said Paşa'ya tevcih olunduğuna dair hattı hümayunun hemen hazırlanmasını başkâtibe emretti.

Abdülhamid başkâtibe söylediği gibi esvabçıbaşı İsmet Bey şifre kâtibi Asım Bey ile birlikte Said Paşa'ya ya meclisi hâs memuriyetini, yahud sadareti kabul etmesini padişah namına teklif eylemişlerdi. Meclis-i hâs memuriyetinin mesuliyeti nisbeten hafif ise de Said Paşa mecliste müzakere olunacak maddeler hakkında evvelden reyler hazırlandığını, bu memuriyette bulunanlar için müzakereleri ayrıca padişaha ihbar etmek mecburiyeti bulunduğunu biliyordu. Bunu kabul-ü muvafık görmedi:

– Meclis memuriyetini kabul etmek bazı sebeblerle mülâhazama elvemez. Sadarete gelince hayli zamandan beri işte bulunmadım. İşlerin nasıl cereyan eylediğini, şimdiki vükelânın meslek ve fikirlerini de lâyıkiyla bilmiyorum. Uzaktan işittiğime göre müzakere enasında ihtilâflar, münazaalar maruf haddi geçiyormuş, sadarete geçince de böyle şeylere tahammül etmeğe mesleğim, ahlâkım müsaid değildir. Zatımcı başka manilerim de var. Af buyurulmamı niyaz ederim. İtizarım zât-ı şahanenin iğbirarını davet etmemek için hayırhahane delâletinizi de ümid eylerim.

Gelenler Said Paşa'nın ifadesini dinledikten sonra öğleye doğru gittiler. Ertesi günü gene öğleye doğru geldiler. Zât-ı şahanenin devle-

tin ahvalini ıslah hakkındaki fikirlerini, bu ıslahatı Said Paşa'dan ümid ettiğini, devlet erkânından ve memurlardan her kim hakkında şikâyetle bulunursa kabul olunacağını, diğer maruzatının da tervic edileceğini anlatarak sadaret teklifinde bulundular.

Said Paşa da bu teklife muvafakat gösterdi. Altıncı defa sadarete tayin olundu. (6 Şaban 1319 - 18 Teşrinisâni 1901) (13)

6 - Said Paşa'nın Saraydaki bir gecesi...

Said Paşa'nın sadarettten her mazuliyetinde etrafına çekilen tarasud zinciri dördüncü infisalinden beş sene sonra öyle kuvvetlendirilmişti ki, iş kendisine gelecek evrakı ve mektupları karıştırıp araştırmak, kimlerle münasebette bulunduğunu anlamak derecesine vardırmıştı.

Bu maksadı temin eylemek için padişahın yaverlerinden birisine Said Paşa'nın cariyelerinden birisiyle gizli münasebet bile peyda ettirilmişti. Bu yaver bey paşanın haremine kadar giriyordu. (14)

Said Paşa'nın babası Nâmık Efendi, Esad Paşa'nın divan kâtibi iken Edirne valisi Erzincanlı İzzet Paşa da tüfekçisi bulunuyordu. Ali Nâmık Efendi, İzzet Paşa'nın evvelâ tahsiline, sonra askerlikte terakkisine yardım etmişti. İzzet Paşa bunu unutmuyarak hülûs beslediği Said Paşa'ya ikide birde meveddet mektupları gönderirdi. Bu mektuplardan birisi bu yaverin eline geçti.

Said Paşa yaverle cariyenin münasebetlerini anladı. Derhal Abdülhamid'e bir arıza yazdı. Bu halden şiddetle şikâyetle bulundu. Bu yaverin, hareketinin münasebetsizliğinden bahseden birisine:

– Said Paşa'nın hayatının padişah nezdinde ehemmiyeti yoktur; onun kanı mânidir.

Sözleriyle mukabele ettiğini de Said Paşa öğrenmiş olacağı için bunu da arızasına ilâve eyledi. Abdülhamid bu arızayı kurenadan Arif Bey vesatetiyle iade etti.

Arif Bey – Kâğıdın iadesine sebep böyle bir hadiseden bahseden bir kâğıdı kabule ve hıfza hilâfet gayreti mütehammil olmayıştır. Zât-ı

şahane hanenizin kapısında kapıcılar olup olmadığını sual ettiler. Ben de devlethaneye gelip giderken kapıcıya tesadüf etmediğimi söyledim. Bunun üzerine kapıcı kullanmanızı irade buyurdular.

Said Paşa – Böyle şeyler ev sahibine aittir. Fakat hilâfet makarında herkesin haremine taarruza ve bunu teşvik eylemeğe hilâfet namusu nasıl tahammül ediyor? Üçüncü Sultan Ahmed asrındaki zulûmların malûm olan neticesini tamamen değilse de esasen buna benzer bir vaka intac eylemiştir. Bunu düşünmelerini hünkâra söylemenizi rica ederim.

Arif Bey avdet etti. Said Paşa da cariyeyi hanesinden çıkararak bir esirciye gönderdi. O gün akşam üstü Arif Bey gene mabeynci Ragıp Bey ile birlikte geldi:

– Zât-ı şahane emir ve teşvikinin vaki olmadığını beyan buyurdular. Esircide olan cariyeyi mabeynci Arif Bey’in hanesine göndermeniz irade-i seniye iktizasındadır.

Tebliğinde bulundu. Said Paşa tehevür saikasıyla evvelki cevaplarını şiddetlendirdi; hünkârın esirciden satın almaması için de ertesi sabah cariyeye azad kâğıdını gönderdi:

Akşama doğru saraya çağrıldı. Hayli bekledikten sonra huzura çıkarıldı. (23 Şevval 1307).

Hünkâr – Senin hakkında bir çok şeyler söylüyorlar. Edirne valisiyle mükâtebe ediyor imişin. Hanenize girilse mühim evrak bulunacağını haber verdiler. Hiç böyle haberlere ehemmiyet vermemek olur mu? Benim yerimde başkası olsa daha şiddetli şeyler yapardı. Edirne'nin ehemmiyeti meydandadır! Alemdar Edirne'den gelmedi mi? Cevdet tarihini elbette okumuşsunuzdur!

(Abdülhamid'in hele Said Paşa'ya karşı böyle bilgiçlik taslamasına ne denilir!)

Said Paşa – Evet efendim! Cihanda iki nevi saltanat vardır: Biri âdil, diğeri kahir. Birincisi böyle şeylere rıza vermez. İkincisi âkibetlerini aramazsa istediğini yapabilir. Lâkin bu defaki muamele şiddetin de hududunu geçmiş, harime taarruza intikal eylemiştir. Artık benim için Allah'ın adaletine müracaattan başka yapacak bir şey kalmamıştır.

Bunun üzerine Abdülhamid lisanı değiştirdi:

– Bana getirilen kâğıt Edirne valisi İzzet Paşa'nın bir mektubudur. Serlâvhası yoksa da elkabı sadarete mahsus (maruzu çakeri kemilerineleridir) ibaresini havi. Kâğıt size değıl, sadarete imiş! Sizin beraat-ı zimmetiniz tebeyün etti.

Abdülhamid, Said Paşa'ya evine avdete ruhsat verdi. Lâkin Paşa mabeyn dairesine vardığı anda esvapçıbaşı İsmet Bey koşarak geldi; tekrar padişah nezdine götürdü.

Hünkâr ayakta bulunuyor, elinde bir kâğıt tutuyordu. Said Paşa'ya bir şey söylemeyerek:

– Gel! diye birisini çağırıldı; başmabeynci Osman Bey'i istedi. Osman Bey gelinceye kadar hiç bir şey söylemeyerek ayakta durdu. Osman Bey gelince kâğıdı ona verdi; okumasını emretti. Münşiyane yazılmış olan bu kâğıd meali şundan ibaret idi:

“Şeyhülislâm Bodrumî Ömer Lütfi Efendi'nin davetiyle bugün bâb-ı fetvada birçok halk toplandı; mevlûd okundu. Fakat bu zahiri bir vesiledir. İçtimaa sebep hainane bir maksaddır.”

Osman Bey imzayı okumadı. Abdülhamid gidiş müdürü Mahmud Efendi'yi de çağırtdı. Gelince Said Paşa için:

– Götür! emrini verdi. Mahmud Efendi Said Paşa'yı ikinci katta dar bir odaya soktu; çıktı, gitti. Said Paşa üç çeyrek saat kadar yalnız kaldı. Sonra bir bekçi kendisine kahve getirdi. Bekçi çıktıktan sonra Said Paşa hatırına gelen zehirleme ihtimalini reddedemeyerek kahveyi mendiline döktü. Bir saat daha geçti.

“Etraftan ve bâlâdan” -saltanat makamı için kullanılan tabir- bir haber ve emir gelmedi. Said Paşa oda kapısından dışarıya çıktı. Merdiven başında iki Arnavut bekçi gördü.

– Beni buraya getiren Mahmud Efendi'yi görmek istiyorum, dedi. Bekçilerden biri gitti. Avdetinde:

– İşi varmış; gelemeyecek, cevabını getirdi.

Said Paşa – Zât-ı şahaneye maruzatım var. Bu şeylere kimler bakıyorsa onlara söyleyin. Huzura arzetsinler. Bekçi tekrar gitti. Bu defa Mahmud Efendi çarçabuk geldi.

Said Paşa – Bu dakikadan itibaren burada kalamayacağım. Ne yapılacaksa yapılsın. Beni düşünenler de yapabileceklerini yaparlar!

Bu sert ve manîdar sözler üzerine Mahmud Efendi gitti; çok sürmeden döndü. Said Paşa tekrar huzura ithal olundu. Abdülhamid bu defa da ayakta duruyor, fakat sakin ve halim görünüyordu. Said Paşa'ya:

– Bâb-ı fetvadaki cemiyeti tahkik ettirmekteyim. Sizin medhaliniz olmadığı anlaşıldı, dedi; avdetine ruhsat verdi; hattâ salon kapısına kadar teşyi de etti. Sabaha yakın konağına varabilen said Paşa padişahın sözlerine cevap vermeyerek bir an evvel yakayı kurtarmağı tercih eylemişti.

Bu hadisenin kahramanı olan yaver Trabzon'a nefyedildi; fakat bir müddet sonra İstanbul'a getirilerek gene yaverlikte istihdam olundu.

Said Paşa temyiz mahkemesi âzasından Erzincanlı Rüştü Efendi vesatetiyle Edirne valisi İzzet Paşa'ya: «Velev hususî olsun mektuplaşma zamanenin mizacına muvafık değildir. Bu tekliften sarfi nazar buyrunlar. Kendilerinin bana teveccühü ve benim kendilerine nisbetim mektuplaşmadan ve merasimden müstağnidir.»

Diye haber gönderdi. Fakat İzzet Paşa bu ihtarı dinlemedi; eskisi gibi harekette devam etti.

Müsteşarlığın yolu...

Bulgaristan Prensi Ferdinand Bugar nişanı ihdasına padişahın müsaade aldıktan sonra Bulgaristan komiseri Necip Melhame Efendi'ye de nişan vermişti. Prens, Necip Melhame Efendi'yi konsoloslarla beraber bir ziyafete davet eder. Necip Efendi emaretin nişanını takmayarak ziyafete icabet eder.

Prens emaretin nişanını takmadığından dolayı Necip Efendi'ye teessüf beyan eyler. Meğer Prens de hamil olduğu imtiyaz nişanını takmamış.

Necip Efendi:

– Siz muazzam metbuunuzun nişanını talik etmezseniz ben de sizin nişanınızı takmam!. Diyerek ziyafeti terk ile çekilir. İstanbul'a hareket edeceğini emarete bildirir; Bâb-ı Âliye de bu yolda bir telgraf çeker.

Sadrazam Said Paşa prens tarafından bu meseleye münasebatın katî manası verilmemesi, beyhude bir gaile çıkmaması, Bâb-1 Âli ile Bulgar kapı kâhyası tarafından ihtilâfın halline çare bulunması fikriyle Bâb-1 Âliden verilecek emre intizar ile hareket etmemesini Necip Efendi'ye bildirir, mabeyne de işi böyle arzeder.

Başkitabetten Bâb-1 Âliye gelen cevap tezkresinde Said Paşa'nın mülâhazası tasvip olunur. Amma diğer taraftan Necip Efendi'ye de İstanbul'a gelmesi emredilir!

Necip Efendi Bulgarlara nafi bir gümrük mukavelesi yaparak Bâb-1 Âliden istizan etmeden Bulgar hükûmetiyle teati etmek gibi cemileler göstermesine rağmen prensin hoşuna gitmiyordu.

Yaptığı bu mukavelenin mazarratını sadarete bulunan Halil Rifat Paşa görmüş ve mabeynde münakit bir encümende bittetik padişaha arzylemişti. Bunun üzerine Necip Efendi izahat vermeye encüme gönderilmiş, fakat daveti sebebini sadrazam Rifat Paşa'dan sorup anlayınca:

– Size ve encüme izahat vermeğe mecburiyetim yoktur! diyerek tehevür ile meclisi terketmişti. Necip Efendi'nin bu cüretkârane muamelesi üzerine Halil Rifat Paşa:

– Bu adam bizi tahkir için mi buraya gönderilmiş! diye arkadaşlarıma şikâyet ederek mukaveleye olmuş bitmiş nazarıyla bakmağa mecbur kalmıştı.

Sofya'dan avdetinden sonra Necip Melhame Efendi re'sen sadır olan bir irade-i seniye ile Nâfia nezaretine müsteşar olur. Maaşı miktarı için bir kaç kere Sadrazam Said Paşa'nın yanına gelip gider; on beş bin kuruş tahsisi arzolunduğu halde derhal irade çıkacağını söyler. Said Paşa işi geçiştirmek ister.

Necip Efendi ibramı artırınca red cevabını verir. Necip Efendi de:

– Ben yaptırırım! diyerek çekilir gider, ertesi günü maaşın iradesi çıktıktan başka komiserliği esnasında yaptığı fevkalâde masrafların da kabulü için iradeler gelir! (15)

*“Tutan bir danemi elbette maksudun bulur, derler
Görenler Yusuf'un damanını desti Züleyhada!”*

Bir Fuad Paşa portresi...

Osmanlı diplomatları içinde zarif ve zendost olanların başında Keçecizâde Fuat Paşa sayılabilir. Âli Paşa, Emin Muhlis Efendi, Nureddin Bey, Ahmet Vefik Paşa gibi o da Bâb-ı Âli tercüme odasından yetişmişti. İlk diplomasi memuriyetini İspanya kraliçesinin tetevvücü münasebetiyle Madrid'de ifa eylemişti. Reşit Paşa'nın Paris elçiliğindeki muvaffakiyetlerine Fuad Efendi de sevimli tavurlarıyla, nezareti ve sokulganlığıyla Madrid salonlarında nail olmuş, sonra Portekiz kraliçesi Donna Mariya nezdine memuriyetinde de Lizbon'da bu yolda muvaffakiyetleriyle parlamış idi.

Yedi, sekiz ay devam eden bu İspanya-Portekiz seyahatinden göğsünde iki yüksek nişan, kalbinde tatlı hatıralar ile avdet eylemişti. Fakat İspanya'da şapka giymiş olması dönüşte az daha hayatına malolacaktı!

1845 ağustosunda Fransa Kralı Birinci Lui Filip'in oğlu Dük de Mondpensier İstanbul'a geldiği vakit Divan-ı hümayun tercümanı olan Fuad Efendi hergün Dük'ün yanında bulunarak kendini ona da beğendirmişti. Dük Fransa'ya avdetinde Fuad Efendi'ye Lejyon Donör nişanının komandor rütbesini göndertmişti. O zaman Osmanlı memurları arasında Lejyon Donör nişanı yalnız Reşid Paşa ile Fransa bahriyesinde hizmet etmiş Osmanlı zabitlerinden Ahmet Efendi'ye verilmişti.

Fuad Paşa'da frenklerin eskitürk = Vieuxture dedikleri eski ananelere sadık mütaassıblara has olan tavur ve hallerden hiç bir şey kalmamıştı. O Tanzimat Bâb-ı Âlisinin hizmet ifasına hazır olgun bir diplomatı idi. Ne vakit, nerede bir siyasî müşkil çıksa el altında bulunan Fuad Efendi onu halle memur edilirdi.

Vakıa uysallığı, frengâne nezaketler göstermeğe ziyade meyli, sadelik içinde ifrat denilecek dereceye varan müsalehekârlığı uhdesine tevdi olunan işlerde bazan ciddî bir netice istihali için kendisinde lüzumu kadar nüfus bırakmazdı. Ancak en ağır ve mühim meselelerde, en umulmayan bir anda müessir bir söz, bir nükte ile işi tatlıya bağlyabilmek meziyetiyle bu nakiseyi telâfiye eylediği de olundu.

Komiserlik memuriyetiyle Bükreşte bulunduğu zaman konağında tertib ettiği ziyafetler, dans ve musiki cemiyetleri Bükreş'in içtimâî

hayatına revnak vermişti. Fuat Efendi Ulah kibar kadınlarıyla dans eder, boyarların konaklarında davetlere de icabet ederdi. Bu tarihte (1849) Fuat Efendi ile çok görüşmüş olan bir Fransız kadını ki, sonra Ulah prensesi olmuştur, kendisini şöyle tasvir eder. (16)

“Ancak 35 yaşlarında bulunan Fuad Efendi saf ve iyi zevahir altında son derece ince bir politika adamıdır. Fransızca’yı bir kibar Fransız gibi söyler, Fransız fikir ve dilinin bütün incelikleri ve nükteleri ona mekşuftur; şairdir; kadınların cemiyetinden hoşlanır. Fakat onun kadınlara zarifane meyli mübtezel bir hevesin mübtezel ifadesi değildir; perestiş edilen bir mahlûka hürmeti zekâ ve fetanetiyle mezceylemektedir.”

Anlaşıyor ki bu Fransız kadını Fuad Paşa’yı iyi tanımıştır! Berlin elçisi Sadullah Paşa bu yolda Fuad Paşa’ya yetişememiş olmakla beraber o da zarafet mektebinin iyi bir şakirdi olduğunu isbat edecek fırsatları kaçırmamıştır.

Berlin’de imparatoriçenin akrabasından genç bir kadın Şam tarafında seyahat etmiş ahabplarından birinin getirip hediye ettiği bileziği imparator sarayında verilen bir ziyafette antika diye koluna takmıştı. Bileziğin üstünde eski Arap harfleriyle yazıya benzer bir takım çizgiler vardı. Prensese fevkalâde sefaretle Berlin’de bulunup ziyafette hazır olan Sadullah Paşa’ya bileziğin üstündeki Arapça yazıyı anlayamadığından bahisle manasını söylemesini rica eder.

Sadullah Paşa çizgilere bakalar, bir türlü okuyamaz, fakat bundan bir şey çıkaramadığını söylemek de istemez; tetkik ediyormuş gibi evirir çevirir, kadın da merakla paşanın nazarlarını takib eder. Nihayet Sadullah Paşa:

– Bu Arapça bir beyittir. Manası da şudur: Bilezikler vardır ki bilekleri süsler, bazı bilekler de vardır ki letafetleriyle bilezikler süslenir! der ve:

– Burada ikinci mısra maksud olduğuna şüphe yok! Sözleriyle de zarifane ilâve eder. Penses pek memnun kalır. O gece önüne gelene bundan bahseder.

Sadullah Paşa hadiseyi ehibbasından birine anlatır. Ahbabı:

– Ya kadın yazıyı başkasına okutursa! demesi üzerine Sadullah Paşa:

– Uydurduğum söz kadının hoşuna gitti. Başkasına ve başka manaya hiç inanır mı? Cevabını verir.

7 - Siyaset Piri Kâmil Paşa ve Sultan Abdülhamid...

Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa hayatının ilk evanını ve tahsil zamanını Mısır'da geçirdi; İngilizce ve Fransızca'yı orada taallüm etti; Arapça ve Rumcaya da vakıftı. Haricî işlere ve Mısır ahvaline gençliğinde vukuf peydasına başlamıştı. Mısır valisi Abbas Hilmi Paşa yanında makam yaverliğinde ve tercümanlığında, oğlunun muallimliğinde bulunmuştu; İngilizlerle temas ve münasebeti de Mısır'dan başlamıştı. Mısır'dan ayrılınca mutasarrıflıklarda kullanılmıştı. Kâmil Paşa'nın fikri ve ilmî ihatası Said Paşa derecesine varmamıştır. Kitabette salıkası açık, münakkalı, veciz idi.

İktidar mevkiine geçince zekî, afif, devlet işlerinin künhüne varışlı, Bâb-ı Âlinin haysiyetini muhafazaya çalışır bir zat olduğunu göstermiştir.

Donuk, asabiyet hasebiyle az sözlü idi. Sohbeti şen değildi; nükteli bir söz sarfettiği nadiren iştilirdi. Nutuk iradı kabiliyeti yoktu. İşittiklerini, bildiklerini kalbinde saklardı; ağzından lâf alınmazdı. Mühim ahvalde müteessir görünmez, ne tavır ve muamelesinden, ne yüzünden hissiyatı anlaşılmaz, sevinç ve hüznün alâmetleri fark olunmazdı. Kendisine takdim olunan evrakı okur, arzuhal ile huzuruna gelen hacet sahiblerini sonuna kadar dinler, bir, iki sözle kestirme cevap verirdi.

Kâmil Paşa kendisine mesuliyet tevcih etmek kaygularından, tarihin hükmünden çekinmek endişelerinden müstağni idi. İşlerinde ne olursa olsun tutacağı yolu göze alırdı. Varlığını göstermek için özenmek, uzun tetebbül yapmak gibi hevesleri yoktu. Bati ve müseenni idi. Bir mesele hakkında bir rey bulur, iyi veya fena buna sarılır, bunu yürütmeye çalışırdı. Abdülhamid'le aralarını bozan işte bu yolda ısrarları olmuştur.

Said Paşa İngiliz sefarethanesine kaçmak mecburiyetini hissetmişti; Kâmil Paşa da İzmir valiliğinde İngiliz konsoloshanesine dehalete, Midhat Paş gibi o da ecnebi himayesini istemeğe kendisini mecbur addetmişti.

Bâb-ı Âlice ahlâftan Âli Paşa'ya en ziyade yaklaşan Said Paşa olmuştur. Fakat Said Paşa Âli Paşa mevkiini tutmağa çabaladığı vakit karşısında Yıldız'da toplanmış kuvveti buldu. Kâmil Paşa da bu kuvvetle çarpıştı.

Abdülhamid nezdinde Said ve Kâmil Paşalar ihtiyat akçesi gibi idi. Bunlar zaruret demleri için uzlet ve inziva köşelerinde saklanır, gaile ve ihtiyaç çıkınca sadaret makamına çıkarılır, gaile tesviye veya bertaraf kılınınca, hiç olmazsa kabası alınınca ikisinin de tedbirleri beğenilmez, infisalleri vuku bulurdu. Azilleri gazab-ı hümayunu celbeden hareketlerinden inbias eylediği için ihtilâttan memnu gibi kalırlardı. Öyle sıcağı sıcağına ziyaretlerine gidenler, sonra da kendileriyle sık sık görüşenler Abdülhamid nezdinde mutlaka mimlenirdi!

Kâmil Paşa Abdülhamid gibi sakalını boyamazdı. Dişleri dökülmüş ağızından çıkan sözlerin anlaşılması bazan güç olurdu. Fakat gözleri daima hayat ve zekâ ile dolu görünürdü. Said Paşa'nın telâş ve hideti halinden anlaşılırdı. Kâmil Paşa kendisine hâkim olurdu; en ciddî ve vahim ahvalde sükûnet ve vakarını muhafaza ederdi.

O Hıristiyanlar üzerinde cübbesini sırtından atmış bir papaz tesirini hasıl ederdi. İcraatına bazan ihtiraslarının karıştığı olmaz değildi. Kâmil Paşa Halep'de iken İngilizler kendisini hayli sıkıştırmışlardı. Sonraları İngilizlerin teveccühüne nail oldu. Kendisi de İngiliz politikasına taraftarlıkla şöhret buldu.

İngilizlerin kendisine pek muhabbet ve itimadları olduğu ve kendisi iktidar mevkiine geçer geçmez İngiliz politikasının Bâb-ı Âliye teveccükâr bir şekil alacağı yolunda vücud bulan bir kanaatin işaasından ve tenmiyesinden hoşlanırdı.

Hakikatte Kâmil Paşa'yı iktidar mevkiinde görmek en ziyade Almanlarca mültezim idi. İngiliz hükûmeti Said Paşa'yı Abdülhamid'e

karşı muhafaza ve himaye için tehditlerde bulunacak derecede tutmuştu. Kâmil Paşa'nın mütaallimatından bazıları kendisine söz getirecek hallerde bulundular; Said Paşa buna meydan vermemek için ziyade tizlik gösterirdi.

Abdülhamid Said ve Kâmil Paşalar'ın arasını açık tutmak için büyük bir gayret sarfetmeğe lüzum bile görmemiştir. İki paşa birbirini takdir ile bareber aralarına tabaan mevcut ziddiyet dolayısıyla iyi geçinemezlerdi. Abdülhamid arada sırada bu ziddiyeti kendisine mahsus muamelelerde işlemekle iktifa ederdi.

Meselâ: Kâmil Paşa Said Paşa yerine ilk defa sadrazam olunca Abdülhamid sabık vükelâ heyetini mahsusan telgrafla Bâb-ı Âliye davet ettirdi. Cümlesinin azli fermanını önlerinde okutturdu. Yalnız teşrifatçı Ferruh Efendi komşusu Evkâf Nâzırı Mustafa Paşa'ya -netayicilvukuat sahibi- bizzat haber vermeği deruhte etmiş, ona telgraf yazılmamıştı. Ferruh Efendi acele saraya davet olunduğundan komşusuna haber vermeğe vakit bulamamıştı da Mustafa Paşa kıraat resminde hazır bulunamamıştı.

Dahiliye Nâzırı Ethem Paşa bir gün evvel Paris elçiliğine tayin edilmişti; o da mazul vükelâ heyetinde dahil oddolunmadığı için bu harekettten kurtulmuştu. Asım ve Hasan Fehmi Paşalar ise Bâb-ı Âliye geldikten sonra davetteki maksadı anlayarak fermanı dinlemeden savuşmuşlardı.

Bu muamele Said Paşa'ya pek ağır gelmişti. Bundan sonra Abdülhamid her hangi bir siyasî mesele çıktıkça birinden ötekine: "Kâmil veya Said Paşa böyle diyor; siz ne dersiniz?"

Diye gönderdiği adam ve haberle iki paşayı birbirine tutuşturmaktan zevk almıştır.

Bâb-ı Âlide Said ve Kâmil Paşalar en ziyade Şarkî Rumeli, Mısır, Ermeni meselelerinde çarpışmışlar, çarpıştırılmışlardır. O kadar ki iş birinin kara dediğine ötekinin beyaz demesi derecesine varmıştır. Hangisi iktidar mevkiinde ise onun mühim meselelerde maruzatı hakkında diğerinin mütalâasını almak padişahça hemen bir itiyad haline gelmesi, iki tarafın da birbirini zıd düşüncelerde bulunması katî kararlar ittihazından zaten muhteriz olan hükümdarın işleri sürüncemede bırakmasına her defasında yeni ve sürekli vesileler hazırlardı!

Kâmil Paşa Abdülhamid'e bazan akıl hocalığı etmekten çekinmezdi. İngiltere'nin Mısır'ı tahliyesi hakkındaki müzakereler uzayıp gittiği sırada Abdülhamid'e yazdığı bir arızada şu yolda fikir yürütmüştü:

«Tabınıza giran gelecek olsa dahi hakkımızda umumun teveccühünü ve mukaddes hakkınızı muhafaza için ahvalin hakikatini arz ile uhdeme farz olan ibudiyeti ifa eylememe müsaadenizi istirham ederim. Dünyada en ziyade his hasiyetini haiz olanlar mizacı asabî olanlardır. Âlemdeki zeki adamlar ekseriya bunlar arasından çıkar.

Siz cümlelerin başını çekersiniz; kulları gibiler de en âcizleridir. Hisler ya ruha ferah, yahut tabı naziki tazyik ile vücuda iztirab verir. İnsan içindeki iztirabı def için çare arar, hilekârlar insanda bu iztirab verici hisleri sania ile husule getirerek kendilerine istifade yolları açmağa çalışırlar. Bu halin bizde halka, devlete, hususıyla şevketmeab efendimize etmekte olduğu mazarratlar ahvalin hakikatine vakıf olan sadık bendegânı düşündürmektedir.

Kurbiyetiniz şerefine nail olabilen hile ve desise ashabı asla ehemmiyeti olmayan âdi bir şeyi nazarınızda gayet büyük ve âkibeti vahim bir şekilde arz ediyorlar; bazan aslı esası olmayan, olmasına ihtimal bulunmayan şeyleri ihtira eyliyorlar da sizde endişe ve iztirabı mucib hissiyat uyandırıyorlar. Sonra bu iztirabın define gûya çareler gösteriyorlar. Gerek bu çarelerden, gerek arzolunan ahvalin sıhhatine itimaden ittihaz eylediğiniz tedbirlerden istifadeler temin eyliyorlar.

Bu arada bir takım sadık bendegân devlet hizmetinden mahrum kalıyor; bazı kimseler hizmetle veya ikamete memuriyetle öteye beriye teb'id olunuyor; zikir ve mukabele için bir şeyhin cemiyet akdetmesi menediliyor; ahalinin sünnet ve düğün cemiyetlerine müsaade edilmiyor; birkaç ahab bir yere toplansa suizan altında tutuluyorlar.

Bu haller halkı tazyik ediyor. Hakkınızda umumun elzem olan teveccühünü muhafazaya memur bir kulunuz için bu hali düşünmemek kabil olamaz. Bu yüzden devlete gelen mazarrat ehemmiyetlidir. Hilekârların sizde uyandırdığı hissiyattan doğan endişeler emniyeti mahvediyor; bu da devlete menfaat celbine yahut mazarrat define dair Bâb-ı Âli'den vukubulmakta olan maruzatın kabulüne mani oluyor. Mülkî ve siyasi mühim işler sekteye uğruyor. Bunun devamı takdirinde çok geçmeden Osmanlı Devletinin hali başka renk alacak, Türk milleti bugün Bulgaristan'da kalan Müslümanlarla aynı hale düşecektir.

Maruzatıma itimad buyurulmaz, iştibah buyurulduğu takdirde derhal yeni bir vükelâ heyeti teşkil edilmesini, Devlet-i Âliyenizin istikbalini temin hususunda vakit kaybedilmemesini canımdan aziz bildiğim velinimetim efendimden istirham ederim.»

(18 Haziran 1307 (30 Haziran 1891) tarihli arizasından)

Başmabeynci Lütfi Simavî Bey «Sarayda Gördülerim» eserinde Kâmil Paşa hakkında şu mütalâada bulunuyor.

(Kâmil Paşa müstebid, anud fakat afif ve müstakim idi. İngilizcesi Fransızcasından daha kuvvetli idi; sözü pek anlaşılmazdı. Bazan öyle garip fikirler dermeyan ederdi ki taaccübü mucip olurdu. Taraftarlarının göklere çıkardıkları Kâmil Paşa'da ben büyük bir teessürsüzlük ve hissizlikten başka fevkalâde bir meziyet görmedim.)

Kâmil Paşa'nın lehinde bulunanlar, hele meşrutiyetten sonra, kendisini «Pir-i Siyaset» diye son derece övmekten geri durmamışlardır.

Kâmil Paşa büyük devletlerin hususî menfaatlerinin icabına göre takib ettikleri gayelere varmak için çevirmeği itiyad eyledikleri dolapları, bu dolap ve teşebbüslerin Devlet-i Âliyeye ne dereceye kadar hayrı veya şerri dokunabileceğini takdire muktedir bir devlet adamı idi.

Haricî siyasete müteallik meselelerde mantıksız, muhakemesiz mütalâa ve fikir beyan etmezdi. Takdirlerinde hataları olsa bile efkâr ve mütalâatında malûmat ve tefehusatına müstenid delil ve hükümlere istinad eylemek suretiyle zamanının birçok ricalinden ayrı bir yol takib ederdi.

Kendisine cüretli bir siyaset denilemez. O siyasette devletlere karşı şiddetli hareketlerden daima ictinab etmiştir. Şarkî Rumeli hadisesinde Abdülhamid'in mizac ve arzusuna hizmet ederek sadarete gelmiş olmak ittihamı âmme efkârında yerleşip kalmıştır. Karihasında vüsat ve cevvaliyetin noksanı göze çarpmamak, teenni ve ihtiyatı gözlerle atalet derecesinde görünmemek kabil olmaz.

Kâmil Paşa müstakim idi. Fakat etrafında dönen para dolaplarını men ve ref için ciddî teşebbüslerde bulunacak demir pençeden mahrum idi. Kâmil Paşa'nın ilk sadaretinde Devlet-i Âliye'yi, üçlü ittifaka ithal

etmek için teşebbüslerde bulunduğu hakkında bir rivayet vardır. Bu rivayete nazaran Kâmil Paşa bu ittifakın şartlarını bile tesbit eylemiş ise de bunu sezen Fransa, İngiltere, Rusya devletlerinin Abdülhamid nezdinde hulûs perdesi altında yaptıkları teşebbüsler üzerine bu tasavvur ve teşebbüs akim kalmıştır.

Abdülhamid iki tarafı da hoşça idare ederek hiç birine iltihak etmemeği, iki taraf arasında muharebe çıkarsa bitaraf durmağı, mecbur kalırsa devlete en ziyade fayda temin edeceğini aklı keseceği tarafı iltizam eylemeği kendi siyaset mesleğine uygun bulmuş, Almanya imparatorunun ittifak yolunda yaptığı bir avansı bile bu mülâhaza ile geçiştirmiştir. Ancak saltanatının son zamanlarında Avusturya ile anlaşma teşebbüsünü Paris büyük elçisi Münir Paşa vesatetiyle ele alacağını aşağıda göreceğiz.

Kâmil Paşa'nın altı seneden fazla süren ilk sadaretinin sonlarında Avrupa gazetelerinden biri azledileceğini yazmıştı. Bu haber matbuat müdüriyetince kendisine gösterilip tezkibi istizan olunca saraya karşı vaziyetini idrak etmekte olan Kâmil Paşa:

– Katî şekilde tezkib etmeyiniz. C'est premature! (mevsimsizdir) deyiniz, cevabını vermişti.

Kâmil Paşa'ya sıkılan kurşun...

Osmanlı-Rus muharebesinde İstanbul'a hicret etmiş olan Edirneli saatçi Hafız Efendi'nin Edirne'deki bir mülküne müzevvirin biri çıkarttığı bir ilâm ile tasarrufa kalkar; mülkünün elinden alınabileceğini aklına sığdıramayan Hafız Efendi iptida işi lâyıki gibi ehemmiyetle takib etmez; ilâm da katiyet kesbeder.

Hafız Efendi iş işten geçtikten sonra paçaları sıvar adliye nazırının, şeyhülislâmların huzurlarına girer çıkar; derdini anlatır; Bâb-ı Âli'yi Şûra-yı Devlet, meşihat dairesini aşındırır; fakat hiç bir tarafça çare bulunamaz.

Hafız Efendi gördüğü haksız muamelenin mesuliyetini adliye nazırına atfederek Kânun-u Esâsî'deki Divan-ı Âli'de adliye nazırıyla muhakeme olmak iddiasında bile bulunur. Sadarete verdiği arzuhalleri Sadrazam Said Paşa Adliye Nâzırı Cevdet Paşa'yı müşkilâta düşürmek için iltizamkârane tezkerelerle adliyeye gönderir!

Fakat nihayet Hafız Efendi'nin izaçları haddi aşar. O vakte kadar kendisini idare eden, avutan Said Paşa bile bir gün buhar, kavalara verdiği emir ile bu işi bitmiş ebedî davacıyı birkaç saat kağıt altında tevkif ettirir.

Kâmil Paşa ülfeten kanundan ziyade reyî hodile idareye mütemayildi. Bu noktada Said Paşa ile aralarında fark büyüktü. Kâmil Paşa, Said Paşa yerine sadrazam olunca Hafız Efendi'nin mutad müracaatına ilk defa kuru, kestirme cevap verir; fakat sabit fikir ile hareket eden, ızrar ve gasb vukuu nasıl kabil olacağına bir türlü akıl erdiremeyen Hafız Efendi'nin müracaatlarının ardı arası kesilmeyince Kâmil Paşa adamcağızı, kapısından defettirir. Hafız Efendi de kalbinde hasıl olan yeis ve gayz saikasıyla bütün hıncını Kâmil Paşa'dan çıkarmağa karar verir.

Bir gün paşayı Bâb-ı Âli yolunda bekler, arabasına birkaç kurşun sıkır; fakat isabet ettiremez; yakalanır; hapsedilir; zavallı adamcağız hapishanede hastalanır, ölür. (17)

Tezveren Dede türbedarı...

1888 kâunusânisi içinde Korrespondans Dölest Gazetesi yazdığı bir haberde şu malûmatı vermişti: "İstanbul'daki talebe-i ulûm saltanat makamına karşı muhalif ve itaatsız bir fırka şeklindedir; Şeyhülislâm Üryanizade Ahmed Esad Efendi de dahil olduğu halde ilmiye ricâli fesada çalışıyorlar; padişah ile vükelâ ihtilâf halindedir. Gizli içtimarlarda bulunan talebeden bazıları istintak altına alınmıştır. Temarüz eden Şeyhülislâmın emriyle talebeye ikişer lira tevzi olunmuştur."

Deba Gazetesi de bu meseleye dair şu izahatı ilâve ediyordu: "Gizli cemiyet akdeden talebe-i ulûmdan yirmi kadarı istintaklarında mabeyn halkının aleyhinde ve Bâb-ı Âlinin lehinde lisan kullandılar; Sadrazam Kâmil Paşa'nın emriyle kendilerine ikişer İngiliz lirası tevzi edildiğini söylediler. Bu paranın ne taraftan geldiği sadrazam ve şeyhülislâmdan soruldu."

Monitör Üniversal Gazetesi de: "Softalar işi sarayda tahkik olunuyor; Kâmil Paşa'nın bu işte medhali olmasından dolayı vükelâca tebeddül hakkında şayialar var" diye yazmıştı.

Kâmil Paşa bu gazete havadislerini haber alınca hemen tahkika ta koyuldu; şu neticeyi istihsal etti:

“Sultan Mahmud türbesi civarında (*Tezveren Dede*) türbedarı olan bir imam, Sultanahmet medresesi talebesinden ikisini padişahattan atiyeye nail olmak üzere fişekler ve Kâmil Paşa tarafından gelen bir adamın kendilerine beşer mecdiye verdiğini, daha çok para da verileceğini söylediğini beyana bunları ikna eyler. Bu iki talebe saraya mensub Said Bey’in hanesine giderler; aldıkları dersi satarlar, Said Bey bunları saraya götürür; serhafiye Kadri Bey bunların ifadelerini alır; kendilerine onar lira atiyeye verilir.

Ertesi günü Nuruosmaniye müezzinlerinden biri de bundan haberdar olur; o da mabeyne giderek aynı ifadeyi tekrar ile atiyesini alır. Bunlar hâdiseyi başkalarına da açarlar; fakat hareketleri takbih olunur; kendilerine nedamet gelir.

Birisi Sultanahmet medresesinde arkadaşları huzurunda ve hocası nezdinde kabahatını itiraf eder; alacağı atiyeden bir lirasını sarfettiğinden kalan dokuzunu kesesiyle beraber hocasına teslim eyler. Meseleye vukuf kesbeyleyen bir tabur imamı da keyfiyeti olduğu gibi kaleme alarak serhafiye Kadri Beye bildirir.”

Kâmil Paşa’nın aldığı bu malûmat arasında ismi geçen Ali Said Bey, “Sultan Hamid’in Hayatı” hakkında yazdığı eserde meseleyi buna yakın bir surette tasvir ediyor.

“Bir gün Kâmil Paşa’nın hal’ için talebeye gizli atiyeye dağıttığı Sultan Hamid’e bildirildi. O da telâş etti. Tahkik için sıkı emirler verdi. Sultanahmet ve Nuruosmaniye medreselerinden atiyeye almış on kadar talebe-i ulûm bulundu; Yıldız’a getirildi. Serkarin Osman Bey tahkikatın zabıt vazifesini Ali Said Bey’e verdi. Damadı başkâtip Süreyya Paşa ile Maliye nezaretinden munfasıl bir zat mabeyn erkânından diğer bir zat tahkik heyetinde bulunuyorlardı.

Talebe paraları alırken kendilerine:

– Bu parayı Kâmil Paşa efendimiz gönderdi. Kimseye hışlamayın, seslemeyin size daha para verilecektir. denildiğini, Sultan Hamid’i sevip sevmedikleri sorulduğunu, o gün havanın yağmurlu olduğunu, para veren adamın başında yağmurluğu bulunduğu için yüzünü iyi görmediklerini bildirdiler.

Mesele şayi olmamak için talebe Yıldız bahçesindeki kulübelerde bir kaç gün misafir edildi. Ali Said Bey o akşam evine gitti. Ertesi günü alay müftülerinden Mehmed Said Efendi geldi. Ali Said Bey'e şakirdi olan bir türbedarın bazı softaları "Kâmil Paşa'dan para aldılar" diye tevkif ettirdiğini, softaların ortadan kaybolduklarını, zabıtaya müracaattan faide çıkmadığını söyledi.

– Türbedar bana mahremane kendi işgüzarlığını anlatmak suretiyle ağzından kaçırıldı. Maliye nazırı mazulü... Bu işi kendi adamı marifetiyle ve Kâmil Paşa namına yapmıştır! Ben türbedarı tekdir ile böyle tertiblere alet olmamasını tenbih ettim. Allah için sözlerimi padişaha isma et. Mümkünse şu fakir talebeyi kurtar.

Diye rica etti. Ali Said Bey alay müftüsüne bu ifadesini yazdırdı. Saraya gidince bu varakayı padişaha takdim etti. Bunun üzerine Ali Said Bey de Kâmil Paşa'dan iki bin kuruş maaş alıyor, ona sarayda muhbirlik ediyor diye itham olundu ve seccadecibaşı İbrahim Efendi'nin odasında muhafaza altına konuldu. Celbedilen müftü ve türbedar muvacehe olundu. Türbedar:

– Efendim, Fukaralık! «Sana bir zararı yok. Sen talebenin para aldıklarını bize haber vereceksin!» dediler. Ben du muvafakat ettim, diye itiraf etti.

Keyfiyet arzolundu.

Azline ramak kalmış olan Kâmil Paşa işe vakıf olunca tabii muğber olacaktı. Talebenin İstanbul'da kalmaları caiz görülmedi, türbedar ile birlikte hepsine atiyeler verilerek Bursa medreselerine gönderildiler. Ali Said Bey de yakayı kurtardı.

Kâmil Paşa yukarıda yazdığımız gibi işe vakıf ve bihakkin muğber oldu. Sarayda baş ve ikinci mabeynciler ile seryaver Mehmed Paşa'nın bu işle meşgul olduklarını öğrenince yazdığı hususî ârizada şu mütalaada bulundu:

"Hakikatı keramet derecesinde gören padişahımızın adalet ve hakkaniyetinden eminim. Böyle fitne ve fesad bana şahsen endişe vermez. İşin ehemmiyetli ciheti bu değildir, sarayda bir komite teşekkül etti, bu komitenin İngilterenin rakibi bir devlete tam taallûku anlaşıl-

yor. Talebeye gûya tevzi olunan paranın Osmanlı altını değil de İngiliz altını olacağıнын gazetelere yazdırılması buna delâlet etmektedir.

Pây-ı taht'ta emniyet ve asayiş mükemmel iken bir takım sanialar tertib olunuyor; talebe-i ulûmu tevkif olunuyor; talebe-i ulûmun tevkif ve istintakını müteakib birçok gazeteler vasıtasıyla mefsedekârane neşriyata müsaraat ediliyor, ulema ile talebe-i ulûm yeniçerilere kıyasen itaatsızlıkla itham ediliyor; devlet işleri mühtel gösteriliyordu.

Bu hal dahilen ve haricen felâketi davet eder. Bu komitenin kimler olduğu tahkik olunarak meydana çıkarılması ve âzasının dağıtılarak teb'idi hükûmet hikmeti iktizasındandır.”

Abdülhamid, Kâmil Paşa'nın arzettiği bu “hükûmet hikmetine” zerrece ehemmiyet vermedi. Baş mabeyncinin riyaseti altında mabeyn-de teşekkül eden heyet tahkikatına devam etti. Neticede ne Kâmil Paşa'ya bir mesuliyet terettüb etti, ne beyan ettiği komite azasına! Kâmil Paşa hatıratında, bir hafta sonra Mahmud Celâleddin Paşa'nın murassa Osmanî nişanıyla taltif edildiğini yazarak, bu meseleyi onun tertib eylemiş olmasına işaret etmektedir.

Kâmil Paşa–Yusuf Rıza Paşa kavgası...

Ebulhüda Efendi de sarayda Kâmil Paşa'nın hasımlarına iltihak eylemişti. Halepli Ebulhüda Efendi bir rüya hikâyesiyle ve başmabeynci Osman Bey delâletiyle İstanbul'a gelerek saraya çatmış, hünkârın pek teveccühünü celbeylemişti. Mabeyn kitabet dairesinde Abdülhamid'e hülûl yolunu bulmuş olan Halepli Kadri Efendi ile elele vererek talâkati ve zekâsı sayesinde çarçabuk parlamıştı.

Ebülhüda Efendi büyüklerle uğraşmaktan zevk alırdı. Böylece başkalarını yuvarlıya yuvarlıya ve onların sırtlarına basarak yükselmek, ta meşihat makamına kadar çıkmak hırsını besliyordu. Evvelce Kâmil Paşa ile arası iyi idi. Mısır işlerinde görülen muvaffakiyetsizlik ile Kâmil Paşa hakkındaki padişahın teveccühüne hâlel geldiğini hissedemez Kâmil Paşa'nın aleyhinde bulunmağa, onun sükûtunu tesri eylemeğe başlamıştı.

Kâmil Paşa “ağyarın maksadlarına, yahut kendi hususî menfaatlerine hâdim mukarriblerin” vükelâyı iskata çalıştıklarını haber alarak

bilvasıta padişaha şikâyet etti. Bunun üzerine Yusuf Rıza Paşa izahat vermek üzere Abdülhamid tarafından Kâmil Paşa'nın yalısına gönderildi. Yusuf Rıza Paşa şu izahatı verdi:

– Benimle Gadban Efendi'nin, Ebulhüda Efendi ile kâtibi hususî Reşid Bey'in vükelâ aleyhinde bir komite olduğumuzu padişahımıza arz etmişsiniz. Ben de irade-i seniye ile izah ve istizah için geldim. İki, üç seneden beri Ebulhüda Efendi ile bir yerde bulunmuyorum; Reşid Bey'le de aramızda ülfet yoktur; vakıa Gadban Efendi (18) eski muarefemize mebni evime gelirse de ikimizce de böyle bir maksad yoktur. Ben eski bir devlet bendesiyim. Hayli memuriyetlerde bulundum. Ah-lâk ve efkârım herkesçe malûmdur.

Hakipayı şahaneye de arzyledim: Sadrazam olmak emelinde değilim ki vükelâ aleyhinde bulunmama bir sebep olsun. Bana böyle bir şey yakıştıran kim ise halt etmiş!

Kâmil Paşa – Vaki olan arzım mücbir bir sebebe mebni idi. Vükelâ aleyhinde öyle bir teşebbüsün vücudu hiss olunuyordu. Geçenlerde Bulgar meselesine dair Rusya teklifi hakkında muhaberele esnasında vükelâca bir tebeddül vukuu yakın bir iradeye getirilmiş iken zât-ı şahane tarafından geçiştirildi. Politika buhranının sırasında vükelâ tebdil olunur da yeni heyet o vakite kadar takib edilen siyasî mesleğin hilâfında yanlış bir yola giderse bu hal Devlet-i Âliye hakkında muhataralı olur. (!) Tebeddül ancak şimdiki gibi âsûde zamanlarda yapılabilir. Ben zaten bunun icrasına ferman buyurulmasını istirham etmiştim.

Yusuf Rıza Paşa – Ben öyle şeye karışmam.

Kâmil Paşa – Rusya elçisi Rus politikasını terviçte muvaffakiyetsizliğe uğradı. Bunu Devlet-i Âliye vükelâsına atfediyor ve Bulgaristan'da bir gaile çıkabilmek için bu heyetin değiştirilmesine çılmaktan geri durmuyor; bu babda kullandığı vasıtalar da herkesçe malûmdur.

Padişah sayesinde Devlet-i Âliye bugünkü günde devletler müvazenesinde yüksek bir mevkiye bulunuyor (!) yanlış bir adım ile bu mevkiiden düşecek olursa devletlerin rekabet ve adavetleri arasında ortaklık karmakarışık olur. Memuriyet hasebiyle devletlerin maksadlarına gereği gibi vukuf kesbedebildim. Ahvali tetkik ve mütalaa ettikçe böyle bir zamanda zât-ı âlileriyle Gadban Efendi'nin veya diğerlerinin hatır ve göntüllerini saymak değil, kendi nefsimi bile düşünmem. Padişah-

hımızla saltanatı seniye'nin vikaye ve bakalarına fedakârane hizmet etmek sadakat ve ubudiyetim muktezasıdır.

Yusuf Rıza Paşa – Ben Nelidof'un vasıtalarından değilim. Elçilerle görüşürsem irade-i seniye ile görüşürüm. Gadban Efendi bana gel-dikçe politikadan bahsederse de bu müzahabet kabilindedir. Bana is-nad olunan şeyler doğru değildir.

Kâmil Paşa – Gadban Efendi geçende İngiltere sefaretine gitmiş; kabul olunmamış; sonra Sırp elçisine, Avusturya ve İngiltere elçileri hakkında zât-ı şahane'nin endişelerinden bahisle mütalâasını sormuş; onun bu sözleri elçilere ihanet manasına alınmıştır.

Yusuf Rıza Paşa – Bu kendisinin hamakati eseridir (!)

Kâmil Paşa – Gadban Efendi'nin padişah'tan mezun olmayarak ve suret-i mahsusada bir elçi nezdine giderek böyle tefevvühatta bulun-ması Devlet-i Âliye ile İngiltere ve Avusturya arasında halisane münasebetleri ihlâl etmiştir. Bunların müttetikleri devletler de bu tesir altın-da kalmışlardır. Ben elçilere lâzım gelen izahatı verdim; iğbirarları za-il oldu. Amma Gadban Efendi padişah hizmetinde buldukça bu vaka elçilerin hatırından çikamaz.

Elçilerin zât-ı şahane hakkında ihanet irtikâb edebilmeleri vükelâ ile ittifaklarına mütevakıftır. Gadban Efendi'nin yaptığı teşebbüsün bir tarafı Devlet-i Âliyeden diğer devletleri gücendirmek oldu; amma diğer tarafı vükelâ hakkında padişahın emniyetini izale ile bir tebeddül vukua getirmek idi.

Gadban Efendi itirafınız veçhile her gün sizinle hem meclis olan-lardan biridir. Padişahımızın vücudları daima sürür ve safada muhafaza olunacak yerde durmayıp zihinleri tahdiş edecek jurnallar ile mizacı şahaneleri teessür halinde bulunduruluyor; bu da tebeddül maksadına hâdim tedbirler cümlesindedir. Bunun için hâkipayı şahaneyeye hakikatın arzı yersiz değildir itikadındayım. (19)

Yusuf Paşa buna da yukarıdaki sözlerini teyid eden cevaplar verdikten sonra âvdet etti. İrade-i seniye ile vaki olan bu izah ve istizahtan da bir netice çıkmadı. Abdülhamid daha üç seneden fazla müddet Kâmil Paşa'yı sadarete tuttu; fakat bu müddette de ne Kâmil Paşa aklını erdini bildirmekten, ne saray ve mabeyn bildiğine gitmekten geri kalmadı.

8 - Kâmil Paşa'nın yuvarlanmasına sebep olan bir jurnal...

H. 1308 Recebi içinde (m:1890/1891) bir gün serkurena Hacı Ali Bey, Kâmil Paşa'nın Nişantaşı'ndaki hanesine sabah erkenden, arka kapıdan gizli geldi. Kâmil Paşa'ya şu sözleri söyledi;

- Taraf-ı şahanedan geliyorum. Selâm-ı şahane ile taltif olundunuz. Hizmetlerinizin nezd-i âlide takdir buyurulacağını tebşir ederim. Zât-ı Şahane istikbalinizi temin etmek maksadıyla iki sualine bir cevap intizarındadır: Hizmetlerinize mükâfeten hazine-i hassadan ayrıca ma-aş mı ihsan buyursunlar? yoksa bir irad olmak üzere emlâk ve akar mı versinler?. Bu iki tekliften birini tercih ile cevap verin, bekliyorlar.

Kâmil Paşa bu sualden hayrete düştü:

- Aman, beyefendi benediz zaten şevketmeab efendimizin lütûf ve ihsanına müstağrak olarak devlet hazinesinden alacağım ma-aşın hakkını ifa edememekteyim; diğer melûkâne ihsanlarını ne hakla kabul edebilirim? Şimdiye kadar yaptığım hizmetler ise iradelerince hareketimi tevkif eylemekten başka bir şey değildir. Müsaade buyursunlar, Devlet-i Âliyelerine hizmet edeyim, istihkak kesbeyleyeyim. O vakit mükâfatımı kendim istida ederim.

Hacı Ali Bey - Bu bir red cevabıdır, hünkârın mizacına uymaz. Bunu ben nasıl söyleyebilirim?.

Hacı Ali Bey padişah nezdinde Kâmil Paşa'yı daima sahabet edenlerdendir. Kâmil Paşa'nın da ona emniyeti vardı. "Cevabını ne tür-lü elvan ile tezyin etmek lâzım ise o zeminde arzeylemenizi reyinize havale ederim" dedi. O gün zaten sadrazamla padişahın mülâkat günü idi. Kâmil Paşa huzura girince padişaha:

- Hakkı âcizanemde şayan buyurulan lütûf ve ihsanı şahanelerinden dolayı arzı şükran ederim. Bu babtaki maruzatı kemteranem ihsan üstüne ihsan olan lüt-f-u hümâyunlarını haşa deriği kabul manasına değildir. Mazhar olduğum teveccühü şahaneleri kulunuza en büyük servet sermayesidir. Müsaade-i seniyeleriyle Devlet-i Âliyelerine bihakkın hizmet ederek istihkak kesbeylediğimde mükâfatımı kendim istirham edeceğim.

Sözlerini tekrar etti. Abdülhamid bir şey demeyerek sükût ile geçirdi. Kâmil Paşa, Abdülhamid'in (Devlete müttelifan hizmet edelim) tebliğinden maksadı istikbalini temin teklifiyle kendisini itma ederek her istediğini yaptırmak, devlet umurunu tamamen sarayın elinde bulundurmamak demek olduğunu pekâlâ anlamıştı. Padişah mukarriblerinin arzuları bu merkezde idi.

Abdülhamid beklediği muvafık cevabı almamasından Kâmil Paşa'ya gücendi. Bir gün sonra İngiltere elçisi Sir Vayt ile madamasına bir ziyafet-i seniye verildi. Bu ziyafete vükelâdan bir çoğu davet edildi. Sadrâzamın dahi bulunması merasim iktizasından iken Abdülhamid gücendiğini bu muamelesiyle izhar eylemişti.

Bundan sonra padişahın Bâb-ı Âli ile muamelesinde fark görülmeğe başladı. Bu maceradan iki ay kadar sonra bir ecnebi prensinin Yıldız'da kabulü resminde Kâmil Paşa resmen hazır bulunmuştu. Prens gittikten sonra odada hünkâr ile Kâmil Paşa yalnız kaldılar. Abdülhamid gezinerek ahval hakkında söz açtı. Muğber bir tavır ile Kâmil Paşa'nın yüzüne karşı muamelelerinden şikâyetlere girişti; nihayet Kâmil Paşa'yı popülarite (20) kazanmak istemekle itham etti; fakat popülarite kelimesini yanlış telâffuz ediyordu. Kâmil Paşa şu mukabelede bulundu:

– Efendimiz, lûtûf buyurunuz. Popülariteden şahs-ı âcizaneme ne faide olabilir? Halkı hoşnud etmek veli nimet efendimize hayır dualar celbetmek değil midir? Ben hasletim ne ise ona göre hareket ediyorum. Yoksa avamın rızasını iktisab etmek için fazla bir şey yaptığım yoktur.

Hünkâr gene itirazlarına devam etti ve “Evet meramınız popülarite kazanmaktır. Bunun manası nedir? anlayamıyorum.” diyerek hid-detini artırdı, Kâmil Paşa da bundan müteessir oldu.

– Hakk-ı âcizanemde bir tasmini şahaneleri var ise icrasına hiç bir mâni yoktur.

Abdülhamid – O benim bileceğim şeydir.

Hünkâr hem geziyor, hem söyleniyordu. Kâmil Paşa da fenalaştı. Paşada meyusiyetin ziyadeleştiğini görünce Abdülhamid biraz kendisine geldi; ve yarım nedamet eseri göstererek odanın artasındaki masanın etrafında bulunan bir sandalyaya oturdu. Karşısındaki sandalyada oturmasını Kâmil Paşa'ya işaret etti.

– Hiddet haliyle sözde ileri gittim, dedikten sonra Kâmil Paşa'nın üzüntüsünü izale için başka işler üzerine sohbet açtı. Kâmil Paşa sükûnetle kısa kısa cevaplar veriyordu.

Abdülhamid tesiri zail olmadığını gördü; kalktı paşanın istirahat için çekilmesine müsaade etti ve teskin için arkasından kurenadan Arif Bey'i gönderdi. Arif Bey vükelâ odasında Kâmil Paşa'yı müteessir ve meyus haliyle gördü, teselli maksadıyla:

– Efendimiz bazan hiddet esnasında olur olmaz sözler söylerse de ciddi değildir! O derece ehemmiyet verilmesin. Dedi Kâmil Paşa da:

– Beyefendi öyle değil! Efendimiz beni avam nüvazlıkla itham buyuruyorlar. Halk hükûmetten hoşnud olursa bunun faidesi kimedir? Bunda bence meram ne olabilir? Efendimiz iyi bilsinler ki, benim dünyada bir emelim varsa o da şu sadaret hizmetinden hayırlısıyla kurtulmaktır. Öyle fenalıkları zihn-i hümayuna ilka eden hainler kimler ise gelsinler, devleti idare etsinler. Rica ederim efendimize böyle arzediniz.

Diyerek Arif Bey'i iade etti. Arif Bey bir iki defa daha huzura girdi; teselli sözleriyle geriye geldi; nihayet Kâmil Paşa'nın avdetine müsaade olundu. Kâmil Paşa Abdülhamid'in ağzından popülarite kelimesini ilk defa işitmişti. Abdülhamid bunu yanlış telâffuz etmiş olmasına nazaran o günlerde Fransızca bilen birisinden duyup zaptetmiş olmalı idi. (21)

Bu sırada bazı gazeteler Kâmil Paşa'nın icraatını tenkide başladılar. Dahiliye Nâzırı Münir Paşa bu neşriyatın çirkinliğinden bir gazete sahibine bahsedince, gazete sahibi bunun "yukarının emriyle" yapıldığını beyan etmişti.

Saray, Kâmil Paşa'yı halkın nazarından düşürmek istiyordu. Yaver-i ekrem müşir Derviş Paşa'ya Serez kazasında bir antimuvan madeninin imtiyazı verilmişti. Bu maden ecnebilerle ihtilâflı idi; Almanya sefareti işi sıkıca iltizam ediyordu. Bu madene aid muameleler için 14 irade çıkmıştı! Kâmil Paşa H. 1308 senesinde bir ramazan akşamı başmabeynci Hacı Ali Bey'in odasında Derviş Paşa'ya tesadüf eder ve bu madenden münasip görülecek bir şekilde el çekmesi tavsiyesinde bulunur.

Derviş Paşa, Kâmil Paşa ile aralarında geçen sözleri münakaşa vadisine dökerek bir âriza ile padişaha bildirirken Kâmil Paşa'nın mak-

sadı mücerred ecnepleri tesahüb ederek onlara yaranmak ve padişahın mukaddes haklarını sekteye uğratmak olacağını arzeyelemekten de çekinmez.

O da verdiği cevapda, “Derviş Paşa’yı para hırsıyla itham ederek Derviş Paşa’nın müsahabeti münakaşa şeklinde arza müsaraat eylemesi ve benim fikir ve emelimi ecnepleri tesahüble onlara yaranmak, padişahımızın mukaddes haklarını sekteye uğratmak kavli-şeniyle tasvir mücaseret etmesi bu gibilerin nezd-i mülûkanede haiz oldukları nüfuz ve iktidara delildir. Bu hal teemmüle şayan olmakla südde-i şahane arzı mütemennadır.” (22)

Yolunda sert cevap yazmak mecburiyetinde kaldı. Böyle muamelelerle Kâmil Paşa’nın düşmanları gittikçe artıyordu. H. 1308 senesi rebebi içinde bir meclis günü vükelâ dağıldıktan sonra Kâmil Paşa yazı odasında iken yaver Cemal Bey geldi. Ermeni... Efendinin kendisiyle görüşmek istediğini söyledi.

Bu Ermeni... efendi evvelce İngiltere ve Amerika’da bulunmuş, Ermenilerin ihtilâl teşebbüslerine vakıf olmuş bulunmasıyla Adana ve civarındaki Ermeni ihtilal tedariklerine dair Bâb-ı Âliye malûmat verirdi. Bu sırada Zabtiye Nâzırı Nâzım Paşa tarafından istihdam olunuyordu. Kâmil Paşa’nın yanına girince şu yolda bir haber verdi:

... *Efendi* – Alacağım mühim bir haberi size bildireceğim. Zabtiye nezaretince kullanılan Ermeni hafiyelerden biri sokakta dolaşırken konuşarak geçmekte olan iki asker zabitanın gûya, “Sadrâzam ile serasker padişahın hal’i teşebbüsünde bulunuyorlar” dediklerini işitmiş, jurnalını tanzim ile Zabtiye nazırına vermiş olacağını bana mahremane söyledi. Ben bu hareketini takbih ettim. Bu maddenin fevkalâde ehemmiyetine mebnî sonra nasıl isbat edebileceksin? diye sordum. “Biz işittiğimizi jurnal etmeğe memuruz; isbata mecbur değiliz!” cevabını verdi.

Tahkikime göre bu jurnal nezaretten mabeyne takdim olundu. Bu hafiyeye gittikten sonra Kâmil Paşa yanına gelen Hariciye Nâzırı Said Paşa’ya bu haberden bahsetti; Abdülhamid’in emniyetini ihlâl için fesadçılar tarafından tertib olunmuş bulunması lâzım gelen bu desisenin padişahın zihninde tesirsiz kalmayacağı şüphesizdi; fakat kendisi tarafından atabeye maruzatta bulunulsa telâşına hamlolunarak haberin sıhhati itikadına kuvvet gelmesi de ihtimalden hiç uzak değildi.

Kâmil Paşa da sükûtu tercih etti. Bundan bir kaç gün sonra İstanbul'da fırtınalı ve yağmurlu bir gecede Dolmabahçe'nin etrafındaki tepelerden inen seller Gazhane ile Yıldız arasındaki havagazı borularını bozmuş, gazın cereyanını kesmiş. Bu sebeple Yıldız cihetindeki gazlar sönerek saray karanlık içinde kalmıştı; Sultan Hamid bu afete hemen başka bir mâna verdi.

Mutlaka kendisinin zaten mutasavver hal'ine böyle bir gece fırsat ittihaz olunacak zannetti. Müdafaa tedbirlerine kıyam eyledi! Hali anlamak üzere de etrafa yaverler saldırdı. Ortalıkta bir şey olmadığı haberini aldı; fakat gece vakti gazın kesilmesi suikasta mebni olacağı zamanı pek de zihninden zail olamadı.

Gazhanenin idaresi Topaneye bağlı idi; Topane müşiriyeti de se-rasker Ali Saib Paşa'nın (15 Zilhicce 1302 - 15 Muharrem 1309) uhdesine bulunuyordu. bu vesile ile hal' tertibinin Kâmil Paşa ile Ali Saib Paşa arasında kararlaştığını söyleyenler oluyordu!

Bir kaç gün sonra da Beşiktaş'da Zekiye Sultan sarayının selâm-lığında geceleyin yangın çıktı. İtfaiye bölükleri, şehir tulumbacıları, muhafaza için gönderilen askerler, âdet vechile birçok ahali saray etrafında toplandılar.

Abdülhamid'in suikast vesvesesi arttı; gene ihtiyat tedbirleri aldı. Bu da geçti. Ali Saib Paşa bir gece hastalanarak vefat etti. (15 Muharrem 1309) ertesi günü Kâmil Paşa huzura girince hünkârı telâş içinde, Ali Saib Paşa'nın vefatından pek müteessir bir halde gördü. Hünkâr:

– Ali Saib Paşa mutlaka zehirlenerek ölmüştür. Kendisine içirilen ilaçları celbettirdim. Hallettirenerek neticesini size bildireceğim, diyerek masa üstündeki mühürlü üç ilaç şişesini gösterdi.

Tahlil yapılmış ise neticesinde hiç bir şey çıkmamış olacak ki, bir daha bu meseleden bahs olunmadı. Ancak mabeyn ile alâkadar bazı aileler arasında Ali Saib Paşa'nın zehirden öldüğüne dair bir şayia dev-ran etti. Belki Abdülhamid bizzat ve kasden böyle bir şayia çıkartmak istemiştir! Ali Saib Paşa ile görüşen büyüklerden birini tehdid altında bulundurup kendisine büsbütün bağlamak için!

Ben bu son günlerde bu ölümün nasıl vaki olduğu hakkında tam bir cinaî roman safhasını andıran bir rivayet bile işittim. Anlaşıyor ki,

Abdülhamid gibi herkes bu ölümden şüphelenmiş ve aklına gelen bir şey uydurmuş veya işittiği bir söz üzerine bir kubbe kurmuştur! Abdülhamid istemiş olsaydı bir otopsi yaptırarak bu şüpheleri izale ettirebilirdi. Fakat ondan böyle şey beklemek kabil mi? Acaba Ali Saib Paşa ailesince bu şüpheleri izale edecek malûmat ve meşhudat var mıdır?

Kâmil Paşa hünkârı hal' edecek...

Ali Saib Paşa'nın vefatı üzerine mabeyn müşiri Gazi Osman Paşa'nın seraskerliğe tayin edilmesi ihtimali pek kuvvetli idi. Kâmil Paşa'nın hasımları bu defa da Osman Paşa'yı işe karıştırarak:

“Osman Paşa ile Kâmil Paşa arasında samimî bir meveddet vardır. Ali Saib Paşa ile olan hal tertibini Kâmil Paşa Osman Paşa ile de yapabilir” diye ilkaata başladılar.

Ali Saib Paşa'nın vefatından bir hafta kadar sonra Fransız tebasından Mösyö Odiber evvelden biraz tanıdığı Kâmil Paşa'yı görmeğe geldi. Ve sıkılarak, üzülererek şu sözleri söyledi:

– Sözü nasıl evirsem, çevirsem kühünü anlıyacağımız şüphesizdir. Müsaadenizle işi olacağı gibi arzedeğim de cevabınız ne olursa onu gidip tebliğ edeyim!

Kâmil Paşa – Söyleyeceğiniz nedir?

Odiber – Bu gece yarısı beni Yıldız'a celbettiler. Yaver-i ekrem müşir Şakir Paşa nezdine vardım. “Gel, bakalım! Mösyö Odiber! sen elbette sadrazamın efkârına vakıfsın. Gazi Osman Paşa memmun mu, değil mi? Bunu senden anlamak isterim” dedi. Ben “aman efendim; kerem ediniz. Benim sadrazam ile sizinle olacağı gibi ülfetim yoktur. Sadrazamın böyle bir tevcihten memnun olup olmayacağını ne bileyim” cevabını vermiş isem de “hayır, hayır, siz elbette bilirsiniz; bilmezseniz bile öğrenip bana malûmat vermelisiniz; yarın cevabınızı beklerim” diyerek beni savdı. Ne cevap vereyim? Tarif buyurmanızı rica ederim.

Kâmil Paşa – Bu bapta size verecek hiç bir cevabım yoktur.

Odiber – Şakir Paşa'nın bu sualinden maksad ne olacağını anlamadım. Acaba Osman Paşa'nın seraskerlik kendisine mi tevcih olunacak? Başka mâna veremiyorum.

Kâmil Paşa – Verecek hiç bir cevabım yok.

Bu kestirme cevap üzerine M. Odiber kalktı gitti. Şakir Paşa'nın irade-i seniye olmadan Osman ve Kâmil Paşalar arasındaki münasebet derecesini anlamak için böyle gece vakti Yıldız'a bir vasıta celbine cüret edemeyeceği âşikar idi.

H. 309 senesi muharreminin yirmi sekizine müsadif olan cülûs günü "Rumî 19 Ağustos) tebrik için vükelâ saraya gitmişlerdi. Abdülhamid yalnız sadrazam ile şeyhülislâmı huzuruna kabul etti. Hizmetlerini takdir ile memnuniyet beyan eyledi.

O geceki şehriâyini seyir için hünkâr mabeyn meydanına karşı olan salonunda oturmakta idi. Yıldız köşkünün karşısında hava fişekleri atılıyordu. Şiddetli bir patlama vaki oldu. Etraf sarsıldı. İştialin deşetli sadasından Abdülhamid mütevehhîş oldu; bu hali huzurda bulunan yaver-i ekrem Derviş Paşa görünce yerinden sıçradı; kılıcını çekti.

– Kalk, padişahım! Harem-i hümâyuna teşrif buyurunuz! Kulu-nuz hayatta oldukça kılınıza hata gelmez! diyerek iştial mahalline şıtab etti. Abdülhamid hareme çekildi. Derviş Paşa bir sandık solusu hava fişeğinin kazaen ateş aldığı, müthiş sadanın bundan ileri geldiğini öğrendi; dönüp korkacak bir şey olmadığını musahipler vasıtasıyla içeriye, hünkâra bildirdi.

Bu hadise hakikaten bir kaza eseri mi idi? Yoksa padişahı korkutmak ve aleyhinde bir fesad tertib edilmek istenildiğine inandırmak için bir sania mı idi? Burası meçhul kaldı. Kâmil Paşa bütün bu sania ve tezvirlere kurtuldu; amma Abdülhamid'in vehmini birdenbire alevlendiren bir jurnal ile yuvarlanıverdi: Tevatür beyyinesi jurnalı.

Tevatür beyyinesi jurnalı..

Mehmed Kâmil Paşa birinci sadaretinin (15 zilhicce 1302 - 29 Muharrem 1309) [25 Eylül 1885 - 4 Eylül 1891] ilk zamanlarında padişahın ziyade teveccühüne nail oluyordu. O kadar ki büyük mahdumu Suphi Bey'in vefatıyla pek müteessir olduğu saraya aksedince Abdülhamid, Kâmil Paşa'nın elemelerini tahfif için arabasıyla konağının önüne gelmiş, paşayı arabasına alarak Kâğıthane'ye götürmüştü.

Biraz zaman geçti. Artık Mısır meselesinde İngiltere ile anlaşmağa meyyal olan Kâmil Paşa'nın maruzatı sarayda iyi tesir yapmıyordu.

Vaziyeti anlayanlar Kâmil Paşa aleyhine dönüyorlardı. Abdülhamid'in teveccühü de tedricen eksiliyordu.

Abdülhamid mahkemelerce tevatür beyyinesinin dinlenmesinden tedehhüş ediyordu. Bir gün Şeyhülislâm Bodrumî Ömer Lütfi Efendi (16 Cemaziyevvel 1306 - 299 Muharrem 1309) ile mülâkatında Abdülâziz'in şerî ne esas üzerine hal' edilmiş olduğunu sormuş, efendi de:

– Tevatür beyyinesi ile, cevabını vermişti.

Abdülâziz'in fenalıkları tevatür haddine vasıl olmasıyla, hal'inde tevatüre istinad edilmiş diye Abdülhamid bu noktada iyiden iyiye vehme kapılmıştı. Hayatta bulunan Sultan Murad'ın da birçok şahidler ikâmesiyle aklen sıhhat ve selâmetini, bu suretle taht ve saltanata istihkakını isbat etmek mümkün olabiliirdi.

İstanbul'da Maksudiye hanı için bir veraset davası cereyan ediyordu. Bu davada tevatür şahadeti dinlenmesi davacı tarafından istida edilmiş, arzuhali usulü dairesinde sadaret makamından evkaf nezaretine, sonra meşihate havale olunmuştu.

Ömer Lütfi Efendi padişah ile mülâkatını anlatmaktan çekinmiyordu. Bunu duyup fırsatı ganimet bilen ... Efendi tertib ettirdiği bir jurnalı hünkâra takdim etti. Hüseyin Hüsnü imzasını taşıyan bu jurnalda denilmişti ki:

“Şeyhülislâm Bodrumî Ömer Efendi Maksudiye hanı üstüne Bab-ı Fetvada faslı mukarrer dava için tevatür beyyinesi dinliyecektir. Bu dava müzevverdir. Maksud Murad mânasınadır; Maksudiye hanı Murad han demektir. Maksudiye tabiri Murad ismini örtmek için kullanılıyor. Tevatürdeki kuvvet o kadardır ki peygamberlerin nübüvvetleri, evliyanın kerametleri bile Müslümanlarca tevatürene sabittir. İşin fetvaya düşürülmesi dikkati celbedecek bir şeydir. Bâb-ı Âli ile bab-ı meşihat ittifak ile tevatüre istinaden Sultan Murad'ı iclâs etmek tasavvurunda bulunuyorlar.”

Mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa Yıldız hatıratında bu mühim jurnalı şeyhülislâm olmak emeliyle Ebulhüda Efendinin tertip ettiğini yazıyor. Jurnalın mealini şöyle yazıyor:

“Tevatür davasını isbat için birçok insan bir araya toplatıp meşihate gönderilecektir. Kâmil Paşa'nın meşihate havale ettiği arzuhalde-

ki veraset davası bir vesiledir. Asıl maksad birçok ahaliyi oraya toplamak, bunlar meşihat dairesine getirildikten sonra padişahın zulüm ve istibdadını isbat eyleyerek hal'e fetva almaktır."

9 - Kâmil Paşa'nın sadaretten azli ve konağında göz hapsi...

Bizim aldığımız hususî malûmata göre Hüseyin Hüsnü imzasını taşıyan jurnalı asıl tertip eden ve bundan büyük istifade temin eyleyen Ebülhüda değil başkasıdır. Ancak olabilir ki, şeyhülislâmlık kuruntusuyla Ebülhüda Efendi de bu mesele hakkında ayrı maruzatta bulunmuş olsun yahut Hüseyin Hüsnü imzalı jurnalı tertip ettiren ile Ebülhüda ihbara kuvvet vermek için aralarında evvelce anlaşarak ayrı ayrı hareket eder gibi görünmeğe karar vermiş olsunlar.

Her halde bu jurnal Abdülhamid'in dimağında yıldırım tesirini yaptı; zihnini perişan etti, kapıldığı suizan vehim, telâş kendisinde muhakeme kabiliyeti bırakmadı; tahtı için tehlikeyi muhakkak addetti. Meseleyi tahkik ve tamik etmeğe bile lüzum görmedi. Bu jurnal sadrazam Kâmil Paşa kabinesini yıkmağa kâfi geldi! Hünkâr Kâmil Paşa'yı da, Bodrumî Ömer Efendi'yi de azletti. Kâmil Paşa ihtilâttan men, Bodrumî de köşkünde ikamete memur edildi.

Kabinede dahil olan vükelâdan bazıları da birer valilikle İstanbul'dan tebid olundular. Esbak Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa Kâmil Paşa'nın azli meselesini (Esvat-ı Sudur) risalesinde şöyle hülâsa ediyor:

"Mısır meselesinin halli İngiltere devletiyle uyuşulmağa vabeste idi; padişahın gözleri ise Rusya politikasına dikilmişti; Kâmil Paşa'nın İngiltere ile uyuşmak yolundaki maruzatı sarayca hoş görülüyordu; ipiliğini boyamak isteyen kurnazlar onun bu mesleği aleyhinde bulunuyorlardı. Mahkemelerce tevâtür beyyinesinin dinlenmemesi hünkârın iradesi muktezasından idi. Bu tedbirlerin ittihazı da henüz hayatta bulunan Sultan Murad lehinde şahidler ikame edilmemek vehminden doğmuştu.

(Bodrumî Şeyhülislâm Ömer Efendi Maksudiye hanı üstüne bab-ı fetvada fasledilecek dava için tevâtür beyyinesi dinletecek imiş; Maksu-

diye tabiri Murad ismini örtmek içindir; işin fetvaya düşmesi dikkati celbedecek bir kayfiyetti) yolunda ihbarlar padişahın zihnini tezebzübe uğrattı; Bâb-ı Âliye de suizan olundu; sadaret ve meşihat tehadüt etti.”

Hale vakıf olması icab eden Memhud Paşa'nın burada kullandığı (iktibas) tabiri dikkati caliptir. Bizzat Kamil Paşa'nın azlinin, iptida birbirini takip eden endişe verici hadiselerin padişahıta uyandırdığı evhamdan münbahis olduğunu zannediyordu. Bunun hakiki sebebini sonradan öğrendi. Bu hareket işte bu tevatür beyyinesi meselesinin verdiği büyük ve ani bir korkudan ileri gelmişti. Abdülhamid'çe hal ve suikastteki esaslı maddeler hakkında ceza tertibi için teşebbüsün tahakkuna intizar lâzım gelmezdi, teşebbüs ihtimali kâfi idi!

Hal' teşebbüsleri hakkında ve yalan ve bühtan da onun dimağında hakikat derecesinde müessir olurdu. Bundan sonra her hangi bir iş için olursa olsun tevatür beyyinesi ikâme etmeği Abdülhamid şiddetle yasak etmişti. Şeriye mahkemelerinde bu beyyineyi dinlemekten değil, lâfını etmekten bile sakınılır olmuştu!

Kâmil Paşa'nın azli üzerine sadaret Girid'de vali vekili ve kumandan olan Müşir Cevad Paşa'ya tevcih kılınmış, o İstanbul'a gelinceye kadar Adliye Nâzırı Rıza Paşa da sadaret kaymakamı tayin olunmuştu.

Almanya elçisi Radoviç, tebeddülü haber alır almaz hemen Yıldız'a şitab etti; huzura kabul olundu.

– Sadaret tebeddülü elbette bir hikmete mebnidir. Fakat Kâmil Paşa Almanya devletinin en büyük nişanı olan Eglaur nişanını hamildir. Eğer azli devlet ihaneti vukuuna mebni ise imparator hazretleri nişanını geri almak lâzım gelecektir.

Dedi. Abdülhamid:

– Hayır, Kâmil Paşa devlete sadakatle hizmet etti. Bundan dolayı memnunum. Kendisinin azli mücerred kadim bir âdete binaen vaki oldu! cevabını verdi.

Radoviç huzurdan çıkar çıkmaz Kâmil Paşa'nın konağına gitti. Hünkâr ile mülâkatını anlattı; azli sebebini Kâmil Paşa'dan anlamak istedi. Kâmil Paşa:

– Bu bence meçhuldür. Bunu bilse bilse padişahın mukarripleri bilirler, dedi.

Almanya elçisinin Kâmil Paşa'ya geldiği hafiyeler vasıtasıyla padişaha akseylemişti. Kurenadan biri irade-i seniye ile Kâmil Paşa'ya gelerek şu tebliği icra eyledi:

– Azlolan sadrazamların konaklarında vizite kabul etmeleri âdet olmadığı için nezdinize kimsenin kabul olunmaması ferman buyuruldu!

Kâmil Paşa – Ferman efendimizin! Fakat sadrazam mazullerinin ziyaret kabul etmesi âdete mugayir değildir. Daha kendi zamanınızda Mütercim Rüştü Paşa, Kıbrıslı Mehmed Paşa, Mahmud Nedim Paşa ve daha sair vezirlerin sadaretten infisallerinde rical ve memurlar tarafından ziyaret olunduklarını hatırlıyorum. Vakıa müstesna olarak Said Paşa hazretleri mazuliyet zamanlarında ziyaret kabul etmezlerse de kendileri sadaretleri esnasında da misafir kabul etmemekte olduklarından misal ittihaz olunamazlar. Bu ziyaretçilerin bendelerince kabul edilmemesi âdete ve nezaket şiarına mugayir olur. İrade buyurulduğu takdirde, gelenlerin zaten kapının önünde beklemekte olan polisler tarafından girmeleri menedilmek evlâdır.

Abdülhamid, Kâmil Paşa'nın bizzat yapmak istediğini polisler marifetiyle yaptırmağa başladı. Polisler hattâ İtalya ve Belçika elçilerini bile reddettiler. Bu hale vakıf olan ve Kâmil Paşa'nın azlini bir entrika neticesi olduğunu sezen İngiliz elçisi Sir Vayt Yıldız'a giderek zât-ı şahanedan mülâkat istedi. Huzurda Kâmil Paşa'yı ziyarete gideceğini, diğerlerine yapılan muamele kendisine de yapılmak istenirse neticesi iyi olmayacağını arzetti. Abdülhamid:

– Sizin görüşmenize hiç bir mânî yoktur! cevabıyla mukabele etti! Elçi huzurdan çıkınca arkasından Teşrifat Nâzırı Münir Paşa yetiştii.

– Kâmil Paşa ile görüşülecek ise de şevketmeab efendimiz buradan doğruca oraya gitmeyeceğinizi memul ediyorlar, dedi. Elçi de:

– Hayır hayır şimdi değil. Ben paşayı sonra göreceğim, diye vadedti ve ertesi günü Kâmil Paşa'nın konağına gelerek olanı, geçeni nakleyletti. Yeni sadrazamın elçilere bundan sonra devlet işlerinin mabeynce evvelden daha katî ve alâka ile takib edileceği ve Bâb-ı Âlice de irade ve telkinlerin bir iddiaya ve muhalefete uğramayacağı yolunda beyanatta bulunduğunu da haber verdi.

Kâmil Paşa'nın infisalinden sonra hariçle ihtilâtını men için oturduğu konağın erafına konulan abluka çok devam etmedi. Fakat Abdurrahman Paşa gibi onun da bir valilikle taşraya gönderilmesi tasavvuru meydana çıktı. Muhaliflerinin Abdülhamid'e jurnallar vererek aleyhinde ilkaattan hali kalmadıklarını öğrenen Kâmil Paşa bundan padişaha şu yolda şikâyetinde bulundu:

«Hakkımda padişaha sahte jurnallar veriliyor; velinimetim rahatsız ediliyor; kalbi hümâyunun istirahatı bence mültezemdir; bu uğurda her türlü mihnet ve meşekkate tahammül ederim. Fitne ve fesad erbabının böyle sahte jurnallarından vareste kalmak için ya sarayın bir köşesinde bana bir oda tahsis olunsun; yahut Akkâ sancağındaki çiftliği-me çekilerek ziraatle meşgul olmama müsaade edilsin.»

Mabeynden aldığı cevapda (17 Sefer 1903) kendisine şöyle deniliyordu:

"Hakkınızda padişaha jurnal takdimi vaki olmamıştır; yalnız taallukatınızdan birinin başına nakledeceğiniz gene müteallikatınızdan biri tarafından padişahın kulağına isal edildi! Bu hakkınızda bazı iftiralara mahal verebilir; madem ki velinimetimizin kalben istirahını sizce de mültezemdir; böyle uzak yerlere gitmekten feragat ediniz; eslâfınız gibi konağınızda oturunuz. Bu padişahımızın mahzuziyetini mucib olur. Sarayda bulunanlar birer memuriyetle mükelleftir bir de irade-i seniye ile celbedilenler, yahut hakipayı hümâyununa hizmet ve ubudiyet için gelenler var ki bunlar da sarayca taltif ve ikrama mazhar olurlar. Sarayda başka suretle kimsenin bulunmasına imkân yoktur. Akkâ'da çiftliğinizde ziraatle meşgul olmanız ancak meyusiyetten ileri gelebilir. Şevketmeab efendimiz bu yese sebeb ve mahal bulamıyor.

Zât-ı âlinizce padişahımızın rızasına muvafık olmayan bir şey varsa o da şudur:

Divan-ı Ahkâm-ı Adliyenin teşkilinden sonra hiç bir taraftan mahkemelere müdahale olunmaması hakkında kaç kere iradeler sadır olmuştur. Zât-ı Âliniz ise nasılsa sehven bunun hilâfına hareket ettiniz. Maliye meclis kâtiblerinden Hüseyin Hüsnü imzalı olup zât-ı şahanece malûm olan bir taraftan tertib olunan arzuhali havi olacağı gizli maksadı anlıyamayarak sehven evkaf nezaretine havale ettiniz; gayet mürettep

ve entrikalı bir davaya müteallik olan bu arzuhali ikinci defa da meşihate gönderdiniz; bu suretle şeyhülislham kapısını davanın rüyetine icbar eder gibi oldunuz! Bu muamelenin iradelere muhalif düşeceğine vukufunuz tabii iken nasılsa bunda müsamaha ettiniz; bu da rızayı âliye muhayir oldu!"

Bunun üzerine Kâmil Paşa da tasavvurlarını hareketini izah mecburiyetinde kaldı:

«Kullarını bedhahlarımın iftiralarından muhafaza için evimde oturmağa müsaade olunmasına şükrederim! On beş gündün beri midece rahatsız idim; teneffüs için Erenköy'ünde oğlumun yazı geçirmekte olduğu köşke bir gün sabahleyin gidip akşam dönmek, nihayet orada bir gece kalmak tasavvurunda idim. İrade-i seniyeye imtisalen bundan da vazgeçtim! Sadareten tebdilim ile garazkârların maksadları hasıl olmuştur. Ancak padişahımızın da mülâhaza ettiği veçhile bir müddet bunların iftiralarından, takiblerinden kurtulamayacağım bana bedihi görünüyordu. Memuriyetim esnasında devletin bir takım düşmanlarımı üstüme almıştım. İstirahlarım bir müddet nefsimi bunlardan muhafaza için kendime emin bir yer düşünmekten ileri gelmiştir.

«Hüseyin Hüsnü Efendi meselesine dair olan ifadeyi teessüfle mütalâa ettim. Öyle bir dava tahattur etmiyorum. Bu maddenin nasıl cereyan ettiğine vukufum olmadığı için Bâb-ı Âli evrak kaleminden muameleyi anlamak istedim; kayıt defterleri saraya celbolunduğu haberini aldım; hiç bir malûmat elde edemedim. Ancak memuriyetim müddetinde ben hiç bir mahkemeye ne tahriren, ne şifahen müdahale etmedim.

«Bâb-ı Âliye verilen arzuhaller ekseriya müsteşarlar tarafından mütalâa olunur, mühimleri sadaret makamına verilir. Carî işlerin tezkereleri yazılır, imza esnasında sadrazam yalnız hülâsalarını görür. Her gün verilen arzuhaller mazrufen veya bir tezkere ile ait olacağı daireye gönderilir.

«Şer'an mesmu olmayan, yahut irade-i seniye ile rüyeti memnu olan bir dava olacağı halde bunun reddi mahkemenin vazifesidir. Ben böyle hukuka dair dikkati celbedecek bir arzuhali görmedim, haşa şümmehaşa; gûya hal' maksadıyla öyle bir dava tertib olunduğu, gûya bu âciz de bunda zimedhal olduğum meydana çıkarak vükelânın tebeddü-

lü bundan ileri geldiğini İstanbul'ca şayi olmuştur. Bu saniadan ibaret havadis Avrupa'ca da neşir ve ilân olundu. Hattâ bu bapdaki gizli noktaları keşfeden bir şeyhin mükâfatı seniyyeye nail olacağı da gazetelerde görüldü; vükelâ tebeddülü eshabını tehiye eden Ebülhüda Efendi olacağı bir Fransız gazetesinde okundu. Mabeyni hümâyunda bu yolda bazı tahkikat cereyan eylediği de işitildi.

«Bir ibareye iki türlü mâna vermek mümkün bir şey değildir. Entrikalı denilen arzuhal de müretteb ise bunun vükelâ tebeddülünü vukua getirmek isteyenler tarafından tasni edilmiş olması lâzım gelir. Hal' vukuu ihtimali olmayan bir keyfiyettir. Kimsenin olmayan bir keyfiyettir. Kimsenin hatırına gelmeyen, asıl ve esastan âri olan böyle bir ercüfenin şuyuu bile musibeti davet eder. Hal' mutlaka asker kuvvetinin vesatatine mutevakkıftır. Padişahımız askerin umum kumandamıdır. Bu nasıl icra edilebilir?

«Farzedelim ki bir veliaht kendi hayatında taht ve taca nail olmak arzusunda bulunsun. Bir insanın icrasına kudreti olmadığı bir arzu-ya vasil olması, tedbir ile Allah'ın takdirini bozması mümkün müdür? Padişahımızın da bir çok arzuları var; bunların hepsi olabilir mi? Böyle zihinleri tehdîş eder ilkaat ile padişahın efkârını iştigale, saltanat nüfuzunu kendi garazlarının istihsali yolunda kullanmağa çalışsa bile ve fesad erbabının teşebbüslerinden hasıl olacak zarar devlet ve millete raci olur. Allah padişahımızı hatadan ve tehlikeden saklasın!»

Allah padişahı bundan sonra da hatadan saklamadı! Kâmil Paşa da dört buçuk sene mâzul kaldı.

Kâmil Paşa birinci sadaretinden azlinden sonra evvelâ hakkındaki tazyik ve takibler bir müddet devam etti; sonra ya muhalifleri ilkaatan vazgeçtiler ya Abdülhamid'in Kâmil Paşa yüzünden vehmi azaldı. Kâmil Paşa'ya arada iltifatlar edildi. Hattâ 1894 Ağustosunda içinde küçük şehzadelerin sünnetinde sarayda ziyafetler verilirken bir akşam Kâmil Paşa yalnızca davet olundu.

Harem bahçesinde Abdürrezzak Efendi oyun veriyordu. Temaşa-sında Kâmil Paşa, Gazi Osman Paşa serkarin Hacı Ali Bey padişah nez-

dinde bulundular. Kâmil Paşa bu vesile ile de taltiflere nail oldu. Bundan sonra Abdülhamid Kâmil Paşa'ya emniyet ediyor gibi görünmeğe, siyasî işlerde mütalâasını sormağa başladı.

1895'de Sason Ermeni vak'ası olmuştu. Bir akşam serkarin Hacı Ali Bey Kâmil Paşa'nın konağına geldi; Zât-ı Şahnenin kendisini görmek istediğini söyledi. Kâmil Paşa saraya gelince kapıda bekleyen iki müzahip kendisini doğruca harem dairesine isal ettiler. İçeriye girince Kâmil Paşa hünkârı yazı odasında, ayakta, pek telâşlı halde gördü. Abdülhamid derhal:

– Aman! Beni arayıp sormuyorsunuz. Üç gecedен beri uyku uyumadım! dedi. Kâmil Paşa padişahın ıztırabına iştirak göstererek sebebini anlamak istedi.

Hünkâr: İsyân eden Sason Ermenilerinin gaddarane hareketlerini bana arz ettiler. Âsilerin darb ve tenkili hakkında dördüncü ordu kumandanlığına bir telgraf yazılmasını emrettim. Meğer başkâtip meali şiddetli bir telgraf yazmış. Bunun icrası İngiltere'nin müdahalesini davet etti. Ben vurulsun dediysem katliam edilsin demedim!

Sözlerini söyledikten sonra başkâtip Süreyya Paşa'yı biraz zem ve takbih etti. (Abdülhamid bu meşhur telgrafnameyi kendiliğinden yazdığını tasdik ettirmek için Süreyya Paşa'yı pek ziyade taziyk eylemiş ise de her şeyi göze alan Süreyya Paşa buna yanaşmamıştır!)

İngiltere elçisi meselenin tahkiki için Sasona memur göndermişti. Abdülhamid tahkikata Fransa ve Rusya'yı da teşrik etmek, sefaretleri temin eylemek istiyordu. Bunun için Kâmil Paşa'yı İngiliz elçisi Sir Filip Curry nezdine gönderdi. İngiliz elçisi gösterilen teminata pek emniyet etmiyordu. Kâmil Paşa avdetle padişaha elçinin mütalâalarını bildirdi.

Bugünlerde Cevad Paşa azlolunarak yerine Said Paşa getirilmişti. Abdülhamid serkarin vasıtasıyla Kâmil Paşa'ya:

«Bu defa hasbelicab tebeddül böyle olmuş ise de Şûra-yı Devlet riyaseti sizin için açık bırakıldı» haberini gönderdi. Geçmişî tefekkürle vükelâlıktan tevehhuş gösteren Kâmil Paşa:

«Padişahımıza hizmet mefhareti necib ise de bendeleri resmî memuriyet emelinde değilim; böyle hariçte olduğum halde de efendimize hizmet edebilirim» cevabıyla teklifi geçiştirdi.

10 - Kâmil Paşa, Abdülhamid ve Ermeni Meselesi...

Ermeni ihtilâli gittikçe tevessü etmiş, Anadolu'nun birçok cihetini sarmış, devletce büyük bir gaile halini almıştı. İngiltere, Rusya, Fransa devletleri Anadolu'da ıslâhat ihtiyacı talebiyle Bâb-ı Âliye bir nota vermişlerdi. Halin vahametini idrak eden Abdülhamid bu sırada ade-tâ uçar kuştan imdad umar bir halde idi.

Anadolu ıslahatı hakkında bir kaç defa serkârin Hacı Ali Bey şif-re kâtibi Kâmil Efendi marifetleriyle Kâmil Paşa'dan mütalaa sordu. O da bilhassa İngiltere'de Devlet-i Âliye aleyhinde Ermeniler'in galeyana getirdikleri efkâr-ı umumiyeyi yatıştırmak için muhtelif surette teşebbüslerde bulunmasını, ıslahat için sefaretlerle ciddî müzakerelere girilerek Kürtlerin silâhdan tecridi gibi icrası kabil olamayacak cihetlerin tatbikat esnasında imkânsızlığı isbat edilmesi gibi uyuşturucu ve geçiştirici tedbirler tavsiyesinde bulundu.

Abdülhamid makamda bulunan sadrazamlara karşı tuttuğu usul üzere, arada bir serkarin Hacı Ali Bey'i gizlice Kâmil Paşa'ya göndermekte idi. Hacı Ali Bey her geldikçe Kâmil Paşa'yı resmî hizmet kabu-lüne imaleye çalışıyordu.

İstanbul'da birinci Ermeni ihtilâli halka dehşet verdiği gibi Bâb-ı Âli ile sarayı da telâşa düşürmüştü; hükümetce ittihaz olunan tedbirler halkca emniyeti celbe kâfi görülüyordu. Ermenilerin diğer bir hareketine intizar eden Müslümanlar ihtiyat ve teyakkuz ile davranmağa kendilerini mecbur biliyorlardı. Ecnebler de bu halin vahim neticele-rinden ihtiraz üzere idiler. Elçiler hükümetin dikkatini celb edecek ihtarlardan hâli kalmıyorlardı. Bu tezebzüb üç gün devam etti. Hacı Ali Bey yine akşam vakti Kâmil Paşa'ya geldi.

– Efendimiz sizi istiyor; zannederim bu defa yakayı kurtaramayacaksınız! dedi. Birlikte saraya gittiler. Abdülhamid kurenadan Arif Bey vasıtasıyla Kâmil Paşa'ya, «dahilî iğtişâslara inzimam eden ecne-bî müdahaleleri sebebiyle hal ve mevki vahamet kesbetti; bikaydi nazarıyla bakılamayacak raddeye geldi! bu ahvale hakkıyla mukabele et-

mek, devletin hukukunu muhafaza eylemek için sadaret mesnedinin uhdenize tevcihini tensib ettim»

Tebliğinde bulundu. Kâmil Paşa «sarayın entrikalarını hatırdan uzak tutmamakla beraber hâlin meydanda olan ehemmiyetine karşı hizmeti diriğ etmeği hamiyete muvafık addetmeyerek ister istemez müta-vaat arz» eyledi. (23)

Edilen müsaade üzerine padişahın hakipayına yüz sürdü. Henüz Said Paşa'dan mühr-ü hümayun alınmadan, memuriyeti resmen icra ve ilân edilmeden evvel irade ile o akşamdan vazife icrasına başladı. O gece sarayda kaldı. Ertesi günü resmen huzura kabul olunarak mühr-ü hümayunu aldı.

Diğer bir hal' korkusu...

Kâmil Paşa ikinci sadaretinin ilk günlerinde en ziyade Ermeni vakayii, bunların sefaretlerde yaptığı akisler ile uğraşmağa mecbur kaldı. Sefirler kesilen Ermeni kellelerinin padişahın aranacağını söyleyecek kadar ileri gidiyorlardı. Sarayca müşkilâtın halline ne çare bulacağı Kâmil Paşa'dan soruldu. O da memleketin umumî ahvalini ve ihtiyaçlarını, elçilerin tebligatını zemin ittihaz ederek şu mealde bir arzı padişaha takdim etti:

«Bir müddetten beri Devlet-i Âliyece ittihaz olunan meslek umum memnuniyetsizliğini bâdi oluyor; halkın kalbinde saklı olan hoşnutsuzluk hissiyatı devletlerin Ermenileri himayeye kalkıştıkları şu sırada tezahür ediyor; güftügûler, şikâyetler Avrupa'ya kadar yayılıyor; bu babda İslâm ve Hıristiyanlıkta dil birliği görülüyor; bu halden istifadeye fırsat arayan bazı devletler memnun oluyor ise de halihazırın devamını siyasî menfaatlarına uygun gören diğer devletler Devlet-i Âliyede bir inkılâb vukuunun devletler müvazenesini bozmasından korkuyorlar da bu sebeplerin izalesini düşünüyorlar.

Elçiler tarafından âmmenin hoşnutsuzluğuna sebep tutulan hallerin başlıcası umuma karşı mesul olacak bir hükümet heyetinin mevcut olmaması, güya işlerin idaresi sarayı hümayuna naklolunarak zatî padişahın umurun müfredatıyla iştilal buyurmaları, halin gidişinden istifade emelinde bulunan bazı mikrobların türlü ilkaat ile efkârı hümayunu istedikleri yola imale etmeleri, bu suretle idarenin intizamını ihlâl eylemeleri, bu halden tevellüd eden mesuliyet halk nezdinde mesuliyetten

masun olmak lâzım gelen zât-ı şahaneye isnad edilmesi gibi maddelerdir. Bilhassa Fransa elçisi M. Kanyon:

“Zât-ı şahanenin ve Devlet-i Âliyelerinin bekası ve sıyaneti için en ziyade itimadı haiz bendegândan bir zatın vekâlet makamında bulunması, bu zata mesuliyeti nisbetinde mezuniyet verilmesi, bu zatın arkadaşlarını kendi seçmesi, bu suretle teşkil olunacak vükelâ heyetinin idare eylemesi, muvaffakiyetsizlikleri halinde sadaretin emniyeti haiz diğer bir zata tevcih olunması”

Lüzumunu tasrih eylemiştir. Bunun için babanız ve eslâfınız zamanında olduğu gibi emniyetinizi haiz ve umumun kabul ve tahsisine mazhar sadık bir bendeniz tarafından teşkil olunacak bir vükelâ heyeti tarafından hükûmet işlerinin idaresine müsaade buyrulması icap ediyor. Bu suretle zât-ı şahanelerinin meşguliyet yükü de hafiflemiş olur, devletin idare çarkı tabii mihverinde deveren eder, gerek buraca, gerek Avrupa'ca efkâr-ı umumiye temin olunmuş, ecnebi itiraz ve müdahalelerinin önü alınmış bulunuyor.»

(16 Cemaziyülevvel 1313) – 25 Teşrinievvel 1895

Kâmil Paşa bu arizadan üç gün sonra azledildi. Zaten bundan evvel de mabeyndeki aleyhdarları onu iskat için ittifak eylemişlerdi. Mabeyn kâtibi Kadri Efendi bu ittifakın başında görünüyordu. Serhafiye Kadri Bey de ona muavenet ediyordu. Kâmil Paşa aleyhinde padişaha jurnallar yağdırılıyordu. Bu jurnallarla padişah Kâmil Paşa'nın kendisini hal etmek fikrinde olacağına ikna edilmek isteniliyordu.

Kâmil Paşa'nın ikinci azlinde de işte gene bu hal korkusu en müessir âmil oldu. Kadri Efendi Kâmil Paşa'nın maruzatına yazılan hülâsaları daima Abdülhamid'i kızdıracak tabirler, kelimelerle dolduruyordu. O kadar ki Başkâtip Süreyya Paşa hülâsa yazıp arzetmekten fariğ olmuştu. Diğer taraftan Kâmil Paşa'nın İngiliz siyaseti taraftarı görünmesi ve umumen öyle bilinmesi Rusya elçisi Nelidof'u sınırlendiriyordu.

Nelidof, Kâmil Paşa'ya İngiliz siyasetinin ajanı nazarıyla bakıyor, daha doğrusu bunu bu suretle ilânda fayda görüyordu. Bir ara Rusya'nın Karadeniz sahillerinde tahkikat yaptığı şayiası çıktı, Abdülhamid bundan kuşkulandı.

Abdülhamid'in hariciye işlerinde sefaretlerle mahremane temas hizmetlerine istihdam eylediği hariciye mektupçusu Mahmud Celâled-din Paşa oğlu Münir Bey de Kâmil Paşa'nın muhaliflerinden idi.

Kâmil Paşa ilk sadaretinde hariciye mektupçusu Refet Bey'in vefatı üzerine bu memuriyete büyük oğlunu inha eylemişti. Abdülhamid bu inhayı tervec eylemeyerek o zaman ticaret ve nafia mektupçusu olan Münir Bey'i -karihadan- hariciye mektupçusu nasb ve dokuz bin kuruş maaş tahsis eylemişti; Bu muameleye kalben tutulan Kâmil Paşa, Münir Bey'in maaşından dört bin kuruşu kestirtmişti; Hariciye Nâzırı Kürt Said Paşa da irade hükmünü infaz ettiremediği için Münir Bey'e padişaha şikâyet eylesini tavsiye eylemişti. Münir Bey de böyle bir ariza takdim etmiş, bunun üzerine Abdülhamid çocukluğundan beri tanıdığı Münir Bey'in kendi himayesi altında olduğunu Kâmil Paşa'ya bildirerek maaşın kesilen kısmını iade ettirmişti.

İşte bu didişmeler yüzünden hasıl olan iğbirar yavaş yavaş husumete münkalib olmuş, Kâmil Paşa'nın dış geçiremediği Münir Bey de muhalif partiye iltihak eylemişti. Abdülhamid tahkimat meselesi hakkında şifahi izahat almak üzere Münir Bey'i Nelidof'a gönderdi. Nelidof muhavere esnasında şu izahatı verdi:

«- Hüseyin Avni, Midhat, Mütercim Rüştü Paşalar, Abdülâziz'in iskat ve hal'ını düşündükleri zaman evvelâ etrafını Rusya siyasetine mülâyim olduğunu bildikleri Mahmud Nedim Paşa'yı iş başından uzaklaştırmak cihetine gittiler. Abdülâziz'in etrafı İngiliz siyasetinin adamlarıyla dolunca hal' vakası da husule geldi. Şimdi Kâmil Paşa aynı siyaseti takib ediyor.

Rusya ihtiyatlı bulunmağa mecburdur. Kâmil Paşa sultanı hal' maksadına vusul için mutlaka İngiliz donanmasını İstanbul'a celbe tevessül edecektir. İngiliz donanmasının Karadeniz boğazına geçmesi Rusya için bir tehddir. Rusya'ca yapılacak tahkimat bu ihtimale karşıdır. Yoksa Abdülhamid'in saltanatına dokunacak bir kasde mukarın değildir. Bunun için padişaha istediği teminatı verebilirim.»

Nelidof tahkimatın Devlet-i Âliyeye ve padişaha zararı dokunacak ciheti olmadığını mübeyyin bir teminat mektubu da yazdı; Münir Bey'e verdi. Münir Bey bu sözleri Abdülhamid'e anlatınca mütevehhim padişahta kuvvetli şüpheler uyandı.

Kâmil Paşa'nın kaydettiğimiz arizasının Abdülhamid'de uyanan bu şüpheleri teyidden başka şeye hizmet etmemesi tabii idi. Abdülhamid iptida renk vermedi. Arızanın takdiminden sonra Kâmil Paşa'yı huzuruna kabul etti; yüzünde hiç bir teessür alâmeti göstermedi; bilâkis arizasının muhteviyatını kabul etmiş gibi görünerek iki gün sonra vükelâ heyetinin teşkilini bile irade etti.

O günlerde Avrupa borsalarında bir buhran mevcuddu; bu buhranın serptintisi bittabi İstanbul piyasasında da hissolunuyordu. Osmanlı Bankası maliye nezaretine Avrupa'da olduğu gibi moratoryum ilânını tavsiye etmiş, hükûmetçe de 120 gün için moratoryum ilân kılınmıştı; yalnız banknotlar bu kararın haricinde bırakılmıştı.

Ancak Ermeni sermayedarlar ellerindeki banknotları Osmanlı Bankası'nca altına değiştirmekte, değiştirdikçe piyasadan banknot toplamakta idiler. Bu suretle Osmanlı Bankası da altın değiştiremez olmuştu. Bankanın iflâsına meydan verilmeyerek itibarını muhafazayı devletin menfaati iktizasından gören vükelâ, bankanın da moratoryuma ithalini münasip görüyorlardı. Fakat Galata borsasında kıyamet kopuyor, halkın telâş ve gürültüsü artkça artıyordu.

Dahiliye Nâzırı vaziyeti zât-ı şahaneye arzetti. Vükelânın o akşam mabeynde içtimaina irade çıktı. Mesele mabeynde müzakere edilirken mabeynci Arif Bey gelerek o günlerde mabejne alınan İzzet Bey'in bu işe vukufu olduğundan müzakerede beraber bulunması ve verilecek reye iştirak ederek karar mazbatasını vükelâ ile birlikte mühürlemesi irade iktizasından olduğunu tebliğ etti.

Kâmil Paşa İzzet Bey'in meclise gelebileceği, vereceği malûmat dinleneceği, fakat vükelâ ile reye iştirak etmesi ve mazbata mühürlemesi usule muvafık olamayacağı, heyeti vükelânın haysiyetini muhafazaten iradeleri ne merkezde ise ferman buyurulması cevabıyla Arif Bey'i iade etti.

Serasker Rıza Paşa banka tediyatının ihmaline taraftar görünmüyordu; Arif Bey ikide bir gelerek Rıza Paşa'nın kulağına bir şeyler fısıldıyordu. Hünkârın İzzet Bey'i bu işe memur etmesi vükelâ arasında fikir ihtilâfı uyandırmak maksadına müpteni olduğu pek açıktı.

Serasker Paşa nihayet bankaca tediyatın tehirinden dolayı Galata'da tecemmü edecek halk Yıldız üzerine yürüyecek olursa bunun neticesinde mesuliyet kabul edemeyeceğini bildirdi. Kâmil Paşa:

– Bu ne demektir? Galata borsasında toplanan tüccar makulesi (!) ve alış veriş eshabı adamlardır. Bunlar Yıldız'a niçin gelsinler? Şayet şikayet için gelecek olurlarsa kendilerine cevap verilemez mi? Eğer oraya kadar gitmeleri arzu olunmazsa silâhsız olan bu adamlar asker tarafından kolaylıkla reddolunamaz mı? dedikçe serasker paşa ısrar ediyordu. Osmanlı Bankasının direktörü diğer odada karara intizar ediyordu.

Ahmed İzzet Bey onunla işi müzakere ediyordu. Vükelâ meclisinde müzakere gece yarısına kadar sürdü. Abdülhamid ekseriyetle verilen kararları kabul etmezdi. Heyetle ittifak husulü ise seraskerin itirazına mebni kabul olamıyordu. Nihayet ikinci mabeynci Nuri Paşa meclise geldi. Kâmil Paşa'ya:

– Geç kalındı. Efendimiz ferman buyurdular. Konağınıza teşrif edesiniz. Sonra meclis orada içtima eder, demesiyle Kâmil Paşa arkadaşlarına veda ederek hanesine avdet etti.

Ahmed İzzet Bey ile banka müdürünün müzakereleri bitti; moratoryum Osmanlı Bankasına da teşmil edildi. Galata halkından Yıldız'a giden olmadı. Kâmil Paşa'nın hanesine avdetinden biraz sonra Nuri Paşa gelerek mühr-ü hümayunu istedi ve aldı. (19 Cemaziyelevvel 1313) [7 Kasım 1895] (24)

Kâmil Paşa'nın bu defaki sadareti ancak beş hafta sürebilmişti. Kâmil Paşa her sadaretinden infisalinde mühr-ü hümayunu iade ederken teessür izharından kendini alamazdı. Selefî Said Paşa'nın kısa sadaretlerine alışılmıştı. Cevad Paşa'nın sadareti ise dört sene kadar sürmüştü. Kâmil Paşa infisalinin az müddette vukuuna iptida ihtimal vermiş olsa bile arızasının takdiminden sonra buna intizar etmiş olmalıdır.

11 - Kâmil Paşa'nın İzmir valiliği ve İngiltere konsolosluğuna sığınması...

Abdülhamid sadaret tebeddülünde bu süratin halk nazarında çirkin görüneceğini bilmez değildi. Bunun için tasmimi başka bir renk ile boyayarak tatbika koymağı itiyad eylemişti. Bu defa da Osmanlı Bankası işini ve Galata'da halkın telâş ve nümayişini Kâmil Paşa'nın infisaline sebep göstermek istedi.

Artık bu sırada mükemmeliyet kesbeden mabeyn kamarillâsına dahil mükarribler Kâmil Paşa'nın arızasını suikasd ile tefsirde müşkilâta uğramadılar. Kâmil Paşa'yı isminin zikrinden bile Abdülhamid'in sinirleri ürperen Midhat Paşa'ya benzettiler; maksadı idare dizginini külliyen Bâb-ı Âliye alıp kendisini hiç hükmüne koymak olacağına hünkârı kandırdılar; infisali zeminini kuvvetle hazırladılar; nihayet devirdiler.

Bununla da kalmadılar. Kâmil Paşa'yı İstanbul'da tutmayarak Halep valiliğine tayin ettirdiler. Kâmil Paşa valiliği hakkında dahiliye nezaretinden aldığı tezkere üzerine teşekkür ve mazeret arzıyla istifa etti.

Nuri Paşa gene geldi ve İzzeddin vapuru harekete müheyyadır. Aileniz sonra celbolunmak üzere hemen yalnızca gitmeniz irade iktizasındandır, dedi.

Kâmil Paşa – Halep valiliğinden istifa etmiştim. Buna rağmen azimettime ferman buyurulması Halep'de ikamete memuriyet demek ise buna da münkadım. Ancak böyle kış gününde İzzeddin gibi küçük bir vapurla Akdenizde sefer etmeğe cesaretim yoktur. Vücutca da bakılmağa muhtacım. Yarın İskenderuna gidecek Fransız vapuruyla ailece hareketime müsaade buyurulmasını hakipayı şahaneye arzetmenizi rica ederim.

Nuri Paşa gitti, tekrar geldi ve “İzzeddin vapuruyla hemen azimet olunması irade iktizasındandır. Buna itaatsizlik halinde bu suret (hurucu alessultan) demek olacağından bunun fetvasını şeyhülislâm efendiden alırsam sonunu düşünsünler (!) deyü ferman buyuruyorlar” dedi.

Kâmil Paşa – Eğer şeyhülislâm efendi âcizane istirhamıma “hurucu alessultan” mânasını vererek aleyhimde fetva verecek olursa ka-

dere razıyım. Öyle yirmi dört saat içinde azimle İstanbul'dan tebidim hakkında irade istihsal edenlerin yalnızca İzzeddin vapuruyla azimetim halinde yarı yolda diğer bir irade daha almayacaklarına, Halep'e bedel Taife gitmek üzere beni Cidde'ye göndermeyeceklerine nasıl emin olabileirim? İzhar buyurulan bunca gazabı şahaneyle sebep nedir? Hakkı âcizanemde tasmini şahaneleri her ne ise burada icra buyursunlar! Emirleri altındayım.

Nuri Paşa gitti, bir daha geldi. Bu defa kullandığı dil padişahın hiddeti biraz geçmiş olduğunu gösterdi. Nuri Paşa, hâlâ Kâmil Paşa'yı gitmeğe tatlılıkla kandırmağa çalışıyordu. Kâmil Paşa'yı o derece üzümüş idi ki artık duracak hali kalmamaştı; güneş doğmak üzere idi. Kâmil Paşa Nuri Paşa'ya veda ile hareme girdi. Nuri Paşa da çıkıp gitti.

Ertesi günü Kâmil Paşa'nın hususî tabibi meclis başmüfettişi Kotsoni Efendi gelerek Kâmil Paşa'yı muayene etti. Paşa'nın bronşit ârizasıyla sefere tahammülü olamayacağını söyledi. Doktor Zambako Paşa da celbedildi; o da aynı fikirde bulundu. Fakat ikisi de Kâmil Paşa'ya mensup addedildikleri cihetle verecekleri raporun itimada şayan görülmemesi ihtimaline mebnî, Zambako Paşa birkaç tabibin daha muayeneye teşrikini teklif etti. O akşam sıhhiye meclisi âzasından birkaç ecnebi tabib ile birlikte tekrar muayene ettiler. Yatağında yatan Kâmil Paşa'nın sefere tahammülü olamayacağına dair rapor yazdılar.

O gece de hareketi tacil için padişah tarafından gelip gidenler oldu. Bir defasında iri yarı bir miralay geldi; sormağa bile lüzum görmezerek teklifsiz tekellüfsuz harem dairesine paşanın yatak odasına kadar girdi. Cüretkârane:

– Meclis-i vükelâ kararıyla şimdi hareme azimetiniz ferman buyuruldu! dedi. Kâmil Paşa da:

– Bu babda zaten irade sadır olmuş bulunmasıyla meclis-i vükelâ kararının hiç hükmü yoktur. Rahatsızlıktan iyileşip ayağa kalkınca gitmeğe hazırım, cevabıyla miralayı da savdı.

Bu sırada Ahmed İzzet Bey Fransa elçisi M. Kambonun Kâmil Paşa'ya söylediği sözleri istiknah için mabeynden Fransa sefaretinde gitmiş bulunuyordu. Kâmil Paşa'nın padişahı korkutmak için bu sözleri değiştirmiş olacağı yolunda deliller bulunmak isteniyordu. Kâmil Pa-

şa konağında yol hazırlığı yapılyordu. O gece gidiş müdürü Mahmud Efendi de geldi.

– Sizi yatakta bulduğuma teessüf ederim. Ne çare! Her ne olmuş ise, olmuş! Şu halde azimetiniz hakkınızda hayırlı olur.

Dedi. Kâmil Paşa kanaat husulü için Mahmud Efendi’yi bir haremâğası refakatiyle içeriye göndererek hazırlıklarını gösterdi. Mahmud Efendi gittikten sonra tazyiklerin de arkası kesildi.

Ertesi günü Halep, Konya, Aydın vilâyetlerinden hangisini tercih edeceği Kâmil Paşa’dan soruldu. Kâmil Paşa Aydın’ı tercih etti. Aydın valiliğine tayinine irade çıktı. Muavinliğine de Sami Paşazade Hasan Bey tayin edildi. Kâmil Paşa’nın hatıratına göre, Hasan Bey’in asıl memuriyeti kendisinin hal ve hareketini mabeyne ve Şeyh Ebülhüda’ya bildirmek idi; Hasan Bey’e mabeynden bir de hususî şifre verilmişti.

Bu defa İzzeddin vapuru yerine ondan daha büyük olan İzmir vapuru tahsis olundu; Kâmil Paşa ailesinin kesreti dolayısıyla kendisine iki bin lira da harcırah verildi.

Kâmil Paşa hakkındaki gazabı şahanenin kendisini “hurucu alesultan” töhmetiyle cezalandırmak derecesine varmış iken, Abdülhamid’in bir kaç saat içinde fikrini değiştirmesi ve zahiren lütuf ile muameleye kalkışması garip ve manidar idi.

Bunun hikmeti büyük devletler elçilerinin baştercümanlarını mabeyne göndererek Kâmil Paşa hakkındaki muameleden dolayı taaccüb ve teessüflerini beyan eylemeleri olmuş idi! İnfisalının üçüncü günü Abdülhamid saray tabiblerinden birini gönderdi! Bu tabib ile Kotsoni Efendi müştereken bir rapor vererek rahatsızlığı hafiflediği, yol da kısa olacağı için Kâmil Paşa’nın hareket edebileceğini bildirdiler. O gün Kâmil Paşa maiyetine verilen yaver Çerkes Mehmed Bey, yaver bahriye miralay Rifat Bey ve bazı zabıtlar olduğu halde -bu taht-ı hıfz gitmekten başka bir şey değildi- İzmir vapuruna bindirildi; İzmir’e gönderildi.

Abdülhamid, Kâmil Paşa’nın İzmir’e muvasalatından altı gün sonra yaptığına nadim olmuş göründü. Kurenadan Emin Bey ile Ahmed İzzet Bey’i huzuruna çağırıldı. Kâmil Paşa’yı tekrar İstanbul’a cel-

bederek teklifi veçhile bir vükelâ heyeti teşkili ve sair maruzatının da tatbiki hakkında rey ve mütalaaaları ne merkezde ise aralarında müzakere ederek arzını irade etti.

Ahmed İzzet ve Emin Beyler müzakere neticesinde şeylühislâm ile serasker ve bahriye nazırı padişah tarafından seçilmek üzere diğer vükelânın sadrazam tarafından intihabı reyinde ittifak ettiler.

Padişah huzuruna girdiler; sual üzerine aralarında müzakere neticesinde vaki olan ittifakı Emin Bey arzetti. Ahmed İzzet Bey:

– Ebeden, ebeden! Haşa! Kâmil Paşa'nın iadesi asla caiz değildir! demesiyle Emin Bey mebhût olarak ne diyeceğini şaşırıldı!

Abdülhamid de düşüncesinden vazgeçiverdi! Acaba o da mukarriplerini tartmak, fikirlerini yoklamak mı istemişti? Kâmil Paşa Aydın valiliğiyle İzmir'de on bir sene kaldı. Abdülhamid, Kâmil Paşa'dan İngiltere'ye fartı temayülünden dolayı emniyetini selbeylemişti.

Sadrazam Ferid Paşa da bir gün sadarete getirilmesini muhtemel gördüğü Kâmil Paşa aleyhinde bulunuyordu. O da bu yoldaki maruzâtıyla Abdülhamid'in efkârını besliyordu. Nihayet Abdülhamid, Kâmil Paşa'yı İzmir'den kaldırmağı, başka tarafa savuşturmasına en kolaylıkla meydan verilmeyecek daha küçük ve emin bir yerde ikamete memur etmeğı muvafik buldu. Fakat bu kabil icraatını resmî makamların istizanı üzerine yapmağı, mesuliyeti ve husumeti kendi üstüne celbetmeyecek icabında:

– Bâb-ı Âli böyle münasip görerek arzetti; ben de alelusül tasdik ettim!

Diyebilecek bir vaziyette kalmağı tercih ederdi. Bunun için Kâmil Paşa'nın Rodos'ta ikamete memur edilmesini Ferid Paşa'ya resmî bir tezkere ile kendisinden istizan ettirdi. İradesini de hemen verdi. Bununla Ferid Paşa da muradına erdi.

Kâmil Paşa'yı İzmir'den mahfuzen Rodosa isal etmeğı İzmir kumandanı Ferik Tevfik, eşkiya takibine memur Kara Said Paşalar memur edildi. Kâmil Paşa bu ikamete memuriyetinin şiddetli ve devamlı bir menkubiyet olacağını hissetti. Kendisini bunun âkibetlerinden korumak istedi. Eslâfından Midhat Paşa İzmir'de Fransız konsolosuna, Kü-

çük Said Paşa İstanbul'da İngiltere sefaretine iltica eylemişlerdi. O da İzmir'deki İngiltere konsoloshanesine iltica etmeğe, bu suretle İngiltere devletinin himayesine sığınmağa kendisini mecbur gördü. İngiliz konsolosu mister Kumberaç nezdinde bir hafta misafir kaldı.

Esbak Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa «Esvat-ı Sudur» risalesinde bu hadise hakkında şu malûmatı vermektedir:

«Bir gün vükelâ meclisinde bulunuyorduk. Mabeynden memur geldiği bildirildi; Ferid Paşa başka odaya gitti. Yarım saat sonra meclise avdet etti.

– Şevketmeab efendimiz İzzet Paşa'yı gönderdiler. Aydın valisi Kâmil Paşa'nın vilâyeti iyi idare etmediğini oranın askerî kumandanı arzetmiş; Kâmil Paşa'nın azledilip Cezayir-i Bahrîsfevid vilâyetinde ikametine memur kılınması, bu kararı mutazammın meclis mazbatasının hemen takdim olunması irade iktizasından bulunduğunu İzzet Paşa tebliğ etti.

Dedi. Heyet derin derin düşünmeğe başladı. Ferid Paşa beni yanına istedi, gittim.

– Kâmil Paşa için nezaretinizden icabedenlere tebligat ifa olsun. Teklifinde bulundu.

Ben – Kâmil Paşa ile aranızın şekerâb olduğunu biliyorum. İzmir kumandanının Kâmil Paşa aleyhinde hayli vakittir uğraştığı da malûmumdur. Siz bugün sadrazamsınız; Kâmil Paşa da iki defa makamınızda bulundu. Musibet tellallığına giremem. Tebliğat lâzım ise tarafı saminizden icra edilir. Lâkin pek fena bir şey yapılıyor. Midhat Paşa'nın İzmir'de Fransız konsoloshanesine ilticası unutuldu mu? Kâmil Paşa muameleyi hissedince nefisini muhafaza için İngiltere konsoloshanesine iltica ederek yeni bir gaile ihdasıyla zât-ı şahaneye de yorgunluk ve-rileceğine şüphe edemem.

Sözlerini söyleyerek yerime döndüm. Hararetili beyanatıma Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi ile Serasker Rıza Paşa dikkat ediyorlardı. Serasker Paşa sandalyeme eğildi ve acaba bizler ne olacağız? dedi. Gafletle:

– Bizler de bunun gibi olacağız! Tefevvühünde bulundum.(!)

Kâmil Paşa'nın Aydın vilâyetinden kaldırılması keyfiyeti müzakereye konu. Memuriyetinin Cezair-i Bahrisefid valiliğine tahvilini istizana dair mazbata yazılmasına karar verildi. Mazbata sair maruzat ile beraber akşama saraya gönderilecekti.

Amma padişahta hiddet ziyade ise netice gene meçhul görünüyordu. Ben de o gün «İzmir kumandanının mücerred isnadları üzerine teb'id madelete muvafık olamaz; Midhat Paşa içinde zahmet çektiği gibi şimdi de öyle bir hal vukuundan mahzurlar melhuzdur.»

Yolunda tafsilâtı havi olarak atabeye bir hususî arıza takdim ettim. Bu arızamın müsveddesini Nafia Nâzırı Zihni Paşa'ya gösterdim. Zihni Paşa:

– Çok cesaret! dedi. Ben de buna karşı, dahiliye nezaretinden çok defa istifa ettiğimi bilirsiniz. Şu arızam vesile olur da evime çekilirim, cevabıyla mukabele ettim.

İki gün sonra Kâmil Paşa'nın İzmir İngiltere konsoloshanesinden saraya bir telgraf çektiği anlaşıldı. Vükelâ meclisi inikadında Ferid Paşa'ya:

– Sözlerim zahir olmadı mı? Garaza mebni muamelelerin sonu pot geleceği mücerredir. İzmir kumandanı yalnız kendi işleriyle uğraşaydı şu dağdağa vücud bulmazdı, dedim.

Kâmil Paşa'ya artık güler yüz göstermek lüzumu tahakkuk etti. Teminat ve iltifat ile İstanbul'a davet olundu; o da geldi.»

Kâmil Paşa'yı konsoloshaneden çıkarmak için birçok muhabereleler oldu. Kâmil Paşa Rados'a bedel vatani olan ve İngiliz işgal ve idaresinde bulunan Kıbrıs'ta oturmasına müsaade istiyordu. Bu taleb hünkârın zihnini büsbütün tahdiş etti; caiz görülmedi. Kâmil Paşa da kuvvetli teminat verilmedikçe konsoloshaneden çıkmağa muvafakat etmedi.

Nihayet İngiltere hükûmetiyle Osmanlı hariciye nezareti arasında Kâmil Paşa'nın gerek kendisi, gerek evlâd ve taallûkatı hükümetçe her türlü taarruzdan masun bulunmak ve izaç edilmemek şartıyla İstanbul'a avdeti kararlaştı. Bu teminat hakkında sadır olan irade Bâb-ı Âli'den İngiltere sefaretine resmen bildirildi.

Bunun üzerine Kâmil Paşa İstanbul'a avdet etti. (25) Nişantaşı'nda padişah tarafından kendisi için ihzar ettirilen konakta meşrutiyete kadar rahatça oturdu. Tabii sıkı bir tarassud altında!

İkinci Bölüm
ABDÛLHAMİD DEVRİ RİCÂLİ

1 - Abdülhamid devri meşhurları: Maarif Nâzırı Münif Paşa...

Abdülhamid zamanında üç defa maarif nezaretinde bulunan Münif Paşa Antep'de, Şam'da, Mısır'da medrese tahsilinden sonra İstanbul'da tercüme odasına girmiş, sefaret kâtibliğiyle Avrupa'da iken ecnebi lisanlarıyla fen tahsiline de himmet ederek şark ve garb ilimlerinden malûmat toplamıştı. Tahran sefaretinde uzun müddet bulunarak Farsîyi diğer dillerden ziyade öğrenmişti. Rumcadan başka Fransızca, Almanca, İngilizce'ye de vakıftı.

Münif Paşa büyük ihata sahibi bir edib değil ise de mütenevvi malûmatı haiz daniş erbabından bir zat idi. Filozof meşreb, hoş sohbet, mahfuzatı çok, ülfet meclisi tatlı idi. Herkese karşı tevazu gösterir, kimseyi incitmezdi. Şark ve garbın ulema ve udebasıyla ihtilâtı ve edebî musahabeleri sever, her birine kendi lisanıyla hitab ederdi; satranca meraklı olmasıyla bunlarla satranc oynamaktan da hoşlanırdı.

Yalnız İstanbul'un ulema sınıfıyla ihtilâtı pek sevmezdi. Bunlar da paşaya mübalâtsizlik isnad ederek kendisine sokulmazlardı. Münif Paşa'nın ilmî şöretini en ziyade H. 1279'da «Mecmua-i Fünun» namıyla çıkarmağa başladığı mevkut risale temin eylemiştir. O zamanın bilgi sahiblerinden olan Ethem ve Kadri Paşalar -ikisi de sadrazam- ile Cemil, Halil Şerif, Aleksandr Kara Todori Paşalar -üçü de hariciye nâzırı olmuşur- İngiliz Said Paşa -bahriye nâzırı-, üdebadan Ethem Pertev Paşa, Hekimbaşı Zâde Hayrullah, Sakız Ohannes, Karidis Efendiler de mecmuaya yazı yazarlardı.

Münif Efendi Bâb-ı Âli mütercim-i evveli iken «Cemiyeti İlmîye-i Osmaniye» yi tesis eylemişti ki bu cemiyet Osmanlı Devletinde teşkil edilen ilmî mahfellerin üçüncüsü olmuştu.

Bu mahfellerin birincisi «Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi»dir. Bu ilk cemiyeti kuranlar Melekpaşazâde Abdülkadir Bey, vakanüvis Şanizâde Ataullah Efendi, İsmail Ferruh Efendi, meşhur ulemadan Beşiktaşlı Kethüdazâde Arif Efendi, Fehim Efendi idiler. Bu cemiyet heveskârlara ders talim ederdi. Fen derslerini Şanizâde, edebiyatı Ferruh Efendi tedris eyler, Arif Efendi haftada iki defa felsefe ve edebiyata müteallik mubahasede bulunurdu. Cemiyetin masarifi arifane suretiyle tedarik olunurdu. Cemiyet âzası haftada bir toplanırdı. Bu toplantılarda edebî muhaverelede bulunulurdu; şiir müsabakaları icra edilirdi.

İkinci mahfel «Encümen-i Daniş» olmuştı. 1282’de maarif nezareti idaresinde bir tercüme cemiyeti teşkil edilmiş idi ki vazifesi ecnebi dillerinden Türkçeye tercümeler yapmak ve tercüme edilen eserlere verilecek mükâfatların miktarını tayin eylemek idi. Bunun da reisi gene Münif Efendi olmuştı. Sonraları Başvekil olan Kadri Bey, Hariciye Nâzırı olan Meclis-i Vâlâ mütercimi Aleksandr Kara Todori Efendi, Viyana elçisi olan Sadullah Bey de bu cemiyetin âzasından idiler.

“Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye” bu mahfellere beşinci olarak teessüs etmiş ve Darüşşafaka mektebi bu cemiyetin başlıca eseri olmuştur. “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye” dinî ve siyasî meseleler müstesna olmak üzere her türlü ilimlere ve fenlere dair kitab ve risale telif ve tercüme edecek, muayyen günlerde umuma dersler de verecekti.

Hükümet “Mecmua-i Fünun” risalesini bütün vali ve mutasarrıflara resmen tavsiye eylemişti. Mülkiye Mektebi de Münif Paşa’nın ilk maarif nezaretinde tevsî ve ıslah ile ve yeni bir nizamnameye rapt olunmak suretiyle açılmıştı.

Münif Paşa maarif nezaretinde iken Hukuk Mektebinde muallimlik de ederdi. Altı dersi; medhal-i ilmi hukuk, hikmet-i hukuk, edebiyat, belâgât, ilm-i ruh, ilm-i servet, okuturdu! Yeniden tettebbüe vakti müsaid değildi. Fransızca eserlerden evvelce tercüme ve telhis etmiş olduğu bahisleri her sene yeni gelen talebeye aynen tekrar ederdi; talâkati yoktu; sesi hafifti; bunun için derslerini takrir suretiyle değil, imlâ suretiyle verirdi.

Edebiyat dersinde garp edebiyatından iktibas ettiği kaideler için şarka mahsus tabirleri kullanır, garp ve Arap kaidelerini birbirine ka-

rıştırırdı. Münif Paşa hülûskârlıktan müctenib, müstakim bir zat idi. Muasırları ricalden kimseyi beğenmezdi; nefesine itimadı pek fazla idi. Nazariyatçılığıyla iştihar etmişti. Bunu vükelâ meclisi müzakerelerinde de tatbik ederdi.

Bir gün meclisçe muğlâk bir mesele müzakere olunuyor, mubahase devam edip duruyor, bir türlü halledilemiyordu. Münif Paşa ise müzakereye karışmıyordu. Nihayet kendisinden reyi soruldu. Münif Paşa da iş henüz müzakereye başlanılıyor imiş gibi:

– Mesele basit! İşi iptida aksama ayırmalı, sonra her kısmı için ayrı ayrı düşünmeli!

Demişti. Bu (Mesele basit!) sözü Bâb-ı Âlide vird-i zeban [dile dolanma] olmuştu.

Münif Paşa bir aralık hasta olmuştu. Teklifsiz dostlarından biri ziyaretine gelir. Paşa hastalığından bahsederken:

– Ah! Yanlış yol ihtiyar etmişiz. Tahsil edilecek şey ilmi tıb imiş! diye teessüf eder. Muhatabı da:

– Tıb tahsil etmediğinize teessüf değil, teşekkür edin. Eğer buna heves eylemiş olsaydınız da mukaddematını okurken kendinizi o fenin âlimi farzederek ilminizi iptida nefsinizde tecrübeye kalkışarak hayatınızı tehlikeye kordunuz! mukabelesinde bulunur.

Martaval...

Maarif Nâzırı Münif Paşa (H. 1302 - 1309) kalemlerden usulen yazılan tezkereleri beğenmez hep tashih ederdi. Kalem efendileri de «Paşa ibareyi tashih edeyim derken mânasını değiştiriyor!» diye şikâyet ederlerdi.

Münif Paşa kelimelerin asıllarını ve iştikaklarını tetkike de pek meraklı idi; tatlı musahabelerinde bundan bahsetmekten zevk duyardı. Bir gün meşhur hoca Hayret Efendi'ye:

– Hayret Efendi! Martaval kelimesinin aslını buldum. (Mârî tavil - uzun yılan!) imiş! der. Hoca Hayret de:

– Aman efendim! Bu da martavalın diğer bir nevi oldu. Mukabelesinde bulunur.

Abdülhamid, Münif Paşa'yı ikinci defa Tahran sefaretine memur etmişti. Bunun zahirî sebebi İran şahının ellinci saltanat senesi merasimine iştirak ise de hakikî sebebi aşağıda yazacağın bir tevbihname meselesinden sonra paşayı İstanbul'da tutmak istememesi idi.

İran şahı Nasıreddin ellinci saltanat senesini tesid edecekti. Münif Paşa şaha tebrikât ifasına ve nişan isaline memur edildi; fakat bu memuriyetin ifava vakit ve imkân bulamadı.

İranda Nasıreddin Şah'ın zulmünden kaçan «Babîler» soluğu Bağdat'da alıyorlardı. (Bâbî) mezhebinin müessisi Şirazlı (Bab Ali Muhammed'in idamı, sonra Babîlerin (Kurretülayn Tahire) namını verdikleri Kazvinli Türk kızı Zerrintacın diri diri yakılması ve Babî katliâmı üzerine İran'da yaşamağa imkân bulamayan Babîler Bağdat'da yerleşiyorlardı.

Bağdat'ın İran'a yakın olması hasebiyle her sene Atebatı ziyarete gelen binlerce İranlı'nın Babîlerle ihtilâtından memnun olmayan İran hükûmeti bu Babîlerin başka bir yere nakillerini Bâb-ı Âliden muşırane istemekte idi. Bâb-ı Âli de nihayet bunları Edirne'ye nakleylemeğe razı olmuştu. Bâb Ali Muhammed'in idamından sonra ona halef olduğunu ilân eden (Subhuezal) lâkabiyle maruf Mirza Yahya'nın büyük biraderi Mirza Hüseyin Ali de Bağdat'a, oradan da Edirne'ye gelmişti. Mirza Hüseyin kendisini (Behaullah) namıyla halife ve ulûhiyetin son tecellisi ilân etmiş, biraderinden ayrılmıştı.

Bu suretle Babîler iki kısım olmuşlardı. Bâb-ı Âli, Babîleri tefrik ile Edirnedeki de tebedde mecbur kalmıştı. Behaullah ile müridleri Akkâ'da Subhuezal taraftarları da Kıbrıs adasında ikamete mecbur edildiler.

Şair Ziya Paşa Kıbrısta mutasarrıfı iken Subhuezal ile görüşmüştü. Yeni Osmanlılar ile bu Babîler arasında münasebet teessüs etmiş olduğuna dair rivayetler de vardır. Ancak Namık Kemal Bey Magosa menfasında gördüğü Subhuezal takımından Babîleri (eşerri mevcudat) diye tavsif eylemiştir. Babîlerde kuvvet ve intizam Behaullah tarafına geçmişti.

Süleyman Nazif Bey, "Nasıreddin Şah ve Bâbîler" eserinde Behaullahın Akkâ'da bulunan mahdumu Abbas Efendi'nin Namık Kemal

Bey ve Ziya Paşa ile münasebet ve muhaberede bulunduğunu kendisine söylediğini kaydelemektedir.

İslâm dininin ruhuna mugayir ve istikbalince muzır fena bidatlerden tecrid edilmesine taraftar olan Şeyh Cemaleddini Efganî de İran şahı Nasıreddinin zulümlerine hedef olarak İstanbul'da yerleşmişti. Nasıreddin şah hakkında derin bir gayz ve nefret besleyen Şeyh Cemaleddini Efganî bu hükümdar İran mukadderatına hâkim oldukça o kıta için kurtuluş imkânı olamayacağına kanaat getirmişti. (26)

İranda uğradığı zulümden İstanbul'a iltica etmiş olan Mirza Rıza isminde bir genç Şeyh Cemaleddin'in meclisine devam ede ede onun efkârına tamamen meclûb olmuştu. Mirza Rıza hafiyen İran'a gitmiş, ellinci saltanat senesini teside hazırlanan Nasıreddin şahı Tahran'a yakın Abdül'azim türbesinde rovelverle katleylemişti. (8 Mayıs 1896)

Mirza Rıza tutularak idam edildikten sonra İran hükûmeti Şeyh Cemaleddini Efganî'yi Bâb-ı Âliden istemiş ise de Abdülhamid bu talebi reddeylemiştir.

Abdülhamid, Münif Paşa'yı bir defa Tahran'a gönderdikten sonra onun muvakkat sefaretini daimî sefarete tahvil eylemeği muvafık görmüştü. Münif Paşa meşrutiyetin ikinci defa ilânından iki sene sonraya kadar yaşamıştır; fakat son zamanlarında leyyineti dimağiyeye müptelâ olmuştu.

Ölümünü intaç eden hastalığın iştidadı esnasında bir sabah konağının ittisalindeki hanede oturan Çerkes şeyhizade Tevfik Efendi'nin oğullarını davet ve kürklere sarılmış olarak merdiven başında istikbal eder.

– Ben öldüm! gelin, cenazemi kaldırın! Fakat bizim bahçede bir kuyu vardır. Suyu mikropsuzdur. Beni onunla gasledin! der. (27)

2 - Osmanlı'nın sanayileşmesi üzerine Abdülhamid'in bilinmeyen bir muhtırası...

Ali Fuad Bey sadaret müsteşarlığı esnasında (14 Safer 1339 - 14 Rebiülevvel 1341) Yıldız'dan müdevver evrakı tetkik ederken Abdülhamid'in 1312 şevvalinde [1895 Nisan] vükelâdan birine hitaben dikte suretiyle ve muhtıra şeklinde yazdırmış olduğu mufassal bir tevbihnâme müsveddesi ele geçirmiş ve tetkikatı neticesinde bunun o zaman maarif nazırı olan Münif Paşa'ya yazıldığı kanaatine varmıştır.

O tarihlerde Anadolu vilâyetlerindeki Ermeni vekayii dolayısıyla devletler Çanakkale Boğazı civarına donanma sevkıyla Abdülhamid'i tazyik etmekte idiler. Böyle günlerde mansıp ve mazül vükelâ ve vüzeradan rey almak Abdülhamid'ce mutad olmasıyla, padişah bir defa da tevbihnameyi hitab ettiği zatı da -Münif Paşayı- celb ve onun da fikir ve reyini sorar.

O sırada maarif nezaretinden mazül bulunan ve düşündüklerini açık olarak söylemekten hiç çekinmeyen paşa tarafından beyan edilen mütalaalar hünkârın pek ziyade canını sıkar; kendisine bu şiddetli tevbihnameyi gönderir. Bu mühim ve misli bulunmayan bir vesikadır ki ancak Abdülhamid'in kurenadan Besim Bey'e dikte ederek bıraktığı notları andırıyor; bu vesika o notlarla birleştirilince Abdülhamid'in siyasi düşünceleri hakkında vazih fikirler elde edilebilir.

Sultan Hamid bu vesikada kendi fikirlerini, mesleğini, yaptıklarını, yapamadıklarını müdafa ediyor. Bunun için bu vesikaya Abdülhamid'in tevbihnamesinden ziyade müdafaanamesi demek belki daha doğru olur. Bu müdafaaları Abdülhamid'in ağızından dinlemek her halde tarihen alâka uyandıracak bir şeydir.

Abdülhamid Münif Paşa'ya tevbihnamesinde mülâkatın cereyanını şöyle anlatıyor: (Tevbihnameyi kelimesi kelimesine aynen dercetmekten ise zaid sözleri ve ehemmiyetsiz bahisleri hafifletmeği, uzun cümleleri keserek ve sadeleştirerek nakletmeği, fakat aslında kullanılan ve vesikaya hususiyet veren tabirleri muhafaza eylemeği tercih ettim.)

«1312 şevvalinin 27 nci gecesi [23 Nisan 1895] mülâkatımızda Ermenilerin mefasidile Avrupa'daki kılı kallerden bahsediyor idik. Ta-

rafınızdan ortaya kelime atmak gibi, bir söz söylendi. Bunun siyasî ve şahsî bir maksadı tazammun ettiği anlaşıldı. Ne demek istediğinizi sordum. Başka vakit izah edeceğinizi söylediniz. Buna cevap vermeğe hacet yok ise de sözlerinizin zahirine göre cevap vermeği, nezaket müktezası, münasib gördüm.

Bu gibi sözlerin tekevvünü hem devlete, hem bana muzırdır. Ben de bu söziün hotbehot haksız bir tecavüz olduğunu, yirmi yıllık emeğimizi heba ederek keenlemyekün bırakmaktan başka bir şey demek olmadığını isbat edeceğim. İşte ifadenizi ağzınızdan çıktığı ve kulağımın işittiği gibi beyan ediyorum. Dediniz ki:

“– Bir hasta için ya kendisi yahut bir diğeri tarafından celbolunan hekimlere hastaya mutlaka bir ilâç bulmaları teklif olunursa, hekimlerin vereceği ilâcı hastanın da mutlaka kullanması lâzım gelir. Rusya, Almanya, Avusturya devletleri terakki ettiler; bhusus Rusya vaktiyle ehemmiyetsiz bir halde iken bugün Avrupa'nın büyük devletlerinden oldu; biz geri kaldık. Terakki ilim ve fen ile, mektebden çıkmış diplomalı efendilerin istihdamıyla hasıl olur. Efendimiz ise verilen kararları kabul ve icra buyurmadınız.”

Ben size bu babda tafsilât vermenizi söyledim. Başka gece cevabını verdiniz. Bu söze karşı bir iki sual lâzım geldi. Sordum ki:

– Kendiniz hangi mektepten diplomayı haizsiniz? Mekteplerin bir çoğunda muallimlik ettiniz ve ediyorsunuz. Kendi elinizde diploma bulunmadığı halde tedrise ne suretle salâhiyet ve iktidar kesbettiniz? O hekimlerdir ki ilâçları hastaya şifa verecekmiş? Buyurduğunuz hekimlerin selefimize yutturdukları hapların seyyiesi elân çekilmektedir.

Kapitülasyonlardan da bahsetmiştik de bunların da o hekimler tarafından defolunacağı cevabını vermiştiniz. Ben maarife çok para sarfolunduğunu söyledim. (Abdülhamid'in bir maarif nazırı da şu mekteplerin masarifi olmasa maarif bütçesi düzelirdi! diyerek padişahın bu söziünü teyid etmiştir!)

Siz:

– Bizde darülfünun yoktur, maarife kâfi derecede para sarfedilmiyor! dediniz. Elhasıl saltanat makamını hedef ittihaz ettiniz ve istibdad edildiğini ifade etmek istediniz. Yirmi yıllık emeğimizi heba eylediniz.

Bu söz hakikat halin hilâfına ve garazına müstenid bir tecavüzdür! Ticaret ve sanayiın terakkisi için ticaret muahedelerini devletimize nafi olacak ve yüzde 8 gümrük resmini istediğimiz gibi almak hakkını istihsal edebilecek surette akdetmek lâzımdır.

İstanbul'da bir cam fabrikası tesis olunup da 76 santim boyunda ve 50 santim arzında bir cam 2 kuruşa satılsa herkes camı oradan alardı; fakat Avusturya bu fabrikayı batırmak için bir sene zararına devam eder; camı meselâ 40 paraya satar, fabrika da kapanır.

25, 30 sene evvel şose yok gibi idi; "şimendifer hattı" yoktu. Çifçiler yalnız kendilerini idare edecek, bir köyden diğer köye satabilecek kadar ziraat ederlerdi. Sonra yollar ve şimendifer hatları yapıldıkça daha ziyade ziraata başladılar. Vakıa Avrupa'daki gibi makineler ile ziraat etmiyorlar amma bu vakte muhtaçtır.

Amerika Avrupa'ya rekabet ettiği gibi biz de bu rekabetin zararını her sene daha ziyade hissetmekteyiz. Bu rekabetten dolayı Fransa ve Almanya, belki Rusya bile dahilen kullanmak ve harice de satmak için ahaliyi sanayie sevkettiler.

«Biz de ahaliyi sanayie sevkedelim» denirse bunun semeresi pek cüzî olur. Sanayi erbabının küçük küçük dükkanlarda kıt kanaat geçinebilecekleri kadar bir semere hasıl olabilir. Gümrük muahedelerinden nâşi büyük büyük fabrikalar açmak mümkün olamaz.

Kapitülâsyonlara gelince: Bir devlet, Devlet-i Âliye'nin hayırhahı olup da onun yüzde biri terviç ettirilse bunu bile diğerleri terviç etmezler. Çünkü Avrupa'da ittifak ve ittihat yoktur. Devletler iki takımdır ve daima böyle kalacaklardır.

Mektepten neşet eden efendilerin bazısı Avrupa darülfünunlarına gönderildi; bunun için masarif ihtiyar olunmakta bulunmasıyla buraya muktedir muallimler celb ile faidenin tamimini iltizam ettim ise de bunun takib olunmadığı maatteessüf görülmüştür.

Siz bir de:

– Şark halkı birbirini vurarak mallarını gasb ve garet etmekle yaşamaktadırlar, diye ifade ettiniz.

Vakıa devlet memurlarından ve askerlerden hâli yerlerde kendi kendilerine kalmış Araplar ve âşiretler içinde böyle hallerin vukuu işi-

tilmektedir; fakat bir devlet memurunun «bütün memlekette âsayış yoktur!» manasını mutazammın olan böyle bir sözü bir insaf ve aklı selim sahibinin sözü değildir.

Allah kabrini nur etsin! Amcamız cennetmekân Sultan Abdülâziz devletin bütün işlerini birbirini müteakip Âli, Fuad, Mahmud Nedim, Hüseyin Avni, Midhat Paşalar gibi -Mahmud Paşa bir dereceye kadar müstesna olmak üzere- İstanbul'da en ziyade kemal ve malûmat ile şöhret bulmuş muhterem zevatın ellerine bırakmıştı; Onlar her ne dediler ise kabul etmişti. Bunlar da memleketi imar edeceğiz diye birçok istikrazlar akdettiler. Bu istikrazların hini akdinde yüzde şu kadar keselerine atmışlar. (Bu son cümle aynen alınmıştır.)

O zaman iki milyona yakın tüfek mübayaaya olunmuştu. Bu mübayaaya esnasında “her devlette böyle mübayaalarda serikârde bulunanların yüzde bir mikdar temettüü meşrudur!” diye cennetmekândan müsaade ve yüzde bire mezuniyet aldıkları halde, yüzde yarım da fazla almışlar.

En nihayet işte bu hekimler verdikleri yaldızlı hapların neticesi olarak amcamızı bayıltmışlar ve (ayıltalım) diye de kolundan kan almışlar (!) Türlü türlü maharet göstermişlerdir. (Bu tabirler hep Abdülhamid'in sözleridir.)

Devlet kıvıldanamayacak derecede öyle borca duçar olmuş, varidatın büyük bir kısmı borca bedel öyle bir surette bağlanmıştı ki, bugün İstanbul'un nezafet ve tahareti için bile bir küçük pul yapıştirarak varidat tahsiline teşebbüs olursa muahedeler mucibince Düyun-u ummîye buna tasarrufa kalkar.

Bu hekimlerin aldıkları akçe familyalarında kalmış olsaydı familyaları bugün bir banka teşkil eder, yahut imtiyazlar ahalinin bir kısmını orada kullanarak memlekette servet hasıl olurdu. Küçük millî bankalar tesis olunabilirdi. Halbuki “haydan gelen huya gider!” fehvasınca bunların irtikâb ettikleri akçeyi emaneten teslim ettikleri şarabcı Azaryan ve Lorandolar bu paraların hesaplarını yanlış göstererek zengin oldular. Bunlardan çoğunun vefatlarında akraba ve taallûkatı cenazelerini defn için para bulamadıklarından bahisle vaki olan istidaları üzerine masarifi hazineyi hassadan tesviye olunmuştur. Bu hal teessüfe şayan değil midir?

Abdülhamid tevbihnamesine şöyle devam ediyor:

Hüseyin Avni ve Midhat Paşalar buradan Napolyon Bonapart gibi (!) diktatör olmak maksadında idiler. Midhat Paşa hürriyetperver olmakla büyük ihtilâli fiile getirmek istiyordu.

Sulhü kuvvetli esaslarla muhafaza mümkün iken muharebe açtılar. Fransa komünleri hezimetten istifadeye çalışarak saltanat hanedanını Nisbetiye köşkünde katliam etmeği tasmin ettiler! Rejans usulünü fiile getirmek için Napolyonun yaptığı gibi aynı planla ve terakkiperverlik namı müstearıyla hareket ederek devleti tehlikeye ilka eylediler.

Rusya, Almanya ve Avusturya'yı ittifakına almıştı. İngiltere de menfaatlerini temin için bunlara ümid vermişti. Böyle iki müttefiki olan Rusya'ya karşı cüzî fedakârlıkla sulhü muhafaza ederek devletin kuvvetini tezyid lâzım gelirken bunlar maksadlarını fiile getirmek için devleti muharebeye sevketmişlerdir. Muharebenin neticesi olarak Ruslar Ayastefanos'a kadar geldiler.

Sınıf-ı askerîde terakkiperverlik fikrini iltizam edenlerin nasıl mühim mevkilerde bulunarak ne yaptıkları isimleriyle malûmumuzdur; amma şerhine hacet görülmedi. Bunların birçok silâh teslim ettikleri ve Rusya'nın cüzî kuvvetlerine karşı birçok kuvvetimizi feda ettikleri de malûmumuzdur. Meselenin bidayetinden yani cülûsumuzdan infisalimize gelinceye kadar riyasetim altında mabeynde ve serasker kapısında aktolunan meclislerin hepsinde hazır bulundunuz.

Ruslar Ayastefanos'ta devlete, donanmanın terki gibi, tekliflere kalkıştıkları vakitte riyasetimdeki mecliste vüzerâ vükelânın (ayal ve evlâdımızı alıp Adalara gidelim!" demişlerdi. Ben ise Cenab-ı Hakk'tan başkasının yardımına mazhar olmadığım halde her türlü fedakârlığı göze almıştım; Allahın izniyle, peygamberin ruhaniyetiyle devleti büyük bir akabeden kurtarmağa muvaffak olmuştum; bunu hiç bir vicdan ve insaf sahibi inkâr etmez; garazkâr olanların da kısası ilâhîye dâhar olduklarını görerek müteselli olmuştum.

Bosna-Herseğin her türlü tehlikeye uğrayarak düşman eline düştüğü malûmdur. Akdolunan mecliste Eyüb ve Saffet Paşalar hazır oldukları halde size:

– Burada da devlet bir kan döksün! diye Saffet Paşa'nın efkârına tamamıyla muvafık reyde bulunduğunuzu tahattur edersiniz.

Bu reyinizden dolayı memleket namına size bilvasıta memnuniyet beyan ve teşekkür etmiştim. Halbuki ikinci mecliste evvelki reyinizle taban tabana zıd reyde bulunduğunuzu maatteessüf gördüm.

Ülkün meselesinde devletler donanmalarıyla nümayişler yapıyorlardı. İslahat nam-ı müstearıyla memleketin otonomilere yahut tavâif-i mülûke [küçük devletler] taksimini intaç edecek tekliflerde bulunmuyorlardı. Bunun üzerine Almanya elçisi Kont Haçfelt vasıtasıyla müteveffa birinci Wilhelm'e müracaat ettim. Yalnız Ülkün'ün terkiyle iktifa olunmağa muvaffakiyet hasıl oldu. Bu muvaffakiyet bazı devletleri kızdırdı.

Avrupa'ya olan borçlarımız için Avrupalıların teklifi üzerine bir komisyon enternasyonal akdine Bâb-ı Âli muvafakat etmek üzere idi. Mabeynde üç gün üç gece meclis akdettirdim. Düyun-u Umumiye idaresinin teşkiline muvaffakiyet hasıl oldu. Avrupa'nın diyeceği olmadı. Yapılan şeylerin cümlesini hatıra getirmek bir tarih yazmakla ancak kabildir. Ben tahattur olunanları yani onda bir tanesini yazdım. Allaha şükür olunur ki Devlet-i Âliye bugün bir devlettir.

Bu kadar mektuplar açılmıştır; teminat akçesi devlete ve ahaliye bar olmayacak surette epeyce şimendifer yapılmıştır; vaktiyle muzır şartlarla yapılmış olan Rumeli hattından dolayı elân müzakerelerle uğraşılmaktadır. Halbuki Ankara hattının şartları buna nisbet kabul etmeyecek surette devlete nafidir.

Sinop'dan yapılması istenilen hatta müsaade olunmaması «Anadolu hattı yapılmazdan evvel bu yapılacak olursa Rusya'ya hizmet edilmiş olur» mütalaasına ve sair mahzurlara mebnidir; fakat Anadolu hattı yapıldıktan sonra araya da bir şube inşası mukarrerdir. Terakkiperver denilenler tarafından:

«3,5 milyon nüfuslu Bulgarlar askere bir milyon sarfettikleri, Sırp ve Yunan da böyle olduğu halde bir çok asker besliyoruz. Memleketi jandarma ile idare etmeli. Böyle asker beslemek mülkün imarıyla olur; memleketi imar ettikten sonra askeri çoğaltmalı» fikirleri ortaya sürülüyor.

Bu fikirde bulunanlar bir devletin himayesine girmeği göze almış, kendilerinde dinî ve millî hissiyat kalmamış olanlar, şahsî menfaatlerinden başka şeyi düşünmeyenlerdir. Bir çiftliğin sahibi korucu ve bekçi tedarikinden evvel ziraat ve imara sayetmez; çünkü korucusu olmazsa yabani hayvanlar çiftliğe zarar verir yahut başkası gelip orayı sahipsiz bir yer sayarak istifadeye kalkar; çiftlikteki amelenin rahatça çalışabilmesi ve mahsulün muhafazası korucuya muhtaçtır.

Devlette de kuvvet olursa kapitülasyonlar tedricen ref olunur; gümrük muahedeleri tadil edilir; ecnebilere verilmiş birçok muzır imtiyazlar kuvvet sayesinde tahfif olunur; keenlemyekün hükmünde bırakılır; itibar o nisbette artar dahili işlerimize kartel işler karışmaz; işlerin tesviyesi kolaylaşır bugün sokakta bir Müslüman bir Ermeni ile kavga etse bir tercüman çıkıyor ve karışıyor:

– Bunlar devlet tebaasındandır; sizin karışmağa ne hakkınız var? denilince de:

– El-hükmü limen galebe, cevabı alınıyor. En küçük bir muvafakiyet bir çok düşman kazanmakla, müşkilât ile, birçok kağıt doldurmakla elde edilebiliyor. Mabeyn-i hümâyun ve Bâb-ı Âli ayrı ayrı birer devlet imiş gibi hareket olunuyor. (!) Sizin ifadeleriniz de bunu teyit etmektedir. İfadenizin alt tarafını da beyan edecek olursanız inşallah kizbini isbat edecek pek çok söz bulabilirim. Kalbim pek ziyade mukadder olmuştur. Devlete bu kadar yıl emek verdikten başka şahsınıza karşı da gösterdiğim muamele üzerine böyle adalet ve hakikate gayet muhalif bir takım maksatlara müstenit sözlerle mukabele görmekten naşi bu gece gözüme uyku girmemiştir.»

3 - Abdülhamid'in fikirleri ve tarih önünde bir değerlendirme...

Abdülhamid'in bu kendi müdafaaları üstünde biraz durmak muvafıktır. Abdülhamid notlarında da görüldüğü üzere bütün kusurları başkalarına atfetmeğe pek münhemiktir. O daima hadiselere istediği mânayı verir; bunları istediği gibi anlatır.

Bu vesikada da o bazı zevatı irtikâb ile ittiham ediyor; bazı vakaları birbirine karıştırıyor. Maksadına, müdafaasına yarasın diye bazı hadiseleri vukularından evvele almakta mahzur görmüyor! Zaten ona karib ve karin olanlar onun bu halini çok defa müşahede etmişlerdir.

Abdülhamid'in bu vesikadaki müdafaaları âdeta mütelâşiyandır. Anlaşıyor ki Münif Paşa'nın tahtileri kendisine pek ziyade tesir etmiş, güçkünlük ve hiddetle ince uzun düşünmeyerek bu tevbihnameyi göndermiştir. Abdülhamid bıraktığı notlarda bile kendisini bu vesikada olduğu kadar müdafaaya yeltenmiş değildir. Bu vesikanın bu itibar ile tarihî kıymeti artıyor.

Ayıntaplı Münif Paşa Abdülhamid'in dediği gibi diplomasız yetişmiş malûmathı bir zat idi. Memuriyet hayatında büyük faaliyetler göstermemiş olmakla beraber eslâfına nisbetle maarif için hayli tesisat vücuda getirmişti.

Bütün hayatında maarif erbabını yetiştirmekten hali kalmamıştı. 1889 senesinde devam ettiğim hususî Feyziye Rüşdiyesinin encümeni, mektebin tahsil derecesini göstermek emeliyle birkaç arkadaşımın beni Münif Paşa'nın huzuruna sevketmişti; yanında maarif erkânından bazı zevat da hazır oldukları halde Münif Paşa bizzat bizi Fransızca ile Arabî ve Farisîden, riyaziyeden, coğrafya ve tarihten imtihan etmiş, neticeden memnun kalmasıyla mekteb encümeni âzalarını nişanlarla taltif ettirmişti.

Münif Paşa'nın diplomalı efendiler yetiştirmek tavsiyesinde kızılacak ne var idi acaba? Münif Paşa diplomasız yetişti diye Abdülhamid, başkaları da pek âlâ yetişebilir ve muvaffak olabilirler mi demek istiyordu? Yoksa bu tavsiyeden böyle sinirlenmesinde kendisinin diploma-

sızlardan olmasının tesiri mi vardı? Paşanın bu sözlerinde padişah tahsilinin aşağı bir derecede kalmış olmasına bir telmih var zehabına mı kapılmıştı?

Abdülhamid beğenmediği “devlet hekimlerinden” Âli, Fuad, Nedim, Hüseyin Avni, Midhat Paşalar’ı istikrazlardan yüzde gayrî muayyen ve tüfek mübayaasından yüzde bir buçuk komisyon ve temettü almış olmakla ittiham ediyor.

Abdülâziz bahsinde Mahmud Nedim Paşa’nın ahvali ve onun saray ile mâlî münasebetleri hakkında izahat verilmişti. Abdülhamid’in bu ithamını hak etmek için acaba bu vükelâ, birleşip ve müzakere edip de mi Abdülâziz’den bu ruhsatı almışlar? Yoksa ayrı ayrı işlerde mi bu padişahı kandırılmışlar? Abdülhamid bu noktayı bildirmiyor! Âli Paşa ile Mahmud Nedim Paşa’yı bu hususta bir tutuyor! Kendini müdafaa sadesinde olsa dahi bir padişah ağzından böyle sözler çıkması garip değil mi?

Abdülhamid kapıldığı hiddetle ne söylediğini bilmeyecek hale gelmiş olacak ki, saydığı hekim paşaların hepsini birden Abdülâziz’i bayıltmak, sonra da ayıltmak için kolundan kan almak *-açıkçası onu öldürmek-* ile ikinci bir itham altına alıyor!

Abdülâziz’in ölümünde Âli ve Fuad Paşalar çoktan dünyadan göçmüşlerdi. Mahmud Nedim Paşa ise hiç olmazsa bu meselede kendisine toz kondurmamıştır. Bu halde kan alma ittihamı Hüseyin Avni ve Midhat Paşalara aid olacak! Abdülâziz’in katli davasını da evvelce tetkik ettik; mahiyeti anlaşıldı.

Eskiden mantık hocaları “zikri kül, irade-i cüz” diye bir kaideden bahsederlerdi. Abdülhamid medrese görmemiş ise de başkalarını suçlu bildirmekte bu kaideye istinad edivermek maharetini gösteriyor! Ancak davasının esasındaki butlan bu maharete bir göz boyacılık rengini veriyor! Cenaze masraflarına gelince:

Âli Paşa’nın cenaze masrafını hazine-i hassa değil, Mısırlı Prenses Zeynep hanımefendinin kocası Arapgirli Yusuf Kâmil Paşa tesviye etmişti. Fuad Paşa’nın cenazesi için de hazine-i hassaca masraf ihtiyar olduğuna dair bir kayda tesadüf edemedik; Çerkes Hasan’ın öldürdüğü Hüseyin Avni Paşa’nın cenazesinin nasıl kaldırıldığını yazmıştık; Taif’te öldürülerek orada gömülen Midhat Paşa’nın defni için esasen

masraf ihtiyar olunmamıştır! Olmayan şeyi isnad etmeğe benzeyen bu iddia dahi kala kala yalnız Mahmud Nedim Paşa'ya inhisar ediyor!

Abdülhamid'in Hüseyin Avni ve Midhat Paşalar'a, "Napolyon Bonapart gibi diktatör" olmak maksadını isnad etmesi uzun kış gecelerinde paravan arkasında müsahiblerinin kendisine Napolyon tarihini hiç okumamış olduklarına delâlet ediyor!

Hüseyin Avni Paşa = Napolyon Bonapart, *Midhat Paşa* = Napolyon Bonapart! Bu teşbih de Abdülhamid'in dimağının garibelerinden biri!

Rusya muharebesi açıldığı vakit bu beş "Hekim" paşadan yalnız ikisi Mahmud Nedim ve Midhat Paşalar sağ idi. Mahmud Nedim Paşa'nın harb işlerinde alâkası olmadığına göre Abdülhamid, «Midhat Paşa'yı harbin müsebbibi ve davetçisi göstereyim» derken diğer paşaları da gelişi güzel harbi ilândan mesul tutuyor!

Rusya ile harp ilânında Midhat Paşa da İstanbul'da değildi. Fakat artık o zaman bu harbden tevakkî mümkün müydü? Son günlerde Çar nezdine bir fevkalâde elçi göndermeğe rıza gösterilseydi buna da imkân bulunması pek muhtemel görünür. Ancak Abdülhamid ile etrafındakiler bu çareye tevessüle hiç yanaşmayarak harb açmağı tercih ettiler. Demek ki bu da "Hekim Paşalara", hele dördüne hiç alâkaları olmayan bir şeyi isnaddan ibaret kalıyor.

Abdülhamid muharebede bulunan askerî erkân arasında yalnız "terakkiperverlere" tariz ediyor. Şüphe yok ki, bununla Süleyman Paşa'yı kasdeylemektedir. Amma muharebede silâh ve kuvvet feda eden yalnız Süleyman Paşa mı idi? Abdülhamid'in gözüne yalnız terakkiperverlerin işleri batıyor, demek!

Sultan Murad'ın cülûsundan sonra vaki olan Nisbetiye Köşkü daveti meselesini Sultan Murad devrine aid tefrikalarımnda ve Abdülâziz'in katli davasında tafsil etmiştim. Bunda da olsa Hüseyin Avni ve Midhat Paşalar alâkadar olabilirler. Halbuki Hüseyin Avni Paşa'nın bu daveti tehir ettirdiği malûmdur.

Abdülhamid Fransa - Prusya muharebesi sonunda hezimetten istifade ile Pariste komün idaresi teessüsettiği gibi Rus muharebesindeki

hezimetlerden istifade etmek isteyenlerin de saltanat hanedanının imha tasavvuruna düştüklerini beyan ediyor. İki hadise arasında tarihî müşahade bulmak ancak Abdülhamid'in zihninde kabil olabilir!

Komün, Rejans... Bunların mahiyetini bilmiyerek yalnız isimlerini iştmiş olduğuna hiç şüphe caiz olmayan Abdülhamid, bunları istediği yerde kullanmakta, istediği hadiselerle bunlar arasında mutabakatlar keşfetmekte kendisini serbest bir selâhiyet sahibi addediyor... Halbuki Nisbete Köşkü daveti yalnız Rus muharebesinin ilânından değil, kendi saltanatından da evvel olduğunu unutuyor! Daha doğrusu bu makamda istediğini söylemek için tarihî hadiseleri ileri, geri çekmekte hiç bir mâni ve mahzur görmüyor!

Abdülhamid'in tevbihnâmesinde mabeyn ile Bâb-ı Âli'nin ayrı birer devlet imiş gibi hareket eylediğinin zikredilmesi "intaki hak" kabilinden değil mi? Mabeyn ile Bâb-ı Âli ayrı birer devlet imiş gibi bir hale gelmişler ise bundan şikâyete en az hakkı olan da bizzat Abdülhamid'dir. Çünkü iki idareyi bu hale sokan ancak kendisi idi. Yoksa Abdülhamid bu ikisinin bir olması için Bâb-ı Âliyi resmen de ortadan kaldırmadığına kalben müteessir mi idi!

Abdülhamid yirmi sene saltanatından sonra Osmanlı Devletinin bir devlet olarak bekasından dolayı Allah'a şükrediyor! Bunun ancak kendi himmet ve dirayetiyle kabil olduğunu anlatmak istiyor.

Abdülhamid'in takib ettiği siyaset rükünlerini ve yollarını şimdiye kadar hayli izah ettik; bundan sonra da bu siyaset tutumlarının neticelerinden bahsetmeğe devam edeceğiz. Ancak bu padişahın, siyasî muvafakiyetlerini sayıp dökerken ve kendini müdafaa ederken Devlet-i Âliyenin bekasını da kendi dehasına atfeylemek yolundaki iddiası karşısında:

Bizim şeyhin kerameti olur menkul kendinden!

Demekten insan dilini alamıyor!

Açık Muhabere: İstanbul'da Bay Rıza'ya – Abdülhamid'in Fransızca bir muhavereyi iyi idare edecek derecede değil, iki üç cümleyi sıraya ve düzgünce ifade eyleyecek kadar olsun konuşmadığını kendisine pek yakın bulunmuş olanlar çok defa teyid eylemişlerdir. Zaten muntazam tahsil görmemiş; kendi kendine çalıştığı da etrafındaki kadın ve

erkeklerce görülmemiş bir kişinin her hangi bir dili mükemmel öğrenebileceğine nasıl ihtimal verilebilir?

Abdülhamid'in Türkçesi bile iki satırlık yazısında bir kaç imlâ yanlış bulunacak kadar kuvvetsiz idi! Bahsettiğiniz Stephen Lausa'nın maruf eserinde yazdığı üzere:

Daima Fransızca bilmiyormuş gibi görüldüğü halde Selânik'ten İstanbul'a getirilirken Lorcley Alman istasyonlerinde harikulâde bir selâmet ve sıhhat ile böyle "harikulâde" öğrenilebileceği kabul edilmek lâzım gelir!

Hakikatte Abdülhamid Fransızca'yı bilmiyor gibi görünür değildi. Evvelce de yazmıştım. Genellikle Fransızca okumağa başlamış, fakat devam etmemişti. O ağızdan kapmaca malûmat edinmeğe meyyal idi; sonra da bu malûmatı kendi malı gibi satmaktan hoşlanırdı. Fransızca söyledikleri de böyle kapmaca sözlerden, kısa ve sade cümlelerden ibaretti. Bunun için Fransızca kelimeleri yanlış telâffuz etmesinde ve yanlışlığın farkında olmamasında istibad edilecek bir nokta yoktur.

Benim de Sadrazam Kâmil Paşa'nın popülarite kelimesine dair olan naklini Stefan Lozan'ın başkalarından işittiği bir rivayete tercih etmeğim pek tabiidir. Yazılarımda tuttuğum meslek tetkik ve mütaalalarının bende hasıl ettiği kanaati hakikati üzeri teşrihe çalışmaktan ibarettir.

Süleyman Kâni İrtem

4 - Abdülhamid devri meşhurları: Mansurizâde Mustafa Paşa...

Evkaf ve maarif nezaretlerinde bulunan İzmirli Mansurizâde Mustafa Paşa *-Netayicilvukuat sahibi-* süratli intikale malik bir zattı; az sözle işi anlar, maiyetindekilerin işleri uzun uzun mukaddematından bahsetmelerinden sıkılırdı. Meselenin ruhu ne ise yalnız ondan bahsolunmasını isterdi. (28)

İstanbul'da Lâleli'deki konağında, Vaniköy'ündeki yalısında resmî meseleler ile uğraşmak, hattâ bunların bahsini etmek arzu etmezdi. Bu yolda kendisinden bir şey sorulacak olsa, «burası benim istirahat mahallimdir; işinizi kapıda anlatırsınız!» diye sözü keserdi.

Mustafa Paşa'nın her biri otuzar kırkar senelik bir kaç ahabı vardı. Bunlar tatil günlerinde paşanın konağında yahut yalısında birle-

şir, devlet işlerinden, tarihten, menkıbelerden, edebiyattan, lâtifelerden bahsederler, mutena yemekler yerler, mevsimin müsaadesine göre te-nezzühler yaparlar, elhasıl hoşça vakit geçirirlerdi.

Ecnebi bir lisana vakıf olmayan Mustafa Paşa hususî muamelâtında Avrupa usul ve âdetlerine itiba etmez, alafrangayı sevmezdi; maişet ve muaşeretinde, her hal ve hareketinde gençliği zamanının anelerine ri-ayetten başlardı. Fakat öyle barid taassub erbabından olmadığı için Avrupa'nın yeni ulûm ve fûnunundan istifade edilmesine taraftardı.

Kendisi vükelâlık mesnedine irtika eylemiş olduğu halde ehlibbasına karşı hülefalık zamanında ne muamelede bulunursa vükelâlığında da aynıyla o muameleyi ederdi. Bunun için ahbabı da kendisini severlerdi. Kurduğu musahebe meclislerinin bir kısım devamlı âzası vardı:

Vezirlerden İrfan Paşa, esbak Dahiliye Nâzırı Said Efendi, Dahiliye Müsteşarı Celâl Bey, Dahiliye Kâtibi Bebekli Saib Bey, birinci daire müdürü ve harem-i hümayun masarifât nazırı Raşid Efendi, şehremaneti meclisi reisi Remzi Efendi -esbak sadrazam Hakkı Paşa'nın babası -Remzi Efendi'nin eniştesi Cumhur Ali Efendi, evkaf idare meclisi reisi Tahir Efendi. Diğer bazıları da vakit buldukça bu meclislere müdâvemet eylerlerdi.

Âli Paşa zâde Fuad Bey, esbak Şeyhülislâm Sahib Bey meclisin bu sınıfından eski âzaları idiler. Esbak Sadaret Müsteşarı Rifat Paşazâde Rauf Bey -Paşa- Telgraf ve Posta Nazırı Haydar Efendi, teşrifatçı Ferruh Efendi, sıhhiye meclisi âzasından hacı Fevzi Efendi de bu sınıf müdâvimlerden idiler.

İrfan Paşa şuaradan, zürefadan meclisâra bir zattı; Said Efendi, Reşid, Âli, Fuad, Mütercim Rüştü Paşalar zamanlarında Bâb-ı Âlinin en mühim hizmetlerinde, Saib Bey Âli ve Fuad Paşaların hususî dairelerinde, Rauf ve Celâl Beyler Bâb-ı Âlide yüksek memuriyetlerde, Raşid Efendi Nafiz ve Reşid Paşa kâhyalıklarında, Hacı Fevzi Efendi Fethi Paşa mühürdarlığında bulunmuşlardı.

Haydar Efendi uzun müddet Tahran ve Viyana sefaretlerinde bulunmuştu. Kendisi şen ve şuh, hoşmeşrep bir zattı. Oraların ahvaline dair mecliste birçok şeyler anlatırdı; sohbetine doylmazdı. Mecliste

daima tatlı tatlı lâtifeler cereyan eder, fakat edeb haricinde söz geçmezdi. Herkes arkadaşlarına hizmette kusur etmezdi.

Mustafa Paşa hariçten kimsenin meclislerine girmesini arzu etmezdi. Yabancı biri gelecek olursa derhal kahve ısmarlar, o arada:

– Bir müracaatınız mı var? diye sorar, iş için geldiğini anlarsa:

– Kapıda görüşürüz.

Diye savardı. Ziyaret maksadıyla gelmiş ise birkaç söz söyleyerek hatırlarını tatyip eylerdi; fakat gelen kahveyi içtikten sonra gitmezse sözü keser, gene gitmiyecek olursa bir şey bahane ederek hareme gitmeğe kalkardı. Kendisi ayağa kalkınca meclis müdavimleriyle beraber yeni misafir de kıyam eylemek mecburiyetinde kalır, Mustafa Paşa da:

– Teşrifinize memnun oldum, inşallah gene görüşürüz! Yolunda sözlerle veda eder, misafir de tabiatıyla gider, meclis gene müdavimlerine kalırdı.

Mustafa Paşa'nın halini en iyi bilen esbak sadaret müsteşarı Ali Fuat Bey musahabelerimiz esnasında Mustafa Paşa hakkında karakteristik fıkralar anlatırdı. Meselâ:

Abdülâziz saltanatının ilk zamanlarında bir defa Meclis-i Vâlâya teşekkür arzasını meclisin başkâtibliğinde bulunan Mustafa Efendi - Paşa- okur. Mustafa Efendi'nin serbestçe okuması hünkârın hoşuna gider; kendisini hemen mabeyn başkâtipliğine tayin eder ve saraya dönerken birlikte götürür.

Mustafa Efendi haddizatında lâübalî meşreb, serbest fikirli, hatırına geleni söylemekten çekinmez, bir işin sonunu inceden inceye düşünmez bir zattı; -bu halleri nihayet Abdülâziz'in gurur ve azametine dokunuvermişti de- bir gün padişahın:

– Sen bana akran muamelesi mi ediyorsun! azarını işitmişti.

Fuad Paşa sadaretinde bir gün altıncı dairenin hesaplarına dair bir arz tezkeresi gelir. Mustafa Efendi bunda bir yanlışlık görür, iradenin tehirini padişaha arzeder. Fuad Paşa saraya gelir Mustafa Efendi hatanın tashihi için tezkerayı kendisine verir. Fuad Paşa mahcup olur. Huzura çıkınca istifayı kusur eder.

– Hasbelbeşeriye bu gibi hataların ademi vukuu mümkün olamıyor. Başkâtip efendi kulunuza ferman buyrulsa da efendimizi rahatsız

etmemek için Bâb-ı Âlinin maruzatını takdimden evvel tetkik ve hatalarını tashih etseler! der. Abdülâziz, Fuad Paşa'nın maksadını anlayarak Mustafa Efendi'yi mabeyn başkâtipliğinden azleder. (H. 1280)

Mustafa Paşa, Mütercim Rüştü Paşa'ya müntesib idi. Âli Paşa da bir taraftan Mustafa Efendi'nin huzurda böyle serbestane fikir yürütmesinden, diğer taraftan bu intisabından dolayı başkâtiplikte bulunmasından hoşnud değildi. Mütercim Rüştü Paşa, Fuad Paşa üstüne sadarete gelince Âli Paşa tebrik ziyaretinde Rüştü Paşa'ya:

– O İzmirli efendinin tekrar kitabet hizmetine sevk buyurulmasını bilhassa rica ederim der, Rüştü Paşa da yapmamağı vadeyler.

Mahmud Nedim Paşa, Mustafa Efendi'yi bulunduğu divan-ı muhasebat riyasetinden azletmişti. Mütercim Rüştü Paşa sadaret müsteşarlığına getirmiş iken Şirvanîzâde de oradan açığa çıkarmıştı.

Mustafa Paşa ilk infisalinde maişetini ne yolda temin edeceğini düşünürken eski dostlarından Bursalı Rıza Efendi -ilk meşrutiyette âyandan olan zattır-

– Size halisane bir nasihatte bulunacağım. Sakın dairenizi bozmayın. Mütëyemmen değildir.

Der. Mustafa Efendi bu nasihati tutar; varidatı evinin masrafını örtmediğı için sarraftan para istikraz ile bir müddet böyle vakit geçirir; sonra memuriyete tayin olunur amma borcunu ödemeğe vakit ve imkân bulamadan gene azle uğrar; gene sarrafa müracaat eder. Fakat bu defa mazuliyet müddeti hayli sürer. Borç bir kaç bin lirayı bulur.

Mustafa Efendi'nin geceleri uykusu kaçır, Rıza Efendi gibi borca müstağrak bir adamın sözünü tuttuğı için nefesine levmetmeğe başlar.

Bundan sonra yüksek maaşlı memuriyetlere tayin olunur; durmadan borçlarını öder. Her vakit «kuşağımızı kendimiz bağlamalıyız» diyen Mustafa Paşa, devair memurlarının hiç bir işi üzerlerine almayıp her şeyi nazırdan sormaları usulünü kırmıştı. Nezaret işlerinin teferrüatıyla uğraşmak istememesi o zaman onun tenperverliğine atfedilmiştir.

O ise hem memurları vazifelerini ifaya alıştırmış, hem kendisi dairede iş görebilecek, evinde istirahat edecek zaman bulmuştur. Ken-

disinin ahlâfından olan Zihni Paşa bilâkis teferrüata kadar uğraşmağı itiyad etmişti. Evkaf nezaretinde işlerin çokluğundan şikâyet ederek:

– Ben akşama kadar işten baş kaldırmağa zaman bulamıyorum. Mustafa Paşa ile evkaf müfettişliği müsteşarı Hüsnü Efendi'den ders okurmuş! Nasıl vakit bulduğuna taaccüb ediyorum! dermiş.

Mustafa Paşa'nın bir aralık sadaret makamına tayin edileceği ri-vayeti çıkar. Zihni Paşa kendisine:

– Sadarete tayininiz söyleniyor. Teklif vaki olursa kabul eder mi-siniz? diye sorar.

Mustafa Paşa – Niçin kabul etmiyeyim? deyince.

Zihni Paşa – Siz rahatınızı iltizam edersiniz. Öyle gece yarılari-na kadar meclis mazbataları tanzimiyle nasıl uğraşsınız? O kadar ağır yükün altına girmek ister misiniz?

Diye istiğrap eder. Mustafa Paşa şu cevabı verir:

– Said Paşa yürüyemeyeceğini bildiği halde bir iş için sekiz kere mazbata tanzim ettiriyor. Sekizi de reddolunuyor. Bizi de beyhude ye-re uğraştırıyor; nihayet maksada tekarrüple dokuzuncu mazbatayı yazı-yor ve o kabul olunuyor. Ben ise onun dokuzuncu defa yazdığını ilk de-fada yazdırırım; ne kendimi, ne de halkı beyhude yorarım; iş te yürür!

Huzur dersleri ve firavunun dışleri...

Ramazanlarda sarayda haftada ikişerken sekiz defa Çit köşkünde huzur dersleri verilirdi. Abdülhamid bu derslere devam eder, bunları yüksekçe bir yerde diz çökmüş oturarak dinlerdi. Mabeyn müşiri, ma-beyn başkâtibi, serkurena, ikinci kâtip, ikinci mabeynci, seryaver, ki-tapçıbaşı gibi mabeyn erkânı padişah huzurunda ve diğer mabeynciler-le salona muttasıl odada minderler üstünde otururlardı. Abdülhamid'in bazı defa bu derslere ulemadan, vükelâdan, müşirlerden, damad paşa-lardan davet ettikleri de olurdu.

Huzur dersleri iki saat kadar sürerdi. Her mukarririn bir kaç mu-hatabı bulunurdu. Bunlar da kendilerine mahsus mevkilerde minderler üstünde otururlardı; önlerinde kitap koymağa mahsus rahleler dururdu. Mukarrir Efendi derse bir ayet tefsiriyle başlar, muhatap efendiler su-

aller sorarlar, o da cevaplarını verirdi. Bu suretle ders ilmî ve dinî bir münazıra şekline ahırdı.

Daha evveleri mecliste hazır bulunanlar da bazan bu münazara ve münakaşaya karışırlardı. Hattâ ilmi kelâm ile mütevaggil olmuş bulunan Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa ile mukarrir efendi arasında bir defa şiddetlice bir mübahase cereyan etmişti.

Ders bitince hünkârın işaretiyle mukarrir efendi dua eder; hünkâr ayağa kalkınca hazır bulunanlar da padişahı selâmlıyarak dışarı çıkarırlardı. Mukarrir ve muhatablara atiyeler verilir.

Bir huzur dersinde mukarrir efendi Hazret-i Musa ile Firavunun münasebetlerinden bahsediyordu. Muhatablardan biri Firavunun eşkâlini de anlatmasını ister. Mukarrir bunun derse vecih ve münasebeti olmadığını söyler; muhatab ısrar eder; mukarrir kızar:

– Bu bahsi bu kadar iltizam ediyor isen kendin izah et! der. Bunun üzerine muhatab efendi:

– Firavunun çenesi yedi karış idi! Dişleri bizim dişlerimiz gibi çeneden ayrı değil, testere dişleri gibi çene kemiklerinden uzamıştı! yolunda garip ve güllünç bir takım menkulâtı zikretmeğe kalkar; mecliste hazır bulunup bu saçmaları dinlemekten sıkılan mabeyn kâtiplerinden -reji komiseri- Nuri Bey savuşur.

Nuri Bey'in bu hareketini ders dinlemekte olan Abdülhamid'e fena geçerler! Nuri Bey irade ile hemen huzur-u şahaneye celbedilir. Abdülhamid hiddetle Nuri Bey'e:

– Dersi bırakıp çıkmak dine karşı hakarettir. Dine hakaret de küfürdür, Kâfir olanın imanını ve nikâhını tazelemesi lâzım gelir! diye mantık ve ilmiyal hocalığına başlar!

Nuri Bey şaşırır; fakat padişahın emir ve arzusuna baş eğmekten başka çare bulamaz. Evvelâ padişah huzurunda imanını, sonra imam huzurunda nikâhını tazeler!

Abdülhamid zamanında baro...

.Dava vekilleri cemiyetinin [Baro] nizamnamesi 1292'de yapılmıştı. Cemiyetin reisi Şehri Efendi, avukatların birbirlerine ve hâkim-

lere karşı muamelelerini teftiş için yanında cemiyetin daimî heyeti âzasından biri bulunduğu halde mahkeme mahkeme dolaşırdı.

Bir sene Rusya tebaasından Rosolato Batonye -Baro reisi- intihab edildi. Baro kâtibi bir gün adliye nezaretinde umur-u hukukiye müdürü Arap Sami Efendi'ye bir iş için müracaat eder. Şirvanî Rüştü Paşa'nın mühürdarlığından yetişme Arap Sami Efendi, kâtibe Baronun şeref ve haysiyetini ihlâl edecek ve kendi ilm ü kemaline yakışmayacak sözler söyler. Bunu haber alan Rosolato, Baro namına Sami Efendi'den tarziye ister. Mesele büyür. Cemiyet riyasetine Rus tebaasından birisinin intihabı vesile ittihaz olunur. Abdülhamid Baroyu fesheder. (29)

Nice zaman sonra avukatların içtimai vaki olmamak şartıyla (!) Yanyalı Edip Efendi avukatlar cemiyetinin reisi oldu. Adliye nezareti binasında avukatların dinlenebilmelerine mahsus bir oda ayrıldı. Bu lâfzî ve farazî riyaset, meşrutiyetin ikinci defa ilânına kadar Edip Efendi uhdesinde kaldı.

İskoçya'nın koyunu...

Mısır'da Ârabî meselesinde asker sevkinin sarayca uğradığı müşkilâtın devam ettiği o günlerde "asker toplamak hal'i vücuda getirmek muradından münbaistir" vadisinde saraya uçurulan kâğıdlar Abdülhamid'in zihnini tahdiş etti. Padişah düşünüyordu ki, «Abdülâziz asker kuvvetiyle tahtından indirildi. Mısır ahali ve askeri Müslümandır. Hilâfet merkezinden oraya asker izamı, İslâmdan iki taraf askerinin birbiriyle cidâl ve kitâli hilâfete vehim verir, bu büyük bir mahzurdur. Fakat mahzurun en büyüğü asker toplamanın bu kâğıdlarda denildiği gibi gizli bir niyetle tavsiye edilmekte olmasıdır.»

Böyle bir vehim uyandıktan sonra artık Abdülhamid'i zapt ve ikna etmek mümkün olamıyordu! Vakıa Yemen'e asker sevk olunuyor, orada Türkler'le Araplar arasında mukateleler oluyordu; Yemen ahali si de Müslümandı amma Yemen'in hal ve mevkii başka, Mısır'ınki büsbütün başka idi.

Bunun için Abdülhamid İngiltere'nin evvelâ yalnız Devlet-i Âliyece, sonra müşterek olarak asker sevki için yaptığı teklifleri leytelâlâle ile savuşturmayı münasip görmüştü.

Fakat İngiltere Mısır için beslediği emellere ferce bulmak maksadıyla Mısırca istedikleri 24 saat içinde kabul olunmazsa İskenderiye'yi topa tutacağını Londra'da Müsürüs Paşa'ya tebliğ etmişti; elçi paşa da keyfiyeti pek müstacelen mabeyne bildirmişti.

Müsürüs Paşa bu telgrafnamesini çektikten sonra Abdülhamid namına sefarete gelen bir telgrafnamede, İskoçya koyunları hakkında kendisinden malûmat istenilmekte olduğunu okur. Böyle vahim dakikalarda bir padişahın zihni, sarayına celbetmek istediği koyunların cinsleriyle nasıl meşgul olabileceğini havsalasına sığdıramaz; can sıkıntısıyla kendini tutamayarak:

– Bu adam devlete hiyanet ediyor! diye bağırır.

5 - Abdülhamid devri meşhurları: Bağdat Valisi Nâmık Paşa...

Namık Paşa Avrupa'da frenk, valiliklerde şiddetli müstebid, İstanbul'da sofı idi; sofuluk âdeti üzere işretten külliye icinab ederdi. O da ha Abdülmecid zamanında müşir olmuştu. Sonra valiliklerde, nazırlıkta, elçilikte bulundu. 90 yaşına kadar yaşadı. (Vefatı H. 1310). Orta yaşlarına kadar alafranga münevverlerden sayılırdı, alafranga giyinirdi.

Keçecizâde İzzet Fuad Paşa "Kaçınlan Fırsatlar" ve "Kaçırılan Başka Fırsatlar" eserlerinde Namık Paşa'dan şöyle bahsediyor:

«İstanbul'a gelerek Sultan Mahmud'un huzuruna kabul edilmiş olan Fransız Mareşali Marmont seyahat hatıratında o vaktin ümerası arasında garp tarzında mükemmel ve zarif kıyafetiyle askerî yaka ve mahmuz takan yegâne Türk zabıtidir diye tevsif ettiği zat Namık Paşa'dır.

Namık Paşa askerî ıslahatın şiddetli tarafları idi. İyice öğrendiği Fransızca'yı kolaylıkla söylerdi. Sonra hali birdenbire değişti. Fransızca'yı bile bilmez gibi davrandı, pek mutaassıp oldu. 1877'de Serdar Abdülkerim Paşa'ya muavenet eylemek üzere Şumnu'ya gönderildiği vakit hocalarla beraber geldi; bir eve kapandı; sabahtan akşama kadar hocalarla birlikte dua etmekten başka bir şey yapmadı.

Mehmed Ali Paşa serdar-ı ekrem tayin olunarak orduya geldiği zaman Namık Paşa'yı bu iş ile pek ciddi surette meşgul buldu. Bir gün bana dedi ki:

– İhtiyar müşirin hassaten meşgul olduğu bize aid değil, ahirete müteallik işlerdir.

Allah bu duaları kabul etmedi! Namık Paşa da kapandığı evden ancak İstanbul'a dönmek için çıktı. Allah'tan asıl istirham edilmesi icap eden şey tedbir ve teşebbüslerimizi bir parça olsun askerlik fenlerine tatbik etmeliğimiz hususunda tefkir-i ihсан ve kafalarımıza biraz mantık telkin eylemesi idi.»

Namık Paşa'da ki bu tebeddüle, meşhur Kuşadalı İbrahim Efendi'ye intisap eylemiş olması sebep olmuştu. Bu intisapdan sonra tevekkül Namık Paşa'da hayatının en belli başlı düsturu olmuştur. Bu durum, daha Abdülâziz vakasında başkalarının icraatına ses çıkarmamak şeklinde tecelli eylemişti.

Bay Mahmud Kemal'in Tarih Encümeni Mecmuasında nakleylediğine göre Abdülâziz'in mabeyn başkâtibi Atıf Bey'in (hatıra) sında Namık Paşa'nın bu tevekkülünü gösteren şu yolda bir kayıt bulunmaktadır:

«Meseleden -*Sultan Aziz'in hal' inden*- sonra bayram münasebetiyle Nâmık Paşa'nın konağına gitmiştim. Hal' ve meşveret usulü hususlarına dair yalnızca musahabet etik. Namık Paşa şu sözleri söyledi:

– Sultan Mahmud'un iki oğlu da mütedil hareket edemediler. Zamanlarında devletçe muzır haller tahaddüs eyledi. İsrifat ve telefat yolu tutuldu. Ben Sultan Abdülâziz'in çok inayetlerine mazhar oldum. Felâkete dûçar olmasını derunî arzu etmezdim. Vak'adan birkaç gün evvel Mîdhat Paşa geldi. (Abdülâziz hanı hal' etmedikçe devletin ıslahı kabil değildir. İcap edenlerle ittifak hasıl oldu. Sen nasıl harekette bulunacaksın? dedi. Ben de:

– Sokağa çıkıp da halkı başıma üşürecek değilim ya. Mukaddera-tı ilâhiye ne ise zuhur eder. Cevabını verdim.»

Kerbelâ ve Necef'teki türbeler...

Namık Paşa ikinci defa Şûra-yı Devlet riyasetine tayininin ertesi günü hünkâr dairesini mescide tahvil ettirmiş, âzalara, memurlara öğle

ve ikinci namazlarının cemaatle edası hakkında bir buyrultu çıkararak kendisi imamete geçmişti.

Tahsilini Avurupa'da ikmal etmiş, avdetinde fıkıh ile uğraşarak şer'i meselelerin inceliklerine vukuf hasıl etmiş olan Nâmık Paşa bazı fikirlere muannidane saplanır kalırdı. Meşrutiyetin lehinde değildi. Fakat bu muhalefeti ne devlet idaresinde bundan daha iyi bir tedbir düşündüğünden, ne de bu usulü şeriate muhalif gördüğünden ileri gelmiyordu. Kanun-u Esâsî Komisyonunda geçen münakaşadan Namık Paşa'nın bu hususta ne düşündüğünü anlayabiliriz:

Azadan biri: Meşrutiyetin aleyhinde bulunuyorsunuz. Bundan daha faydalı ve güzel bir tedbiriniz var mı? Yoksa bunun esasını şer'e muhalif mi buluyorsunuz?

Namık Paşa – Meşrutiyetten daha faydalı, daha etraflı bir tedbiri ben değil, henüz dünyada hiç kimse bulamadı ve bulamıyacak!

Şeriatın esası ise hürriyet ve adalete mebnidir. Şimdi bizim meşrutiyet namı altında halka vereceğimiz haklar buna nisbetle hiç hükümdededir! Benim zihnimi yalnız açacağımız mecliste Hıristiyanların âza sıfatıyla bulundurulması karıştırıyor. Vakıa asrımızın icabını biliyorum. Bu meclisi Müslümanlara hasretmek mümkün olamaz. Lâkin Hıristiyanlardan âza kabul etmekteki mahzurlar da inkâr edilemez. Eğer şu fırsat elden kaçırılıp da meşrutiyet ilân olunmaz ise devlet ve millet için felâh tasavvur etmemelidir. İlân edilirse Hıristiyandan da âza alınacağı için gene bize beka ummamalıdır!

Şair Ziya Bey – Nizamiye mahkemelerinde, Şûra-yı Devlet gibi en yüksek meclislerimizde, hattâ vükelâ heyeti içinde Hıristiyanlardan âza var. Birçok nazik memuriyetlere de tayin ediliyor. Meşrutiyetin icabından olan Millet Meclisine gayri müslim tabaadan âza alınmasında ne mahzurlar mütalaa buyuruyor iseniz açık olarak beyan eylemenizi rica ederim.

Namık Paşa – Vakıa Hıristiyanlar bir hayli mühim memuriyetlerde bulunuyorlar. Fakat Millet Meclisi âzalığı bu memuriyetlere kıyas edilemez. Buraya âza olacak olanlar her şeyden evvel beytül mâli müsliminin hesabını tetkik edeceklerdir. Hıristiyanlara bu hakkın verilmesi ve onların beytül mâlin her halinden haberdar edilmesi caiz değildir.

Azadan biri: Maliyemizin hali, değil Osmanlı tebaasından olan Hıristiyanlar, hattâ düşmanlarımız nezdinde bile bizden ziyade malûmdur! Bunun gizlenecek, saklanacak yeri yoktur!

Bir diğeri: Hazineye giren paraların büyük kısmı gayri müslim tebaanın vergileridir. Bu halde tetkik ve teftiş hakkının yalnız Müslümanlara hasredilerek ötekileri bundan mahrum etmek müsavata ve mantığa uymaz.

Bir üçüncüsü: Hıristiyanların beytül-mâl işine karıştırılmasına şer'in mesağı olmadığı teslim edilse bile zamanın tagayyüratına göre ahkâmın da tağyiri fıkhnın en büyük esaslarındandır.

Fukahânın kıyası, icma-ı ümmet ve halifenin iradesi ile zamanın teceddüdüne nisbeten vazolunacak yeni bir kaide itaat edilecek bir kanun hükmüne girebilir.

Şair Ziya Bey – Siz beytül-mâl demekle eğer Hazret-i Ömer zamanındaki beytül-mâli tasavvur ve tefekkür ediyorsanız o beytül-mâl şer'in tahdid ettiği dairenin haricinde hiç kimseden bir şey almazdı. Bir işte bulunmadığınız halde zât-ı âlilerine 2500 kuruş mazuliyet maaşı da vermezdi! Bu gün bir isim altında alınan vergiler, bilhassa meyhanelerle kerhanelerden istifa kılınan resimler lâğvedilmedikçe, siz de şimdiye kadar aldığınız maaşları red ile kendinizi o vaktin memurları derecesinde tutmadıkça bizim hazinemize beytül-mâl demek caiz olamaz!

Ziya Paşa'nın bu son sözleriyle beytül-mâl bahsinin ve Hıristiyanların hazineye nezaret edemeyeceği davasının öntü kesildi ve Namık Paşa iskât edildi amma ikna olunamadı.

Namık Paşa'nın mukadderata tabiiyeti, tevekkülü bulunduğu memuriyetlerde kendisini atalete sevketmemiş, işlerinde, vazifesinde gayret ve himmet göstermesine mâni olmamıştır. O devlete sadıktı; her vakit iffet ve namusunu da muhafaza etmişti. Nâmık Paşa Bağdat valiliğinden İstanbul'a 300.000 altın getirmişti. Ancak bunun irtikâp ile hiç alâkası yoktu. O, bu parayı acem hacılarından tahsil etmişti.

Baban oğullarından ve darülfünun profesörlerinden İsmail Hakkı Bey'in meşrutiyetten sonra İstanbul'dan Bağdat'a yaptığı seyahat esna-

sında tutup neşrelediği notlara göre şîf memleketlerinden Kerbelâ ve Nefes taraflarına, mukaddes sayılan makamları ziyarete her sene 200.000 hacı gelir, bu hacılar bu “mukaddes makamlara” kıymetli hediyeler getirirler.

H. Ali'nin oğlu (genç) Abbas'ın, Hazret-i Ali ile oğlu Hüseyinin türbeleri birer hazine gibi hükümdarların ve zenginlerin getirdikleri hediyelerle doludur, en zengini de Hazret-i Ali'nin türbesindeki hazinedir.

Hazret-i Abbas ile Hüseyinin türbeleri birkaç defa yağma edilmiş oldukları halde Hazret-i Ali'nin türbesine Vahabiler bile dokunmamışlardır.

Nefes'te iki hazine vardır. Bunlardan birisi Abdülâziz devrinde (H. 1287) İran şahı Nasreddin Şahın ziyaretinde irade ile ve mahsusan gönderilen Evkaf Nazırı Kemal Paşa huzuruyla açılmıştı. Şahın arzusu yerine getirilmek üzere hazineden çıkarılan 5500 altın değerinde bir şamdan Hazret-i Ali'nin kabri üzerine talik edilmişti. Nasreddin Şah da binlerce lira kıymetinde bir kılıcı bu hazineye ihda eylemişti.

Ziyaretten sonra bu hazine Kemal ve Bağdat valisi Midhat Paşaların mühürleriyle yeniden kapanmıştı. Buradaki elmasların kıymetini pek mübalâğalı olarak 30 milyon lira tahmin edenler olduğu gibi beş altı yüz bin liraya indirenler de vardır.

Diğer hazinelerde bir tac ile bir Hint racasının verdiği altınlar, iki bin altın kıymetinde murassa bir kılıç bulunuyor. Tozlar içinde kalmış, biribiri üstüne yığılmış perdelerin, şalların kıymeti de on onbeş bin lira tahmin edilir.

Abbasın hazinesi silâh deposu gibi bir şeydi. Bu türbedeki iki oda tepelerine kadar hançerler, kılıçlarla doludur. Ancak naftalin ve kâfur kullanılmadığı için bunların tahta kısımları çoktan bitmişti. Bu türbede şallar, ipek perdelerle dolu sandıklarda durur. Fakat bu eşya da bakım-sızlıktan çürüyordu. Birkaç yüz altın kıymetinde bir broş, pek kıymetli bir şamdan, bir altın kılıç da dikkati celb eden hediyelerdendir.

Hazret-i Ali hazinesinde yüzden bin altına kadar kıymette halılar vardır. Şah Abbas hediyesi olduğu anlaşılan filigranlı bir ipek halının bir kenarında (Şah Abbas eşığının köpeği) mealinde Farişi lisanıyla bir

cümle yazılıdır. Bir Hint racasının hediyesi olan birkaç bin altın kıymetinde bir taç Hazret-i Ali'nin kabri üstüne asılmıştır.

Bu hazinelerde yüzlerce kilo sıklığında altın ve gümüş eşya bulunmaktadır.

Namık Paşa'nın altınları...

Kerbela'yı ve Necef'i ziyarete gelen ve bu "mukaddes makamları" böyle kıymetli hediyelerle dolduran şif hacıları için analarının, babalarının kemiklerini (cennet) dedikleri bir mağarada bulundurmak en ulvî ve ruhanî bir vazife ve şereftir.

Nâmık Paşa Bağdat valiliğinde buna müsaade için şif hacıları vilâyete bir para vermeğe icbar etti; aksi takdirde bu âdeti menedeceğini bildirdi. İran hacıları parayı vermeği kabul ettiler. İki sene para alındı. Sonra İran hükûmeti buna müdahale, Bâb-ı Âli de para alınmasını yasak etti. İşte Namık Paşa'nın İstanbul'a getirdiği altınlar bunlardı.

Bundan başka gene bu ölü ve kemik vergisinden artmış 150.000 altını da Bağdat vilâyetinde ihtiyaç akçesi olarak bırakmıştı. Namık Paşa İstanbul'a getirdiği bu altınlarla ne yaptı?

Yarıısıyla Beyazıt'daki serasker kapısını inşa ve Unkapanı'nda eskere aid değirmenin nevakısını ikmal etti. İkinci yarıısıyla da Avrupa'ya sipariş edilmiş harp gemilerinin birikmiş taksitlerini ödedi! Namık Paşa hasisti, amma işte böyle hasisti! Devletin de kesesini tembih etmişti.

Oğlu Ferik İbrahim Paşa Kosova valisi olmuştu. İbrahim Paşa mezunen İstanbul'a gelmekte olan Kosova adliye müfettişi Dağistanlı Esad Efendi'ye babasını görmesini tembih etmişti. Esad Efendi Namık Paşa'yı Kabataş'taki konağında ziyaret etti. Kosova ahvali hakkında konuşurlarken paşa şu sözleri söyledi:

– Haber aldığıma göre bizim mahdum orada bazı binalar inşası için halktan iane topluyormuş! Kendisine söyle ki:

«Bir devlet teşekkül ettiği zaman tebaasına demiş olur ki: Ben sizin ırz ve namusunuzu, malınızı, canınızı temin için inzibat kuvvetleri ve hududunuzu muhafaza için asker besleyeceğim; çocuklarınızın tahsili için mektep açacağım, ticaret ve ziraatınızı her türlü teshilâta mazhar eylemek için yollar yapacağım. Sizler de buna mukabil bana her sene şu kadar vergi vereceksiniz.

Bu iki taraf arasında zımmî bir mukaveledir. Artık bundan fazla bir şey halktan istemek zulümdür. Zulmün hasmı ise Allah'tır! Eğer İbrahim benim bu ihtarımdan sonra da iane dercinde devam ederse bilmiş olsun, ki yarın ahrette on parmağım yakasındadır!..»

İbrahim Paşa, Esad Efendi'den babasının bu ihtar ve tembihini işitince iane toplamaktan vazgeçti.

Atlarına bindiler de...

Namık Paşa bir gün Abdülmecid'in imrahoru Mustafa Paşa'yı ziyarete gider. Sohbet esnasında maziye tahassürler gösterir.

Namık Paşa – Paşa, evvelce vükelâ ve rical mükellef ve mükemmel darat ve tantana, hademü haşem ile makamlarına gelirlerdi. Bu hal halk üzerinde çok iyi tesir yapar, bu zevat da makamlarını doldururlardı. Şimdi makamlar var amma o mükellef ve muhteşem zevat yok! Bendeniz seraskerlik ettim. O eski hal ve tesiri hiç göremedim. Acaba bunun sebep ve hikmeti ne? İmrahor Mustafa Paşa:

– Bu zatlar makamlarına ne ile gelirlerdi?

Namık Paşa – Atlarıyla!

Mustafa Paşa – İşte o atlara bindiler de tâ dar-ı ukbaya kadar gittiler! İhtişamı da beraber götürdüler!

Gözlük!..

Şair Kâzım Paşa Serasker Ali Saip Paşa'yı (15 Zilhicce 1303 - 15 Muharrem 1309) sevmezdi. Hünkâr bir gün huzurda Saip Paşa'ya okumak üzere bir kâğıt verir. O da elini cebine götürerek gözlüğünü çıkarmağa davranır. Abdülhamid:

– Ne o, paşa, gözlüksüz okuyamıyor musunuz? diye sorar. Saip Paşa da zaafî basiretten bahseder. Abdülhamid kendisine iki kenarında birer kıymetli pırlanta bulunan altın çerçeveli bir gözlük ihda eyler.

Bu iltifat üzerine ertesi sabah serasker kapısında ümera paşayı tebrik eylerler. Sonra bazıları bir odada toplanırlar. İçlerinden biri Kâzım Paşa'yı buldurup kızdırmağı teklif eder; aranır; daha gelmediği anlaşılır; bir müddet beklenir; gelir gelmez, çağrılır.

Kâzım Paşa odadan içeriye girince hazır bulunanlar kendisine verilecek müjdeleri varmış gibi:

– Paşa caizemizi isteriz diye tuttururlar. Kâzım Paşa evvelâ işi anlamak ister; ötekiler söylemezler; nihayet bir ziyafet vaadini koparırlar. Sonra müjdeyi verirler:

– Zât-ı şahane serasker paşaya bir pırlanta gözlük ihsanıyla iltifat buyurdu. Tabî bu iltifattan serasker paşanın dostları pek memnun kalacaklardır. Biz tebrik ettik. Gidip hemen tebrik edebilmeniz için sizi de mahsus anarattık.

Derler. Tahmin edildiği gibi Kâzım Paşa bu müjdeye pek tutulur. Müjdenin caizesi olmak üzere hemen:

– Şahî âlem gözlük ihsan eylemiş seraskere! diye başlayan bir hiciv kıtası tanzim eder! O mecliste arkadaşlarına okur. Bu paşalar resmî dairelerinde böyle lâübaliyane harekette ve mafevkleri aleyhinde hay-siyete dokunacak tefevvühlerde bulunmakta ve bulundurmakta hiç mahzur görmüyorlardı!

6 - Abdülhamid devri meşhurları: İstanbul Şehremini Mazhar Paşa...

Mirasyedi şehremini...

On buçuk sene İstanbul şehreminliğinde bulunmuş olan Mazhar Paşa (H. 1296-1306) babası kapıkâhyası Hacı Hasip ağadan mühim bir servete tevarüs eylemişti. Mazhar Paşa zevkine düşkün, mükrim, misafirperverdi. Şûra-yı Devlet evrak müdürü iken zamane vükelâsının fevkalâde mergubu idi. Haftada bir iki defa bunlara ziyafetler verir, saz âlemleri tertip ederdi.

Âli Paşa, Arapgirli Yusuf Kâmil Paşa gibi o devrin büyük ve nüfuzlu vezirleri bile bu eğlentilere devam ederlerdi. Yalnız Mahmud Nedim Paşa Mazhar Bey'den hoşlanmazdı. Sadrazam olunca da mutad merasim ile Bâb-ı Âliye gelmeden evvel onu Gemlik kaymakamı nas-

bettirmiş ve 24 saat içinde İstanbul'dan uzaklaştırmıştı. Bu muamele Mazhar Bey'e çok ağır gelmişti.

Mazhar Bey yüksek bir tahsil görmüş değildi. Fakat cüretli ve icraatçı bir idare memuru olarak meydana çıkmıştı. İcrasına karar verdiği bir şeyi büyük bir azim ile ve katiyetle tatbik ederdi.

Semahatiyle, mizacgirliğiyle düşmanlarına bile kendisini sevdirmekte müşkilât çekmezdi. Gemlik kaymakamlığında bakaya tahsiline ehemmiyet vermişti; maliyeye para gönderdikçe Mahmud Nedim Paşa'ya da ayrıca malûmat vererek: "Senelerden beri bakaya sürünüp giden bu paraların ancak Mahmud Nedim Paşa'nın idarî kuvvetiyle tahsil edilmiş" bulunduğunu arzede ede nihayet bu hasmını da kendisine dost edivermişti.

Senelerden beri Gemlik havalisini kasıp kavuran bir şerri kendi kesesinden mühim bir mükâfat vadiyle elde etmesi üzerine Mahmud Nedim Paşa mirmiran rütbesiyle Mazhar Paşa'yı Çatalca mutasarrıflığına tayin ettirmiş, İstanbul'da görüştükleri sırada:

– Seni bana çok fena söylemişlerdi. Bir haksızlıkta bulunduğumu anlıyarak tamirde gecikmedim. İnşallah bu suretle daha çabuk terakki edersin! diye taltif de eylemişti.

Çatalca'daki eşkiyayı temizledikten sonra Mazhar Paşa Sofya mutasarrıfı olmuştu. Sofya mutasarrıfı iken Niş cihetine sevkedilmekte olan askere Sofyadan geçerken her onbaşı takımına bir kuzu dolması vermek suretiyle kendi kesesinden ziyafetler çeker, askerî ümeraya da ayrıca ziyafetler verirdi. Böylelikle serdar-ı ekremin teveccüh ve muhabbetini kazanmıştı.

Bu sırada kırk kişilik bir Bulgar çetesi postayı vurmuş, götürmekte olduğu parayı zaptederek balkanlara sığınmıştı; Mazhar Paşa bizzat takibe çıktı. Sancak idare meclisinde âza olan Bulgar muteberanından biri kendisini evine misafirliğe davet eder. Mazhar Paşa bu Bulgar'ın bu işte methali olduğunu haber alır; ziyafet sofrası tertip edildiği sırada ev sahibini tevkif ettirir, sıkı bir istintak neticesinde komitenin gizlendiği yeri tayin ve tesbit ile hiç birini kaçırmayarak hepsini elde eder.

(Bulgar komiteleri seneden seneye Makedonya'da teşkilâtlarını tevsi ve takviye eyledikten sonra bu yolda malûmat alabilmek pek ziyade güçleşmişti. Bulgarların komiteleri hakkında hükûmet memurlarına verdikleri malûmat ancak şundan ibaret kalırdı:

Neznam, ne vidoh, ne sluşah! Bilmem, görmedim, işitmedim!)

Sofya'da ricalden Lebip Efendi'nin riyasetinde teşekkül eden fevkalâde mahkeme, bir meclisi idare âzasıyla bu papazın ve diğer tutulanların idamlarına karar verir; Bâb-1 Âliden istizan edilir. Epeyce zaman geçer, cevap gelmez.

Mazhar Paşa bir gece telgraf memurundan Bâb-1 Âlice vilâyet ve kumandanlık merkezi olan Nişe bir umumî af tebliğ edildiğini öğrenir; bu emrin nihayet ertesi sabah kendisine de tebliğ edileceğini anlamasıyla güvendiği bir kaç kişiyi gönderir; şehrin üç dört saat ilerisinden telgraf tellerini kestirir; hükûmet memurlarını geceleyin celp ile yaftalar yazdırır; sabah erkenden mahkûm Bulgarları idam ettirir.

Birkaç saat sonra af emri tahrirat ile gelir. Mazhar Paşa buna şu cevabı verir:

«Bulgarların bugünkü büyük bir iltilâl yaparak mahkûmları kurtarmak istediklerini mevsukan haber almıştım. İrade-i Seniye zuhuruna intizar edemedim. Fevkalâde mahkeme tarafından verilmiş ilâm mucibince idama mahkûm olanlar bu sabah idam edildiler. Diğer mevkûflar tahliye olundu.»

Berlin Muahedesi mucibince Bosna Avusturya işgaline geçecekti. Mazhar Paşa bu sırada Bosna valisi bulunuyordu. Avusturyahlara mukavemet etmek isteyenlere iltihak etmediği için ahali tarafından istifaya mecbur edilmiş, sonra Bosna'dan tard olunmuştu. Mazuliyet maası alamadığından açıkta kaldığı aylarda büyük zaruret çekmişti.

Kış esnasında Anadoluhisarı'ndaki yalısında soğuktan korunmak için gündüzleri de ailece yorganlara sarılarak otururlar, o sene pek bol olup yalının kayıkhanesine dolan hamsi balıklarını tuzlayarak açlığı giderirlermiş!

Az müddet bulunduğu muhacirin komisyonu riyasetinde 15.000 kuruş maaş ile şehremini ve İstanbul valisi tayin edilince Mazhar Paşa (30) eskiden beri alışkın olduğu hayata yeniden girdi. Mazhar Paşa kalem erbabından değildi; fakat kalem erbabından ve maiyetinde bulunan emanet erkânından istifade etmeği bilirdi.

Şehremanetinde Nazım Bey'i *-Zaptiye Nâzırı Nazım Bey-* mektupçu bulmuştu. Nazım Bey gündüzleri emanette, geceleri Mazhar Paşa'nın konağında paşanın idareten düşündüklerini kuvvetli kalemıyla mabeyne ve Bâb-ı Âliye yazardı. Nazım Bey de müreffeh bir hayat sürmek fitratında olduğu için maaşını üç, beş gün içinde sarfeder, etraftan istikrazlara başlardı. Kerim ve maiyetperver olan Mazhar Paşa, Nâzım Bey'in hanesinin idaresini sağlar, ona her zaman nakden muavenette dahi bulunurdu.

Mazhar Paşa fukaraya da çok bakardı. Tanıdığı kimseler arasında muavenete muhtaç olanların imdadına yetişir, birçok ailelere kesesinden maaş tahsis suretiyle işlerini sağlardı. Bunların isimleri ve muayyen maaşları mahsusan bir deftere kaydedilirdi; hepsi devlet hazinesinden maaş alanlardan daha muntazam bir şekilde tahsisatlarını alırlardı!

Hele Ramazanda Mazhar Paşa'nın Beşiktaş'taki konağı görülecek şeydi. Her akşam beş sofraya kurulurdu. 24 kişiliğine kendisi riyaset, diğerlerine ailesi erkânından biri refakat eylerdi. Her akşam iftara gelenlerin miktarı yüzü geçerdi. Şehremaneti ve Bâb-ı Âli erkânı, vükela ve vüzerâ, müşirler, padişah mabeyncileri ve yaverleri, mazul vali ve mutasarrıflar mutlaka ramazanda bir, iki akşam Mazhar Paşa'nın iftarına gelirlerdi.

İftara gelenler arasında dervişler ve şeyhlerle ülemaya muhtelif hediyelerle dış kirası, mabeyn erkânıyla ikbalde bulunanlara da nadide hediyeler verirdi. Ne kadar hoş ve kıymetli tuhaf ve tefrik bulur, duyar ise meraklılarına hediye etmek üzere hemen satın alırdı.

Kanun dediğin bir örümcek ağıdır...

Abdülhamid'in en güvendiği adamlarından olan, herkese elini öptüren Beşiktaş muhafızı Hasan Paşa saraydan maada yalnız Mazhar Paşa'nın iftarında bulunur, bayramlarda muayede resminden sonra maiyetle beraber gelir, Mazhar Paşa'nın elini öperdi. Bunun da sebebi vardı:

Hacı Hasan Paşa zaptiye neferliğinden yetişmiş ümmî bir zattı. (Yedi, sekiz) ⁽³¹⁾ lâkâbı bundan kalmıştı. Abdülâziz zamanında Beşiktaş muhafızı iken hal' vakasında tardolunmuş, ordunun mekkârî hizmetinde neferlikle kullanılmak ve serdara teslim edilmek üzere mahfuzan Sofya'da Mazhar Paşa'ya gönderilmişti. Mazhar Paşa ise Hasan Paşa'ya bir matrut ve menfi muamelesi etmemiş, konağında misafir etmek suretiyle elemiini teskiné çalıştığı gibi serdardan affını istihsale delâletini de temenni eylemişti. Bu suretle tekrar orduya dahil olan Hasan Paşa Mazhar Paşa'nın bu efendiliğini hiç unutmamıştır.

Mazhar Paşa'nın düşkünlere zaafı vardı. Serdar Abdülkerim Paşa kendisinin valiliğine ve vezaretine delâlet etmişti. O da serdarın menkûbiyet ve vefatına kadar -Abdülhamid'e jurnal edilip de bir belâya uğramaktan korkmayarak- türlü vasıtalarla da muavenette bulunmuş, bu suretle minnettarlığını izhardan hiç çekinmemişti.

Mazhar Paşa; Abdülhamid'in cülûs ve velâdet günlerinde birer defter yapar, bu defteri bizzat padişaha takdim eder, rütbe ve nişanlar alırdı. Bu suretle lûtfuna uğrayanlar yüzlerceydi. Rütbelerin daha pek iptizale uğramamış olduğu o senelerde bu suretle şehremaneti erkânından beş, altı kişi bâlâ rütbesine kadar çıkabilmişlerdi! Şehremaneti müdürleriyle erkânından teşrifata dahil olmayan kimse kalmamıştı.

Mazhar Paşa teşrifata dahil olanlar arasında, üniforma yaptırmağa iktidarı olmayanlara parasını vererek üniforma da yaptırdı! Onun en büyük zevki lûtuf ve ihsandı. Padişahın ihsan olarak ne alırsa daha mabeynde iken rasgeldiklerine bezletmeğe başlar, kalan kısmını da ailesi efradına, bendegânına mevkilerine göre taksim ederdi.

Abdülhamid, Mazhar Paşa'nın kendisine hususî ve samimî bir merbutiyeti olduğunu bilirdi. Bunun için aleyhinde verilen jumalları da kendisine gönderirdi. Jurnal verenler ziyaretine geldikçe Mazhar Paşa hiçbir şey hissettirmez, bunları bir kat daha ağır hediyelerle taltif eder, eteğini öptürmek suretiyle intikamını alırdı. O devrin ricali ve erkânı arasında Mazhar Paşa'nın bu veya diğer suretle parasını almamış pek az kimse kalmıştır.

Abdülhamid Mazhar Paşa'nın etrafa bol bol para dağıttığına vakıf olduğu için ara sıra paşaya fazla miktarda ihsanlarda bulunurdu.

Kalp hastalığından malûl olan Mazhar Paşa sık sık hastalanırdı; bunu her haber aldıkça padişah günde birkaç kişi göndermek suretiyle hatır sordurdu. Mazhar Paşa da bu mabeyn erkânından her birine mevkileriyle mütenasip birer hediye verirdi.

Bir gün başmüsahip de selâm tebliğine gelir; paşa gayet kıymetli, mineli bir saat ihda eder; başmüsahip bu hediyeyi padişaha gösterir; Abdülhamid:

– Ramazanda iftara gelen sadrazama verdiğim saatten daha kıymetli! diyerek Mazhar Paşa'nın semahatini takdir eder.

Diğer bir gün Abdülhamid gidiş müdürü Hacı Mahmud Efendi'yi göndermek ister:

– Hacı, sen git. Bilirim sen hediye kabul etmezsin. Mazhar Paşa'ya selâm söyle, “kimi göndersem hediye veriyor. İyi biliyorum ki paşa diğer vükelâ gibi zengin değildir. Kendisini izrar etmiş olmamak için hatırını istifsardan vazgeçmek lâzım geliyor” sözlerini de söyle!

Diye tembih eder. Hacı Mahmud Efendi iradeyi tebliğ eyley ve kendisinin padişaktan başka kimseden hediye kabul etmediğini de yemin ile anlatır. Mazhar Paşa:

– Biz hepimiz padişah bendesi, kapı yoldaşınız. Verilen şeyler birer hatıradır. Ben böyle gördüm, böyle giderim. Mukabelede bulunmazsam muazzab olurum! cevabını verir.

Hacı Mahmud Efendi kitap meraklısı idi. Evinde kıymetli bir kütüphanesi vardı. Mazhar Paşa Hacı Mahmud Efendi ile görüşürken bir terekeden Hafız Osman hattıyla, altın varak üzerine yazılmış bir (En'am) satın aldığını söyler, dolaptan çıkarır, bakmak üzere Hacı Mahmud Efendi'ye verir; Hacı Efendi böyle güzel bir şey görmediğini söyleyerek yüzünü, gözünü sürmeğe başlar. Mazhar Paşa:

– Ben bunu kütüphanede saklayarak günaha giriyorum; sen takva ehlisin; bunun manevî kıymetini hakkıyla takdir edersin. Al oku da sevaba gir; beni de günahattan kurtar!

Der. Hacı Mahmud Efendi hediyeyi kabul ile öpüp başına koyar. Avdetinde de padişaha keyfiyeti arzeder:

– Mazhar Paşa beni minnettar kıldı. Hacı Mahmud kulun da onun hediyesinden müstağni kalamadı!

Sadrazam Said ve Kâmil Paşalar bile bayramlarda Mazhar Paşa'nın konağına gelirlerdi. Sadrazam Said Paşa'nın hareminin vefatı dolayısıyla pek ziyade hüznün ve kedere müptelâ olduğunu duyunca Abdülhamid eğlenceler tertibinde üstad olduğunu bildiği Mazhar Paşa'ya Said Paşa'yı işgal ile hüznünü dağıtmağa çalışmasını emretmişti.

Mazhar Paşa'nın konağında altı yedi ahçı bulunurdu. Yemeğinin nefaseti şikemperverler arasında daima methodilirdi.

Padişahın bazan kendisine mahsus yemeklerden bir tablayı Mazhar Paşa'ya gönderdiği, Mazhar Paşa konağından da bir tablayı saraya celbettirdiği vaki olurdu. Yüksük dolması, keşkek gibi Mazhar Paşa mutfağında emsalsiz yapılan bazı yemekler irade ile ayrıca haftada birkaç defa saraya celbolunurdu.

Mazhar Paşa'nın bahçesinde de birçok bahçıvan çılışırdı; çiçek yetiştirmekte âdeta Yıldız bahçelerine rekabet edilirdi. Sarayca ara sıra Mazhar Paşa bahçesinden çiçek alındığı da olurdu.

Mazhar Paşa şehremaneti işlerine başkalarının karışmasına meydan vermez, her hangi bir suretle bir irade istihsal edeni yaptığına pişman etmek yolunu bulurdu. Bu hususta Nazım Bey'in kaleminden hayli istifade etmişti. Bir defa şehremaneti müfettişlerinden birini azletmişti. Müfettiş Şûra-yı Devlete istida vererek Mazhar Paşa'yı şikâyetle kanunî hareket edilmesini talep eder. O sırada tanzimat dairesi reisi bulunan Mahmud Celâleddin Paşa müştekiye şu nasihatı eder:

– Kanun neye benzer bilir misin? Örümcek ağına: Sinek dokunursa delip geçemez. Üste örümceğin ağına tutulur, ağı delip geçmek için eşek arısı olmalı! Bu işte sen sinek, kanun ağ, Mazhar Paşa örümcek menzilesindedir. Vazgeç, Mazhar Paşa ile uğraşamaz, derdini kimseye dinletemezsin, üste de başına belâ alırsın!

Mazhar Paşa'nın maaşı memuriyetinin son dört senesinde iki yüz elli altına çıkarılmıştı. Abdülhamid'den çok defa aldığı ihsanlara akarlarından gelirleri de inzımam ederdi. Fakat hatemvarî olan semahat ve sehavetiyle bütün bu paralar su gibi akıp gider.

Varidat ve sarfiyatının hesaplarını kendisinden ziyade kâhyası Giridli Mustafa Ağa ile şehremaneti muhasebecisi Reşad Efendi, kantar mültezimi Bâlâ ricalinden yeni dünya Dimitraki Efendi, Gazhane kömür müteahhidi Faskolo Manko ticarethanesi bilirlerdi.

Kendisi ele geçen parayı ihtiyaç erbabına ve memurlara tevzi ve ihsan ettiği için vefatında veresesine hiç bir şey kalmamıştır. Bütün bu el açıklığına, lûtuflarına rağmen İstanbul ahalisinden pek çokları bu şehreminlerini sevmezlerdi.

Mazhar Paşa son zamanlarında bir hastalığa tutularak ancak başına vurulmak suretiyle bir istirahat edebildiği halk arasında şayi olmuştu.

Damadı Kemal Bey de köprü açık olduğu bir saatte, açık olduğunu söyleyen memurları dinleyerek arabasını sürdürmüş, Köprünün ortasında arabasıyla denize düşerek boğulmuştu.

Bu iki felâketi, Şair Eşref mukaddes tarihlerde zikredilen Nemrud ve Firavun hadiselerine benzeterek keskin kalemıyla insafsızca hicveylemiştir!

7 - Abdülhamid devri meşhurları: Müşir Ahmed Eyüp Paşa...

Ahmed Eyüp Paşa nerede bulunmuşsa daima iyi bir nam bırakmıştır. Zamanının bu muktedir kumandanı her türlü merasim külfetlerinden âzade yaşamaktan hoşlanırdı; tavrı, ahlâkı ciddî, nezih ve sade idi. Doğru söyler, acı da olsa doğru söyleyenleri severdi. Riya, tabasbus menfuru idi. Ehibbasıyla pek samimî ve lâübali davranırdı. Az söyler, çok düşünürdü.

Muhip heyeti, müessir nazarları saygıyı celbederdi. İçtimaî seviyesi ne olursa olsun herkese hoş muamele ederdi. Devlet işlerinde haktan ayrılmaz, kimden, kimin namına olursa olsun tavsiye ve iltimastan hiç hoşlanmazdı. Vefadar idi. Menfada bulunan arkadaşlarına ömrünün sonuna kadar nakden yardımda bulunmuştur.

Haklı itiraza karşı kızmaz, bazan sükût ile mukabele ederdi. Böyle muterizlerin yanında itibar kazandıkları bile görülmüştür. Hulûskâr-

lara da kızmaz, yalnız acırdı; bunlara karşı bazan lâfife ile karışık istifaflarda bulunurdu. Askerce söyler, askerce yazardı. Katî ve münakah bir ifadesi vardı. Lüzumsuz söz söyleyenlere mübâlağacılara kızardı. Bunları:

– Laf! diye sustururdu.

Manastr' da ordu müşiri ve vali iken hasta bir katırın baytar tarafından muayenesi gibi bir mesele muhabere ve derkenarları karmakarışık bir iş halini alır, koca bir tomanı paşaya arzederler. O da evraka göz gezdirir; karışıklık içinde meselenin ne olduğu anlaşılmaz.

Paşa tomar üstüne: “İstılahatı baytariye sizin olsun! Ester ne oldu Ester!” sualini irad ederek evrakı iade eder.

Kosova valisi iken mabeynden bir zat Abdülhamid'in iradesiyle bir iş için kendisinden telgrafla istizahta bulunur. Ahmed Eyüp Paşa aldırmaz. Aynı iş için mabeyn başkâtibi Süreyya Paşa tarafından da gene telgrafla sual vaki olur; buna tahrirat ile cevap verir ve:

«Bu madde için ...imzasıyla da bir telgraf alındı. Cevap vermeğe mahal görülemedi» haşiyesini de ilâve eder. Keçecizâde İzzet Fuad Paşa (Kaçırılan Fırsatlar) eserinde Ahmed Eyüp Paşa'yı şöyle tasvir ediyor:

«Ahmed Eyüp Paşa da simaca bir hususiyet vardı: Yüzü tamamıyla bir kaplan çehresine benzerdi; en muhataralı mıntakalarda nefsi tehlikeye maruz bulunduğu zamanlardan başka hiç bir vakit güldüğünü görmedik. Bununla beraber tab'an asla haşin değildi. bilâkis halim ve pek nazikti; mütebahhir ve terakkiyi sever bir zattı. Kendini biricik meşgul eden şey harpti. O hakikaten harp için yaratılmıştı. Vazifenin ve intizamın esiriydi.

Serdar Abdülkerim Paşa gibi o da ordunun harbe kâfi derecede hazır bulunduğunu zannetmekle beraber eğer talâkate ve ikna kuvvetine malik olsaydı faaliyet tarafını iltizam eylemesi ihtimalden uzak değildi.

Ancak Ahmed Eyüp Paşa haftada üç kere lâkırdı söylerdi! Bu da her hafta değil! Serdar Abdülkerim Paşa ile münasebetleri kendisindeki kısa söz söylemek itiyadına kuvvet vermişti; serdar ile bu hususta hemhal idi.

Ahmed Eyüp Paşa yaradılışça o mahlûklara benzerdi ki ancak yalnız iken mahsus verirler: Çift koşulursa yürümeyen, tek koşuldukları va-

kit hayrete şayan bir surette güzel yürüyen atlar gibi... Osmanlı Rus muharebesinde serdar Abdülkerim Paşa yanında sönük bir vaziyette kalmıştır. Herkesin bir harp dahîsi gözüyle baktığı serdara karşı tabiatıyla hissettiği hürmet serdarın fikirlerine itirazdan kendisini meneyelememiştir.»

Keçecizâde İzzet Fuad Paşa'nın Ahmed Eyyüp Paşa hakkında askerliğe aid tenkidlerine dair hüküm vermek tabii salâhiyet sahiplerinin işidir. Biz yalnız şunu teyid edelim ki, serdar Abdülkerim Paşa ile saatlarca karşı karşıya nargile keyfi yaptıkları halde her ikisinin ağızlarından tek tük kelimelerden başka söz çıkmadığı meşhurdur.

Bir nişan pazarlığı...

Ahmed Eyyüp Paşa Sırbistan'da bir muharebede ehemmiyetli bir noktada bulunuyordu. Mabeynden "işgal ettiğiniz mevki bırakacağınız haber alındı. Orası pek mühimdir. Hareketiniz caiz değildir" mealinde bir telgraf alır; buna:

«Buradan gitmek, burada kalmaktan daha müşküldür! Bunun için bu haber yalandır!» cevabını verir.

Valiliklerinin birinde mütalâası sorulmadan bir sancak lâğvolunurak kazaya tahvil edilir. O sükût eder. Ahali şikâyete başlar; İstanbul'a telgraflar yağdırırlar. Bâb-ı Âli bu defa paşanın mütalâasını sormağa lüzum görür. Paşa da:

«Hükûmet bu sancağı lâğvetmeden bana sormalıydı; şimdi sual yersizdir!»

Cevabından başka bir şey yazmaz.

Bir defa mülhakatı dolaşmaya çıkar. Mu'asarrıflardan biri pek ihtiyar. Zavallı adamcağız hükûmet konağının üst katına çıkılacağı sırada tevkir fikriyle vali paşanın koltuğuna girer. Ahmed Eyyüp Paşa, adımını ancak sürükleyebilen mutasarrıf paşaya bir bakar, gülümseyerek:

– Kim, kimin koltuğuna girmeli! dedi.

Rus muharebesinde mabeynin emirlerine rağmen Edirne'de beklememiş, İstanbul'a gelmişti. Serasker kapısında inikad eden vükelâ meclisinde bazı nazırlar kendisini fena halde muahaze ettiler.

Ahmed Eyyüp Paşa meclise girince odanın en aşağısında, bir mücrim mevkiinde, bir sandalyeye oturmuştu. Söylenen sözleri bura-

dan dinledi dinledi. Sonra gayet kısa, gayet katî cevaplar verdi; gene kısa bir selâmdan sonra yerinden kalktı.

Muaheze edenler şaşaladılar; söylediklerine nâdim oldular. Evvelce mücrim saymak istediklerini bu defa kapıya kadar teşyi ettiler.

Ahmed Eyyüp Paşa'nın en muciz sözü şudur: "Bu devlet bir niçinci ister!"

Nasihate karşı nasihat!..

Kâmil Paşa'nın ilk sadareti esnasındaydı. Efganistan'da Emir İngilizlerle harbe meyyal bulunuyorken büyük bir nüfuz sahibi olan Ahund Sahip Abdül gafur harbin aleyhindeydi.

Efganlıların Rusya meyline meydan vermemek isteyen İngiltere hükûmeti İstanbul'daki elçisi Lâyard marifetiyle Efganistana fevkalâde bir elçi gönderilmesini talep etti. Gûya böyle bir elçi gönderilmesi Rusların oradaki tahrikâtını hükümsüz bırakacak, İngilizlerin Hind Müslümanları arasında mânevi nüfuz ve tesirini artıracak, bu da İngiltere'nin minnetini celbedecek idi.

Bâb-ı Âli Hind Müslümanlarının Devlet-i Âliye'ye karşı gösterdikleri iyi temayüllerden istifade temini maksadıyla Hindistan yoluyla Efganistana bir elçi göndermekte büyük faydalar tasavvur etti; Abdülhamid İngiltere hükûmetinin iltimasını kabul eyledi.

Maarif Meclisi âzasından ve ülemadan Şirvanîzâde Ahmed Hülûsi Efendi'yi Hindistan'ın şimalinde «Peşavir» şehrinde daimî ikamete memur etti. Efgan Emirine, veliahdına, Ahund Sahip Abdül gafura murassa nişanlar, nefis hediyeler tertip, emire Mahmud Celâleddin Bey kalemiyle bir name-i hümayun testir olundu.

Sadrazam da Emire, Ahunda, Efgan vezirine mektuplar gönderdi. Ahmed Hülûsi Efendi'nin Bombaya vusulünde Müslümanlar kendisini büyük neşat ve tekrimlerle karşıladılar. İngiliz hükûmeti bundan pek ziyade telâşa düştü; Osmanlı elçisini ihtilâttan men ile demiryoluya hemen Peşavere aşırıldı!

İngilizlerin maksadı açıktı: Efganistan'da Rus nüfuzunu bitirmek. Efganistan için bunda kazanılacak ne vardı?

Efgan Emiri Ruslara meyil ve mümaşat eylemeği ehven görüyordu. Ahmed Hülûsi Efendi Kâbile varınca Emir ile mülâkatı tehir edilmek gibi memul edilmeyen bazı muamelelere maruz kaldı. Görüşürlerken Emir İngilizlerden şikâyet etti.

– Devlet-i Âliye bizi İngilizlerin tahakkümü altına sokmasın! Hattâ kendisi de İngilizlerden emin olmasın! ihtarında bulundu.

Ahund ise Osmanlı Elçisini kabule hiç rağbet göstermedi.

Ahmed Hülûsi Efendi Emirden hülûs ve muhabbete dair bir cevap namesini alarak avdete mecbur kaldı. Bu sefaret İngilizlerin aradığı faydayı temin etmediği gibi Efganistanca Devlet-i Âliye hakkındaki mânevi temayüllere de dokundu. Devlet-i Âliye vükelâsının düştükleri büyük ümidler boşa çıktı.

Nişan pazarlığı uymuyor!..

Abdülhamid İngiliz kraliçesi Viktorya'ya imtiyaz nişanıyla beraber «Hanedanı Ali Osman» nişanını vermek istemişti; mukabilinde İngiltere'nin Dizbağı nişanını almak arzusuyla! Fakat Viktorya buna razı olmadı. Sonra Kral Yedinci Edvard da aynı teklifte bulundu. Edvard anlaşmaya validesinden müsaid davrandı:

«Bana en yüksek nişan olan imtiyaz nişanı verilmesin. Yalnız hanedan nişanı verilsin. Ben de İngilterece en yüksek tutulan Dizbağı nişanını vermeyeyim. Validemin ihdas ettiği Viktorya nişanını vereyim» dedi.

Londra'daki Osmanlı Elçisi Kostaki Antapulo Paşa zamanında sefaret müsteşarı olup mabeyn-i hümâyuna re'sen maruzatta bulunmağa mezun olan bay Abdülhak Hâmid, Viktorya nişanının Mısır Hidivinde de bulunduğunu arzedince Abdülhamid İngiliz kralının mukabil teklifini kabul etmedi.

–İngilterece bana hiç nişan verilmesin. Ben nişanları gönderirim cevabını verdi ve nişanları Londra'ya gönderdi.

Abdülhamid zamanında İngilizlere nişan vermek bir skandala da sebep olmuştu:

İngiliz zabıtları diğer devletlerden nişan alamazlarken bunlardan Mısır'da bulunanlar yalnız Osmanlı nişanlarını takabilirdi. Abdülha-

mid bir defa bazı İngiliz zabıtlerine verdiği bir ziyafette bunlara nişanlar tevzi ettirmişti. Zabıtler yemek esnasında bu nişanları taktılar; ziyafet bitince çıkarıp sofraya üstüne bıraktılar!

8 - Fener Rum Patriki Yovakim Efendi ve Sultan Abdülhamid...

Abdülmeçid zamanında «mübarek makamlar» meselesinde prens Mençikof İstanbul'a geldiği vakit Rum Ortodoks Patrikhanesi tarafından prens şerefine büyük bir ruhanî âyin tertip ve icra edilmişti. Patrikhanenin bu hareketi dinî bir rabıta iktizasından olmaktan ziyade siyasal bir gösterişten ibaretti.

Fatihin patrikhanelere bahşetmiş olduğu hak ve selâhiyetler Osmanlı Devleti zaaf ve inhitata uğradığı sıralarda hükümet içinde hükümet şeklinde cereyan ederek, bir maddesi değiştirilemez, bir noktasına dokunulamaz olmuştı.

Küçük Kaynarca muahedesinden sonra Rusya, ortodoksların himayesi davasına kalkışınca meseledeki müşkilât da artmıştı. Kırım seferinde kazanılan galebe de hal ve vaziyette bir değişiklik hasıl etmemişti. Rum patriği üçüncü Yovakim zamanında büyük protestan cemiyeti Hıristiyanlığa, hususiyle şark Hıristiyanlarına aid işlerle uğraşmak üzere Kudüs'te dinî bir müessese, "Medresetülahad" namıyla bir cemiyet vücuda getirmişti.

Bu cemiyetin Amerikan, İngiliz ve Alman papazlarından bine yakın âzası olmuştı. İstanbul Rum patrikhanesi de bu cemiyete ruhanî ve cismanî meclislerinden birer âza ile iştirake muvafakat eylemişti. Yovakim Efendi protestanlarla münasebetini sıkılaştırıyordu. Gönderdiği bir fotoğrafisi Londra'da protestan cemiyetinin içtima salonuna talik edilmişti.

Ortodoks ve Protestan kiliseleri aralarında anlaşmış görünüyordular. Bu suretle Ruslar'ın himayesine protestanların da müzaheretini inzimam eylemiş bulunuyordu.

Rum patrikhanesi kendini evvelkinden ziyade kuvvetli hissediyordu; şimdi hükûmete istediği gibi dayatabilecekti! Abdülhamid bu vaziyetten endişe içindeydi. Patrikhanelere verilmiş hak ve imtiyazlar neticesi olarak bu ruhanî müesseseler cemaatlerinin nikâh akdi ve fes-hi, drahoma, vasiyet, teberrü ve hibe, miras, nefyi mülk, nesep, evlâd edinme, nafaka gibi işlerini rüyet ediyorlardı.

Hükûmî şahsiyetlerin gayri menkul tasarruf edebilmesine dair bir kanun mevcut olmadığı için patrikhanelere, kiliselere vakıf ve teberrü, hibe edilen emlak ve arazi muameleleri müstear şahıslar namına icra ediliyordu.

Patrikhanelerce hususî surette yapılan bu teberru ve vakıf senetlerinin hükûmete tasdik, defteri hakanice tevsik ettirilmesine bile lüzum görülüyordu. Bu yüzden büyük ve mühim ihtilâflar, davalar çıkıyor, araya evkaf idaresi de karışıyor, işler de arap saçına dönüyordu.

Cevdet Paşa dördüncü defa adliye nazırı iken (H. 1296-1300) bu gibi davalarda iki taraftan biri patrikhane kararını kabul etmezse işin devlet mahkemelerinde bakılmasına lüzum göstermiş, Şûra-yı Devlet de bu teklifin sevap olduğuna karar vermişti.

Rum patriği üçüncü Yovakim bu karara şiddetle itiraz etmişti. Patrik: «Rum patrikliği imtiyazları kısmen Fatih zamanından beri carî, kısmen de Kırım savaşıdan sonra yapılan patrikhane nizamlarıyla muayyendir; bunlar iki taraflı bir mukavele mahiyetindedir. (!) Feshinde bir tarafın arzusu kâfi değildir; iki tarafın rızası elzemdir.»

Diyor ve patriklik beratını almamakta ısrar ediyordu. Hayreddin Paşa sadaretinde Ermeni katolik patriğinin beraatine «piskoposlardan gayri ruhanî reislerin sivil bir cürüm ile ittiham olununca hükûmetçe tevkif ve istintak olunacaklarına» dair bir fıkra ilâve edilmişti.

Bu defa divan kalemi Rum patriğinin fermanına bu kaydın da sokulmasını teklif etmişti. Patrik bunu da reddetmiş, papazların Metropolitanelerde tevkiflerini ileri sürmüştü. Patrikhane bu suretle şahsî haklardan maada işlerde de mahkemelerin vazifelerine ve iktidarlarına iş-tirak eylemek istiyordu.

Bu meseleler hakkında Said Paşa'nın dördüncü sadaretinde (H. 300-1302) birkaç defa vükelâ meclisinde müzakereler geçti; kararlar

padişaha arzolundu. Patrikhanenin bu iddialarının kabul ve terivicinde mabeyn ve saray erkânından mahzur görmeyenler yok değildi!

Bâb-ı Âli'nin maruzatına karşı bir taraftan davacı, diğer taraftan bu mürevviç ve hâmler meseleyi başka şekillerde tasvirde hâli kalmıyorlardı. Bunun için Bâb-ı Âliye «maslahat ile telifi mümkün olmayan» iradeler geliyordu. Patrikhane ile muhaberelelerin de ardı arkası kesilmiyordu.

Bâb-ı Âliyi müşkil mevkiye koyan diğer bir nokta da ecnebi devletlerden bazılarıyla Avrupa matbuatının bu ihtilâfî körüklemeleri idi. Evvelâ Avusturya işe karıştı. Sonra Rusya meseleyi ele aldı. Rusya elçisi Nelidof ile Said Paşa arasında muhabereleler, muhavereleler cereyan etti. (32)

Âli Paşa Paris kongresinden avdetinde Rum patrikliği makamına geçen zata berat verilirken patrikliğin beratına yazılan kadim şartlardan pek çok fıkraları kendi kalemiyle tashih etmişti. Bu müsvedde divan kaleminde mahfuz bulunuyordu. Bu berat Yovakim Efendi'nin selefinin selefine aiddi.

Onbeş sene sonra Mahmud Nedim Paşa sadaretinde verilen ve patrikhane kaleminden çıkmış olan bir fermanın içine patrikhanenin bazı istekleri dercedilmişti. Yovakim Efendi'nin selefine de bu berat verilmişti. Bu ihtilaflar esnasında Rum patriği üçüncü Yovakim makamından istifa etti. Metropolitler ile cismanî meclis tarafından istifasının kabul edilmemesi için Bâb-ı Âliye mazbatalar takdim olundu.

Evvelâ patriğin istifası kabul olunmadı. Ancak Said Paşa Nelidof'la bir derece anlaştıktan sonra Bâb-ı Âlice patrikhane taleplerinin reddine katı surette karar verildi; patriğin istifasının kabulü de işin gi-dişine uygun görüldü. Fakat Abdülhamid istifayı kabülde tereddüd ediyordu.

Nihayet «Yovakim Efendi selefine verilen beratın aynı ile kanaat edecektir» yolunda bir irade tebliğ etti. Yovakim Efendi, Said Paşa'yı görmeğe geldi. Said Paşa patriğe:

– Selefiniz mi -Mahmud Nedim Paşa zamanında berat alan patrik- yoksa selefinizin selefine mi -Âli Paşa zamanında berat alan patrik- verilen beratın aynı istiyorsunuz? Sualini irad etti.

Patrik dirayetli bir zat olduğu için bu sual ile takip olunan maksadı idrak etti; anladığını da Said Paşa'ya dikkati celp edecek sözlerle bildirdi; müddeiyatından vazgeçmedi. (33)

Ancak Rusya'nun bu ihtilâf yüzünden eski «mübarek makamlar» meselesi gibi bir iş çıkarmak niyetinde olmadığı Bâb-ı Âlice de, patrikhane meclislerince de anlaşılıyordu. Bu defa metropolitler meclisi ile cismanî meclisi Yovakim Efendi'yi istifaya davet eylediler; o da istifa etti.

Yeni Rum patriği Diyonisyos «papaz ve keşişlerden biri bir cinayetle itham olununca istintak ve muhakemesi icra olunmak üzere hükûmetçe tevkif edilmesine, töhmeti sabit olunca ruhanî sıfatı nezolunarak cezası doğrudan doğruya hükûmet meclisinde icra kılınmasına» muvafakat etti. Beratına bu yolda kayıt düşüldü. (H. 1301). Fakat mesele bununla da bitmedi. Patrikhane nafaka, vasiyet, Rum mektepleri meselelerine dair iddialarında devam etti. Kâmil Paşa'nın birinci sadaretinde (15 Zilhicce 1302 - 29 Muharrem 1309) iş hayli süründü.

Rus, Avusturya, Fransa sefaretleri baştercümanlarını Bâb-ı Âliye ve saraya gönderdiler. Bu müracatlara şu yolda kestirmece cevap verildi:

«Mezhep işlerine taallük etmiyen âmme hakları için mevzu kanunlarımıza umumen mütavaat edilmek icap eder. Emlâk tasarrufu meselelerinde ecnebiler bile Osmanlı tebaasından başka türlü muamele görmemeğe muvafakat eylemişlerdir. Devletçe ittihaz olunan tedbirde âmme intizamını muhafazadan başka şey hedef ittihaz edilmemişti.»

Bu müracaatların müsmir olmaması üzerine Rum patrikhanesi fevkalâde bir teşebbüs ile istediklerini hükûmete cebri surette kabul ettirmeğe kalkıştı. Gerek İstanbul'da, gerek vilâyetlerde ortodoks kiliselerinin kapanması hakkında bir karar neşretti. (15 Teşrinievvel 1890). Bu hareket Osmanlı hükûmetine karşı dinî bir protesto idi. İzmir'den başka Osmanlı diyarındaki Rumlar bu karara imtisal ettiler. Yalnız İzmir metropolidi İzmir'de Rum cemaatinin çokluğunu ileri sürerek kilise hasılata ve kendi menfaatine hâlel gelmemek için bu kararı tatbik etmedi.

Patrik Diyonisyos Bakırköy'üne inzivaya çekildi. Rum patrikhanesinin bu hareketi Devlet-i Âliye ile ortodoks kilesinin munasebetle-

rinde hiç görülmemiş bir hadise idi. Buna bir çare bulmak icap ediyordu. Kâmil Paşa Rum patriği tarafından nezdine gönderilen metropolitler ve patrikhane kapıkâhyası ile günlerce eski beratlar suretlerini ve kayıtlarını tetkik etti.

Hükûmetin karar ve muamelelerinde doğruluk meydana çıktı; amma patrikhane gene iddialarından vazgeçmedi. Kiliseler de aylarca kapalı kaldı! Patrikhanenin bu yolda hareket etmesi kiliselere devam edemeyen Rumların bu mahrumiyetten heyecana düşmelerini, bu suretle Avrupa devletlerinin hassaten ortodoks Rusya'nın merhametini ve müessir müdahalesini celp maksadına müpteni idi. Fakat kiliseler kapalı kaldıkça Rum papazları da maişetlerine medar olan kilise hasılatından mahrum kalıyorlardı.

Bu papazlar müzayakaya düştükçe bu işe nihayet verilmesi için patriği tazyike başladılar. Rusya'nın patrikhaneyi iltizamda pek ileri gitmediğini gören Abdülhamid bu meselede müstesna bir metanet göstermekte Bab-ı Âliye zahir olmaktaydı. Patrikhane Avrupa devletlerinden de umduğunu bulamıyordu.

Bâb-ı Âlinin ve sarayın ihtimal verilmeyen bu tecellüdü patrikhaneyi işin halline gene kendisince bir çare aramağa sevk etti. Patrikhanede cismanî ve ruhanî meclislerin âzasından mürekkep umumî ve büyük bir içtima yapıldı. Bu içtimada adliye ve mezahipnezaretinden de bir memur hazır bulundu.

İçtima gürültülü, heyecanlı geçti. Bilhassa Kadıköy ve Terkos metropolitleri Yermanos ve Vasilyos Efendiler asabiyette pek ileriye vardılar. Her ikisi patrikhanenin bütün taleplerinin hiç bir noktasında fedakârlık ve ricat gösterilmemek suretiyle Bâb-ı Âliye kabul ettirilmesinde ısrar olunmasını istiyorlardı. Yermanos Efendi de söz söyledikçe hiddet artıyordu; nihayet papaz cüppesinin cebinden büyük bir zarf çıkardı ve umuma göstererek:

– İşte benim şon sözüm ve reyim! diye masanın üstüne fırlattı. Herkeste bir merak!

Zarf açıldı! içinden yağlanmış bir sicim çıktı! Yermanos ikinci Sultan Mahmud devrinde asılan patrik ve metropolitleri hatıra getirtmek, kendisinin de “Megalo-İdea” uğrunda can veren bu “azizler” gibi

patrikhane imtiyazlarının muhafazası uğrunda bir "kilise ayosu" meta-netiyle ölümü gözüne alacağını göstermek istiyordu. Fakat meclis âzası işi bu kadar izama mahal görmediler.

Müzakere daha sükûnet ve itidal dairesinde icra edildi. Adliye ve mezahip nezaretinden gelen memur ile beraber anlaşma esasları düşünüldü ve hazırlandı. Patrik Efendi cismanî meclis âzasından yeni dünya Dimitraki Efendi'yi Kâmil Paşa nezdine gönderdi.

Bâb-ı Âli'de müzakerelere günlerce devam etti. «Patrikhanenin beratlar ile haiz olduğu imtiyazlar zemininde» itilâf hasıl oldu Patrikhaneye resmî tebligat icra edildi. (23 Cemâziyelâhir 1308 - 3 Şubat 1891)

Said Paşa hatıratında Kâmil Paşa zamanında Rum patrikhanesi imtiyazlarının genişletildiğini, Rum patrikhanesi için verilen kararların Ermeni ve Ermeni katolik patriklerinin beratlarına da sokulduğunu yazıyor. Kâmil Paşa, Said Paşa'nın bu iddiasını kabul etmiyor; ancak hatıratında «Beratlardaki imtiyazlar zemininde itilâf edildiğini» yazmakla bu iddiayı büsbütün çürütmüş de olmuyor.

Bu itilâf meselâ Âli Paşa'nın mı yoksa Mahmud Nedim Paşa'nın mı verdikleri beratlar zemininde yapılmıştır? Bu noktayı sükûtle geçiştiriyor. Biz burada bu beratlardaki kayıtların ve iki sadrazamdan hangisinin iddiasında haklı olduğunun tetkikine kalkışacak değiliz. Maksudumuz münhasıran Rum patrikhanesinin hükûmetle münasebetlerinde tuttuğu tavır ve mesleği göstermekten ibarettir.

Bâb-ı Âli ile Rum patrikhanesi arasındaki gürültü bu itilâf ile ortadan kalkınca kiliseler de açıldı. Fakat bundan sonra bu hükûmetle Rum ortodoks patrikhanesinin münasebetlerinde samimiyet hasıl olmadı. Diğer patrikhanelerle de ihtilâflar eksik olmuyordu. Büyük devletler Makedonya ıslahatı meselesinde deniz gösterisi yaparken patrikhanelerin taleplerini de araya sakıştırdılar. Ancak hükûmet bu ihtilâflı meseleleri o ıslahattan ayırmağa muvaffak oldu.

Makedonya'da Yunanlılar Bulgar çetelerine karşı çeteler çıkardıkları günlerde bu Rum çeteleriyle münasebette bulunan Rum papazları hakkında adliyece tabîi takibat yapılmakta idi.

Rum patrikhanesi bu takibata nihayet verdirmek için gene eski imtiyazlara istinat etmeğe kalkıştı. Rumeli patriklerine verilen eski be-

ratlarda «metrepolidler ve vekilleri ile piskoposların şer' e müteallik ne davaları çıkarsa bunlara İstanbul'dan başka hiç bir yerde bakılmaması ve divan-ı hümayunda vezirler ve kazaskerler huzurlarında rüyet edilmesi» yolunda kayıtlar bulunurdu. Patrikhane işte bu kayda göre Rum papazlarının muhakeme için İstanbul'a celplerini istiyordu.

Divan-ı hümayun namıyla artık bir müessese kalmadığını, vükelâ heyetinin davalarla meşgul olmadığını, vükelâ arasında kazasker bulunmadığını, devletin bütün adlî teşkilâtının değişmiş bulunduğunu hiç bilmiyor, tanımıyor gibi davranıyordu! Bir gün bir tebrik merasimi esnasında Rum patriği efendi cüppesinin cebinden bir arıza çıkardı; Abdülhamid'e takdim eyledi. Bundan memnun olmayan Abdülhamid:

– Okurum; icabına bakılır! diye soğuk bir cevap verdi.

Patrik efendi bu arızasında papazların muhakemesi hakkındaki telebine temas ediyordu. Arıza sadareten Şûra-yı Devlete gönderildi. Şûra-yı Devlet de tanzimat devrinden beri büsbütün değişen devlet ve adliye teşkilâtına, ceza kanunlarına mügayir bulduğu bu iddiayı reddetti.

Patrikhane de gülünç sayılabilecek bu talebinde daha ziyade ısrar edemedi. İkinci meşrutiyet saray ve Bâb-ı Âli ile Rum patrikhanesi münasebetlerini işte böyle bir samimiyetsizlik havası içinde buldu.

9 - Abdülhamid devri meşhurları: Sadrazam Cevad Paşa...

Abdülhamid Girid kumandanlığına tayin ettiği Cevad Paşa'yı çabuk yetiştirerek sadarete getirmeğe azmetmişti. Kâmil Paşa'nın birinci sükûtundan sonra bu fikrini icraya koydu. Cevad Paşa sadrazam oldu. (29 Muharrem 1309 - 15 Zilhicce 1312) Abdülhamid iptida kendisine büyük teveccüh ve iltifat gösteriyordu. Yeni sadrazamı ne istese padişah diriğ etmiyordu. Konağının bütün ihtiyaçları, kiler masrafı hazinesi hassaca ödeniyordu. (34)

Cevad Paşa padişahın meslek ve mizacına uygun surette hareket ettiğinden hakkında "muhabbet-i hümayun" kemalinde idi. Paşanın sadaret makamını işgalini müteakip o sırada Bulgaristan'a müteallik işle-

rin müzakeresi için İstanbul'da bulunan İmaret hariciye müdürü Grekof, Bâb-ı Âliye gelmiş, sadarete tebeddül münasebetiyle Bulgaristan hakkında politikaca bir değişiklik olup olmayacağını anlamak istemişti. Cevad Paşa, Grekof'a şu cevabı verdi:

– Bakınız, dostum! Ben sade bir askerim! Şevketli efendimiz her ne ferman buyurlarsa onu icraya memurum!

Bu cevap Grekofa Bulgaristan'ın tabii olduğu Devlet-i Âliye siyasetinin başı Bâb-ı Âliye değil, saraya bağlı bulunduğunu pek açık olarak göstermiş olacaktır!

Grekof İstanbul'da girip çıktığı kapılarda sefaretlerde yeni sadrazamla bu muhaveresini anlatmıştı. Cevad Paşa Bâb-ı Âlide hiç bir memuriyet görmemişti. İşlere vakıf değildi. Yeni sadrazamın bu bigâneliği sarayca nazarı dikkate alındı. Sadaret müsteşarı Tevfik Paşa (1306-1324) mabeyne celbedilerek sadrazama muavenet etmesini mahsusan tembih edildi.

Cevad Paşa büyük işlerde sarayın, günlük işlerde müsteşarının delâletiyle Bâb-ı Âliye umurun nasıl cereyan ettiğini anlamağa başlarken icbalinin döndüğünü anladı. Padişahın iradeleri resmî veya hususî tezkerelerle tebliğ olunurdu. Sarayca Bâb-ı Âliden tervecen ve resmî maruzat ile padişaha arz ve istizan olunması istenilen maddeler “tezkere-i hususiye”ler ile sadaret makamına bildirildi.

Bir defa iki defterdarın becayişi hakkında Cevad Paşa'ya bir “tezkere-i hususiye” geldi. Cevad Paşa bunu katî bir irade telâkkisiyle işi icraya koydu. Bâb-ı Âli ve Saray tezkereleri arasındaki farka vakıf bulunan müsteşar Tevfik Paşa işin ilânından evvel resmen padişahın arz ve istizanı lüzumunu Cevad Paşa'ya bildirdi; amma Cevad Paşa:

– Bu bir padişah iradesidir. Tezkere ister resmî ister hususî olsun, iradenin mahiyetini değiştiremez! dediği gibi saraya gittiğinde de:

– İrade-i seniye alınca müsteşarın ihtarına rağmen icra ve ilân ettim! (35)

Sözleriyle padişah iradesine anında mutavaatını gösterdi.

Cevad Paşa'ya hazine-i hassadan 150 altın maaş ile yaver-i ekremlik tevcih olunmuştu. O da evraka:

«Yaver-i ekrem-i şehriyarî sadrazam» diye imza etmek istemişti. Sadaret makamının her payeden yüksek olması hasebiyle bunun caiz olamayacağı kendisine ihtar edildi. O da:

– (Şehriyari) tabirini sadrazamdan sonraya bırakamam! cevabını verdi. Nihayet (şehriyarî) kelimesinin imzadan kaldırılmasına muvafakat hasıl oldu. Cevad Paşa bütün sadareti müddetinde “sadrizam ve yaver-i ekrem” diye imza attı.

Mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa hatıratında Cevad Paşa'nın «siyaset padişahlara yakışır, bunu onlara bırakalım!» dediğini zikrederek yeni sadrazamın Bâb-ı Âlide tuttuğu mesleği icmalen tasvir ediyor.

Abdülhamid'in kendi yetiştirmesi sayıp kırk yaşında sadarete getirdiği Cevad Paşa erkân-ı harp olarak mektepten çıktıktan sonra Avrupa'nın birkaç paytahtında ataşemiliterlik etmiş, Osmanlı-Rus seferinde Süleyman Paşa'nın yaverliğinde bulunmuş, Çetine elçisi, sonra Girid kumandanı ve valisi, müşir olmuştu. Askerliğe dair telifler sahibi idi.

Abdülhamid Cevad Paşa'yı sadarete getirmekle Bâb-ı Âlide kendisine askerce itaat edecek bir âlet bulacağına hükmetmişti. Dört seneye yakın süren sadareti esnasında Cevad Paşa tedricen padişahın teveccühünü kaybetmiş, sarayın tutumunu ve Bâb-ı Âlinin gidişini anladıkça, devletin gündün güne karışan işleri arasında muvaffakiyetle çıkmak ihtimalini bulamadıkça üzüntüye kapılmıştı.

Ermeni meselesinin dal budak sarması Cevad Paşa'nın sükûtunu hazırlamıştır. “Sultan Hamid'in Devr-i Saltanatı” eseri, Paşanın infisali sebeplerini sükûtundan bir gün evvel şu sözlerle izah eylediğini yazmaktadır:

«Üçüncü defa olarak istifa ettim. Kabul cevabını bugün alacağım. Menkûben infisal ediyorum. Âdeta koğuluyorum. İnfisalime sebep Ermeni meseleleri değildir; haricî politikaya aid bir mesele de değildir. Son vak'alarla anladım ki biz dahilen kuvvet kesbetmedikçe harice karşı bir veçhile kuvvetli olmayacağız! Fakat dahilde herşeyimiz bozuk! En bozuk yer ise Yıldız Sarayı! Kabahat padişahıta değil! Onun kabahati yalnız kendisini etrafındakilerin eline teslim etmiş olmasından ibarettir.

(Abdülhamid sakalını kimsenin eline tamamıyla vermemiş, her mukbile diğer bir mukbili karşı koymuştur!)

Ben infisal ediyorum. Sadrazamlık da benim ile beraber gidiyor! Yıldız'ın bu idaresi devam ettikçe benden sonra gelecek kukladan ibaret kalacaktır. Saray her şeyi eline aldı. Son zamanlarda ben bir mabeynciden bile aşağı idim. Hünkâr beni gayet nadir ahvalde huzuruna kabul ediyordu. En mühim meseleler hakkında başkâtip Tahsin Bey yahut mabeyncilerle konuşuyordum. En müstacel maruzatımı mabeynci Arif Bey'e veya Bekir Bey'e söylemeğe mecburdum. Hünkârın cevabını bana bu delikanlılar getiriyordu. Ben bu hallere artık tahammül edemeyeceğim için bu makamda daha ziyade kalamayacağımı anladım. Benim izzeti nefsim var. Mutaazzım ve cahil bir saray hizmetçisinin teveccühünü kazanmağa çalışmam.

İnfisalimden evvel memleketime bir hizmet daha etmek istedim. Devletin vaziyetini, memleketin halini padişaha iyice anlatıp kendisini ikaz etmek arzu ettim. Çünkü halimiz tehlikelidir. Şu arzusunun âkibeti ne kadar vahim olacağımda biliyordum. Fakat onu ifa vazifem iktizasındandı. Vatanperverlerden bir zat bana ıslahat tekliflerini havi bir lâ-yiha vermişti. Ben bu lâ-yihayı hünkâra takdim ettim. İlâveten tarafımdan da Anadolu, Yemen, Rumeli'deki karışıklıkların idarenin fenalığından neşet etmekte olduğunu, idareyi ıslah için tedbirler iktiza ettiğinden saray memurlarının hükümet ve politika üzerindeki tesir ve nüfuzlarının azaltılması, sadaretin ve Bâb-ı Âlinin hüküm ve nüfuzunun takviyesi elzem bulunduğunu söyledim.

Bunun için Kamarilla beni hünkâra hürriyet ve meşrutiyet tarafı olmak üzere bildirdi. Şimdi neticeye muntazırım. Dışar olacağım âkibetten dolayı gam yemem. Fakat devletin istikbalinden ve padişahın âkibetinden korkuyorum.»

Eserin sahibi bu sözlerin kime söylenmiş olduğunu yazmıyor; ancak sözün gelişinden bir ecnebiye söylendiği ve tercüme edilmiş bulunduğu anlaşılıyor.

Cevad Paşa'ya gelinceye kadar Abdülhamid devrinde Mütercim Rüşti, Midhat, Ethem, Hamdi, Vefik, Sadık, Saffet, Tunuslu Hayreddin, Arif, Küçük Said, Kadri, Abdürrahman, Kıbrıslı Kâmil Paşa'lar sadaret ve başvekâlet makamından geçmişlerdir.

Bu paşaların memuriyet zamanlarını teşkil eden on beş seneye Abdülhamid'in şahsî siyasetiyle Bâb-ı Âli siyasetinin mücadele devri denilebilir. Bu devirde Abdülhamid her hamlede mesafe kazanmış, nihayet Cevad Paşa'nın sadareti Abdülhamid siyasetinin katî galebe yolunda Yıldız'da diktiği alem olmuştur.

Sadaret yukarıdan gelmiş emirlere aynen uyularak deruhte olunacak bir vazife değildi. Cevad Paşa ise bunu böyle telâkki ederek kabul eylemişti. O, bozulmadan birkaç vilâyette, sonra nezaretlerde bulunarak devletin ahvali hakkında vukuf ve tecrübe sahibi olarak bu makama gelmiş olsaydı kendisinden cidden istifade olunabilecek bir şahsiyet olabilirdi.

O, ilk zamanlarında sadaret makamında kendisini padişahın bir vekil-i mutlakı gibi değil, talimata göre harekete mecbur ve bununla mükellef bir vekil gibi telâkki etti. Sonraları bu vaziyetin kendisine pek acı geldiğini, ilk mütavaatlarından kalben eza duyduğunu yukarıda zikrettiğimiz sözleri açık gösteriyor. O kabul ettiği rolü oynamaktan feragât edince sahneden çekilmek zaruretinde kaldı.

Ermeni meselesi Abdülhamid'in Cevad Paşa'ya itimadını büsbütün izale etti. Bu hal sadrazam saraya geldikçe padişahın verdiği emirlerden, anlaşılıyordu. Abdülhamid'in Bâb-ı Âliden gelen maruzata hiç kıymet vermemekte olması da bunu gösteriyordu. Artık Cevad Paşa'nın günleri sayılıyordu.

Abdülhamid sadrazam azline karar verince *-o gün sadrazamın saraya geleceği güne müsadif olduğu takdirde-* konağına bir yaver göndererek saraya gelmemesini tebliğ ettirir, sadrazam da bittabi bunun mânasını anlardı. Diğer taraftan sadarete kim tayin edilecekse ona da mabeynden bir zat gönderilir, ondan «rizayı âliye muvafık hareket edeceğine dair» yemini ihtiva eden bir inanma senede-i alınır. (36)

Abdülhamid Cevad Paşa'dan mabeynci Hacı Ali Paşa vasıtasıyla mühr-ü hümayunu aldırdı. Sadareti bu defa da Küçük Said Paşa'ya tevcih etti. Cevad Paşa hafiyelerle muhat olarak hanesinde ikamete memur oldu. İki sene sonra Girid işleri yeniden alevlenince padişah onun adayı idare etmiş olduğunu tahattur etti. Fakat Girid'de iş işten geçmiş olduğu için Cevad Paşa artık burada da muvaffak olamadı. Beşinci ordu kumandanlığıyla Şam'a gönderildi.

Almanya imparatorunun Suriye seyahatinde istikbale ve mihamdarlığına memur edilmişti. Beyrut'da imparatorun gelmesine intizar ederken saraydan şifre ile kendisine şu emir tebliğ olundu:

«İmparator her nereye gidecekse ondan evvel daima bir merhale ileride bulununuz; âram edeceği tertibata bakınız!»

Bunun asıl mânası “imparator ile katiyen görüşmeyiniz” idi!

Cevad Paşa beşinci ordu kumandanlığında vereme tutuldu; müracaatlarına sarayca uzun müddet temaruz mânası verildi. Ancak hastalığının ağırlaştığına dair doktorların verdikleri rapor üzerine İstanbul'a gelmesine müsaade edildi! Sedye ile Nişantaşı'ndaki konağına getirildi. Çok sürmedi; vefat etti (H. 1318)

Hususî bir irade ile Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa cenaze alayında hazır bulunmağa memur edildi. Vükelâdan ve paşalardan bunca ehlibası varken Fatih Camiinde cenaze namazına bunlardan kimse gelmemişti.

Evvelâ telâş, sonra sükût...

Viyana'da iki Fransız gazetesi intişar ederdi. Bunların sahipleri şantaj fikrine hizmet ederler, İstanbul'dan etek dolusu para koparırlardı. Viyana elçisi Sadullah Paşa bunların mahiyetini vesile düştükçe yazarsa da saraya tesir ettiremezdi. Bu gazeteler birer sahifelik şeylerdi. Viyana'da bunları okuyanların adedi 200'ü geçmezdi.

Bir gün bunlardan biri devlet ve padişah aleyhinde şiddetli şeyler yazar. Bâb-ı Âliden Sadullah Paşa'ya zehir zemberek bir telgraf gelir; gazetenin mesul müdürünün mutlaka şiddetle cezalandırılması esbabına tevessül etmesi emrolunur.

Sadullah Paşa gazetenin ehemmiyetsizliğini, müdürünün takip ettiği maksad böyle dikkati celbederek işi dağdağaya düşürmek olacağını, aleyhinde takibat yapmak ekmeğine yağ sürmek olacağını bildirir amma kimseye dinlettiremez.

Bunun üzerine Avusturya Hariciye Nâzırı Kont Kalnoki'ye müracaat eder. Kalnoki şu cevabı verir:

– Memleketimizde matbuat serbesttir, imparatorumuz için bile neler yazıyorlar! Haydi, dediğiniz gibi gazetenin müdürünü mesul et-

mek için işi mahkemeye vermeği kabul edelim. Bu gazeteyi okuyanlar iki yüzü geçmezken muhakemeyi bütün gazeteler yazacaklar. Bu halde mesele yüz binlerce kişinin malûmu olacak. İşin muhakemesine jüri bakacak. Jüri üyelerinin hissiyatı malûmunuzdur. Neticenin lehinize çıkması şüphelidir. Meseleyi sükûtle geçiştirmenizi yahut başka bir çare düşünmenizi hayırhahane beyan ederim.

(Bu çare bittabi bu yazılara ehemmiyet verenlerin paradan çıkması olacaktır!)

Sadullah Paşa bu cevabı İstanbul'a bildirir. Bâb-ı Âli ve saray bu defa sükûta varır.

Cevad Paşa sadaretinde bir defa muayede resmi için Bâb-ı Âli'den yazılan davet tezkerelerinde bir yanlışlık olur. Bu yüzden tezkere-ler ancak sular karardıktan sonra tevzi olunabilir. En fena ve müessir jurnalleri yazmakla maruf R... Paşa böyle bir fırsatı kaçırmak istemez.

«Sadrazamın davet tezkerelerini gündüzden tevzi etmemesi bu gece Reşad Efendi'yi iclâs maksadına mebnidir. Devlet ricali sarayda muayede salonuna değil, Reşad Efendi dairesine davet ediliyor.»

Mealinde bir jurnal takdim eder. Abdülhamid çıldırarak hale gelir! Sadrazamdan tezkerelerin gönderilip gönderilmediği sorulur. Gönderildiği cevabı gelince umumen toplanılması iradesi çıkar. Mabeyn kitabet dairesinde teşrifat kaleminden alınan davetliler listesinde isimleri yazılmış olan zevata davet tezkerelerinin iadesi için ayrı ayrı tezkereler yazılmağa başlanır. Abdülhamid birkaç dakikada bir, durmayıp işin ne olacağını sordurur!

Evvelâ Yıldız'a en yakın oturanlara gönderilen mabeyn çavuşları geri aldıkları davetnameleri getirdiler. Padişah bunların basma kalıp ve alelusul yazılmış tezkerelerden başka şeyler olma-lığını görür; fakat bir türlü kanaat getiremez. Saat bire kadar bütün tezkerelerin toplanmasını tekrar irade eder. Mabeyn kitabet kaleminden tezkereler yazıldııkça yola çıkarılır. Bunları yerlerine götürmeğe çavuşlar kifayet etmez; yaverler de bu işe hasrolunur. Bütün gece Yıldız sarayında bir gidip gelme, bir telâştır hüküm sürer, sabah yaklaşır.

Artık yığınla davetnâme toplanmış, kâtipler bitap kalmış, jurnalin tesirinden bir türlü kurtulamayan Abdülhamid’de ise vehim arttıkça artmıştır! Mabeynci Ragıp Bey toplanan tezkerelerin miktarını anlamak için bir defa kitabet dairesine gelir; Abdülhamid’in bayıldığını haber verir. Kâtipler yazı işi bitmedikçe katiyen istirahat edemezler.

Tetkik olunan davetnamelerin hiç birisinde şüpheyi davet edecek bir tek kelime bile görülmez. Fakat Abdülhamid’in zihnini şüphe bir kurt gibi kemirmekte devam eder. Ertesi sabah mabeynci Arif Bey huzura çağırılır; redingotile girer; Abdülhamid görür görmez:

– Vay! Sen de mi hâlâ üniformanı giymedin? Anladım, anladım, diye şüphesini meydana vurur. Neye uğradığını bilemeyen mabeynci:

– Aman Efendimiz! Daha pek erken! Vakit gelmedi de ondan! derse de padişah mânidar bir tavırla başını sallar; Arif Bey huzurdan çıkar; kitabet dairesine uğrar; nöbetçi kâtiplere:

– Aman! Hemen üniformalarınızı giyin. Yoksa hepiniz işte zimmedhal addolunacaksınız!

Der. Bütün geceyi uykusuz geçirmiş olan bu beyler üniformalarını giyerler. Hâlâ gelmekte olan kâğıtları böyle üniformaları üstlerinde tasnif ve tetkik ile uğraşırlar! Abdülhamid davetnamelerin hiç birisinde şüpheli bir kelime bulunmadığını anlar, amma jurnalin uyandırdığı asabiyet ve tesirden kurtulamadığı için muayededede Cevad Paşa’nın yüzüne bile bakmaz.

Bir ara başkâtip Süreyya Paşa huzura çağırılır, avdetinde mabeyn kâtiplerinden Reşid Bey’e (H.Nâzım) Sadrazam Cevad Paşa’ya pek şiddetli bir tekdiname yazılması hakkındaki irade-seniyeyi tarif eder. Uykusuzluktan düşecek hale gelmiş olan Reşid Bey bu tezkereyi de kaleme alır; Süreyya Paşa’ya okur. Süreyya Paşa ihtiyatı elden bırakmayarak:

– Muvafık! Ancak takdir pek şiddetlidir. (Yanlışlık olmuş) denilerek mesuliyet kitabet dairesinde kalabilir. Ben irade-i seniyeyi tebellüğ ederken Ragıp Bey de hazırды. Gidip bir kere de ona okuyun! der. Reşit Bey Ragıp Bey’in odasına girer. Odacı:

– Bey uyuyor diye bırakmak istemez; Reşid Bey çıkışır. Nihayet Ragıp Bey uyandırılır; Reşit Bey oraya girer.

Yatakta mutadı veçhile çıplak yatmış olan Ragıp Bey göğsüne kadar yorganı çekmiş:

– Bütün gece uykusuz kalmış, tam biraz istirahate dalmışken insan böyle rahatsız edilir mi? diye horumdanıp durur!

Reşit Bey Süreyya Paşa'nın sözlerini naklederek irade müsveddesini okur. Ragıp Bey, Abdülhamid için:

– Eh! Böyle dedi! sözleriyle tasdik eder. İrade Cevad Paşa'ya tebliğ olunur. Cevad Paşa sesini çıkarmaz.

Jurnalı veren R... Paşa da ettiği ile kalır; yalancılıktan, bu kadar gürültüye, rahatsızlığa sebep olduğundan dolayı bir itaba olsun uğramaz! Sadakati mücerrebe erbabını dilhun etmek Abdulhamid'in hiç işine gelir miydi?.

10 - Hidiv Abbas Hilmi Paşa ve Mısır'a verilecek ferman meselesi...

Mısır Hidivi Tevfik Paşa'nın 1892'de vefatı üzerine yerine oğlu Abbas Hilmi Paşa geçmişti. Abbas Hilmi Paşa Viyana'da Terezyanom mektebinde tahsilde iken aleyhinde Abdülhamid'e pek çok jurnallar verilmişti. Viyana Osmanlı sefaretindeki hafiyelerle Mısırlı hafiyeler Abbas Paşa'yı takip ederler, ahval ve harekâtından günü gününe padişaha malûmat verirlerdi.

Abbas Hilmi Paşa gençlik hevesleriyle Abdülhamid idaresinin aleyhinde bulunur, ötede beride Hidiv olunca Mısır'ı istiklâl kavuşturacağı yolunda sözler de söylerdi. Talebelik hayatında Abbas Paşa'nın Avusturya imparatoru huzuruna kabul edilmesi, İngiliz elçisiyle sıkı münasebette bulunması Abdülhamid'de kıskançlık, tecessüs hislerini şiddetle uyandırdı.

Hidiv Tevfik Paşa'nın vefatı, Abdülhamid'in Abbas Hilmi Paşa'dan kuşkulanmış bulunması İstanbul'da bulunan ve Mehmed Ali hanedanının yaşça en büyüğü olan Mısırlı Prens Halim Paşa'yı Mısır Hidiyietini elde etmek ümidine bir defa daha düşürmüştü. Halim Paşa'ya bu hususta kızlar ağası ile vükelâdan bazıları da yardım ediyorlardı.

Fakat Halim Paşa'nın ihtiyar ettiği fedakârlıklar fayda vermedi. Mısır'da veraset usulünün tebdili Abdülhamid'in siyasî iktidarıyla becerilebilecek işlerden değildi. Abbas Hilmi Paşa babasının vefatı habelerini alıp Triyeste'den İskenderiye'ye gitmek üzere vapura bineceği gün tazimatını arzulemek üzere padişah tarafından İstanbul'a davet edildi.

Bu bapta mabeynden Triyeste başşehbenderliğine çekilen telgrafnameyi başşehbender Lûtfi Bey yeni Hidive tebliğ etti. Fakat Abbas Hilmi Paşa evvelâ Mısır'a gidip makamını işgal eylemek arzusuyla buna razı olmadı. Başşehbenderin vapura kadar giderek ettiği ricalar da kâr etmedi.

Mısır Hidivleri Hidiviyet makamına geçince padişaha ubudiyet arzına İstanbul'a gelirler ve fermanlarını mutantan merasim ile padişahın elinden alırlardı. Vükelâ ve rical bu vesile ile Hidivin hediye ve atiyelerine nail olurlardı. Bu defa siyasî vaziyet ileri sürülerek Abbas Hilmi Paşa fermanının Mısır'a gönderilmesi takarrür etti.

Fakat Abdülhamid Hidiviyet fermanında bazı tadilat yapmak istedi. Buna sebep ... reisi ... Paşa tarafından verilen bir jurnaldı. Bu jurnalda Hidiviyet fermanında mevcut bazı tabirlerle hilâfetin Hidiv uhdesine nakline imkân hazırlanacağı bildirilmişti.

Bunun üzerine sarayca fermanın kelimelerinde tetkikat yapıldı. Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'nin meşihat müsteşarının, Said Paşa'nın tabirince "Arabî lisanında müstahriç" olan muhacirin komisyonu reisi Rıza Paşa'nın, mabeynci Ragıp ve Besim Beyler'in malûmat ve mütalâaları soruldu.

Bunlar bu ibarelerin mahzurlarını anlattılar. Sarayda fermanın kelimeleri hakkında münakaşalar uzadı. Aldığı izahat üzerine Abdülhamid de bir tarihçi, bir Arapça sarf ve nahiv hocası kesilmişti! Fakat bu hocalık zihnini merak ve telâş sarmasına mâni olmuyordu!

Nihayet iş İngiliz sefaretine aksetti. Elçi, Sadrazam Cevad Paşa'dan fermana tadilât yapıp yapılmayacağını resmen sordu. Aldığı müphem cevap üzerine keyfiyeti hükûmetine bildirdi.

Esbak Sadrazam Said Paşa Abdülhamid'in velâdet gününü (16 Şaban 1309) [16 Mart 1892] tebrike saraya gelmişti. Başmabeynci sarayda beklemesi iradesini getirdi. Bir saat sonra Lûtfi Ağa gelerek av-

det etmesi iradesini teyid etti. Biraz sonra esvapçıbaşı İsmet Bey, Said Paşa'yı Çit köşküne götürdü. Muhacirin komisyonu reisi Rıza Paşa da orada idi. Rıza Paşa:

– Efendimiz Mısır Hidivi için yazılan fermanın elkabındaki ibarelerin bazılarını muzır gördüler. Şeyhülislâm müsteşarına gösterdiler. O da mazarratını tasdik etmiş. Buyuruyorlar ki bu hal Muaviye'nin hilâfetini Hazret-i Ali'den gasbetmesine benziyor. (!) Şu evrakı burada okuyacaksınız. Mülâhazalarınızı arzolanmak üzere bize beyan edeceksiniz.

Dedi. Said Paşa'ya Mısır'a aid ferman ve sair evrak suretlerinden bir torba dolusu verildi. Sonra Rıza Paşa:

– Muzır ibareleri efendimiz kurenadan Bekir Bey'e zaptettirmişler. İrade buyurdukları tashihler o ibarelerin altına işaret edilmiştir, sözlerini de ilâve etti. Said Paşa tetkikata koyuldu.

Sonunda Abdülhamid'in tevehhüme kapıldığını, Abbas Hilmi Paşa için yazılan fermanın ibareleri Sadrazamlara ve Hidivlere eskiden beri yazılmış fermanlarla kullanılan tabirlerden farklı olmadığını gördü.

Bu tabirlerin hilâfetin bir veçhile Hidive intikaline müsaid adde dilemiyeceğini Rıza Paşa'ya anlatmağa çalıştı. İki Paşa bu münakaşada iken İsmet Bey huzura istenildi. Avdetinde Said Paşa'ya mütalaasını tahriren yazmasını tebliğ etti. Said Paşa fermanın ibareleri değiştirilmeğe kalkılırsa bundan siyasî müşkilât çıkabileceğini arzetti. Rıza Paşa ile İsmet Bey bu cevabı ve torba ile evrakı alarak huzura gittiler. Bir saat sonra gene birlikte döndüler.

Rıza Paşa – Efendimiz muhtıranızı okumuşlar. Buyuruyorlar ki:

«Ben bundan bir şey anlıyamadım. Fermanı Bâb-ı Âli tashih etmedim; ben tashih ettim. Amma bununla beni itham edeceklermiş; varsın, etsinler. Zaten Arabî zamanında hilâfetin Mısır'a nakli fikirleri vardı. Ben dayandım! Şimdi de hilâfetin hukukunu muhafaza için nihayet derece dayanırım! Mısır'ın imtiyazları değiştirilecek denilmiş. Ben imtiyazları değiştirmiyorum. Eski imtiyazlar her ne ise fermanın içinde tamamıyla yazılıyor. Tashih olunan şeyler elkaba aittir. Bundan ne zarar gelir? Evrakı tekrar mütalaa etsin, fakat çok da oturulmasın!» tebliğinde bulundu.

Abdülhamid hâlâ fikrinde ve yapmak istediği tadilâtta ısrar ediyordu. Rıza ve Said Paşalar arasında gene elkap hakkında münakaşalar uzadı. Rıza Paşa:

– Zât-ı Şahane bu yolda vaki olacak ittihamlara ehemmiyet vermiyor. Müdafaada ve hilâfet hakkını muhafazada sebat buyuracaklardır.

Said Paşa – Zât-ı Şahaneyi ittiham hatıra gelemez. Ancak bir şey sual buyurulursa biz onun hakikatını beyan edebiliriz. Deminden «Hidiviyetin imtiyazlarına dokunulmayacak, bunlar fermana eskisi gibi yazılacak diye irade buyurulduğunu» ifade ettiniz, öyle olmalıdır. Yani bu imtiyazların ipkısı zarurîdir. Eskiden beri kullanılması mutad olan ve zaret ünvanlarını Mısır Hidivine mahsus olmak üzere değiştirmekte maddeten ne menfaat vardır? Bilâkis mazarratı olabilir. İfadenize göre İngiliz elçisi fermanın değiştirilip değiştirilmeyeceğini sadareten sormuş. Bu teşebbüsü acaba bir maksada mebni değil midir?

Rıza Paşa – Elbette bir maksad altındadır.

Said Paşa – Bu maksad bizim menfaatimize olabilir mi?

Rıza Paşa bu noktaya cevap vermedi; ancak Abdülhamid'in «fermandaki ibarelerin Hidivin hilâfet makamından verilecek emirleri teyiden icraya memur olduğunu gösterecek surette» tadilinde ısrar eylediğini söyledi. (37)

Bunun üzerine Said Paşa'ya söz kalmadı. Kendisinden mütalâalarını bir muhtıra ile bildirmesi istenildi. O da bunu yazdıktan sonra padişahın selâmına nail olarak konağına döndü.

Abdülhamid vükelâ meclisinden Abbas Hilmi Paşa'ya verilecek fermanda elkap ve tabirlerin kendisinin istediği yolda tashih ve tadil edilmesine dair bir mazbata aldı (24 Şaban 1309 - 23 Mart 1892).

Said Paşa'nın itirazlarına rağmen vükelânın muvafakatlarından memnun kaldığını göstermek için kendilerine «bu yolda ibraz edilen sadakat ve ubudiyet eserlerinin takdir ve mahzuziyetini celbettiğini» tebliğ ettirdi. Fakat iş bununla bitmedi! Ferman (âmedi) kalemi hülefası geceleyin çalıştırılarak Abdülhamid'in marziyesine göre ve alelacele yazıldı. Artık padişah fermanında kullanılan tabirlerle hilâfet hakkının başkası uhdesine geçmesine müsaid davranmamış olmasından dolayı müsterih olmuştu! Bu tecellüdü ve muvaffakiyeti ile iftihar bile edebirdi! Hiç kimse onun hakkında «hilâfet haklarını kendi fermanıyla kaybetti» diyemeyecekti!(38)

Bu yeni fermanında bazı eski fermanlardan bahsolunarak Mısır'ın hududunda da bazı tadilat yapılmıştı. Abdülhamid'in o kadar ehemmiyet verdiği bu vesikanın Müşir Ahmed Eyüp Paşa'ya tevdiyan ve maiyet vapurlarından «Sultaniye» ile yola çıkarılması muvafık görülmüştü.

Ancak İngiliz elçisi “âmedi divanı hümâyunda” yazıldığı şekilde fermanın bir suretini elde etmişti! Ahmed Eyüp Paşa padişah ile görüşüp şifahî talimatını aldıktan ve Beşiktaş iskelesinden Sultaniye vapuruna geçerek Boğazdan hareket eyledikten sonra elçi Bâb-ı Âliye geldi. Fermanında eski tabirlerin değiştirildiğini, gerek buna ve gerek hudud hakkındaki tasrihlere İngiliz hükümetinin razı olamayacağını, eğer bunlar düzeltilmezse Kahire'de fermanın okunmasına mümanaat edeceğine müessir ve sert sözlerle bildirdi.

Saray mensuplarıyla Abdülhamid fermanındaki tabirleri, hattâ ke-limelerin imlâlarını kılı kırk yarararak o kadar münakaşalar neticesinde kararlaştırmışlarken işte neden sonra İngiliz elçisi en ufak bir tadili bile kabul etmiyordu. Şimdi ne yapmalıydı? Koca bir müşir ve bir maiyet-i şahane vapuru ile gönderilen fermanın Kahire'de okunmayarak geri getirilmesi müthiş bir siyasi skandal olacaktı! Saray da Bâb-ı Âli de şaşırılmıştı. İşte Said Paşa'nın dediği çıkmıştı!

Bu işte son dereceye kadar dayanacağını söyleyen Abdülhamid şimdi soldan geri etmeğe hazırды amma bir kulpunu bulmalıydı! Bunu da bulsa bulsa gene Said Paşa bulurdu. Said Paşa mabeynci Besim ve esvapçıbaşı İsmet Beyler vasıtasıyla gece vakti gene mabeyne davet olundu. Kendisine vükelâ meclisine memuriyet teklif edildi. O itizar ile konağına döndü.

Bu defa Said Paşa'ya öteden beri takdir ettiği mabeynci Bekir Bey gönderildi. Said Paşa Bekir Bey'i yatak odasında gecelik entarisi ve belinde kuşakla bağlı pamuklu hırkası bulunduğu halde kabul etti. Bekir Bey iradeyi söyledi. Said Paşa mabeyne gitmeğe razı oldu.

Sarayda bekletilmeden huzura girdi. İltifatlara nail oldu; Mısır işini İngiliz elçisi ile müzakere memuriyetini deruhte etti. Ertesi günü elçi ile görüştü. Hidiv paşaya «Mısır'ın hududunda, Hidiviyetin haklarında hiç bir değişiklik olmamak esası kati surette kabul edilmiş olduğunu gösteren ve fermana lâhika, zeyil sayılan» bir telgrafname-i sami

-sadaret makamından yazılan telgraf- yazılması ve zât-ı şahanenin haysiyetini zahiren muhafaza edilmiş olmak için fermanın iade edilme-
mesi kararlaştı.

Sadrazam Cevad Paşa Mısır'da statükonun muhafazasının irade ile sadır olduğunu telgrafta Hidive tebliğ etti. (7 Nisan 1892) Bu gürültü de pek çok emsali gibi Abdülhamid'in siyasi ricatıyla yatıştırıldı!

Abdülhamid bir emr-i vaki yapmak istemiş muvaffak olamıyordu. Buna «tadil edilen fermanın suretini İngiliz elçisine veren kim ise o sebep oldu» diye bu ciheti araştırmağa başladı. Evvelâ âmedi hülefasından şüphelenildi; fakat sonra tahkikat tamik edilince, mabeyncilerden ... Bey'in bir adamını -ferman âmedi kalemiinden müsahhah yazılmış olarak mabeyne geldikten sonra -Tarabya'daki İngiliz sefaretine götürdüğüne atfolunmak istenildi. Fakat kafî bir şey tahakkuk edemediğinden kimseye ceza yapılamadı.

Muhakkak olan İngiliz elçisinin nereden ve kimin vasıtasıyla idiyse Bâb-ı Âlide ve sarayda cereyan eden müzakerelerden âdetâ saati saatine haberdar olması, ferman suretini elde edebilmesiydi! Bir jurnalcı bu ferman işini yok yere uyandırmış, bir casus ta üstüne tüy dikmişti!

Ahmed Eyüp Paşa Mısır'a vasıl olunca ferman kıraatı merasimi icra edildi. Ferman okunurken Ahmed Eyüp Paşa Hidiv'in sağ tarafında ellerini kavuşturarak tazimkâr tavrıyla vaziyet almıştı. Ferman bitince telgrafname-i sami dahi okunmak istenildi. Ahmed Eyüp Paşa derhal atıldı:

- Ben ferman-ı hümmâyunu getirdim, okundu; bu merasim esnasında başka şey okunması caiz değildir. Benim vazifem ferman kıraatinde hazır bulunmaktır. Vazifem bitti.

İngilizlerin ve Hidivin fermanın mütemmimi saydıkları telgrafname-i saminin okutulmasında musır olduklarını anlayınca safından ortaya çekildi. Kılıcını salıverip şakırdatarak dolaşmağa başladı. İngilizler ve Mısırlılar bundan epey müteessir oldular amma Ahmed Eyüp Paşa oralı olmadı! Sadaretin telgrafnamesi de merasim esnasında okundu.

Bâb-ı Âli gerek fermanın, ferek sadaret telgrafnamesinin suretlerini «malûmat kabilinden» İngiltere sefaretine bildirmişti. Mısır Hari-ciye Nâzırı Tirgan Paşa da sadaretin telgrafnamesi suretini resmen Mı-

sır'daki İngiliz komiseri Sir Baringe -bu zata bu hadiseden sonra Lord Kromer ünvanı verilmiştir- tebliğ etti.

İngiliz komiseri «bu tebliği senet ittihaz ettiği, Mısır imtiyaz hat-tının Ariş'in şarkından şarkı cenubîde Akabeye müntehi olduğu, Bâb-ı Âli ile Mısır'ın münasebetlerine dair fermanlarda İngilterenin muvafa-katı olmadan tadilat icra olunamayacağı» cevabını verdi. İşte Mısır'ın metbu-u muazzamının lüzumsuz ve yersiz ortaya konulan haysiyeti böyle muhafaza olundu! Bu teşebbüsle İngiltere Mısır üzerinde bir hak daha kazanırmek fırsatını kaçırmadı!

Hidiv Abbas Hilmi Paşa, Ahmed Eyüp Paşa'ya ferman caizesi olarak 500 Mısır altını verdi.

Ahmed Eyüp Paşa, Hidivin verdiği 5000 altını almak istemedi. Mısır fevkalâde komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşa paranın alınmama-sını Hidive hakaret mânasını tazammun edeceği için kabulünde ısrar et-ti. Ahmed Eyüp Paşa da parayı aldı. İstanbul'a avdetinde padişaha tak-dim etti Abdülhamid:

– Kendisine verilmiş bir hediyedir. Kabul etsin! iradesiyle para-yı gene Ahmed Eyüp Paşa'ya gönderdi.

Bu gürültülü ve jurnallı ferman meselesi böyle halledildikten sonra Abbas Hilmi Paşa müşir ve yaveri ekrem Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile birlikte İstanbul'a gelerek metbuuna tâzimatını arzyledi.

Abbas Hilmi Paşa bundan sonra Abdülhamid'e karşı tuttuğu siya-sette kâh süt ve şeker gibi imtizaç göstermiş, kâh araları şeker renk olu-vermiştir. Metbuuna bazan pek yaklaşan Hidivin sonra ondan uzaklaştı-ğı, daha sonra gene uysal davranarak padişahın teveccühünü celbe çalış-tığı görülmüştür. Siyaset cilveleri. Ancak ikide birde İstanbul'u ziyarete gelen valide-i Hidivi -Valide Paşa- Abdülhamid'in Hidiv ile arası açık olduğu günlerde bile padişaha hulûs ve samimiyetle tazimat arzylemek-te kusur etmezdi. Abdülhamid de buna lâyıkıyla mukabelede bulunurdu.

Mısır'ın Osmanlı saltanatına rabıtası Abdülhamid'in Mısır hane-danına iltifatlarını zarurî kıları. Siyaset oyunları! Abbas Hilmi Paşa ile Valide Paşanın Yıldız'da itibar görmeleri, İstanbul'da bulundukça yalı-

larında köşklerinde serbestçe hayat sürmeleri Osmanlı hanedanı âzasında bile kıskançlık hisleri uyandırdı.

Hidiv Çubuklu'da güzel bir kuleli köşk yaptırmıştı. Şehremini Rıdvan Paşa Boğaziçi'nin bir tepesinde böyle bir kulenin mevcudiyetini belediye nizamına göre menedemeyince bunun sarayca yapılacak bir teşebbüsle yıktırılması için maruzatta bulunmuştu. Ancak Abdülhamid buna ilişmeği muvafık bulmamıştı.

Bir gün Sultan Murad'ın oğlu Selâhaddin Efendi yanında gözcü olarak seccadecibaşı İzzet Bey olduğu halde tenezzüh için Kalender köşküne gelmişti. Buradan dürbünle etrafı seyrederken Hidivin köşküdeki kule dikkatini celbetti. Ağzından çıkan her sözün aynen padişaha nakledileceğine emin olan şehzade:

– Böyle kuleler padişah saraylarına mahsustur! dedi.

Abdülhamid, Selâhaddin Efendi'nin bu dikkatine karşı memnuniyet beyan etti. Ancak Hidivin kulesini yıktırıp gönlünü kırmak hesabına uymadığı için sesini çıkarmadı. Bu da saltanatın ince hesapları!

Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın fermanı meselesinden bahsedilirken Triyeste'de Başşehbender Lütfi Bey'in paşaya mabeynden aldığı bazı tebligatı ifa eylediğini yazmıştık. Bu nokta hakkında Bay Fuad Simavî şu malûmatı veriyor: «Lütfi Bey Triyeste'de memuren bulunduğu için burada bir isim yanlılığı var. 1892'de Lütfi Bey Liverpoolda başşehbender idi; 1896'da Peşte'ye atanmıştı. Hidiv her yaz (Mahrusa) yatı ile ve ailesiyle İstanbul'a gelir. Orient Ekspres ile Avrupa'ya gider, azimet ve avdetten peşteden geçerdi. İşte Lütfi Bey burada birçok defa Hidiv'e iradeler tebliğine memur olmuştur.»

11 - Adliye Nâzırı Rıza Paşa'nın Selânik Valiliği...

Rıza Paşa adliye nezaretinde (H. 1307-1313) Cevdet Paşa'ya (1303-1307) halef olmuştu. Kendisini tebrike gelenlerden bir gruba hitaben:

– Benim selefime tefevvukum iki cihettedir. Biri deli İsmet Paşa'nın oğluyum; diğeri de istikamet sahibiyim, der. Bu söz derhal Cevdet Paşa'nın kulağına isal olunur. Cevdet Paşa bu tariz karşısında altta kalmak istemez ve:

– Cinnet irsen intikal eder; bu malûm! İkinci kaziyeye gelince bu da sırf erbabı ukule mahsus bir haslettir! mukabelesinde bulunur.

Rıza Paşa hakikaten dediği gibi mustakim idi. Cevdet Paşa'nın duyduğu infial tesiriyle de olsa kendisine delilik isnadı da pek yersizdir. Yalnız Rıza Paşa'nın meşrep ve mizacında hiddet ve şiddete meyelân vardı; hele etrafında bir para dolabı döndürüldüğünü hissederse fena tutulurdu.

Cevad Paşa'nın sadaretinde vükelâ meclisinde demiryollarına aid bir mesele müzakere ediliyordu. Rıza Paşa bazı devair rüesasıyla yüksek makamlarca bu meselede intifa beklenildiğinden şüphe ediyor, bunun için muhalif bulunuyordu.

Sadrizam Cevad Paşa ise siyaseten işi terviç eylemeği zarurî görüyordu. Bu ayrı ayrı düşünceler sadrazam ile adliye nâzırı arasında bir münakaşa kapısı açtı; büyüyerek münazaa şeklini aldı; hattâ bu radde de de kalmıyarak mudarebeye tekarrüp etti. (39)

Bu hadiseden sonra Rıza Paşa Selânik valiliğine gönderilmişti. Mülkiye mektebinden çıktıktan sonra Rıza Paşa zamanında Selânikte maiyet memurluğunda bulunmuşum.

Rıza Paşa'nın bu vazifede selefimi birkaç defa fena bozmuş olduğunu iştmişim. İçime âdeta bir korku düşmüştü. Bu sabık adliye nâzırı huzurunda ilk defa bir davayı izah etmeye kalktığım vakit heyecandan, ben farkına varmadan, sesim pek zayıf çıkıyormuş! Rıza Paşa, yanında oturan vilâyet naibi Asım Molla Bey'e sertçe:

– Ne söylediğini işitmiyor, anlamıyorum ki... dedi. Vali Paşa maiyet memurunun ne söylediğini işitmiyor idiye de maiyet memuru valinin sözünü duymuştu!

Ve hemen:

– İddianamenin mealini tekrar ederim, diyerek sözünü kısa kesmeği tercih eylemişti!

Bir defa da meclis-i idarede zabıt kâtibine vekâlet ediyordum. Meclis başkâtibi evrakı okuyordu. Rıza Paşa seri kalemiyle evrakın arkasına uzun buyurultular yazardı.

Başkâtip bu buyurultulardan birini, «olduğundan, bulunduğundan...» diye okurken gözüme bir kelimeye ilişti, kaldı. Ben belki kelimeyi okuyabilirim diye kâğıda bir baktım; okuyamayınca gözlerimi önümdeki deftere eğdim. Başkâtip yukarıdan bir daha aldı. Gene aynı ibareyi söktüremedi. Üçüncü bir tekrarda Rıza Paşa köpürdü:

– Nasıl kâtipsiniz! Bir kelimeyi çıkaramazsınız! Getir şunu! diye bağırdı. Ben hiç başımı kaldırmıyordum. Başkâtip süklüm püklüm kâğıdı paşaya arzetti.

Paşa yukarıdan aşağıya bir süzdü; bir daha... O da okuyamadı. Bu defa hiddeti lâtifeye bozarak:

– Benim yazım da kuruduktan bir dakika sonra okunmaz ki... diye kâğıdı fırlattı!

Diğer bir hadise:

Başmabeynci Hacı Ali Paşa'nın tavsiyesiyle Mekke'ye iki cerrar [dilenci] Arap gelmişti. O sırada bunlar o kadar çoğalmıştı ki vergi gibi iane vermekten hepimiz fena halde bıkmıştık. Rıza Paşa bu mükellef kiyafetli, ipekli entarili iki Arabı koğdu; herifler alışmadıkları bu muameleden kızarak Arapça birçok bağırıp çağırıldılar. Gürültüyü işiten kalem bayları hep koridorlara çıkıyorlardı; yaverler vilâyet odasına girmişlerdi. Vali Paşa da hiddetle bir şeyler söylüyordu. Arapça lâflar arasında Araplardan birinin vali için:

– Kâfir! diye bağırdığını işittik.

Hiddetin son haddine gelen Rıza Paşa kendini tutamayarak heriflerin üstüne yürüdü. Dayak yiyeceklerini anlayınca iki Arap odadan kaçtılar. Vali paşa koridorda arkalarından merdiven başına kadar kova-

ladı. Herifler yakalanıp polis dairesine götürüldü. Bundan ötesi kendi kendisine anlaşılır!

Bu iki Arabın âkibeti cerrar [dilenci] esnafı arasında duyulmuş olacak ki bundan sonra Rıza Paşa'nın valiliği esnasında bir daha bunlardan kimsenin yüzünü görmedik. Rıza Paşa'ya dualar ettik!

Bir diğeri:

Abdülhamid'in yapar gibi görünmek istediği ıslahat tertipleri arasında Selânik vilâyetine sicil komisyonu reisi Nevrekoplu nasırzade Hamdi Bey mülkiye müfettişi tayin edilmişti. Rıza Paşa beni mülkiye müfettişi nezdine kâtip olarak vermişti. Hamdi Bey kendisini valiye saydırmak istiyordu.

Müfettiş gelmeden evvel vilâyetçe görülen fenalıkları sebebiyle Ağustos nahiyesi müdürü azledilmişti. Bu müdür mülkiye müfettişine müracaat etti; müfettiş evrakı görmek istedi; evrakı almak için beni sıra ile mektubî kalemi mümeyyizine, evrak müdürüne nihayet mektupçuya gönderdi. Her birinden valinin emri olmadan evrak verilmeyeceği cevabını getirdim. Müfettişte kaşlar çatıldı; evrakın celbi için vilâyete bir tezkere yazmamı söyledi.

Rıza Paşa'nın, Hamdi Bey'i daha ilk gününden boş nazarla görmediğini biliyorduk. Vali paşa nezdine kadar zahmet edip mesele hakkında anlaşması daha iyi olacağını müfettişe hatırlattım. Fakat o tezkerenin yazılmasında ısrar etti; tezkere yazıldı; kızılca kıyamet de koptu!

Rıza Paşa vilâyetin bütün erkânını yanına topladı; odasında en uçta boş bir sandalya kalınca mülkiye müfettişini davet etti.

Hamdi Bey vilâyet erkânı arasında rütbece en yüksek ve kıdemli idi. (O sene Selânik vilâyetinin salnamesini ben tertip etmiştim. Hamdi Bey pek ehemmiyet verdiği bu noktada sıra yanlışlığı olmamasını bana hususî surette ihtar etmişti!)

Vilâyetin diğer erkânından aşağıda boş sandalyede oturacağı hayiyetiyle mütenasip bulmayarak oda ortasına kadar ilerledi; amma kendisine kimse kıyam etmedi; yer vermedi. Vali paşa da birden bire:

– Sen benim yaptığımı bozmağa mı kalkışıyorsun! Saňa bu cüreti kim verdi? Ben vezir ibn-i vezir ibn-i vezirim! Senin kollarımı bağlar da şimdi İstanbul'a iade ederim!

Diye dehşetle bir çıkıştı. Bu hareket karşısında apışıp kalan Hamdi Bey:

– Aman, efendim! den başka söz bulamadı; ne yapacağını şaşır-
dı; ters purs döndü; çıktı. O akşam vilâyet erkânından bazılarının delâ-
letiyle vali paşadan müfettişin affı güç belâ istihsal olunabildi!

Rıza Paşa'nın hiddet ve şiddetini gösterecek böyle misaller çok-
tur. Rüşvet ve irtikâptan o kadar müçtenip ve müteneffir idi ki bazan
haksız şüphelere düştüğü, bu sebeple yerine masruf olmayan tecavüz
ve hareketlerde bulunduğu da olurdu.

Diğer taraftan da kendi ahlâkında fesad olmadığı için bazan etra-
fını alıp güvenini kazanan müfsit ve mürtekiplerin çevirdikleri para do-
laplarının farkına varamazdı. Rıza Paşa'nın mükrimliği, misafirperver-
liği de dostları, tanıdıkları arasında her zaman yadedilirdi.

12 - Times Gazetesi muhabiri Bloviç'in, İstanbul ziyaretinde gördükleri...

1883 eylülünde Yataklı Vagonlar Şirketi Londra - Paris - İstanbul
arasında ekspres trenlerinde yapılan konfor tekemmülâtını göstermek
üzere Avrupa'ca tanınmış bazı zevatı Köstence yoluyla İstanbul'a ka-
dar bir seyahata davet etmişti.

Bu davetliler arasında Taymis muhabiri M. dö Blovvitz de vardı.
Belçika Bayındırlık Bakanı Olin, Avusturya ve Macaristan bayındırlık
bakanlarının birer müsessili, Golva ve Figaro gibi büyük Fransız gaze-
teleri muhabirleri ile Paris Osmanlı sefreti başkâtibi Misak Efendi de
bu yolculuğa iştirak etmişlerdi.

Romanya Kralı Şarl tam bu yolcuların Romanya'dan geçecekleri
gün (Sinaya) da yaptırdığı köşkün resmen açılma törenini icra ede-
cekti. Yolcular kralın hususî müsaadesiyle yol kıyafetleriyle bu törende
hazır bulunmağa davet edildiler. Bloviç o gün evvelâ Kraliçe Elizabet
-meşhur Karmen Silva- tarafından kabul olundu. (40)

Kraliçe ile etrafındaki bütün kadınlar bugünün şerefine hep millî
Rumen kıyafetini giymişlerdi. Bu kıyafet kraliçeye çok yaraşmıştı.

Karmen Silva, Bloviçe kendisinin millî kıyafeti kabul etmiş olmasının Rumen kadınları arasında bunu moda haline getirdiğini, bundan yerli imalâtın çok kazandığını söyledi. Bloviçe kraliçeye kompliman yapmak için bir vesileyi kaçırmadı. Hafif bir tebessümle şu cevabı verdi:

– Bu kıyafet kendilerine bir parça daha az yaraşmış olsaydı zât-ı haşmetpenahilerinin vatanperverliği bir kat daha memduh görünecekti!

Karmen Silva da gülümsedi:

– Oo!.. Zarafetimi memleket aşkına feda edebileceğime inanmıyor musunuz?

Bloviçe – Allah saklasın, madam! Ben yalnız bu kostümün hem kraliçeye, hem kadına yaradığını söylemek istedim!

Karmen Silva – Öyleyse birinin ödevleriyle diğerrinin hakları arasında muhalefet olmayışı da bir saadet.

Tam bu anda Bloviçe kral tarafından çağırıldı. Kral mükemmel bir Fransızca ile konuşuyordu.

Şarl – Berlin kongresinde bizim mümessillerimizi çok gördünüz sanırım.

Bloviçe – Zât-ı haşmetpenahileri kongrenin kararlarından müşteki degillerdir zannederim. Romanya fakir Basarabya'yı verdi amma Dobrice ile beraber büyük limanlar kazandı.

Kral – Şüphesiz. Bu mübadele kabule şayan görülebilir. Fakat ben prensip itibarıyla bu düsturu kabul edenlerden değilim, hususiyile toprağa ve milliyete taallûk edince... Çünkü verilen yalnız toprak değil, teshir edilmiş diye düşünülürken bırakılan ruhlardır da... Bu hiç de hoş olmayan bir pazarlık... Fakat münakaşa beyhudeydi... Diğerr taraf-tan biz Köstence limanını aldık; amma bunun için de yirmi milyon sarfetmek, limanı ve köprüyü yapmak için beş sene uğraşmak, bir semere elde edebilmek için de beş sene daha beklemek lâzım. Bunun için on sene sulhe muhtacız. Görüyorsunuz ki bu hediye bizi endişelere düşürmeyen bir şey değildi.

Bloviçe – Sulhün kaç sene süreceğine ihtimal verdiğini soran bir diplomata Bismark'ın (on sene) cevabını verdiğini bilirsiniz.

Kral sarayı gezmesi için yaverlerinden birini Bloviçe terfik etti. Müzika salonunda kraliçe İtalya ve Avusturya'da tanınmış Rumen ar-

tistlerinden matmazel Karlotto Leriaye piyano başında refakat ediyordu. Matmazel Leria opera parçalarıyla millî Rumen havalarını aynı mü-kemmeliyetle taganni ediyordu.

Bloviç bu salonda iken kral da gelerek muganniyeyi alkışladı. Hazır bulunanların hepsi can ve gönülden bu alkışlara iştirak ettiler. Müzik bitince bir yaver Bloviçe kralın kendisini hususî olarak çaya davet ettiğini bildirdi. Çay içilirken kral söze başladı:

– Gördünüz ya! Böyle bir evi bu yerde yaptırmak hiç de kolay bir şey değildi. Her şeyi beygir ve katır sırtında taşımak, sağlam olmayan toprakla âdeta mücadele etmek lâzım geldi. Sebat ettik. Bugün de pek memnunuz.

Bloviç – Zât-ı haşmetaneleri pek sebatkârdırlar. Bu sayededir ki Romanya ordusu bugün bulunduğu hale gelebildi.

(Kral Şarl'ın Romanya ordusuna ilk defa manevra yaptırmak istediği zaman uğradığı yeisten ağladığı rivayet olunur.)

– Evet! Bugün pek muntazam ve şeci bir ordumuz var. Bu taraflarda bir hadise çıkarsa bizim de hesaba katılmamız icap edecektir. Finansımız iyi haldedir. Kredimiz yerindedir.

O günlerde İngiltere başvekili Gladoston Kopenhag'da Rusya Çarı ile görüştü. Kral sözü değiştirerek bu mülâkattan bahsetti:

– Siz de bu mülâkatın tesadüfî olduğuna kani bulunanlardansınız galiba?

– Meharetiyle hiç de telif edilemeyecek bir sersemliğe hamledil-medikçe Gladestonun Çar ile Danimarka'da buluşması tesadüf eseri olamayacağına kaniim.

– Oh! Mülâkatları o kadar az sürdü ki... Ciddî şeyleri görüşmeğe hakikaten vakit bulamamışlardır.

– Zât-ı haşmetanelerinin affını niyaz ederim. Pek mühim şeyler söylemek için mutlaka çok vakit lâzım değildir. Ben bir şey bilmiyorum. Ancak farzedelim ki, Gladeston Çara şöyle bir şeyler söyleyivermiş olsun:

(İngiltere bir müddetten beri Mısır'dadır. Akdeniz ve Karadeniz boğazları şimdi bizi pek işgal etmiyor. Hind yolu elimizde. Elbette Karadeniz ticaretimize de engeller çıkarılmaz.)

Bu imalı sözleri söylemek için bir dakikadan fazla zamana mı ihtiyac olur? Halbuki böyle bir an içinde söylenecek şu kısa sözlerin uzun bir muahededen ziyade hükmü olmaz mı?

Kral – Oh! Bunu söyleyecek bir İngiliz bakanı bir gün sonra çekilmek mecburiyetinde kalır.

– Affınızı istirham ederim haşmetpenah! Şimdiden Mısır'ı terk edecek gibi bir tavır takınan İngiliz kabinesi, yirmi dört saat sürmez, devrilir.

Kral (tebessüm ile) – Avrupa'da buna hiç kimse intizar etmiyor.

İşte İstanbul'a gelirken Taymis muhabiri Bloviç'in Romanya kraliçesi ve kralı ile mülâkatları böyle basit, tekellüfsüz bir tarzda olmuştu. Şimdi bu muhabirin bir de Abdülhamid ile mülâkatı nasıl vaki olabileceğini görelim:

Bloviç İstanbul'da on beş gün geçirecekti. Bunun dört günü de kurban bayramına tesadüf ediyordu. Beş ay evvel Roma'da İtalya kralı ve Papa ile görüşmüştü. İstanbul'a gelirken yol üstünde Romanya kralını da görmüştü. İstanbul'a geldikten sonra Osmanlı padişahını görmeden gitmeği hiç istemiyordu. Fakat vakit pek dardı. Arada Namık Paşa, Ahmed Vefik Paşa, Ebülhüda Efendi, Tunuslu Hayreddin Paşa gibi büyüklerden başka birçok Osmanlı ricali ile de temasta bulunmuştu. Bir devletin hal ve durumu en iyi onu idare edenlerin fikirlerinden öğrenilebildiği için o da bu idare edenler sınıfına mensup bir çok zevatın düşüncelerini istimzaç etmişti.

Namık Paşa uzun boylu, zayıf fakat kuvvetli bir bünye sahibi, iri burunlu, damarları şişkin, bakışı nafiz ve müstehzi bir zattı. Kaç defalar Şûra-yı Devlet reisi, serasker olmuş, en mütenevvi, en nazik işlerde kullanılmıştı o. Epeyce zengindi de. Bir oğlu Abdülâziz'in katli davasında nefyedilmiş olmakla beraber padişah ona hürmet ediyordu, vükelâ da kendisinden korkuyordu.

Namık Paşa Fransızcaı kolaylıkla ve doğru konuşuyordu. Abdülhamid mebusan meclisini dağıttıktan sonra âyanı *-toplannamak şartıyla-* muhafaza etmişti. Namık Paşa da bu âyan âzasındandı.

Namık Paşa – Âyan âzalığından on dört bin kuruş maaş hazine-i hassadan da on bin kuruş tahsisat alıyorum. Bağdat valisi iken çok bol maaş alırdım. Çok şükür ki biraz para artırdım da şimdi efradı pek kalabalık olan ailemi idare edebiliyorum.

Bloviç – Maaşlarınızı muntazam alabiliyor musunuz?

– Hayır! Vakit, vakit!

Taymis muhabiri – Kırım muharebesinden evvel Avrupa'ya istikraz için gitmişiniz...

Namık Paşa – Evet. O vakit hükümet beni Paris'e ve Londra'ya göndermişti. Hem bu iki hükümeti bizimle birleşmeğe ikna edecek, hem bir istikraz akdeleyecektim. Fransa hariciye nazırına Devlet-i Âliye'nin Rusya'ya mukavemet edecek halde olmadığını, Rusya'nın Boğazlara hâkim olması Fransa ve İngiltere için de tehlikeli olacağını söyledim.

İstanbul'da bize haricte bir istikraz akdi muvafık olacağı telkin edilmişti. Bu istikrazdan da bahsettim. Nâzır bunları imparatora anlatmamı söyledi ve üçüncü Napolyon'la mülâkatını hazırladı. İmparator beni dikkatle dinledi; fakat İngilteresiz bir şey yapmayacağını ve İngiltere'yi takip etmeğe hazır bulunduğunu bildirdi.

Fransa hariciye nâzırı beni Londra'ya gitmeğe ve Palmerstonu görmeğe teşvik etti; istikrazın Londra'da daha kolaylıkla akdolanabileceğini söyledi. Palmerston'un keyifsiz olduğunu ve evinde çekilmiş yaşadığı söyleniyordu. Londra'da Palmerston'u gördüm. Hasta haliyle bana yardım edemeyeceğini anlattı. İngiltere hariciye nâzırı Lord Aberdin de teklifimi duyar duymaz âdeta haykırırçasına:

– Nasıl? paramızı ve askerlerimizi devlet-i âliyenin selâmeti için tehlikeye mi koyalım? Bunu istiyorsunuz ha! Böyle bir hareket kendi memleketimizin işlerini pek garip bir tarzda idare etmek olur hakikaten!

Dedi.

Ben – Fakat siz bu işe bizimkinden ziyade İngiltere'nin selâmeti için girişeceksiniz.

Cevabını verdim. Tesiri olamadı. Partiyi kaybettiğimize emin olarak yanından ayrıldım. Mösyo dö Roçild'i gördüm. İstikrazdan bahis açtım. Roçild razı oldu. Usulü dairesinde bir mukavele kaleme al-

dırdık. Onunla yüzde beş faizli ve yüzü doksan beşe bir istikraz akdettim. İkimiz de imza ettik.

Birkaç gün sonra Lord Aberdinin Rusya'ya harp ilân etmek ve Devlet-i Âliyeye yardımda bulunmak fikrinde olmadığı anlaşıldı; efkârı umumiye kabardı; halk lordun konağı önünde toplaşarak camlarını kırdılar. O çekildi; Lord Palmerston hükûmeti ele aldı; Rusya'ya harp ilân olundu. Ertesi günü Roçild berbad bir halde bana geldi:

– Harp ilân olunmuş. Şimdi ben aramızda evvelce kararlaştırdığımız şartlar dairesinde nasıl ikrâzâtta bulunabilirim? diye yanıp yakıldı.

Ben – Anlıyorum. Çok şükredin ki siz bir Türkle iş yaptınız... Namuslu bir adamla. İşte imzanız. Benimkini de geri veriniz.

Roçild hem memnun kaldı. Hem de biraz mütehayyir! Ertesi günü halk harbin ilân edildiğini öğrendi. Ben geçerken sokaklarda alkışlandım. İngiliz kadınları pencerelerden mendiller sallıyor, Türkiye'yi alkışlıyorlardı. Paristen geçerken tekrar imparatoru ziyaret ettim. O da sözünü tuttu.

İstanbul'da Abdülmecid de hem iki devletin yardımını elde ettiğim, hem istikrazı yapmadığım için beni kucakladı. Ama sonra ilk Türk istikrazı Müsürüs ve Nafiz Paşalar tarafından yapıldı.

Namık Paşa bu iyi günleri esfle yad etmekte pek haklıydı! Otuz sene içinde siyaset ne kadar değişmişti! Şimdi artık ne Londra'da Osmanlı Devletini korumak için bir İngiliz dış bakanının konağında camları kırılırdı! Ne de Londra'nın güzel kadınları bir Osmanlı paşası geçerken mendillerini sallarlardı! Ne Roçild yüzü doksan beşe bir istikraz yapardı! Ne padişah (istikraz yapmadı) diye vükelâsından birini kucaklardı!

Şeyh Ebülhüdâ ve sözleri...

Halepli Rüfâî şeyh Sayyadîzâde Ebülhüdâ Efendi 1883'de ancak otuz altı yaşındayken Anadolu kazakserliği payesini ihraz etmiş bulunuyordu. (İhlamur) semtinde oturuyordu. Batıl itikadların telkin ettiği hürmet ile yüksele yüksele İstanbul'un en meşhur şahsiyetlerinden biri olmuştu. Kendisiyle görüşmek kolay değildi. Yıldız'a yakın konağı da imî tarassud altında bulunuyordu.

Bloviç'in iki dostu şeyh ile mülâkatını hazırlamak üzere hususî te-şebbüslerde bulundular. Bloviç fes giymeğe, ecnebî olduğunu mümkün olduğu kadar göstermeyecek tavırlar takınmağa mecbur kaldı. Bloviç'i götüren araba etraftaki gözcülerin mütecessis nazarlarından kurtularak şeyhin konak kapısında bekleyen bir adamı tarafından içeri alındı. Merdiven başında Bedirhanîlerden Bedrî Bey misafiri karşılıyarak salona it-hal ve oturmasını rica etti. On dakika sonra şeyh haremnden çıktı.

Bedri Bey'in kardeşi binbaşı Osman Bey üstünde üniformasıyla, kolunda bir Hint şalı taşıyarak şeyhi takip ediyordu. Ebülhüdânın başında beyaz Kışmır bir sarık, üstünde koyu renkli bir cübbe vardı. Şeyh bir çöl arabı gibi esmer renkli, siyah sakallı, ince burunlu idi. Derin ve hayırhahane bir bakışı vardı. Şeyh salona girince ciddiyetle ve alaturka bir selâm verdi; bir koltuğa oturdu; papuçlarını çıkardı; ayaklarını bir koyun postu üstüne koydu.

Bu esnada Bedirhanî Osman Bey pek dikkat ve hürmetle şalı şeyhin omuzlarına sardı. Bedri Bey'in diğer bir kardeşi Abdürrezzak Bey kahve getirdi. Bedirhan Paşa'nın bu üç oğlu şeyhin böyle hizmetlerine memur idiler. Abdürrezzak Bey bundan sonra mülâkatın devam ettiği müddetçe her çeyrek saatte bir muntazam kahve ve limonata getirdi. Hal, hatır sorusundan sonra muhavere başladı. (41)

Bloviç – Ne zamandan beri İstanbul'da sınız?

Ebülhüda – Beş seneden beri.

– Burada kalmanızdan memleketinizde işleriniz ve kabileniz (?) mutazarrır olmaz mı?

– Benim ilk vazifem halifeye itaattır ve isterse huzurumla ona yardım etmektir. Hakkında beslediğim derin rabıtalarla ona yakın ge-çirdiğim hayat bana tatlı geliyor.

– Abdülhamid'in devlet-i âliyeyi muztarip olduğu fenalıklardan kurtarabileceğini umuyor musunuz?

– Padişahımız memleketin fenalıklarını ıslah etmek emeliyle tah-ta çıktı; bunun için elzem olan fikir kuvvetini ve malûmatı da haizdir. Ancak dahilen onun bu emeline mâniler ihdas edilmemeli, haricen de efali hakkında tamam olmadan hüküm verilmemeli.

Taymis muhabiri – İngilizlerin Mısır’da bulunuşu, Mekke yolunun Hıristiyanlar eline geçmesi ve Kahire’nin Hıristiyanlar tarafından idare edilmesi sizde acı bir tesir uyandırmış olacak.

Ebülhüda – Ben bu işi yalnız bir Müslüman gözüyle görmüyorum. Daha yüksek ve geniş bir surette mütalâa ediyorum. Allah yalnız bizim Allah’ımız değildir. Bütün insanların Allah’ıdır. Böyle meseleler ise insaniyet bakımına göre tetkik edilmeli (!) İngilizlerin Mısır’a servet yerine fakrı, hürriyet yerine esareti, fazilet yerine fezahati ikame edeceklerine bir an için bile ihtimal vermiyorum. Mademki Allah fevkalâde bazı şartların yardımıyla İngilizlerin Mısır’da yerleşmesine müsaade etmiştir, ben umumiyetle insaniyet bakımından onların bu ülkede mevcudiyetlerinden hiç endişe duymuyorum (!) İslâmiyet bakımından da Mısır’daki Müslüman kardeşlerinin ne servetlerinin tahrip, ne imanlarının tazyik, ne hürriyetlerinin ref, ne faziletlerinin ihlâl edilme-yeceğine emin bulunuyorum.

(Büyük bir İngiliz gazetecesi karşısında ne derin bir siyaset!)

– Ârabî hakkında ne düşünüyorsunuz?

– Ârabî hakkında Müslümanlar arasında üç çeşit düşünce vardır:

Cahil ve şuursuz halk nazarında Ârabî talîhi müsaîd bir askerdir. Fakat bu talihli asker mademki şimdi bedbaht oldu ve rütbesinden, servetinden mahrum kaldı, artık yok gibidir. Küçük mülk sahipleri ve tüccar sınıfları nazarında Ârabî yerlileri Mehmed Ali ailesinin tahakkümünden kurtarmak isteyen bir şahsiyettir; bunda muvaffak olamamışsa yardım görmediği için olamamıştır; fakat Ârabî bunlar nazarında ne bir delidir, ne de bir mücrim; hakkında minnettarane bir hatıra beslenen bir mazlumdur.

Yüksek makamlarda bulunalar, zenginler, ilim adamları, nazarında Ârabî pek ağır ve affolunmaz siyasî bir hata işlemiştir; kendisi de bu hatanın kurbanı olmuştur. Mehmed Ali ailesinin tahakkümünden Mısırlıları kurtaracağını ortaya atarak Müslümanlar arasında tefrika uyandırmıştır. Bu ihtiyatsızca hareketi kendisine yardım edebilecekleri tereddüde düşürmüş, yalnız kalmasına ve feci bir âkibete uğramasına meydan vermiştir.

– Bu fikrinize göre padişahın Ârabîye yardım etmemesini de Ârabînin bu hatasına atfetmek lâzım gelecek. Bu halde neden padişah Ârabînin ihlâl ettiği âsaiyişi iade için İngilizlere iltihak etmedi?

– Padişahın reddini bu mülâhazaya atfetmek doğru olur mu, bilmem; fakat Sultan Hamid ted’ip hareketi hakkında uzak İslâm alemini tenvir etmeden evvel İngilizlerle iştirakte tereddüd etmiş olmalıdır. Allah’ın meşiyeti ise, onun bu tereddüdü daha zail olmadan, İngilizlerin yalnız padişahın yardımından ve iştirakinden müstağni kalmalarını değil, bunu reddeylemelerini bile iktiza etti. (!)

Bloviç – Sudan Mehdisi hakkında ne düşünüyorsunuz?

Ebülhüda – Şimdiye kadar kaç Mehdi çıkmışsa hiç birisi insanları ızdırıp ve felâketten kurtaramamıştır!

Bloviç ile Ebülhüda arasında dervişler ve tarikatlar ile Müslüman kadınlarına dair de bahisler geçti. Mülâkat nihayete erişince Ebülhüda Bloviçe cebinden çıkardığı bir tesbihi hatıra olarak verdi ve muhabirin elini sıktı. Eski mebusan meclisi reisi, Bursa valisi ve Sadrazam Ahmet Vefik Paşa Bloviç ile görüşürken şiddetli hasmı olduğu Said Paşa aleyhinde hayli atıp tuttu; bu sözlerini isterse gazetesine bile geçirebileceğini söyledi. Kapitülâsyonların, Mısır’da yerleştilerinden dolayı İngilizlerin pek ziyade aleyhinde bulundu.

Times muhabiri ve Said Paşa...

Fransızca’yı pek iyi bilen Vefik Paşa İngilizce, İtalyanca, İspanyolca’yı da anlardı. Bursa’da iken tesis ettiği tiyatrodan oynanan piyeslerde başrolleri yapan aktrise âşık olmuştu. Vefik Paşa’nın menkıbeleri bir «Vefikname» teşkil edecek kadar çoktur.

Bloviç Sadrazam Said Paşa ile de görüşmek istedi. Ancak Said Paşa’da şahsî düşüncelerle tesadüf etti. Sadrazam Taymis muhabiri ile görüşürse acaba padişah ne diyecekti? Said Paşa bu endişe ile mülâkâtı tehire uğrattı. Ancak padişahın muhabiri kabule meyyal olduğunu hissettiği vakit o da görüşmek üzere kafî kararını verebildi.

Devlet-i Âliye’nin Paris büyük elçisi Esad Paşa, Abdülhamid ile mülâkat arzusunu kendisinden saklamamış olan Bloviçe iki tavsiye mektubu vermişti. Biri Said Paşa’ya, diğeri Teşrifat Nâzırı Münir Bey’e.

Bloviç İstanbul'a gelince bu iki mektubu muhataplarına isal ettirmişti. Fakat İstanbul'da bir kaç gün geçirip Osmanlı ricalinden bazılarıyla görüşünce Abdülhamid ile mülâkatın kolay olamayacağını anlamıştı. Padişah şimdiye kadar kendisi gibi bir gazete muhabirini huzuruna kabul etmiş değildi. Bu işte tavassut edecek olanların çoğu bu mülâkatın vukuuna muhalif görünüyorlardı.

İnce, sevimli bir diplomat olan Paris sefaretî başkâtibi Misak Efendi İstanbul'a birlikte gelirlerken Bloviçe padişahı görmeden Osmanlı paytahtından ayrılmamasını tavsiye etmişti. Bu dikkatli ve ihtiyatlı memur bu meseleden Said Paşa ile Münir Bey'e de bahseylemişti. Fakat padişah ile mülâkatı resmî kanaldan elde etmeğe kalkışmak Bâb-ı Âli ve Yıldız siyasetini hiç bilmemek demektî. Ne Münir Bey'in, ne Said Paşa'nın sözleri gazeteye geçeceğine şüphe caiz olmayan padişahın Taymis muhabiri ile görüşmesinden tevellüd edebilecek mesuliyeti üzerlerine almak istemeyecekleri şüphesizdi.

Abdülhamid Avrupa matbuatının neşriyatına pek dikkat ederdi. Bazı Avrupa gazetelerinin İstanbul muhabirlerinin bugünlerde gönderdikleri mektuplardan pek çoğu padişah üzerinde pek fena tesirler uyardırılmış, onu kızdırmıştı. Acaba Bloviç de padişahın bu tesirini bir kat daha artırmıyacak mıydı? Zaten muhabirin pek vakti yoktu. Mülâkat teşebbüsü biraz geciktirilirse İstanbul'dan kalkıp gidecek, bu halde Bâb-ı Âli de bu mesuliyetli işten yakasını sıyırmış olacaktı. Bloviç İngiliz elçisi Lord Dufrin'in gördü. Elçi de padişah ile mülâkatların güçlüğünden, bu yolda evvelce verilmiş kararların birçok defa günden güne tehir edildiğinden bahsetti.

Artık Bloviç ümidini kesmek üzereydi. Bir defa da elçiden bu hususta bir yardımı dokunabilip dokunamayacağını sormak hatırına geldi. Elçi resmen mülâkat istemenin tesirsizliğini söyledikten sonra Münir Bey'e hususî bir mektup yazarak:

«Orient Ekspres yolcuları arasında Taymis muhabirinin de bulunduğunu ve zât-ı şahanenin bundan haberdar olmaktan hoşlanması muhtemel olduğunu» bildirmeği vadetti ve vadini yerine getirdi.

Münir Bey zaten böyle bir teşebbüse intizarda idi. İngiliz elçisinin bu hususî mektubu ona, bir mesuliyete düşmeden, padişaha Taymis muhabininin İstanbul'da bulunduğundan haber vermek imkânını hazırlıyordu. Nihayet mesele padişaha arz olunmuştu. Şimdi kararı zât-ı şahane kendisi verecekti.

Bloviç İstanbul'dan hareketinden beş gün evvel salı günü, Said Paşa'dan bir mektup aldı. Sadrazam bu mektubunda pek ziyade meşgul bulunduğundan bahisle kendisini ne günü ve saat kaçta kabul edebileceğini ayrıca bildireceğini yazmıştı. Bu, hakikatte bir red cevabından başka bir şey değildi.

Lord Duffrin'in hususî teşebbüsü üzerine mabeyinden bir ses çıkmadığını anlayan Said Paşa, Taymis muhabinini kabul etmeği ihtiyata müvafık bulmuyordu. Mabeynde Bloviç'in padişah ile mülâkatta bulunmasını arzu edenler var idise de bunlar da bu hususta müessir olmaktan çekiniyorlardı.

Şeyh Ebülhüdâ Taymis muhabininin kendisine mülâkatını ertesi sabah padişaha arzylemişti. Çarşamba günü Venedik Osmanlı başkonsolosu Waiss Bey Bloviç'i ziyarete geldi. Bu Waiss Bey pek mümtaz bir müsteşrikti. Sarayla sıkı münasebette bulunurdu; padişaha pek sadıktı; faal, zeki, Devlet-i Âliyeyi dünyaya iyi göstermeğe pek istekliydi.

Padişahla muhabinin mülâkatı meselesine de vakıf görünüyordu. Konsolosla muhabin uzun uzun görüştüler. Waiss Bey, Bloviç'ten ayrıldıktan sonra mülâkatın vaki olması lüzumunu müdafaa eden ve hususî kanali marifetiyle padişaha arzedildiğine şüphe caiz olmayan uzun bir mektup yazdı. Hünkârın hususî kâtibi Reşid Bey de mülâkatın vukuuna taraftardı.

Başmabeynci Osman Bey'in mahmisi yarı resmî Vakit gazetesinin sahibi, Abdülhamid'e ubudiyetiyle maruf Filip Efendi de Bloviç'in hünkârı görmeden İstanbul'dan gitmesine meydan vermemek lâzım geleceğini söylüyordu. Eski İngiliz konsoloslarından olup Türklerle pek sıkı münasebette bulunan ve her tarafta itibar ve hürmet gören zeki ve faal M. Garaçino da Bloviç'in emelinde muvaffak olmasına büyük bir alâka gösteriyordu.

Bunlar muhaliflerin ısrarlarını kırmağa uğraşıyorlardı. Fakat bütün bu aleyhte, lehte hareketler hep sükûnet, mahfiyet, ketumiyet içinde cereyan ediyordu. Perşembe günü Waiss Bey Dolmabahçe'de yapılacak selâmlık resminde hazır bulunması muvafık olacağını Bloviç'e bildirdi.

Waiss – Bazan olur ki hünkâr selâmlık resminde hazır bulunan ecnebilere dikkat eder ve görüşmek arzusunu izhar eyler, dedi.

Bloviç – Saat kaçta gitmeli?

Waiss – Öğlede.

Bloviç cuma sabahı saat dokuz buçukta eski Sadrazam Hayreddin Paşa ile görüşecekti. Waiss Bey gittikten az sonra Bloviç'e Sadrazam Said Paşa'nın gene cuma günü ezanî saat altıda kendisini mülâkâta davet ettiği haber verildi. Said Paşa saraydan koku almış olmalıydı.

Bloviç ezanî saat altının on bir buçuk olduğunu sorup öğrendi. Said Paşa'nın tayin ettiği vakitte mülâkâtına giderse selâmlık resmine yetişemeyeceğini hesap etti. Hayreddin Paşa ile mülâkâttan sonra muayyen saatten evvel Said Paşa'ya varmağa ve Said Paşa kendisini kabul edemezse onunla görüşmeyerek selâmlığa gitmeğe karar verdi.

Cuma sabahı Waiss Bey'le Garaçino Bloviçin oturduğu otele gelerek saat on bir buçukla on iki arasında kendisini Dolmabahçe yolunda bekleyeceklerini haber verdiler. Bloviç saat dokuz buçukta Nişantaşı'nda Hayreddin Paşa'yı görmeğe gitti. Bu mülâkât bir saat sürdü. Tunuslu paşa sözlerinin neşredilmemesini istedi.

Bloviç, Hayreddin Paşa'da gördüğü ihtirazın sebebini sordu. Hayreddin Paşa şu cevabı verdi:

– Siz bunu anlayamazsınız. Şarkta bulunuyorsunuz. Bizim mi-zaçlarımızda, ahlâkımızda serbestlik yoktur. Siz belki hayret edersiniz amma, biz serbestlikten zevk bile almayız. Fikir vücudun serbest olduğu yerde meydana dökülür. Burada ise yalnız ruhlara değil vücutlara da serbest değıllerdir. Burada vücutlara da, ruhlara da hâkim tek bir kudret ve meram vardır.

Bloviç, Said Paşa konağına muayyen vakitten bir saat evvel gitti. Said Paşa bu vakitten evvel ziyarete bir şey demedi. Misafir salona girer girmez o da iş odasından çıktı. Gürültüsüzce ilerliyerek bir sandalyeye oturdu. Kâh ellerini uğuşturuyor, kâh bir eliyle sakalını okşuyordu.

Said Paşa'nın konağı son derece sadeydi. Hele Hayreddin Paşa'nın mefruşatındaki tezyinata nisbetle... Kanaatkâr Said Paşa gösterişsiz yaşamaktan hoşlanırdı. Zeki, akıllı, çalışkandı. İrtikâp etmezdi. Zamanın göstereceği değişiklikler karşısında huzur ve refahın sırrını iktisadda arayanlardandı. Memleketi için ıslahatın, iktisadın lüzumunu pek iyi takdir ederdi. Zemin ve zamanı faaliyetine müsaid bulsaydı ve Abdülhamid'den korkmasaydı Devlet-i Âliye'nin sayılı büyük vükelâsından biri de o olacaktı. Yazık ki padişahın mutlak hâkimiyetinden uyanan endişeleri yüksek zekâsını semere verecek bir sahada işletmesine meydan bırakmıyordu.

Said Paşa hafif sesle konuşuyordu. Islahattan, maliye ahvalinde bahsedildiği sırada Taymis muhabiri Abdülhamid'in ismini de söze karıştırıverdi. Said Paşa hemen ayağa kalkarak sessizce yürüdü ve salonun kapısını kapadı. Bundan sonra biraz daha emniyetle muhavereye koyuldu. Avrupalılar'ın Devlet-i Âliye'yi tazyiklerinden, devletin gaspedilen memleketlerinden, ıslahat için vakit ve imkân bırakılması lüzumundan bahsetti.

Fakat Said Paşa'nın hususî ve hakikî düşüncelerini elinde bütün dünyaca muteber bir neşir aracı bulunduğunu bildiği muhabire samimiyetle açmadığı belli oluyordu. Bloviç, Said Paşa'nın konağından çıktığı vakit saat on ikiye çeyrek kalmıştı.

Graçino ve Waiss Bey ile buluşarak hep birlikte selâmlığın yapılaacağı Beşiktaş camiine gittiler. Beşiktaş camiinin meydanı bir ecnebinin asker arasından kendisini padişaha göstermesine hiç de müsaid bir yer değildir.

Bloviç de burada Abdülhamid'in gözüne görünmekten meymus olmuştu. Ancak az sonra iri yapılı birisi soluk soluğa üç arkadaşın bulunduğu tarafa doğru ileriledi; bir zabitin kulağına bir şeyler fısıldayarak kendisini takip etmeleri için Bloviç ile yanındakilere işaret etti.

Garaçino, Bloviçe:

– Filip Efendi'dir. Bizi iyi bir noktaya yerleştirmek için hususî bir irade getirmiş olmalı.

Dedi. Filip Efendi bunları pencereleri cami meydanına bakan pek temiz bir odaya götürdü. İçeride bulunan üniformalı zabitler Bloviçe

hürmetle sedirde yer gösterdiler. Kahve, sigara, ikram edildi. Dışarıda bir gürültü duyuldu. Padişah geliyordu. Filip Efendi Garaçınoya bir şeyler söyledi. Garaçino, Bloviçi sedir üstüne bindirerek pencerenin beyaz mermeri üzerine oturttu.

Bloviçin oturduğu yerde etrafında kimse kalmadı. Muhabir başı pencereden uzanmış, bacakları sedire sarkmış, rahatsız bir durumda kalmıştı. Anlaşıyordu ki Abdülhamid görsün diye kendisine (poz) ve-rilmek istenilmişti.

Filvaki Abdülhamid araba ile geçerken Bloviçi gördü. Muhabir de hürmetle baş eğdi. Az sonra bir yaver Filip Efendi ile görüştü; Bloviç'in Yıldız'a çıkması iradesini tebliğ etti. Bir iki dakika sonra da padişahın hususî tabibi Mavroyeni Paşa odaya girdi. O da Bloviç ile biraz konuştu.

– Padişah ile görüşmediğinize teessüf ederim. Görüşseydiniz ona karşı çıkarılan abes iftiraları kendiniz takdir eyerdiniz. Vücudunun sıhhatte, dimağının selâmette bulunduğunu kendi gözlerinizle görmüş olurdunuz. Hasta ve sıracalı olduğunu, nüzüle uğradığını söylüyorlar. Bu bir denaettir. Ben onun hasta olduğunu hiç görmedim. O beni yanında ziyet eşyası gibi tutuyor!

Mavroyeni Paşa ile Bloviç konuşurlarken Filip Efendi salondan çıkmıştı. Tekrar içeriye girince:

– İrade katîdir. Yıldız'a gideceğiz. Bir mabeynci orada ne yapacağımızı söyleyecektir.

Biraz sonra dördüncü bir irade Bloviç'in Yıldız'da (yaveri ekremler) dairesine gitmesini bildirdi.

Bloviç, Garaçino'ya:

– Bu birbirini takip eden emirleri kim veriyor? diye sordu. Garaçino:

– Padişah nöbetçi mabeynciye irade eder, o da bir vasıta ile tebliğ eyler, cevabını verdi.

– Demek ki padişah namazda değildir.

– Hayır. Bu zan Avrupalıların binlerce hatalarından biridir. Müslümanlar namaz kılmak için mutlaka camiye muhtaç değillerdir. Allah

her yerde hazır, nazırdır. Cami ibadet için bir toplantı yeri ise de burada padişahın adamlarına şerbetler ikram ettiği bile olur. Haftada bir selâmlık resminde padişah kendisinin sıhhat ve afiyette olduğunu halka gösterir. (Tam bu sırada hademe tepsiler üstünde şerbet götürüyordu.)

13 - Bloviç Abdülhamid huzurunda...

Abdülhamid bir (Viktorya) arabasına binerek sarayına gittikten sonra Bloviç ve arkadaşları da araba ile Yıldız'a çıktılar. Filip Efendi kapıdaki nöbetçiye, içeriye girmek için irade bulunduğunu söyledi. Misafirler yaver dairesine alındı. Kendilerine kahveler, sigaralar ikram olundu.

On dakika sonra bir mabeynci geldi. Kendisini takip etmesini Bloviçe söyledi. Birkaç salondan geçildi. İnce hasırlarla döşenmiş bir salon-da mabeynci Bloviçe durmasını bildirdi. Bu ana kadar hiç kimse Bloviçe huzura çıkacağını söylememişti. O da burada bir yaverin kendisine zât-ı şahaneyi ne vakit görebileceğini tebliğ edeceğini zannediyordu.

Mabeynci biraz ilerliyerek açık bir kapı önünde durdu. Oradan Bloviçe yaklaşmasını işaret etti. Bloviç de birkaç adım atınca ayakta durmuş Abdülhamid'in karşısında bulundu. Padişahın bu birdenbire görünüşü Bloviç'te biraz heyecan uyandırdı.

Abdülhamid Osmanlı ordusu mareşalı üniformasını giymişti. başında kırmızı fes, bacağına kırmızı çifte şeritli mavi renkli pantolon, ayağında mahmuzlu çizme vardı. Setresinde bir madalya bulunuyordu. Kırmızı astarlı kaputunda altın düğmeler görünüyordu. Kabzesi sırma ile müzeyyen kını işlemeli uzunca kılıcı hafifçe yere sürünüyordu.

Bu sırada kırk bir yaşında olan fakat daha fazla gösteren Abdülhamid orta boylu, zayıf, esmer tenliydi; siyah, kısa ve gür sakalı itina ile taranmıştı. Burnu büyük, uzun, kemikli, yukarı tarafı biraz çarpıktı. Oldukça büyük kara gözlerinin bakışı tatsız ve düşünceli, fakat metin ve nafizdi. Çukurları içine çekilmiş olan bu gözler yüzünün bir tarafı ziyaya maruz olup diğer tarafı gölgede kalınca bir kat daha derinde gö-

züküyordu. Alını geniş, düz, hafifçe kırışmıştı. Ağzı insana hüznü veren bir kudret ifade ediyordu. Üst çenesinde bir dişi eksikti. Fesiyle sakalı arasında şakaklarında görünen siyah saçlar pek kısa kesilmişti. Sesi kalın, sözleri vâzıhtı; cümleleri uzuyor ise de tereddüdsüz bitiyordu.

Abdülhamid Bloviç'e doğru ilerleyerek beyaz deriden eldivenli elini uzattı. Bir koltuğa oturmasını söyledi. Kendisi de büyük mavi çiçekli kırmızı damasko ile kaplanmış sedirde arkasını hafifçe bir yastığa dayadı; kapıda duran mabeynciye işaret etti.

Bu mabeynci Ragıp Bey'di. Ragıp Bey de Bloviç'in yanında diğer bir koltuğa oturdu. Bloviç tercümanlığın Münir Bey tarafından yapılacağını sanıyordu. Bu ödevi Ragıp Bey ifa edecekti. Abdülhamid Taymis muhabiri ile edeceği mülâkâta hazırlanmıştı. Muhavereye başlanabileceğini işaret edince Bloviç eğildi:

– Huzur-u şahanelerine kabul edilmeden Türkiye'den çıkmadığım için pek mesudum. Çünkü bütün gördüklerime, işittiklerime göre bu memleketin en büyük ümidi ve çektiği ıztırapların mümkün olabilecek devası zât-ı şahanelerindedir. Zât-ı haşmetpenahilerini bu kanaatle selâmlarken hakikate temas ettiğime inanmış bulunuyorum.

Abdülhamid – (Taymis muhabirine) Sizi gördüğüme pek memnunum. Avrupa'da yakından tetkik etmek zahmeti ihtiyar edilmeden muntazaman iftiralara uğratılan bu memleket hakkında bizzat müşahede üzerine hüküm vermek istediğiniz için size teşekkür ederim. Devlet-i Âliye'nin tedavi kabul etmez olduğunu ulu, orta söyleyenler ya düşüncesizce ya bir kasıt ili iftirada bulunuyorlar. Şüphe yok, memleketin maliyesi, adliyesi, idaresi ıslahata muhtaçtır. Ben hazine-i hassamın teşkilâtını ıslah ettirdim. Hükümetimiz de çoktan beri yeni istikraz yapmadı. Düyunu umumiye faizleri için de anlaştık. Gayri muntazam borçlar söylendiği kadar çok değildir. Fakat bunların gittikçe büyüyen bir engel haline gelmesi için bir hal çaresi de bulunmalıdır.

Beni hürriyete muhalif göstermekle hata ediyorlar. Ben memleketin asrın seviyesinde bulunması lüzumunu idrak etmez değilim. Fakat nasıl kullanılacağı bilinmeyen bir hürriyetin ifratı yokluğu derecesinde tehlikelidir. Böyle bir memleket eline kullanmasını bilmediği bir

silâh verilen bir adama benzer. Bu adam babasını, anasını, kardeşlerini, nihayet kendisini öldürür. Onu hürriyeti kullanmağa alıştırmalı. Ben de bunu deniyorum. (!)

Mektepler açtım. Bunlar gittikçe çoğalıyor da. Hürriyeti kullanmağa halkı en iyi hazırlayan ilim ve marifetin inkişafıdır. İyi neticeler veren bir mülkiye mektebi de açtım. Buradan idareye memurlar yetişiyor. İşte Ragıp Bey de bu mektepten mezundur.

Görüyorsunuz ya, hürriyet havasını teneffüs etmeğe ve hürriyeti kullanmağa müstaid adamlar yetişirmek fikri beni ürkütmüyor. (!)

Bizde fenalıkların hiç birisi yoktur ki tedavisine imkân bulunmasın. Tamamen şifa bulmamıza medar olacak kuvvet ve meziyetlerimiz de var. Dostlarımız çok değildir. Aksine! Bu memleket pek lâtif olmalı ki bu kadar çok hased ve hırs uyandırıyor. Düşmanlarımız bütün siyasetlerini bizim itibarımızı kırarak kendilerine kolayca yakalanacak bir av haline gelmemiz yolunda tedvir ediyorlar.

Abdülhamid bir an durdu. Sonra:

– Siz Berlin kongresinde buldunuz, değil mi? diye sordu.

Bloviç – Evet, Haşmetpenah! Müsaade buyurulursa söyleyeceğim ki Devlet-i Âliye bu meselede en büyük hatalarından birini yapmıştır. Kongrede kendisini en önemli, en haysiyetli, en ziyade hürmet telkin edebilecek zevat ile temsil ettirecek yerde Berlin'e fedakâr ve hüsnü niyet sahibi fakat otoritesiz şahsiyetleri murahhas gönderdi. Bunlar Bismark'ın önünde titriyor, onun bir bakışı ile sükûte varıyorlardı. Bu hatanın ne sebeple yapıldığını bilmiyorum. Ancak Berlin'de bu hal hepimizin gözüne çarptı. Herkes düşünüyordu ki, Osmanlı murahhaslar heyetinin bu suretle teşkili olsa olsa Berlin muahedesi sonuçlarının mesuliyetini Müslümanlara affettirmemek emeline müptenidir.

Abdülhamid – Evet, hakkınız var. Pek doğru olarak bir hata dediğiniz harekete sonra ben de pek ziyade teessüf ettim; hâlâ da ediyorum. Ben bunu hiç bir suretle hak ve salâhiyetleri olmadığı halde Yunanlılar'ın kongre huzuruna kabul edildiği, bu muameleye karşı bizim murahhaslarımızın protesto ederek müzakere salonunda çıkmadıkları zaman anladım. Milletler mağlup oldukları sırada gururlarının pazarlık metai sayılmasına müsaide bulunmamak onlar için bir vazifedir.

Fakat biz pek müellim dakikalar geçiriyorduk. Düşman kapımızda idi. Siyasiler arasında dostlarımızın çok olmadığını bildiğimiz Avrupa'nın adil ve nısfetine itimad edemiyorduk. Kongrenin isteklerine karşı durmak, vukuunu evvelden tahmin ettiğimiz gasıpları tasdik edecek bir muahedeye imza koymak için Berlin'e gitmekten çokları içtinap ediyordu. Bana Berlin'de hâlâ yüreğimi kanaatan fedakârlıklar tahmil edildi. Acaba Bulgaristan ve Tesalya şimdi bizden ayrılmadan evvelki zamana nisbetle daha iyi halde mi? Fakat ne olursa olsun, bu sebepler bizim hatamızı izah etse de mazur gösteremez.

Bloviç – Zât-ı şahaneleri Avrupa'nın adil ve nısfetine itimad edemediklerini söylediler. Ancak ne İngiltere, ne Fransa devlet-i âliyelerinin müdafaasını elden bırakmış değillerdi. Bu iki devlet bu yolda bir tevbihe lâyük olmazlar.

Abdülhamid – Ben onları hiç bir vakit düşmanlarımız arasında saymadım. Biz daima onların dostluklarına rağmen hâlâ dostluklarını elde etmek lüzumunu da takdir etmiyor değiliz. Yazık, ki bu son zamanlarda aramızda bulutlar peyda oldu. Fakat bu bulutların, hassaten en büyüğünün, dostane bir anlaşma ile zail olacağını umuyorum.

Bloviç – Zât-ı şahaneleri Tunus ile Mısır'a telmihte bulunuyorlar.

Abdülhamid – Evet, mahzuziyetle gördüm ki son günlerde İngiliz hükûmeti Mısır'a tahliyeye meyyal bir vaziyet almıştır. İngiltere'nin yakında buna karar verebileceğini zannediyor musunuz?

Bloviç – İngiltere'ce kısmî bir tahliye düşünüldüğünü sanıyorum. İngiltere'nin ne bir ilhak, ne de sonu muayyen olmayan bir işgal niyetinde olmadığına herkes mutmaindir. (!) Ancak bu memleketin siyasî durumu hesaba katılmalıdır. İngiltere'de başka taraflarca takdiri güç bir kuvvet vardır: (efkâr-ı umumiye).

İngiltere kendisini tek başına Mısır'a gitmeğe mecbur gördüğü zaman bu masraflı ve tehlikeli sefere razı olması için bu kuvveti fazlaca tahrik ve teşvik etmek lâzım gelmişti. İngiliz kabinesine şimdi İngiliz kamuoyuna Mısır'ın tahliye lüzumuna meyil ettirmek, ona bu hali bir zaruret olarak anlatıp kabul ettirmek üzere vakit bırakmak lâzımdır. Bugün İngiltere ile Fransa'nın, Mısır ve Tunus hariç, Devlet-i Âliye hakkında hiç bir muzmer fikirleri olamaz. Eğer bütün muztarip millet-

ler gibi Devlet-i Âliye de iyi günlere nisbetle şimdi onlara karşı fazla emniyetsiz davranmasaydı bu iki devletin dostluğuna itimad edebileceğini de Rus Çarı çabuk anlayacaktı.

Abdülhamid – Onlar benim haklarıma taarruzdan çekinmediler. Bu benim için büyük bir elem ve keder oldu. Zira dostluklarına pek ehemmiyet veririm. Zannediyorum ki ne biri, ne öbürü için benim dostluğumda istihfaf edilecek bir şey değildir. Aramızda bir milletin siyasetinin ciddî kıymet vermesi icap edecek birçok temas noktaları vardır.

Bir de milletler arasında dostluk yalnız siyasî muamelelerle tezahür etmez; bir memleket hakkında âdilâne ve munsifane hükümler verilmekle de görünür. Benim memleketim hakkında ise pek hiffetle hükümler veriliyor; iftiralar ediliyor. Ben isterdim ki yalnız aleyhimizde hicviyeler neşrinden zevk alanlara itibar edilmesin.

Sizin sözleriniz dinleniyor. Söyleyiniz ve gösteriniz ki memleketimiz bitarafane tetkik edilecek olursa hakkımızda müsaid fikirler peyda edilebilir.

Abdühamid – Burada bir çoklarıyla görüştüğünüzü bana söylediler. Tetkik itiyadınızdır. Bu temaslarınızdan ne kanaat hasıl ettiğinizi bana söyler misiniz?

Taymis muhabiri Bloviç – Zât-ı şahaneleri fikrimi serbestçe söylememe müsaade buyurlarsa -zaten bugün söyleyeceğim yarın aksini yazmak lâzım geleceği için başka türlü yapamam- derim ki: Bu memleketin muztarip olduğu fenalıklar devasız değildir; hattâ bunların devasını bulmak güç de değildir.

Evvelâ: Burada her şey zât-ı şahanelerinin meram ve iradesine tabi bulunuyor. İlk evvel zât-ı şahaneleri mutlaka hâkimiyetlerinin bir kısmından ferâgat buyursunlar. Kendi kusurlarını zât-ı şahanelerinin mutlak iradeleri arkasında saklamak itiyadında bulunanların bu feragatinizi tasvip etmemeleri pek melhuzdur.

İkinci olarak da bu mukavemeti kırmalısınız. Böylece mukarrer islahatı tatbik için muktazi kudret ve kabiliyeti haiz bir irade tesisine muvaffak olmanız Devlet-i Âliyenin tealisi yolunda pek büyük bir adım olacaktır. Mademki bütün hâkimiyeti elinizde tutuyorsunuz; hürriyetler de avucunuzun içindedir. Memleket bunları ancak tedricen kabul, hazım, is-

timal edebileceğine göre zât-ı şahaneleri de elinizi yavaş yavaş açınız. Bu suretle Devlet-i Âliye pek çabuk kendini bulur ve yükselir.

Abdülhamid – Dediklerinizi tamamıyla anlıyorum. Bu memleketin terakki edemeyeceğini, yükselmeyeceğini zannedenler arasında bulunmadığınızı görerek pek memnun kaldım. Benim için söylediklerinize gelince: Fikrinize iştirak ederim. Ben elimi tedricen açmağa karar vermiştim. Güç olan tam ölçüyü bulmaktadır. Ben memleketi istiklâl ile oynayacağı role hazırlamağa uğraşıyorum. Şimdiye kadar birçok şeyleri tadil ve ıslah ettim. Bunlar hariçte bilinmiyorsa da dahilde tesirleri görülmüyor.

Abdülhamid bu sözlerden sonra gene evvelki bahse rücu etti:

– İngilizlerin yakında Mısır'ı tahliyeye razı olacaklarını zannediyor musunuz?

Bloviç – İngilterenin Mısır'da bulunuşu istiyerek değildir. Osmanlı Devletine ait araziye el koymak isteyenlerin hepsinde görülen gizli korku saikasıyla İngiliz hükûmeti zât-ı şahanelerine birlikte hareket etmeği teklif ettiği vakit tamamıyla samimi idi. İngiltere ile beraber Mısır'a gitmeği reddetmek, onu hareketinde yalnız bırakmak yani Mısır'da kalmağa sevk eylemek Devlet-i Âliye için büyük ve dehşetli bir hata oldu. Tarih gerek İngiltere'nin bu teklifini, gerek Devlet-i Âliyenin bu reddini aynı hayretle müşahede ve kaydedecektir. Devlet-i Âliye için biricik teselli *-eğer buna bir teselli denilebilirse-* Fransa'nın da Mısır siyasetinde kendisi kadar fena mülhem olmasıdır.

Bu sözleriyle Bloviç, Abdülhamid'e doğrudan doğruya bir tariz ve hücumda bulunmuştu; padişahın cevabını sabırsızlıkla bekledi. Hünkâr acaba kızacak mıydı? Yoksa kendisini mazur göstermek için evvelden beri ortaya sürülmüş ince olduğu kadar boş sebepleri mi sayıp dökcekti. Ne o, ne bu! Hareketine iyi sebepler gösteremeyeceğine emin olan zekî Abdülhamid fena ve çürük sebepler irad etmekte cevap vermemeği ve muhavere zeminini hemen değiştirmeye muvafık buldu.

– Ne vakit gidiyorsunuz?

Bloviç – Yarın, haşmetpenah!

Abdülhamid – Ya! Böyle çabuk gideceğinize teessüf ettim. Bana gerek geçmişe, gerek halihazıra dair bir şey yazacak olursanız mutlaka

cevap vereceğimi biliniz. Eğer hükûmet hikmeti cevap vermeme mâni olursa cevap veremeyeceğimi gene size bildireceğim. Bir de şunu hatırd tutunuz ki, bir daha İstanbul'a gelecek olursanız muvasalatınız günü buraya gelmelisiniz. Benim emrim üzerine beni görmeğe geldiğinizi söylersiniz. Sizi kabul etmeği vadediyorum.

Mademki hakikî bir gazeteci vazifesinin ciddiyetini anlayan, hakikati öğrenmek ve söylemek isteyen bir zatın karşısında bulunuyorum; sizden şuna emin olmanızı isterim ki ben mevcut hürriyetleri kaldırmak değil, yenilerini vermek niyetindeyim; imparatorluğumun malî sıkıntılarını artırmak değil, onlara çare bulmak arzusundayım; adaleti bozmağı değil, onu kuvvetlendirmeği düşünüyorum. Zâfının sebeplerini üstünde taşıyan bu milletin büyük kuvvet unsurlarını da hâmil olduğunu tahattur ediniz. Ben bu zâafî tedavi etmek, bu unsurları kullanmak emelindeyim.

Abdülhamid ayağa kalktı. Mülâkat hitama ermişti. Abdülhamid'de son sözleri söylerken heyecan hiss olunuyordu. Fakat bu çok sürmedi. Acaba bu kısa heyecan da ciddî miydi? Bundan sonraki hareketleri bu sözlerine hiç uymayacak olan hünkâr birkaç adım attı; Avrupalı gazetecinin elini tuttu. Birkaç söz daha söyledi.

Bloviç padişahı selâmlayarak kapıya doğruldu. Tam eşiği geçeceği sırada mabeynci Râgıp Bey:

– Zât-ı şahane ziyaretinden pek memnun kaldılar. Bunu daima hatırlayacaktır. Konuştuklarınızın hatırası olmak üzere şunu kabulünüzü rica ediyorlar, diyerek içinde ikinci Mecidî nişanı bulunan bir kutyu Bloviçe uzattı.

Bloviç iki dostunu, bıraktığı salonda buldu. İkisi de mülâkatın bu kadar uzamasından hayrette idiler. Bloviç kısa sözlerle arkadaşlarını meraktan kurtardı.

Üçü aralarında başmabeynci Osman Bey'e bir teşekkür ziyareti yapmağı tensip ettiler. Osman Bey kendilerine büyük bir hüsnü kabul gösterdi. Kahve ikramından sonra maiyetindeki memurlardan birini çağırıldı:

– Zât-ı şahanenin iradeleri yerini bulsun! diyerek nişanın nasıl takılacağını göstermesini bu memura emretti. Üstündeki seyyah kıyafetine bakılmayarak nişan Bloviç'in göğsünün sağ tarafına boynuna takıldı.

Bundan sonra muhabir ve arkadaşları saraydan çıktılar. Çıkarken Mecidî nişanını Bloviç'in göğsünde görmeği hiç garip bulmayan nöbetçiler selâma duruyorlardı! Saray kapısında Taymis muhabirinin seyyah kıyafeti üstünde Mecidî nişanı! Bir karikatüriste iyi bir sermaye olamaz mıydı bu?

Reşid Paşa'nın metresi...

Paris 1802'de Mehmed Said Galip Efendi'den sonra epey vakit Türk elçisi görmemişti. 1834'de İkinci Sultan Mahmud tarafından Fransa'ya elçi tayin olunan meşhur Reşid Paşa bu ilk Paris sefaretinde iki sene geçirmişti. Reşid Paşa'nın Paris'de görünüşü derhal tesir uyardırılmıştı. Yeni diplomatın serbestliği, sürati intikali, cevaplarının inceliği, tavır ve halindeki sadeliği Parisliler arasında o zaman carî fikirlere göre bir Türk memurundan hiç beklenilmeyen meziyetlerdi.

Türk elçisi her tarafta sitayişlere uğruyordu. İki kış mevsiminin kahramanı o olmuştu. Her içtimada hazır bulunuyordu. Verdiği ziyafetlerin, suvarelerin her yerde bahsi geçiyordu. Reşid Paşa saraya, nezaretlere, diplomatların suvarelerine müdavemet ederken daha hususî ve teklifsizce içtimalardan da istiğna göstermiyordu; tiyatro fuayelerini ihmal etmiyordu. Buralarda edipler, gazetecilerle, şöhret kazanmış münekkitlerle münasebet peyda ediyordu. Reşid Paşa bir gün münekkitlerden her sözü, her fikri birer kıvılcım gibi parlayan Jul Janenden kendisine Fransızca'yı iyi öğretecek bir Maitre istemişti. Janen:

– Daha iyisi... Bir Maitresse bulunuz! diye küçük bir kelime oyunu yaparak Reşid Paşa'ya Fransızcanın biraz masraflı da olsa en kolay, en iyi ve çabuk nasıl öğrenilebileceğini anlamış, onu operadan matmazel N...ye göndermişti!

Reşid Paşa "Avrupa terbiyesini" bu meclislerde, bu hususî sohbetlerde kazanmıştı! Paris'e bu çığırda Reşid Paşa'dan çok evvel yirmi sekiz Çelebi oğlu Mehmed Said Paşa, Moralı Seyid Ali Efendi gibi yürümüş olanlar olduğu gibi ondan sonra da muakkipler gelmemiş değildir.

Reşid Paşa'nın oğlu Cemil Paşa da Paris'de iki defa sefaretle bulunmuştur. Cemil Paşa yazısı güzel bir kâtip ararken Paris'teki talebe arasında İbrahim Münir Bey'i seçmişti.

1867'de Abdülâziz'in Paris seyahatinde şehzade Abdülhamid Efendi'nin maiyetine verilmiş olan Münir Bey Paris'i iyi tanıyanlardandı. Pariste geçirdiği senelerde pratik içtimaiyat mektebinde de kendi haline ve mevkiine göre iyi tahsil görüyordu! Türk talebe arasında Paris'in köşesine, bucağına onun kadar girmen hemen yoktu!

Fransız lisanını iyi öğrenmişti. Tavrı ve nezaketi, söz bilgisi pek yerindeydi. Abdülhamid tahta geçince kendisini hatırlamıştı. Teşrifat ve tercümanlık mesleği Münir Bey için biçilmiş kaftandı. Teşrifatı umumiye nâzırı ve divanı hümayun tercümanı Münir Paşa, Abdülhamid'in, Sadrazam Said Paşa gibi çok okumuşlarla arası iyi gitmediğini görüyordu.

Mesleği zaten derin ilmî bilgilere muhtaç değildi. O da vazifesine müteallik işlerden başka fikrî meşgalelere dalmadı. Siyasî mülâkatlarda padişaha tercümanlık etmekle beraber siyasete karışmadı. Fırsat buldukça iyilik etti. İstanbul'da en iyi alaturka yemek şehremini Mazhar Paşa'nın konağında yenirse en iyi alafranga yemek de tercüman Münir Paşa'nın sofrasında çıkardı.

Gençken de, yaşlandıktan sonra da İbrahim Münir Paşa'nın kadınlar nezdinde tam bir sosyete adamına lâıyk muvaffakiyetlerinden çok bahsolunurdu. Münir Paşa dilini tutmasını bildi; elini de Yıldız sarayının çamuruna batırmadı. Saray adamları arasında daima bir efendi, bir "centilmen" kaldı.

Işık Lisesi binası...

Nişantaşında şimdi Işık Lisesi «eski Feyziye Lisesi» olan konak saray müzika kumandanı Necip Paşa'ya aitti; Necip Paşa'nın vefatında hazine-i hassaca varislerinden satın alınarak Müşir Derviş Paşa'ya, sonra ona Beşiktaş'ta başka bir konak verilerek burası Sadrazam Cevad Paşa'ya ihsan olmuştu. Cevad Paşa sadareti esnasında bu konağı pek çok masraf etmişti. (Rivayet otuz bin altına kadar çıkar.)

Azil ve menkûbiyetinden sonra Cevad Paşa hastalanıp İstanbul'a gelince defteri hakanî nazırı Rıza Paşa kendisine konağın "tevsii intikal" muamelesini yaptırması için haber gönderir. Cevad Paşa du şu cevabı verir:

– Aldığım maaşlardan artan parayı konağın imarına sarfettim. Zarar yok! Vefatımda mahlûl olsun; geldiği yere gitsin. Göz kalmasın!

Cevad Paşa'nın dediği oldu; konak kendisinin vefatında mahlûle kaldı; sonra "bilâbedel" Sadrazam Ferit Paşa'ya verildi; daha sonra sultanlardan birine geçti; içinde oturmak Harbiye Nâzırı ve Damad Enver Paşa'ya da nasip oldu.

Meşrutiyetten sonra evkaf nezaretiyle sultan arasında bu bina için çıkan bir dava bir türlü hallolünamıyordu. Nihayet iki taraf uyuşarak mütareke esnasında binayı "Feyziye" cemiyetine sattılar.

14 - Agop Efendi'nin maliye nazırlığı ve Cuma namazı kılmayan Şeyhülislâm...

Abdülhamid, Osmanlı Bankası müdürü M. Forstere karşı teveccüh gösterirdi. Bir defa Forster'den hazine-i hassanın iyi idaresi için bir memur istemiş, o da Osmanlı bankası şube müdürlerinden Agop Kazaz Efendi'yi göstermişti. Bankaca malûmatından ziyade kurnazlığıyla maruf olan ve müdürlerce sevilmeyen Agop Efendi birkaç ay içinde hazine-i hassa nazırlığına irtika etti.

Hünkârın emel ve fikirlerini anlıyarak hazine-i hassayı bir Avrupa bankası usulünde ıslah ve tensik ile iyi idareye muvaffak oldu. Kendi işini de yoluna koymağı ihmal etmiyerek padişahın ihсанlar, imtiyazlar aldı; vezir ve maliye nazırı oldu. (H. 1302)

Osmanlı Bankasıyla hükûmet arasında ihtilâflar çıkmıştı. Agop Paşa birçok esrarına vakıf olduğu bankayı haksız görüyordu; fakat bu kadar parlak bir mevkiye yükselmesine sebep olan banka idaresini de gücendirmek istemiyordu.

Durumu anlatmak maksadıyla bir defa bizzat bankaya gitti. Banka müdürlerinden Fransız bay Duveau maliye nâzırını kabul etmedi. O da fena halde kızdı. Sadrazam Kâmil Paşa ile Osmanlı Bankası aleyhine anlaşdı. İki sene kadar bir müddet maliye işlerinde Kredi Lyone Bankası Osmanlı Bankasına tercih edildi.

O zaman Anadolu hattı için Alman Bay Kaulla ile müzakereler cereyan ediyordu. Çok geçmeden bu müzakerelere sonuç verildi. Hü-kûmetçe “Kaulla mukavelenamesi” imza edildi. Agop Paşa iki defa daha maliye nâzırı oldu. Fakat Kâmil Paşa ile araları her vakit böyle iyi gitmedi. Hele üçüncü ve sonuncu maliye nazırlığında (H. 1305-1308) arada ziddiyet ve münaferet pek arttı. Kâmil Paşa Agop Paşa’nın tuttu-ğu “hotserane” mesleğin devleti büyük bir buhrana sevk etmekte oldu-ğundan şikâyetler ederek şiddetle aleyhinde bulundu.

Abdülhamid, sadrazamla müttefikane hareket etmesi hakkında birkaç defa Agop Paşa’ya iradeler tebliğ etti. Fakat hazinenin varidat ve masarifi arasında tevazün husulü için ittihaza lüzum görülen tedbir-lerde sadrazamla maliye nazırı arasında bir türlü fikren ittihad hasıl ola-madı. Bu ihtilaf yüzünden bir senden beri iki milyon lira raddesinde masrafa karşılık bulunamıyordu.

Bu sırada fevkalâde masarife karşılık olmak üzere Baron Hirşten alınmış bir miktar para elde bulunuyordu. Maaşları ve sair müstacel masrafları bu paradan ödemek zarurî olmuştu. Senenin on ayı geçmiş-ken ancak dört umumî maaş verilebilmişti. Sene nihayetine kadar bir aylık daha verilmesine imkân görüleliyordu.

Terhis olunan askerlerin memleketlerine iadesi için elde para yoktu orduların altı aylık tayinat tahsisatı açıkta idi; Rusya’ya senevî verilmek icap eden dört yüz elli bin lira harp tazminatından daha yarısı ödenmemişti. Rusya varidatı bu tazminata karşılık gösterilen vilâyet-leri kendi nezareti altına almak istiyordu.

Agop Paşa devletin her dairesine ait tahsisatın yüzde on derece-sinde tenzilini istiyordu; bununla maaşlara dokunmadan, askerinin mev-cudu tenkis edilmeden bütçede tevazün hasıl olabileceğini hünkâra arz-eylemiştir. Kâmil Paşa bu fikri hiç beğenmedi. Padişaha hal ve vaziyet-i izah için yazdığı arizaya şu şiddetli sözleri ilâve etti:

«Devlet-i Âliyenin varidat ve masarifatı cümlelerin malûmu iken Agop Paşa’nın böyle tatbiki kabil olamayacak maruzatta bulunması cehlindense ehliyetsizliğine, bilerek ve kasdence ihanetine delâlet ede-cek hallerdendir. Agop Paşa’nın reyine tabi olarak hali hazırdaki masa-

rifin devamını tecviz etmek devletin son nefesini beklemek demektir. Devletin hayatını idame tedbirlerine vakit fevt etmeden teşebbüs etmek, bir takım vukuata meydan verilmeden idareyi temin kabil olacak derecede müvazeneyi bulmağa itina edilmek için maliye nezaretinin ehliyetli bir ele tevdiî lâzımdır.»

Bu ehliyetli zâtın kim olabileceğinin tayini hakkında irade çıktı. Kâmil Paşa maliyece malûmat ve hizmet cihetiyle kifayetlerini bildiklerinden hatırladıklarının isimlerini havi bir pusula takdim etti. Bunun üzerine Agop Paşa azlolunarak (H. 1308) Nazif Paşa maliye nezaretine getirildi. Bundan sonra meşrutiyetin ilânına kadar maliye nezaretinde on defa tebeddül oldu. Masraf kısaltılacak yerde açıldıkça açıldı. İş o raddeye vardı ki maliyede muvazene temin etmek bir mucize hükmüne geçebilirdi! Bu mucizeyi gösterecek kimse de çıkmadı!

Akif Paşa'nın horozu...

Hacı Akif Paşa defterdarlıklarda, maliye müsteşarlığında, saltanat hanedanının masarif nazırlığında, techizatı askeriye nazırlığında, maliye ıslahat komisyonu, Şûra-yı Devlet maliye dairesi riyasetlerinde bulunarak maliye işlerinde vukufuyla marufiyet kazanmıştı. Abdülhamid kendisini konsolidler hakkında müzakerede bulunmak üzere Paris'e göndermişti.

Paşa midesinde muztarıptı. Oğlu "taze yumurta yesin" diye babasına İstanbul'dan horoz ve tavuklar göndermişti. Hacı Akif Paşa'nın Paris'te oturduğu ev Monmoransi taraflarında idi. Civardaki Parisliler horozların bağırmasından şikâyet ederler. Hacı Akif Paşa'ya celp gelir;

«Bu mahallede horoz ötmesi yasaktır» diye paşa nakdî cezaya mahkûm olur.

Umumî harpten sonra mütareke esnasında İstanbul'da Şişli'de bir çok iyi evleri, apartmanları cebren tahliye ettirerek yerleşen büyük rütbeli ecnebî zabitleri de civarlarında öten horozların seslerinden şikâyetler ederlerdi. Fakat İstanbul'da horoz ötmesi için mntıklar ayrıl-mamış olduğu için bu zabitler bile horozlarımızı kestirtiler, yahut mahalleden nefyettirdilerdi.

Niçin hatır sormuyor?..

Abdülhamid Ermeni vakayii esnasında mabeynci Arif Bey'i eski Şeyhülislâm Bodrumlu Ömer Lütfiye (16 Cemaziyevvel 1306 - 29 Muharrem 1309) gönderir ve:

– Herkes beni terk etti; Ömer Efendi bile bir defa gelip halimi sormuyor! diye şikâyet eder. Ömer Efendi:

– Zât-ı şahane şeriat ahkâmına göre hareket etmiyor. Memleket zulüm ile idare olunmaz. Ben şeriat adamıyım. Kendileriyle münasebette bulunmayışım bundandır.

Yolunda sert bir cevap gönderir. Arif Bey bu cevabı daha yumuşakça tabirlerle padişaha ifham eder. Abdülhamid kalben fena kırılmakla beraber Bodrumî'yi tebid gibi bir muameleye cüret edemez. Bodrumî Ömer Efendi:

– Memlekette adalet yok! diye meşihatten azlinden ömrünün sonuna kadar cuma namazlarını terk eylemiştir.

Sünüsü şeyhi...

Eski ricalden ... efendinin oğlu ... Paşa İstanbul'da oturan bir Sünüsü şeyhini andırırdı! Öyle mütteki idi! Babası, zamanının en güzel ve şuh kadınının kocası idi. Bu imtiyazı inhisar şeklinde muhafaza pek güçtü! Buna kudreti yetmiyeceğini de bilmez değildi. Hattâ o zahiren bunu anlamamış görünmek istedikçe anlamamış görünmek isteyenler çıktığı halde bile sevgili karısından ayrılmamak için havsalsını geniş, başını dik tutmağı şeref ve haysiyetine uygun bulurdu!

Koca padişah Abdülmecid bile Serfiraz hanımın şuhluklarına, vefasızlıklarına tahammül göstermiyor muydu? Bu büyük misal ona tesselli vermeğe kâfi idi! Kocalık sıfatıyla o kadar teşhir edilmiş olan ... efendi rüşvet ve hediyelere karşı da abus bir çehre göstermezdi! ... Paşa babasının bu hallerinden nefsinin tenzih ve tebriye eylemek mecburiyetini hissederdi.

Numune diye gösterilebilecek derecede olan dindarlığıyla babasının taksiratını affettirmek istiyor gibiydi o! Babasının pek sevdiği bu güzel karısından olan kardeşleriyle aynı anadan olmadıkları için ... Pa-

şa kardeşlerinden bahsederken daima: “Aynı anadan değiliz! Demeği ihmal etmezdi.”

Bu sözü işiten bir muzip ... Paşa'nın kardeşlerinin bu anaları dolayısıyla

– Yalnız aynı anadan değil aynı babadan da değillerdir!

Diyerek ... Paşanın sözünü ikmal eylemişti!

... Paşa kendisini herkese sevdirmeye çalışırdı. İş başında namusperverliğiyle enderunda, birunda iyi bir nam ve şöret kazanmıştı. Hakikatte şahsan bir âhunun gözleriyle bir öküzün zekâsına malikti!

Entariye karşı setre...

Abdülmeceid zamanında evkaf nazırı olmuş, Abdülhamid zamanında bâlâ ricalinin en kıdemlisi olarak “sicilli ahval” komisyonu riya-setinde bulunmuş olan eski âyandan Bursalı Rıza Efendi İstanbul'da şöret ve itibar sahibi bir zattu. Çok şeyler görmüş, geçirmişti. Etliye, sütlüye pek karışmayarak memuriyette mütekait gibi yaşamağı tercih ediyordu. Vaniköyündeki yalısında bahçeye nazır büyük bir odayı çocuklarına ders odası ittihaz etmişti. Köyde mektep olmadığı için köy muteberlerinin küçük çocukları da buraya gelip Rıza Efendi oğullarının hocasından meccanen ders alırlardı.

Rıza Efendi böyle hayırlı işler de yapardı. Fakat tab'an pek müstehtiydi. Çok defa istihzayı gönül kıracak dereceye vardırdı. Ricalden Rami Efendi bâlâ rütbesiyle taltif olunur.

Rıza Efendi bu yeni “hemrütbesini” hemen ertesi sabah erkenden tebrike gider. Böyle bir ziyarete ihtimal vermeyen Rami Efendi daha giyinmemiş bulunur. Hürmet ettiği Rıza Efendi'yi bekletmiş olmamak için telâş eder; misafirini üstünde entarisıyla kabule şitap ile birçok itizarlar da bulunur:

– Bizim gibileri böyle yüksek rütbe ihsanı istihkak fevkinde bir lütuf ve âtufeti hümâyundur! diye tevazular gösterir. Fakat kendisinin entari ile kabulünü bir hiffet ve saygısızlık telâkki eden Rıza Efendi:

– Ne diyorsunuz efendim! Sizin gibi iktidar sahibi zevata atufetlû değil, haşmetlû elkabı yakışır! diye istihzalarda bulunur.

İltifatın bu derecesini soğuk bulmakla beraber Ramî Efendi ertesi günü ziyareti iade için Rıza Efendi'nin konağına gitmeyi vecibe bilir. Rıza Efendi zairi beklettikçe bekletir. Bir saat sonra üstünde düğmeleri kapanmış setresiyle görünür:

– Sizi biraz beklettim. Affınızı rica ederim. Fakat huzuru âlilerine münasip bir heyet ve kıyafetle çıkabilmek için berberi çağırıp sakalımı düzeltmek istedim de... yolunda bir itizar sarfeder!

Ramî Efendi mahçup olur. Kendisinin samimi hareketine karşı bir gün evvelki soğuk sözlerden sonra bu muamele ile kalbi ziyade incinir. İstihzanın ifratı hürmeti kaybettirir.

Kapıdan olmazsa pencereden...

Serasker Rıza Paşa ikinci fırka kumandanı iken:

– Serasker olsam ilk işim şu müteahhid Simonaki'yi serasker kapısına uğratmamak olurdu! derdi. Serasker oldu. Hakikaten dediğini yaptı.

Fakat Kayserili Simonaki mabeynde Lütfi Ağa'ya müracaat etti. Rıza Paşa:

«Böyle idaresizlik yapılmamalı ve hizmet eden müteahhitlere bu yolda muamele edilmemeli» diye bir irade-i seniye aldı. Simonaki gene muvaffakiyetle serasker kapısına ayak attı.

Öreke!..

Yüzbaşıya kadar zabitlerin evlenmesi seraskerin muvafakat emrine mütevakıf olmasıyla Rıza Paşa evlenmek isteyen genç zabitlerin evrakını hem imzalar, hem:

– Sen de görürsün ananın örekesini sözlerini tekrar ederdi.

15 - Bir Yusuf Kâmil Paşa portresi...

Bay Mahmud Kemal «Kâmil Paşa'nın Sadareti ve Konak Meşalesi» eserinde Yusuf Kâmil Paşa'nın tercüme-i halinden sitayişle bahseylemiştir.

Sadrâzam Said Paşa da "Gazeteci Lisânı" risalesinde, Yusuf Kâmil Paşa'nın ahval ve evsafı, fikirleri, ruhî hâleti hakkında kendi müşahedelerine müstenid pek enteresan izahat vermiştir. "Said Paşa altıncı sadaretinden istifa ettiği vakit yazdığı arıza hakkında Abdülhamid "gazeteci lisânı" demiş Said Paşa da gazeteci lisânının ne olduğunu göstermek için bu "Gazeteci Lisânı" risalesini yazmış."

Bu izahat tanzimattan ve ilk meşrutiyetten sonra bazı Osmanlı ricalinin seciyelerini ve gidişlerini gözönüne getiriyor. Bunun için biz de Abdülâziz bahsinde ahvalinden bahseylemiş olduğumuz Yusuf Kâmil Paşa'nın hal ve mesleğini burada biraz daha teşrih etmek mecburiyetini duyduk; tâ ki bu ricalin "idare-i maslahat" meslekleri hakkında etraflı bir fikir vermiş olabilelim:

Yusuf Kâmil Paşa gençliğinde amcası Osman Paşa'nın vilâyetlerde refakatinde bulunmuş, gezdiği yerlerde zamanının çoğunu tahsile sarfetmiş bir zat idi. İstanbul'a gelip de Bâb-ı Âli'de kalemlere girince istikbali emin göremeyerek ve bir rüya üzerine Mehmed Ali Paşa yüzünden feyz umarak Mısır'a gitmişti. Mısır'da bazı fazıl ulemaya yaklaşıp malûmatını genişletmişti. Mehmed Ali Paşa'nın emr ü teşvikiyle Fransız dilini de tahsil ettiği halde mutlak bir lüzum görmedikçe söylemezdi de çokları kendisini Fransızca bilmez sanırlardı.

O ise istediği zeminde yazı yazmağa iktidar kesbetmiş, (Telema-kı) tercüme eylemiştir. Bazıları bunu kâhyası Hüseyin Efendi'ye isnad eder ise de o iptida bu tercümeyi sade bir şekilde yapmış, sonra eski tarzı taklid ile matbu nüshalarda görülen şekle koymuştu. Çünkü müteselsil, müsecca, müstalah yazı yazmak o senelerde kitabette iktidara delâlet ederdi. O bu vadide iktidar göstermek istemişti.

Yusuf Kâmil Paşa Mısır'a gitmezden evvel Bâb-ı Âli'de divan kalemine devam etmişti. O zamanlar Reisülküttap olan Pertev Paşa'nın

haricî politikada tuttuğu mesleği görüyordu. İkinci Sultan Mahmud iptida eski fazılı ulemadan meşhur Kemal paşazâdenin “medarı riyaset siyasettir” düsturuna göre Mısır valisi Mehmed Ali Paşa’ya istimaletler gösteriyordu. Fakat Mehmed Ali Paşa valiliğe kanmayıp da Mısır’da hâkim ve sahip olmağı kurduğı için arada muharebeler olmuştu. Mehmed Ali Paşa’ya karşı padişaha yardım için Boğaziçine gelen Rus donanması dönerken Ruslar Beykoz cihetinde bir âbide dikmiştiler. Pertev Paşa bu münasebetle

*Bu sahraya misafir geldi, gitti askeri Rusî;
Bu sengi gûh peyker yadigâr olsun, nişan kalsın
Vifakı devleteynin böyle dursun sabit ü muhkem!
Lisanı dostanda dositanı çok zaman kalsın!*

Kıt’asını irad eylemişti. Pertev Paşa’nın dediğı gibi bu “destan” Hünkâr iskelesi muahedesi şeklinde yalnız dostlar dilinde değil, düşmanların dillerinde de çok zamanlar kaldı! 8 sene sonra yine bu “destan” Boğazlar mukavelesiyle hükümden düşürölmek istenildi; Mehmed Ali Paşa da Beykoz köşkünü yaptırmakla Ruslardan öç almak istedi.

Yusuf Kâmil Paşa Mısır’da bu hallere nazar ve fikir uzatıyor, uzaktan İstanbul’u dürbinane seyrediyordu. Mehmed Ali Paşa, Yusuf Kâmil Paşa’nın dirayet ve hasafetini takdir ettiğı için onu kendisine damat edinmek istiyordu. Fakat evlâdı ve akrabası bu teşebbüse muhalefet etmekte idiler. Nihayet bu muhalefete ehemmiyet vermiyerek üçüncü kızı Zeynep Hanımefendiyi Kâmil Paşa’ya tevziç etmişti.

Mısır valisine bu suretle damat olan Yusuf Kâmil Paşa, Mısır’la münasebette bulunan Avrupa diplomatlarının telkin ettikleri nazariyetlerden siyaset dersleri alıyor, bu derslerin Mısır’da ve İstanbul’da tatbikatını geriden seyrediyordu.

“Nizip” hezimetinden sonra sıra kılıçtan kaleme gelmiş, Reşid Paşa meydana çıkmıştı. Abdülmecid, zamanının bu en muktedir siyaset adamını sadarete getirmişti.

Mehmed Ali Paşa’nın oğlu Abbas Paşa Mısır’a vali olunca eniştesi Yusuf Kâmil Paşa’ya kahretmiş, nefyine kadar ileri gitmişti. Yusuf Kâmil Paşa sadrazam Reşid Paşa’nın yardımıyla menfadan kurtularak

İstanbul'a gelmiş, çok geçmeden vükelâ sırasına geçmişti. Yusuf Kâmil Paşa senelerce süren, şekilden şekile giren Mısır meselesinde her safhayı pek yakından görmüş, hükûmet işlerinde nazarı ve tecrübî vukuf hasıl etmişti.

O bir işe itiraz yahud bir şahsa tariz etmek istese bunu hulûs ve sadelik rengine boyayarak öyle mükemmel yapardı ki karşısındaki çok defa tarizdeki kuvveti idrak edip de müdafaaya kalkışmak isteyince bu imkânı münselip olmuş bulundu. Fuad ve Âli Paşalar bile Kâmil Paşa'nın bu yolda tarizlerinden, ince istihzalarından beri kalmamışlardı.

O yeni edebiyat tarzında en güzel eserler yazmağa muktedir iken inşasını hep eski tarza uydurmuş idi; manevî mesuliyete ehemmiyet vermedikten sonra zamanın mizacına dil uydurmak ömrünü iyi geçirmek için en faydalı bir hikmet değil mi idi? O da hakikate muvafık sözlerin mizaçlara uymadığını anladığı için kalemini ve dilini zamana uygun bir tarzda idare etmeği vezaret hikmetlerinden saymıştı.

16 - Abdülhamid devri meşhurları: Sadrazam Halil Rifat Paşa...

Kâmil Paşa'nın ikinci sükûtundan sonra dahiliye nezaretinden sadrazam olan Halil Rifat Paşa padişahın seleflerine karşı ettiği muameleleri görüp bildiği için ihtiyata ziyade riayet ederdi. Emir ve fermanı hilâfına gitmediğinden Abdülhamid nezdinde kıymet bulmuştu. Abdülhamid, Said ve Kâmil Paşalar'a yaptığı gibi ondan siyasî meseleler ve ıslahat hakkında lâyhalar arzını istemez, saray nüfuzunun cereyanı ve takviyesi için yalnız iradelerinin tenfizini beklerdi.

Bir gün Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa Halil Rifat Paşa'ya bazı mühim işlerde hükûmetçe bir kat daha gayret ve faaliyet gösterilmek lüzumundan bahsediyordu. Halil Rifat Paşa şu cevabı verdi:

– Mutasarrıf iken yaptığımı valilikte gönlüm istediği gibi yapmadım. Vali sıfatıyla muvaffak olacağım işleri, şimdi bana sadrazam diyorlar yapamıyorum. Her vakitin işi gidişi istidada tabidir!

Meclis-i Vâlâ mazbata odasında Midhat Paşa serhalife iken Se-rezli Halil Rifat Paşa da halifelikte bulunmuştu. Midhat Paşa ile münasebetleri buradan başlar. Midhat Paşa Tuna valisi olduğu zaman eski kalem arkadaşını orada bulmuş ve mektupçulukla yanında tutmuştu.

Halil Rifat Paşa mutasarrıf ve valiliklerinde icraat itibarıyla Midhat Paşa'yı örnek ittihaz eylemiş gibiydi. Vidin mutasarrıfı iken, hassaten "Zayçar" muharebesi esnasında gösterdiği gayret ve himmet Bâb-ı Âlinin takdirlerini celp ederek Abdülhamid'in cülûsundan iki hafta sonra Tuna valiliğine tayin edilmişti.

Midhat Paşa zamanında en büyük bir ümran ve faaliyete merkez olan Tuna vilâyeti, Midhat Paşa'dan sonra ihmal edilmişti. Halil Rifat Paşa'nın bu vilâyete tayini iyi tesir hasıl etmişti. 1877'de Budapeşte'de Fransızca neşredilen «Türkiye'de Moskof Entrikaları» eserinde şu sözler buna delâlet ediyor:

«Bu ihmalden pek müteessir olan Rifat Paşa seleflerinin hatalarını tamir ile uğraşiyor. Herkes onun Midhat Paşa'nın eserini faaliyetle takip edeceğine kani bulunuyor. Rifat Paşa vatanını sever, âdil ve müstakimdir; enerjik ve gayretli bir idare adamıdır, müdahinlerin tesiri altında kalanlardan değildir. Hülûskârlara inanmaz. Devletin tuttuğu âdilâne ve hayırhahane ıslahat yoluna cüretle atılıp, uhdesine müterettip pek güç fakat icrası kabil vazifesini hakkıyla yaparak memleketine sadıkane hizmet etmek emelindedir. Buna vasıl olmak için maiyetinin bütün hareketlerini dikkatle kontrol ediyor, kendisine müracaat edenlere karşı hep aynı hayırhahlığı gösteriyor, şikâyetleri dinliyor, hak ve adaletin yerine gelmesine çalışıyor. Rifat Paşa zamanın adamıdır. O en eski şakirdi olduğu Midhat Paşa'nın yolundan şerefle yürüyen bir ıslahatçıdır. Vilâyet halkına sükûn ve müsâlemet, feyiz ve terakki devrini açmak için her vasıtaya müracaatla uğraşmaktan hiç hali kalmıyor.»

Bu şahadet Halil Rifat Paşa'nın ilk valiliklerinde pek himmetli bir zat olarak görüldüğünü meydana koymaktadır. Hakikaten Halil Rifat Paşa'nın Şivas valiliği de bizzat dolaşarak ve nezaret ederek kurduğu şose şebekesi diğer vilâyetlere hâlâ gıpta verecek bir gayret eseri olarak duruyor.

Bir ara Aydın vilâyetinde âsaiş ziyade bozulup inzibatı temin edecek bir vali aranılınca hatura ilk evvel Halil Rifat Paşa gelmişti. O da

eşkiya ve eşirrayı tepelemekte, yataklarını tedipte son derece şiddet göstererek az vakitte vilâyet dahilinde emniyeti iadeye muvaffak olmuştu. Fakat şiddetli icraat neticesinde bunlara suiistimaller karıştığı yolunda şikâyetler de tevali etti. Eşraftan bazıları vali paşayı İzmir'den kaldırtmak için İstanbul'da melceler aramağa koyuldular. Halil Rifat Paşa için:

– Bâb-ı Âli kaldırmazsa Allah kaldırsın! diyecek kadar ileri giden Yahya Hayati Paşa kızlarağası Hafız Behram Ağa'ya dayandı.

Nihayet Halil Rifat Paşa Bağdat'a kaldırıldı ve İskenderun tarihiyle gitmek iradesini aldı. Fakat gitmedi; İstanbul'a geldi. Bağdat'ın idaresi başka vilâyetlerce mukayese olamayacağı için takdim ettiği bir lâyiha ile geniş salâhiyet istedi. Bunun üzerine azledildi ve dokuz ay açıkta kaldı.

Halil Rifat Paşa'nın memuriyet hayatında mazul ve menkûp kaldığı müddet bu dokuz aya münhasırdır. Resmî günlerden maada vesilelerle saraya gidip kendisini göstermesini tavsiye edenlere o:

– Eski tablakârlık ve hademelikten yetişmeler bizim gibi mazulere tenezzül etmezler cevabını verirdi, Filvaki ailesinin zoruyla bir defa gidince hal ve rütbesine göre itibar görmemekten müteessir olarak avdet eylemişti.

Manastır vilâyetinin âsaişi muhtel olunca Sadrazam Kâmil Paşa -*birinci sadaretinde*- gene Halil Rifat Paşa'yı tahattur etti ve muras-sa Osmanî nişanıyla taltif ettirerek bu vilâyetin zapt ü raptını ona tevdi etti. Halil Rifat Paşa geniş Manastır vilâyetinde İslâm ve Hıristiyan her kazada "emniyet komisyonları" ve "fahri zaptiyeler" teşkil eyleyerek âsaişi iade etti. Bu defa da "Hıristiyanları silâhlandırdı" diye şikâyete uğradı; gene Aydın vilâyetine kaldırıldı.

Halil Rifat Paşa buradan dahiliye nezaretine getirilmiş (H. 1309), idare memurluğu mesleği de bununla nihayet bularak devletin umumî siyasetinde bu tarihten itibaren o da kendisine göre rol almıştır. Ancak o zaman Bâb-ı Âli ve saray muhiti, devletin hal ve vaziyeti bu rolün parlak olmasına hiç de müsaid değildi. Halil Rifat Paşa'nın valiliklerindeki faaliyeti de bu tesir altında dahiliye nazırlığında ve 4 sene sonra 64 yaşında iken başlıyan sadrazamlığında gittikçe bir kat daha sönüvermiştir. Halil Rifat Paşa bu senelerde maziye düşündükçe bazan ailesi efradına:

– Ben zincirlerle tutulmaz bir adamdım! Amma ne çare ki başta sizler varsınız!

Diye teessür izhar ederdi. Halil Rifat Paşa'nın Ermeni vakasında devletlerin koymak istedikleri kontrolü kabule mütemayil bulunmaması Abdülhamid'in fikirlerine, mütalâalarına pek uygun düşüyordu. Ancak paşa vaziyetin vehametini gördüğü için bugünlerde sadarete getirilmesi yolunda birkaç defa vaki olan hususî istizmaçlara muvafakat yüzü göstermemişti. Nihayet bir gün evinde sofrada iken bir yaver geldi:

– Efendimiz Çinili köşkte sizi bekliyor, haberini getirdi. O da saraya gitti.

Halil Rifat Paşa o geceyi sarayda geçirdi, padişah Sadrazam Kâmil Paşa ile vükelânın bir çoğuna hanelerine gidip istirahat etmelerini tebliğ eylediği halde Halil Rifat Paşa ile Berlin'den gelmiş olan Tevfik Paşa'yı alkoydu. Kâmil Paşa'dan aldıracağı mührü ertesi günü Halil Rifat Paşa'ya verdi; Tevfik Paşa'yı da hariciye nezaretine tayin etti. (19 Cemaziyelevvel 1313) Halil Rifat Paşa bir gece daha sarayda kaldı.

Elçiler bazan sadrazamla görüşür, bazan hariciye nazırlığıyla müzakerelerde bulunurlardı... Abdülhamid bu müzakerelerden sadrazamla hariciye nâzırının haberdar olmaları için haricî siyasete müteallik sadareten vaki olacak maruzatın Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa tarafından da görülmesini ve hariciye nazırı tarafından yazılacak şeylerin sadaret makamı vasıtasıyla arzını irade eylemişti. (42)

Halil Rifat Paşa altı sene süren sadaretinde memlekette umumî ıslahat icrası yolunda faalâne teşebbüslerde bulunmamışsa da ıslahatın aleyhinde de değildi. Başında Abdülhamid gibi bir padişah bulunan büyük ve perişan bir imparatorlukta ciddî idarî tebeddüller yapabilmenin müşkilâtını, bunu başarabilmenin kendisi için imkânsızlığını takdir ediyordu. Yirmi sene evvel bir Tunuslu Hayreddin Paşa'nın yapamadığını şimdi kendisinin hiç yapamayacağını mükemmelen biliyordu.

Said Paşa'nın o kadar yazılarından, lâyhıhalarından hasıl olan sonuç ne idi? Kâmil Paşa saray ile didişmeden ne fayda elde etmişti? Mühr-ü hümâyunu hamil olan zat için artık zülfü yâre dokunmayacak bir tarzda işi idare zarurî ve kâfi görünüyordu.

Halil Rıfat Paşa bu meslekte bir dereceye kadar Arapgirli -Mısırlı da denilirdi- Yusuf Kâmil Paşa'yı andırırdı. Ancak bu benzeyişini yalnız mesleğine hasrettiğimizi teyid edelim.

Toptanı Gani Bey nasıl öldürüldü?..

Halil Rıfat Paşa'nın oğlu Şûra-yı Devlet âzasından Cavid Bey arada sırada padişaha ıslahata dair lâyhalar verirdi. Bu lâyihalarda Abdülhamid'in etrafını alanların pek azı doğru ve devlete hayırhah olduğunu, çoğunun ise devletin hayrına kendi menfaatlerini tercih eylediklerini yazardı.

Cavid Bey'in yeğeni bay Fuad Simavî'nin bana gönderdiği bir mektupta bildirdiğine göre, dayısının vefatından birkaç ay evvel "ıslahat ve Makedonya işleri" hakkında Abdülhamid'e verdiği bir lâyiha pek şiddetliydi. Bu lâyihada Rumeli'de serian ıslahat yapılmazsa devletin Avrupa'da bekasına imkân olamayacağı, idaredeki fenalıkların derhal izalesi lâzım geldiği, maruzatının sadakatten başka bir saiki olmadığı gösterilmişti. Abdülhamid bu lâyihaya hem kızmış, hem de Cavid Bey'e mürasasa Osmanî nişanı vermişti. (Cavid Bey'in bu lâyihadan pek az sonra vefatı vukubulmuş olması birçok kılı kale sebep olmuştu.)

Bay Fuad Simavî'nin bahsettiği dedi-kodular Cavid Bey'in itlâfindan sarayın ve Abdülhamid'in de parmağı olduğu yolunda söylenmiş sözler olacaktır. Böyle bir ihtimali hiç varid göremiyoruz. Yıldız için Cavid Bey müziç bir şahsiyet telâkki ediliyorsa onu iskât için vücudunu izaleden başka çareler bulmak hiç de güç değildi.

Cavid Bey Arnavutları sevmezdi. Abdülhamid'e takdim ettiği bir lâyihada, "zât-ı şahaneleri bir Türk padişahısımız. Kendinizi niçin Arnavutlar'la ihata ediyorsunuz" yolunda pek cüretkârane sözler yazmıştı. Böyle ataklıkların badi olabileceği vahim âkibetleri düşünen Halil Rıfat Paşa oğlunun bu lâyihasından haberdar olunca:

– Elin kırılıydı da bu lâyihayı yazmayaydın! diye Cavid Bey'e itap etmişti.

Fakat Abdülhamid bundan dolayı da Cavid Bey'e birşey yapmadı. Yalnız Büyükkada'daki köşkünde kendisini tarassuda memur olan serhafiye Kadri Bey, Cavid Bey etrafında tekayyüdü artırdı.

Bu lâyhaların ancak bir tesiri görülüyordu, Cavid Bey'in hasımlarını artırmak! Bu adamlar da buna mukabil Cavid Bey'in babasının dahiliye nezaretinden beri valilikleri müzayedeye çıkarmış olduğunu her tarafta işaa ediyorlardı.

Gazi Osman Paşazâde Damad Nureddin Paşa'nın *-Abdülhamid'in kızı Zekiye sultanın kocası-* metresi olduğu söylenen Kamelya katledilmiş, katili Arnavut silâhşorlardan Gani Bey olduğu rivayeti halkın ağzında dönüp dolaşmıştı. Gani Bey Arnavutluğun Toptanî ailesinden; Toptanî Esad Paşa'nın kardeşiydi.

İkinci meşrutiyette Debre mebusu olup sonraları ismine (Prens dö Dukakin) ünvanını da ilâve eylemiş olan Basri Bey "Şark âlemi" namıyla Fransızca neşrettiği bir eserde Toptanî ailesinin menşesine dair bazı malûmat vermekte ise de bu malûmatın mevsukiyeti derecesini tayine halen imkân bulamadığımız için bunları buraya nakle lüzum görmedik. Ancak Ohri kaymakamı bulunduğum zaman duyup öğrendiklerime göre şunu söyleyebilirim ki, Toptanî Esad Paşa Tiran havalisinde servetini, nüfuzunu, kudretini seneden seneye artırmıştı.

Osmanlı mebusan meclisinde Dıraç sandalyesini işgal eden, Balkan harbinden sonra Arnavutluk ayrılınca memleketinin tacını iddiaya kadar ileri giden, sonra Paris'de genç bir Arnavut tarafından öldürülen Esad Paşa'nın şahsiyeti İstanbul'da da hâlâ hatırlardan çıkmamıştır. Kardeşi Gani Bey'e gelince:

Tiran'da kalması mahzurlu görüldüğü için Dıraç mutasarrıfı Erzurumlu Hafız Mehmed Paşa irade-i seniye ile kendisini İstanbul'a göndermiş, Gani Bey muhacirin komisyonu reisi Yusuf Rıza Paşa delâletiyle o zaman saraya alınmıştı. Bu bir ara Harput'a nefyedilmiş iken tekrar İstanbul'a celp olunarak yaverlikle kaymakam rütbesine kadar terfi etmişti.

Tunuslu Mahmud Paşa damadı İsveçli Ali Nuri Bey Fransızca Akşam gazetesinde yazmış olduğu bir makalede Gani Bey'i tam bir "Orta Çağ Şövalyesi" olarak tasvir etmiştir. Biz yalnız bu Orta Çağ Şövalyesinin Osmanlı paytahtında iş gördüğünü hatırlatalım!

Gani Bey İstanbul'da meyhanelere, kumarhanelere, umumhanelere dehşet salmıştı. Kudretli şahsiyetlere çatmaktan, hâkimleri silâhla

tehdidden çekinmezdi. Memleketinde olduğu gibi İstanbul'da da yalnız kendi bilgisine ve duygusuna göre adaleti en kısa yoldan tatbik etmek üzere tehlikeli teşebbüslerden sakınmazdı.

Yanya jandarma alay kumandanı iken Toptanî Esad Paşa'nın devlet hizmetinde kullanılmamasına Şûra-yı Devletçe karar verilmiş, bu baptaki mazbata arz olunmuş da Gani Bey ve Halil Bey gibi silâh-şorlarından çekinen Abdülhamid iradesini bir türlü vermemişti.

Gani Bey para ve imtiyaz işlerine de karışıyordu. Bu yolda bazı talepleri sadaret makamınca terviç edilmişti. Gani Bey gerek Esad Paşa hakkında verilen kararda, gerek kendisinin uğradığı redlerde Rifat Paşa'nın oğlu Cavid Bey'in parmağı bulunduğunu zannediyordu. Bu sebeple sadrazamın oğlu ile araları hiç iyi gitmiyordu. Zaten Cavid Bey'le padişah etrafındaki diğer Arnavutlar arasında da husumet gittikçe kuvvetlenmekte idi.

Silâhşör Gani Bey bir pazar günü Büyükkada'ya gelir, iskele kahvesinde oturur. Cavid Bey de bu kahvede bulunuyordu. Gani Bey garsonu çağırır. Herkese iştirecek surette Cavid Bey'e hakaret-âmiş bir haber gönderir. Cavid Bey orada Gani Beyle boy ölçüşmeğe kalkışmak ölümle oynaşmak demek olacağı için çekilip gitmeği tercih eder ve paşaha şikâyetle bulunur; fakat bir semere hasıl olmaz.

Biraz zaman sonra Gani Bey ahababı şehremaneti meclisi âzasından Bursalı Hafız Paşa ile Beyoğlu'nda Rumeli hanındaki muhallebicide otururlarken aralarında iş ortaklığından bir münakaşa çıkar. Gani Bey rovelverini Hafız Paşa'ya gösterir. Gûya şaka olarak:

– Bak, bu rovelver nasıl? Sende bir tecrübesini edeyim mi? diye sorar. Hafız Paşa, Gani Bey'in kendisini öldürmek niyetinde olduğuna zahip olur; hemen tabancasını çekerek Gani Bey'i vurur, öldürür!

Gene Ali Nuri Bey'in anlattığına göre: Muhallebiciden çıkıp rasgeldiği polis memurlarına:

– Gani Bey rovelverle kendisini vurdu. Hekim aramağa gidiyorum, diyerek savuşur. Mensup olduğu mabeynci Ragıp Paşa'nın çiftliğinde saklanır.

(Hafız Paşa sonra Atina'ya kaçmış, meşrutiyetin ilânında umumî af üzerine İstanbul'a gelmiştir.)

Halil Rifat Paşa'nın son günleri...

Gani Bey'in itlâfı üzerine Cavid Bey hiç medhali yokken orada burada:

– İşte biz adamı böyle yaparız! diye temeddühte bulunur; bu sözleri şayi olur. Esad Paşa Toptanî de bunları duyar. Zaten aleyhinde Şûra-yı Devletten çıkan mazbatanın Cavid Bey'in nüfuzu tesiriyle tanzim edildiğini zanneden Esad Paşa'nın sadrazamın oğluna kini bir kat daha artar, fakat iş bununla kalmaz. Bütün Arnavutluk'ta Gani Bey'in katlinde Cavid Bey'in parmağı bulunduğu kanaati yerleşir ve Arnavutlar'da Cavid Bey'e karşı husumet umumileşir.

Nihayet Arnavutluk'taki Dukakin kanununun (kana kan!) maddesi İstanbul'da tatbik olunur! Yanya'dan İstanbul'a gelen Hacı Mustafa, Cavid Bey'i bekliyerek Köprüde tabanca ile öldürür. (25 Eylül 1315 - 7 Teşrinievvel 1899) Koşuşup üstüne atılan polisler hiç mukavemetle bulunmayarak teslim olur.

Hacı Mustafa'nın bu kolayca teslimiyeti tabii kendisini himaye edecekler bulunacağına emniyetinden ileri gelmişti. O bu kanaatında aldanmamıştı.

Vakanın verdiği dehşet ve korku içinde Cavid Bey'in dayısı Şûra-yı Devlet âzasından Niyazi Bey, kontakta Cavid Bey'e ait ne kadar evrak bulduysa hepsini yakıvermişti.

(Cavid Bey'in yeğeni bay Fuad Simavî tarafından bana verilen malûmata göre: Cavid Bey babasının sadaretine müteallik vakaları vesikalarla yazmakta idi, vefatı üzerine bu evraktan imha edilmeyenler de kaybolmuştur. Yalnız Cavid Bey'in kardeşi Ahmed Bey Georges Verdéne müstear namı ve La verité sur la question Macedonienne ünvanı altında Cavid Bey'in iki lâyihasıyla Halil Rifat Paşa'nın Makedonya meselesine air muhaberelelerini Fransızcaya tercüme ile neşreylemiştir.)

Katil Hacı Mustafa'nın vaziyeti sadrazam Halil Rifat Paşa ile Arnavut silâhşorlar arasında nüfuz ve kudret yarışında günü gününe galip tarafın tazyiklerine göre değişmiştir. Hacı Mustafa evvelâ hapsedildi; bir ara tahliye olundu; sonra tekrar yakalandı; nihayet cinayet mahkemesine verildi. Mustafa'nın bu katli taammüden icra eylediği meydan-

daydı. Mahkeme Hacı Mustafa'nın idamına hükmetti. Fakat Abdülhamid idam cezasının tatbikine taraftar değildi.

Otuz üç yaşındaki oğlunun ölüm acısıyla bittabi dâg-dâr olan Halil Rifat Paşa katilin kanunî cezasını görmesi tesellisinden de mahrum kalacağını anlayınca teessürü bir kat daha artmıştı. Bu hal ile birkaç gün Bâb-ı Âliye gitmedi. Abdülhamid Bâb-ı Âliye devam etmesini irade etti. Halil Rifat Paşa yemiyor, uyuyamıyordu. Gelen mabeyn adamlarına:

– Halim yok, beni af buyursunlar! diye cevap veriyordu.

Halil Rifat Paşa idam cezasının tatbikinde ısrar edince kendisini bu fikirden vazgeçirmek için Abdülhamid evvelâ adliye nâzırı Abdurrahman Paşa'yı gönderdi. Sonra Tophane Müşiri Zeki Paşa da irade ile gelerek:

– İdam için ısrar etmeyiniz. Çocuklarınız var. Arnavutlar sonra gene ailenizden intikam alırlar! diye Arnavutluk'ta carî Dukakin kanununun Osmanlı Paytahtında tatbikinin önüne geçmeğe hükûmetin ve padişahın muktedir olamayacağını anlatmağa çalıştı.

Zeki Paşa, Rifat Paşa'yı ikna için üç defa gelip gitti. Halil Rifat Paşa memuriyetinden affını niyaz ediyordu. Son defa gelişinde Zeki Paşa Abdülhamid'den:

– Benim hatırım için ısrar etmesin, benim ona emniyetim vardır! iradesini getirdi.

Artık her türlü ısrarın boş olduğunu, padişahın etrafını sarmış Arnavutlardan nefsen korktuğunu anlayan, oğlunun katilinin idamı hususunda nüfuzunu yürütemeyeceğine kani olan Halil Rifat Paşa da işin ilerisine gitmedi; hazım ve sükûtu ihtiyar eylemeği tercih etti.

Hacı Mustafa idamdan affolundu; müebbed kürek cezasıyla meşrutiyete kadar mahpus kaldı. Arnavutları kırmak, haklarında şiddet gösterilerek husumete yol açmak sarayın işine ve mesleğine uymazdı. Padişahın Arnavutlar hakkında tuttuğu siyasete bir Cavid Bey feda edilmez olur muydu! Bunun için idi ki katil kısastan kurtulmuş, zavallı Halil Rifat Paşa da duyduğu acıları sabır ve tevekkül ile bastırmağa, örtmeğe mecbur kalmıştı.

İsveçli Ali Nuri Bey bu meseleye dair Fransızca Akşam gazetesindeki makalesinde Abdülhamid'in Halil Rifat Paşa'ya Cavid Bey'in

diyete olmak üzere (16000) on altı bin altın verdiğini yazmışsa da Ca-vid Bey'in oğlu Ali Bey bunu şiddetle tekzip eylemiştir.

Halil Rifat Paşa bu felâketten sonra ömrünün sonuna ve hastalıktan mecalsiz kalıncaya kadar her türlü zahmetlere katlanarak, en zarurî ve tabîî hareketleri bile jurnallardan kurtulamıyarak iki sene kadar daha vazifesine devam etti. Vücutunda iktidar buldukça Bâb-ı Âliye gelmek padişahın efkârına dokunacağından bir gün emektarı Hacı Ağa'nın koltuğuna girmiş olduğu halde vükelâ meclisine gelmek gayretini bile gösterdi. Fakat bundan sonra konağından çıkmaya takadı yetmedi.

Padişahlar bendelerine sıhhat ve âfiyette buldukça meyil gösterirler, yaşamayacaklarını anladıkları anda nazarları değişir. Halil Rifat Paşa bu acıyı da nefsinde tecrübe etti.

Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa «Esvat-ı Sudur» da bunu şöyle hikâye ediyor: Halil Rifat Paşa'nın "artık hayatından ümid kalmadığı doktorlar lisanından saraya ifade olununca Abdülhamid intizara lüzum görmedi. Başmabeynci Hacı Ali ve ikinci kâtip Ahmed İzzet Paşaları göndererek sadık vezirinden mühr-ü hümayunu istedi. Halil Rifat Paşa hasta yatağından bile bin mihnetle ve muavenetle kımldayabildi:

– Ben zaten bu hizmete ehil değildim! diye tevazu göstererek mühr-ü hümayunu teslim etti."

Halil Rifat Paşa'nın torunu Bay Fuad Simavî Servet-i Fünûn'da intişar eden "Ricali mühimme-i siyasiye"nin büyük babası hakkındaki fıkralarına cevaben yazdığı maktelede bu nokta hakkında şu izahatı vermiştir:

«Halil Rifat Paşa'nın hastalığı iki aydan beri devam ediyordu. Kendisi büsbütün zayıf düşmüş, doktorların ümidi zail olmuştu. Vefatından bir gün evvel Rifat Paşa'nın kayın biraderi Niyazi Bey mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa'nın nezdine gitti; sadaret mührünün aldırılması için birinin gönderilmesini rica etti. O gün başmabeynci Hacı Ali Paşa ile seccadecibaşı İzzet Bey gelerek Sultan Hamid tarafından şu sözleri söylediler:

– Efendimiz buyurdular ki yollamak istediği mührü emanet olarak saklayacağım ve iade-i âfiyet ettiğinde gene kendisine vereceğim!"

Bay Fuad Simavî büyük babasının:

– Zaten ben bu işin ehli değilim! dediğini tekzip eylemiştir.

Mührü ne suretle ve kimler vasıtasıyla alınmış olursa olsun bunda dikkat edilecek nokta Halil Rifat Paşa'nın son demlerini yaşadığını bilen padişahın mührünü almak için ölüm vukuuna kadar intizar ve sabredememesidir.

Mührünü almakta böyle istical eden padişah Halil Rifat Paşa yerine kimseyi tayinde teenni göstermiş, sadareti dokuz gün vekâletle idare ettirmiş, vekil Abdurrahman Paşa'nın kabul eylememesi üzerine Said Paşa'yı altıncı defa bu makama getirmiştir.

Abdülhamid'in böyle bir sırada mührünü aldırması emniyetsizlikten başka şeye delâlet edemezdi; biraz da mürüvetsizliğe ve vefasızlığa hamlolunabilirdi. O bu yüzden fena bir tesir hasıl olmuşsa bunu izale ile Halil Rifat Paşa ailesini taltif etmek istedi. Vefatının vukubulduğu (27 Recep 1319 -8 Teşrinisani 1901) günü ertesinde mabeyn başkıtabetinden «makamı samii sadarete bulunduğu halde vefat eden Halil Rifat Paşa merhumun ailesi muhteremesine».

Adresiyle gönderilen bir tezkerede padişah namına şöyle deniliyordu:

«Halil Rifat Paşa'nın irtihali zât-ı şahanenin ziyadesiyle teessüf ve teessürünü mucip olmuştur. O Anadolu'da ve İstanbul'daki iğtişaş - Ermeni ihtilâli- esnasında olsun, sadarete memuriyetinden sonra olsun daima sadıkane hizmetlerde bulunmuştu. Geçen muharebede -Yunan savaşında- padişahın iradelerine tevfiiki hareketle muvaffakiyete de hizmet eylemişti -bu sözler padişahın muharebede muvaffakiyeti kendi iradelerine göre harekette gördüğünü meydana koymaktadır!- zât-ı şahane sizlere teselli ederken merhumun kendisine sadakatinden mutmanın olduğunu bildirmek istiyor.»

Abdülhamid bu sadık vezirinin vefatından sonra konağındaki evraki irade ile mabeyne almakta hiç ihmal göstermemiştir!

Hikmetinden sorulmaz!..

Halil Rifat Paşa dahiliye nâzırı atandığı vakit Abdülhamid ricâlerinden meşhur Mümtaz Efendi'nin oğlu Reşid Bey -Paşa- nezaret müşteşarlığında bulunuyordu. Abdülhamid tarafından gönderilen mabeynci Arif Bey, Reşid Mümtaz Bey'e şu iradeyi tebliğ etti:

– Pek âlâ bilir ki Halil Rifat Paşa melûn Midhat Paşa'nın adamıdır! Gözünü açsın! Nazırının hal ve hareketlerine son derece dikkat etsin. En küçük bir uygunsuzluğunu görüp bana bildirmezse kendisini büyük mesuliyete uğrattırım. Amma diyecektir ki «Halil Rifat Paşa'ya emniyet edilmiyorsa bu makama neden getirildi». O da başka! Onun hikmetini ben bilirim! Buna kim ne diyebilirdi?

17 - Abdülhamid devri meşhurları: Hariciye Nâzırı Kürt Said Paşa...

Hariciye nezaretinde ve Şûra-yı Devlet riyasetinde bulunmuş olan Kürt Said Paşa Bâb-ı Âlinin ihtiyar delikanlısı idi. Mütebessim, mültefit, aksakalına rağmen şen ve şatır, belki seksenlik bir delikanlı. Said Paşa'ya “ihtiyar Kürt” denilirdi. Fakat o şişmanlığına rağmen ihtiyarlığa mukavemet edenlerdendi.

Devletin inhilâl ve izmihlâl line kendisinin bir çare bulamayacağı nı bilirdi. Binaenaleyh idarî veya siyasî bir teşebbüse bizzat girişmek-tense bunlara seyirci olmağı tercih eder, fakat menfi kalmağa da gönlü razı olamazdı. Zavahiri muhafaza eden bir taassup dairesi içinde zekâ-sıyla müşkilâtan kurtulmak yollarını bulurdu.

Ağır ağır terakki etmiş, nihayet Berlin'e elçi olmuştu. Berlin'de ikâmeti esnasında imparatorun teveccühünü celbetti. Fransızca'yı iyi bilirdi; bu lisanın inceliklerine vakıf olduğu için dürüst yazardı; hoş konuşurdu. İmparator kendisini huzuruna celp eder, ona bin bir gece mäsalları anlatırdı.

Alman kadınları da kendisinden pek hoşlanırlardı. Şarkı görmemiş greşenler onda tam bir şarklı tipi bulduklarını zanneylemişlerdir. Berlin'de bulundukça kadınlar nezdindeki itibarı hiç sarsılmamıştır. İmparatoriçe bile kendisini kok -horoz- paşa! diye yadederde. Said Paşa bu lâkabın takılmasına sebep olarak şu hadiseyi anlatırdı:

Midhat Paşa:

– Zevcelerin taaddüdü insanî bir ihtiyaç değildir. Bir nevi horozluktur!

Derdi. Bu söz Said Paşa'nın hatırasında nakşolmuştu. Berlin'de sefir iken imparator ile imparatoriçenin hususî teveccühlerine mazhar olduğu için saray ziyafetlerinde kendisini çok defa gayri resmî olarak bulundururlardı.

Birgün imparator ailesiyle Avrupa hükümdar hanedanlarından diğerk birkaç prensesin bulunduğu bir ziyafete Said Paşa da davet edilir; ziyafet esnasında prenseslerden biri şarkta zevcelerin taaddüdü meselesini ortaya atar. Ve bunun dinî sebep ve hikmetini paşadan sorar. Said Paşa dinî ve içtimaî sebepleri irad ve tadad ederek can sıkmaktan ise Midhat Paşa'nın sözünü tam o anda tahattur eder; bununla sualin altından çıkmağı tercih eder:

– Şarkta izdivaçta horozluk tecellisi galip ve faiktir. Bir horoz on onbeş tavuğa pek âlâ cevap verir, hepsini idare eder. Bu nokta düşünlürse meselenin daha ziyade izah olunacak bir ciheti kalmaz! deyinçe etraftan tebessümler, kahkahalar yayılır, alkışlar kopar. Said Paşa da (Kok paşa) lâkabını hak eder.

Esbak Şûra-yı Devlet Maliye Dairesi Reisi Bay Nuri, Said Paşa'nın ağzından dinlemiş olduğu beyanıyla bana şu fıkrayı nakletmişti:

«Bismark'ın siyasî hayata girdiğinin 25'inci yıldönümü tesid ediliyordu. İmparator sarayında Bismark şerefine bir balo verilmişti. İhtiyar imparator elçilerin her birine tatlı hitaplarda bulunuyordu. Said Paşa'ya da:

– Said Paşa! Nasıl Prens Bismark'ın bu mazhariyetinden memnun musun? İmparatorluğa ettiği hizmetler mukabilinde bu jübile hakkı değil mi? diye sorar. Said Paşa:

– Prens Bismark da kim? diye tecahül gösterir. İmparator Said Paşa'ya uzun bir nazar atfıyla:

– Ne demek istiyorsun? Prensi bilmez olur musun? der. Said Paşa gene aynı tavırla:

– Tanımıyorum! cevabını verir. Bu defa imparator:

– Said Paşa! Ne söylüyorsun? deyinçe Said Paşa:

– Haşmetpenah ben Berlin'de yalnız bir büyük imparator tanırım. Prens Bismarklar ise Berlin sokaklarında doludur. Bütün marifet ve şeref onları bulup meydana çıkarana ve istihdam etmesini bilene aittir!

Der demez tecahüldeki ısrarın mânasını iptida kavrayamayan imparatorun biraz çatılmağa başlamış kaşları düzelir, yüzünde bir tebesüm hasıl olur. İhtiyar adam sesinde hissolunan bir ihtizaz ile:

– Mersi! Mersi Said Paşa! diyerek paşamın elini sıkar ve geçer.)

Said Paşa bu hadiseyi anlatırken:

– Ben sözümlü bitirince alimallah koca ihtiyarın iftihar ve sevincinden elleri titreşmekte olduğunu gördüm. Bakınız kortizanlık yerinde ne tesirler yapar! derdi.»

Berlin’de geçirdiği zaman büyük Said Paşa’ya *-sadrizam küçük Said Paşa’ dan ayırmak için kendisine büyük denilirdi-* Alman siyasetini sevdirmişti. Said Paşa sonra gerek Şûra-yı Devlet riyasetinde bulunduğu senelerde adaşı olan Sadrazam küçük Said Paşa gibi kirli ve tozlu dosyaları uzun uzadıya karıştırmağa hiç lüzum görmezdi. Fakat o daima Bâb-ı Âli’nin ihmali kabil olmayan simalarından biri olarak kalmıştır.

Kürt Said Paşa himayetkâr tavırlarıyla Bâb-ı Âli erkânı ve memurları üzerinde daima bir baba gölgesi tesirini hasıl ederdi. Hele hoş sözleri hiç unutulmazdı.

Roma’da Pasquin ve Marforio namı verilmiş iki heykelin kaidele-ri üç asır mütemadiyen Roma’nın bütün menkıbelerine, dedikodularına makes olmuştu. Romada ne hadise olur, ne skandal duyulursa mutlaka Pasquin heykelinin kaidesine buna dair bir tariz ve hiciv yazılır, ertesi günü de bunun cevabı Marforio heykelinin kaidesinde okunurdu! Roma’da pek ziyade şöhret kazanan bu tarizlere Pasquinade namı verilmiştir.

Koca Reşit Paşa Avrupa’da iken büyük şehirler arasında siyasî seyahatleri esnasında Papa’yı da ziyaret etmişti. Bu ziyaretin ertesi günü Pasquin heykelinin kaidesinde şu cümle okunmuştu:

– Türk Hıristiyan oldu, demek!

Reşit Paşa’nın muhatabını ikna kuvveti artık her tarafça malûm bulunuyordu. Marforio, Pasquinin bu sualine bir gün sonra şu cevabı vermişti:

– Hayır, Papa Türk oldu! (43)

Said Paşa da işte bu yolda nükteler bulup sarfetmekte yekta idi. İstanbul'da Almanya elçisi olan Prens Radolin evvelce Radolinski diye yadedilirdi.

Prens Radolin İstanbul'a gelince hariciye nâzırı olan Said Paşa'dan prensin isminde ihtiyar ettiği bu ihtisarı sebebi sual edilir. O da:

– Tabii! Sünnet edildi! cevabını verir!

Prens Radolin bir gün sadrazam Cevad Paşa ile görüşürken Said Paşa için Berlin'de:

– Îlá gagné tous les coeurs! [*Bütün kalpleri kazandı*]

Der. Fransızcası kuvvetli olmayan Cevad Paşa da Said Paşa'nın Alman payitahtında kadınlar nezdinde gördüğü rağbet ve itibara ima etmek isteyerek:

– Toutes les coeurs sussi! nüktelerini sarfeder! Prens Radolin hayretle sadrazamın yüzüne bakar:

– Bunu bilmiyordum! cevabını verir.

Kaşıkcı elması ne oldu?..

Hazine-i hümayunda eskiden beri (Kaşıkcı elması) diye meşhur bir elmas vardı. Bugün bu elmas Topkapı Müzesinde teşhir edilen eşya meyanında görülmüyor.

Bu elmas hakkında Raşit tarihinin birinci cilsinde şu malûmat verilmektedir:

“H. 1090 senesinde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa sadaretinde idi; İstanbul'da Eğrikapı mezbelesinde gafil bahtsızın biri bir müdevver taş buldu; bunu bir yaymacı kaşıkcı ile üç kaşığa değiştirdi. Kuyumculardan biri bu taşı kaşıkcıdan (10) akçeye satın aldı. Kuyumcu esnafından başka birisine gösterdi. İki kuyumcu bunun elmas olacağında ittifak ettiler; fakat ikinci kuyumcu hisse istedi; bundan aralarında kavga çıktı. İş kuyumcubaşıya aksetti. Bu kuyumcubaşı iki kuyumcuya birer kese akçe vererek taşı ellerinden aldı. Bunu veziri âzam Merzifonlu Mustafa Paşa duydu. Kuyumcubaşıdan almak üzere iken büyük bir elmas bulunduğu avcı Sultan Mehmed'in de kulağına girmekle o da bir hatt-ı hümayun yazıp taşı istedi. Elmas işlettirildi. 84 kirat kaldı; hazi-

ne-i hümmâyuna zaptolundu. Buna karşı kuyumcubaşıya kapıcıbaşılik rütbesi tevcih ve birkaç kese akçe inam olundu."

Bu 84 kīratlık elmas acaba ne olmuştur? Bu elmas hakkındaki rivayetler, Almanya imparatorunun İstanbul'u ziyareti meselesine de karışmıştır.

18 - Alman İmparatoru Wilhem'in iki İstanbul ziyareti...

Kayser Wilhelm Abdülhamid zamanında İstanbul'u iki defa ziyaret etmiştir. Bu iki hükümdar arasında mühadenet Kayserin İstanbul'u ilk ziyaretinde teessüs eylemişti.

Padişah imparatoru karşılamak için «Âsarı Tevfik» ve «Fethü Bü-lend» gemileriyle filo amirali Mehmed Paşa'nın gitmesini tensip etmişti.

İmparatorun râkip olduğu Kayzer zirhlisinin muayyen saatte İstanbul limanına girmesi ne kadar tabii idiyse Osmanlı zirhlilerinin mâ-lûm halleriyle imparatorun zirhlisini takip edemeyecekleri ve saatlerce geri kalacakları da o kadar muhakkaktı.

Mehmed Paşa sonunda mahçup kalınmamak için bu noktayı padişaha arzetti. Rükûb-u şahaneye mahsus İstanbul vapuruyla süvarisi Şükrü Paşa'nın gitmesi daha münasip olacağını bildirdi. Fakat hünkâr kabul etmedi. İkinci ve katî irade üzerine Mehmed Paşa gemilerde bulunan yelkenleri gizlice tamir ettirdi; armalar hazırlandı.

Gemiler Çanakkale'ye gittiler. Boğazdan çıkarak «Beşike» limanına vardılar. Midilli hizalarında imparatoru (101) yüz bir top ile karşıladılar. Refakatinde kardeşi Prens Henri ile imparatoriçe de bulunan İkinci Wilhelm, maiyetinde sekiz Alman zirhlisi ve Hohenzolern yatı ile bir de nakliye gemisi geliyordu. Alman filosuna mensup zirhlilerden birisi Osmanlı filosunun selâmına 33 toplu mukabele etti.

İmparatoru karşılamağa memur olarak İstanbul'dan mahsusan gönderilmiş olan heyet İzzeddin ve Sultaniye vapurlarıyla Kumkale-Seddilbahir arasında bekliyordardı.

Almanya imparatoru Boğaza (Kayzer) zırhlısı Hohenzolern yatı ile girdi ve diğer Alman gemileri Boğaza girmeyerek avdet eylediler. İki filo yavaş seyir ile Çanakkale'ye vardı. Kalelerden toplar atıldı.

Çanakkale'de mabeynden şifre telgrafname ile Mehmed Paşa'ya ferikliğe terfi edildiği tebşir olundu. İstanbul'a müteveccihen hareket edilip sular da karardıktan sonra amiral Mehmed Paşa gemilerine yelkenleri fora ettirdi. Makinelere son süratini verdirdi. Böyle iken imparatorun gemisi pek güçlkle takip edilebiliyor, Mehmed Paşa da son derece üzülüyordu.

Mehmed Paşa'nın sarfettiği gayret pek boşa gitmedi. Osmanlı gemilerinde arada mahcubiyeti davet etmeyecek mesafelerle limana girebildiler. Fakat Mehmed Paşa bu üzüntü ile bir ay kadar hasta yattı. (44)

İmparator 2 Teşrinisani 1889'da Ayastefanos önüne vardı. Sarayburnu'nda bir karakol gemisi tarafından topla selâmlandı. (Kayzer) zırhlısı gene topla cevap verdi. Tophane ve Dolmabahçe bataryaları da büyük misafiri selâmladılar.

Alman filosu Dolmabahçe önüne gelince Osmanlı gemilerindeki efrad armalara çıkarak selâm durdular; Dolmabahçe sarayının tepelerinde ikame edilmiş askerler de selâm vaziyeti aldılar. İmparator Hohenzolern yatında bulunuyordu.

Sadrazam Kâmil, Serasker Ali Saip, Bahriye Nâzırı Hasan, tercüman Münir, hazine-i hassa nâzırı Agop Paşalar, hariciye teşrifatçısı İbrahim ve muavini Galip Beyler (Teşrifkiye) istimbotuyla Hohenzolern yatına geldiler. Yatta İmparatora takdim olundular.

İmparator ile İmparatoriçe Hohenzolern yatının sandalı ile Dolmabahçe'ye çıktılar. Karaya ayak basınca gene topla selâmlandılar. Hohenzolern de buna cevap verdi. Abdülhamid, Yıldız'dan araba ile karşısında Namık ve Gazi Osman Paşalar olduğu halde Dolmabahçe'ye inmişti. Has misafirlerini rıhtımda karşıladı.

Müzik Alman marşını çaldı; maiyeti seniye bölüğü selâma durdu. Abdülhamid göğsünde Almanların Egalnuvar nişanının büyük kordonu, imparator da murassa imtiyaz nişanı, imparatoriçede murassa Şefkat nişanı görülüyordu.

Dört atlı saltanat arabalarından birine sağda imparatoriçe, solda Abdülhamid, karşılarında esbak sadrazam Said Paşa, ikinci arabaya ikinci Wilhelm, Prens Henri ile karşılarında Sadrazam Kâmil, üçüncüye dük de Miklenburg ve Kont Herbert Bismark ile esbak Sadrazam Ethem, Hariciye Nâzırı Tevfik Paşalar bindiler. Alayla Yıldız'da merasim dairesine gittiler.

Abdülhamid'in avdetinden sonra imparator ve imparatoriçe mabeynde padişaha ziyaretini idade ettiler. İmparator bu esnada Gazi Osman Paşa'ya iltifatlarda bulundu. O gece imparator şerefine Yıldız sarayı ile civarı, Boğazdaki, Haliçteki gemiler hep donandı.

Karşılama ve uğurlamanın tabi olacağı şartlar ince, uzun diplomatik müzakerelerle tayin edilmiş olan bu ziyaret böyle parlak alaylar, kabullerle cereyan etti. Bu ziyaret esnasında vakıa iki hükümet arasında bir ittifak veya itilâf muahedesi aktedilmedi. Ancak iki hükümdar birbirine samimiyet hisleriyle bağlı görünmeği siyasetlerine pek uygun buluyorlardı.

Kayserin bu ilk ziyaretinde başlayan bu şahsî yakınlık vakit geçtikçe o kadar kuvvetlenmiş görünüyordu ki iki hükümdar kendi kabinelelerinden ve elçilerinden gizli olarak birbirileriyle muhabere edebilmek arzusuna düşmüşlerdi. Bu arzuyu iptida Almanya imparatoru izhar etmiş, bunun için sırf iki hükümdarın şahıslarına ait olmak üzere bir şifre miftahı tertip edilmişti.

Bu miftahın Abdülhamid'e mahsus nüshası hünkârın yazıhanesinde kilitli dururdu. Abdülhamid mühim meselelerde sıkıştıkça bu şifre ile hasülhas dostunun reyini, mütalaasını sorardı.

İngilizlerle çıkan meşhur (Akabe) ihtilâfında Abdülhamid'in bu hususî şifreye müracaat eylediği Tahsin Paşa'nın hatratında verdiği malûmattan anlaşılmaktadır:

Hicaz demiryolunun inşası teşebbüsleri İngiltereyi bigâne bırakmıyordu. Abdülhamid de bu hattın etrafını takviye ile Arabistan cihetlerinde nüfuzunu temin eylemek siyasetini takip ediyordu. Bunun için Akabeyi askerle işgal altına aldırılmıştı. Hind yollarını sırf kendi mürakabesi altında bulundurmak isteyen, Mısır meselesinin hallini daima

âtiye talik ve Abdülhamid'den memul etmediği böyle cüretkârane bir teşebbüsü Alman tahriklerine hamleyleyen İngiltere hükümeti, Akabe taraflarının Mısır idaresine aidiyetini iddia ile askerinin buradan çekilmesini istemişti.

Mesele uzadı; büyüdü. İngiliz Akdeniz filosu harekete geçti. İngiltere sefareti şiddetli notalar verdi. Nihayet Abdülhamid dostu Almanya imparatorunun bu meselede rey ve mütalaasını araştırmak suretiyle muavenetini temin etmeği düşündü. Tahsin Paşa'yı çağırarak dikte etmek suretiyle Almanya imparatoruna bir telgrafname yazdı. Tahsin Paşa bu telgrafnameyi mabeyn mütercimi Nişan Efendi ve tercüme ve şifre ettirdi.

Abdülhamid bu telgrafnamesinde Akabe'ye asker sevki meselesine, şimendifer ve telgraf hatlarının temdidini temin için bir askerî cevelân mahiyetini vermek suretiyle İngiltere ile çıkan ihtilâfî anlaşıttıktan sonra Alman İmparatorunun hırsını tahrik için İngilizlerin Bağdad demiryolu ve Basra körfeziyle Kuveyt meselesindeki hareketlerini de ileriye sürmüştü.

Bağdad demiryolu şark siyasetinde Almanların en hassas noktası idi. Abdülhamid bu tellere dokunarak Akabe meselesine Almanların da müdahalesini celbelemek istemişti. Dost Almanya imparatoru cevabını geciktirmedi. Fakat bu cevap Abdülhamid'in hiç de beklediği tarzda çıkmadı; yani imparator padişahın attığı oltaya tutulmadı. Kayser Abdülhamid'e verdiği cevapta:

«Hukuk-u hükümdarînize binaen ve malûm olan hudud-u mülkiye dahilinde ümran ve refah esbabını temin maksadı istihdaf edilerek vaki olan askerî cevelânın Mısır meselesini esasından halletmek için ihtiyar olunmuş bir hareket olmadığı alâkadarlara ifham edildi. Hadisenin vehameti kalmadı.»

Diyerek, Bağdat işini Akabe meselesine bulaştırmayacağını ihvas ettirdikten sonra askerinin Akabe tarafından çekilmesini de tavsiye eyledi. Abdülhamid de zarurî bu tavsiyeyi yerine getirdi.

Halil Rıfat Paşa sadaretinde Almanya imparatoru ikinci defa olarak ve imparatoriçe ile birlikte İstanbul'u ziyarete gelmişti. Bu ziyare-

tin siyasî mahiyeti gösterilmek için Almanya dış bakanı da imparatora refakat ediyordu. Rusya'dan ve İngiltereden çekinen Abdülhamid, kendisine Alman siyasetinde istinadgâh arıyor, Osmanlı Devletiyle Almanya arasındaki münasebetleri bir kat daha kuvvetlenmiş göstermek istiyordu. İmparatorun bu ikinci seyahatini bu emeline müsaid bulmuştu.

Bunun için imparatoru memnun edecek şeylerin yapılmasına pek itina etmiş, bu yolda fedakârlıklardan, masraflardan çekinmemiştir. Abdülhamid bu "hasülhas" konuklarını Dolmabahçe rıhtımından karşılamış, ikâmetlerine Yıldız bahçesinde mahsusan yaptırdığı daireyi tahsis eylemişti. Tahsin Paşa hatıratında bu ziyaret tertibatına ait olarak şöyle bir hadise nakletmektedir:

"Yapılan program mucibince sadrazam ile nazırlar imparatoru getiren gemiye gidecekler, hünkâr namına selâm ve ihtiram resmini ifa edeceklerdi. Abdülhamid hasülhas konuğunu rıhtımından karşılayacağı Dolmabahçe sarayını kendisince pek netameli saydığı için vaktinden evvel oraya giderek beklemek istememişti. Sadır olan irade üzerine lâzım gelen tertibat alınmış olmasına rağmen veliahdın oturduğu bu saraya giderek orada uzun müddet beklemek onun vehmine dokunuyordu. Bu sebeple bu sarayda intizar eylemesine mahal kalmaması için karadan ve denizden birçok vesaitle tertibat yapılarak imparatorun gemisi görününce tam vaktinde rıhtıma inebilmesi için derhal işaretler verilmesini emretmişti.

Artık telgrafla, haberler birbirini velyediyordu; bir ara geminin yaklaştığına dair gelen bir telgrafı Tahsin Paşa padişaha arzeder; sarayda yüksek bir noktadan tarassuda memur olan Arap İzzet Paşa ise aynı zamanda geminin henüz görünmediğini bildirir!

İmparatoru karşılamağa mürettep asker, geminin görünmesi haberi üzerine hareket ettirilecek, hünkâr da aşağı saraya inecekti. İzzet Paşa'nın telgraf haberini tezkip eden maruzatı, Abdülhamid'in zihninde:

«Kendisinin vaktinden evvel Dolmabahçe'ye indirilmek istenildiği» vehimesini uyandırır. Kimbilir, Dolmabahçe'ye indirilecek askerle belki kendisi hal' ve Dolmabahçe'de hapsedilerek yerine bu sarayda oturan veliahd Reşad Efendi kolayca iclâs olunacaktır!

İş mühimdi! Padişah etrafında bulunanlar türlü türlü tefsirlerle bu vahimeyi genişletiyorlardı! Ortalığı telâş almıştı!

İzzet Paşa ie musahip Nadir Ağa sarayın bir yüksek noktasından diğerine koşturuluyor, mabeyin dairesinin üst katlarına çıkarılıyordu. Nihayet gemi görünür. Artık bozuk düzen bir alay ile aşağıya inilir. Abdülhamid daha yolda iken imparatorun gemisi selâm menziline gelmiş olduğu için selâm topları atılmağa başlanır. Abdülhamid isticali artırır! Ancak bu suretle misafirlerine yetişebilir. Ancak bu lüzumsuz telâş yüzünden sadrazam ile vükelâ imparatoru padişah namına selâmlamak için gemiye gidemeden kalırlar!”

Almanya imparatoru böyle ufak tefek teşrifat meselesini izam edecek düşüncede değildi. Onun siyasî ve iktisadi gayelerini temin ederken böyle teşrifat programı eksikliklerine ehemmiyet verecek vaktü hali yoktu. İmparator her gün İstanbul’da geziyor, öğle vakti avdetle imparatoriçe ile birlikte yemek yiyordu.

Mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa imparatorun başkâtibiyle her akşam görüşerek ertesi günü imparatorun gideceği yerleri anlıyor, buna göre icap eden makamlara malûmat veriyordu.

İmparator birçok defa Abdülhamid’le görüşmüş, mükâlemelerin mevzuu hep siyaset olmuştu. Tahsin Paşa’nın bildirdiğine göre bir defasında imparator Rusya’nın askerî tensikati gündün güne ilerilemekte olduğundan Devlet-i Âliye’nin bunu şimdiden düşünmesi lâzım geldiğini söylemiş, icabında Boğazların kapatılması için Abdülhamid’in fikrini yoklamıştı.

(Abdülhamid’in şahsî siyasetini izah ederken Almanya’nın açığa himayesine girmek demek olacak olan bir ittifak ve irtibattan tevehhüş ettiğini evvelce yazmıştık.)

Diğer bir defasında Abdülhamid imparatora Girid meselesinde Rusya’nın Yunanlılar’a mütemayil olmasından şikâyet etmişti. Türkiye’de iktisadî tasavvurlarına müsaid bir saha hazırlamak niyetiyle seyahat etmekte olan imparator bunun üzerine o gün yeğeni Rusya çarına bir mektup yazmış, bir mektubu Rus elçisi Zinoviyevası vasıtasıyla Çar’a göndermişti.

(Tesiri olmayacağı evvelden bilinen bir iltimas ve tavsiye mektubu!)

Alman imparatoru bu seyahatinde siyasî ve iktisadî menfaatlar teminiyle kalmadığı -Bağdad hattının Almanlar'a verilmesi vaadini bu defa Abdülhamid'den koparmıştı- ve umumî müzede en kıymetli bir kaç eserin de kendisine hediye edilmesi imalarında bulunduğu, müze müdürü Hamdi Bey'in müzeyi bunlardan mahrum etmemek için çok uğraştığı da rivayet edilir.

İmparator bu arzusunda muvaffakiyetsizliğe uğramışsa da bunu başka suretle telâfi ettiği hakkında da rivayetler eksik değildir.

J. Rizas «Abdülhamid'in Siyasî ve Hususî Hayatı» eserinde diyor ki:

“Abdülhamid'in Yıldız limonluklarında fevkalâde güzel, nadir, kıymetli çiçekler yetiştirilirdi. Almanya imparatoriçesi Yıldız'da oturduğu sırada Abdülhamid bizzat topladığı bu çiçeklerden yaptığı pek lâtif bir buketi -yaprakları arasına hazine-i hümayundan çıkarılmış büyük bir elmas sıkıştırarak- misafirine takdim etmişti.”

İkinci Wilhelm'e verilen hediyeler,

Bertrand Bareilles'de 1917 senesinde neşrettiği «Türkler» eserinde şu sözleri yazıyor:

“Almanya imparatoruna pek cömertlikle ve gayet nazikâne bir surette hediyeler ibzal olundu. İmparator büyük elmas ve zümrüd kutularının, sırma ve incilerle işlenmiş eski Bizans - Türk örtü ve kumaşlarınının mahfuz bulunduğu Topkapı Sarayını ziyaret etti. Burada onun en ziyade hürs gözlerini kamaştıran şey Birinci Sultan Selim'in sorgucundaki misli bulunmaz bir zümrüt oldu. Bundan o kadar ısrarla bahsetti ki nihayet bu kıymetli taşı getirterek mükrimane bir zarafetle konuğuna takdim etti.

İmparatoriçenin günü Yıldız'da bu misaferet günlerine tesadüf eylemişti. Abdülhamid bu münasebetle imparatoriçeye bir inci kolye hediye etti. Bu kolyeye hazîne-i hümayundan çıkarttığı üç büyük elması da ilâve etmek gibi bir ikramda bulundu. İmparator ile imparatoriçeye tahsis edilen ödalar kıymetli halılar, nâdir porselenler, pek zengin işlemeli örtülerle tezyin edilmişti.

Şarkta beğenilen bir şeyin alınması sahibi tarafından rica edilmek âdet olduğunu bildiği için imparator Abdülâziz' in Paris'te somalından yaptırdığı bir sofrta takımının medhini göklere çıkardı. Bu defa Abdülhamid anlamamış gibi davrandığı için imparator bunu açıkça istemekten sıkılmadı. Padişah bu takımın devlet hazinesine aidiyetinden bahisle itirazda bulundu. Bundan mahrum kalan imparator ile imparatoriçe odalarında bulunan halıları, porselenleri ve örtüleri kendilerine hediye edilmiş gibi kaldırıp memleketlerine götürdüler!"

Bu sözlerde Fransız-Alman husumetinin eserini görmemek kabil değil! Sarayda imparator ve imparatoriçeye verilecek ziyafetler için Fransa'dan şişesi birer liraya şampanya getirilmişti. İmparatorun avdetinden sonra bunlardan artanlar sofracılar tarafından şişesi sekizer, onar kuruşa harice satılmıştır!

Bu ziyaret ile ilgili olmak üzere Kaşıkçı elmasına taallük eden rivayet ile bu bahse nihayet vereceğim. Saraydan tereşşüh etmiş olmak üzere nakledilen rivayet şudur:

İmparatoriçe hazine-i hümayunu gezer. Hazinenin bütün mevcudatını tamaşa eder. Ziyaret hitamında Abdülhamid hazinede en ziyade neyi beğendiğini sorar. İmparatoriçe de:

– Kaşıkçı elmasını! der. Elmas o gece başmabeynci Hacı Ali Bey marifetiyle imparatoriçeye takdim olunur. Hazineden çıkarılan elmaslar hakkındaki bu rivayetler ne dereceye kadar sahihdir? Bunu ancak zamanın hazine-i hümayun memurları tayin edebilirler. Bilen varsa bildirmek vazifesidir.

Almanya imparatoru İkinci Wilhelm İstanbul'a bu ikinci ziyaretinin hatırasını tesid eylemek istedi. Almanlar meşe ağacını kuvvet sembolü sayarlar. Çok defa bu yolda hatıralar için meşe dikerler. Fakat bunun Almanlar nazarında yapacağı tesiri İstanbul'da yapamayacağı tabii idi.

Osmanlı Devletinde ve halife paytahtında bir heykel dikmek de o zamanki telâkkilere ve gidişe uyamazdı. Bunun için Kayser bir çeşme yaptıрмаğı muvafık buldu. (1898) Çeşmenin yerini de Sultanahmed meydanında eski Bizans âbidelerinin yanı başında intihap etti!

Çeşmeye Almanca bir kitabeden başka bir de Osmanlı usulünde ebced hesabıyla tarih yazıldı. Bu tarih metninde “Alman imparatoru hazreti Wilhem’i saninin mühibbi hâlisi” Abdülhamid’i ziyaret kasdıyla İstanbul’u “makdemiyle pirayedar” ettiği zikrolunduktan sonra:

Bu mülâkatı muhabbetperveri tezkâr için

Eyledi bu çeşmesarı sahapirayı karar!

Deniliyor. Almanya imparatorları arasında namlarına dikilen âbidelerde ismi ebced hesabıyla yazılmış bir tarihe giren yalnız ikinci Abdülhamid’in bu mühibbi hasülhası “Hazret-i Wilhelmi sani” olmuştur!

19 - Osmanlı nükteleri: Ahıra saklanan Vükelâ...

Rûzgârın geleceği delikler...

Sadrazam Fuad Paşa icad kuvvetine malik bir zattu. Abdülâziz Mısır’dan avdet eylemişti. İstanbul’un vergice ve askerce olan imtiyazının ilgasıyla sair beldelere kıyasen payitahttan dahi vergi alınmasına ve kur’a usulünün tatbikine vükelâ arasında karar verilmişti.

Padişah’ın Mısır’dan avdetinde İstanbul ahalsinin üç gün üç gece yaptıkları şehir-i âyînin parlâklığına mükâfaten bu kararın tatbiki hükümetçe tehir edilmişti. Sonra unutuldu!

Abdülhamid İstanbul ahalsinin vergi ve askerlik hususundaki imtiyazlarını bütün saltanatı müddetince muhafaza ettikten başka Abdülâziz zamanında o kadar gürültüler etmeğe alışmış olan softa ve yobazları da memnun etmek için bunların askerlikten muafiyet şartı olan imtihan usulünü de ortadan kaldırmıştı. Bu suretle medreseler pek çok okumaz, yazmazlara sığınacak yer olmuştu!

Taşralarda defterde yetmiş, seksen talebesi mukayyed öyle medreseler vardı ki “talebe-i ulûmu” ancak senenin muayyen günlerinde müderris efendiye hediyelerini, seneliklerini getirdikleri vakit medresenin yüzünü görürlerdi! Bu medreseler sanki “harici memleket” imtiyazına da maliktiler! “Ahz-ı asker” memurlarından biri bunları teftişe kalksa kıyametler kopardı.

Abdülhamid rüzgâr gelecek delikleri tıkamak hususunda pek mahirdi!

Hasan Hakkı Paşa kim...

Yirmi sene İskodra valiliğinde bulunan meşhur şeyhülharem İskodralı Mustafa Paşa'nın oğlu Hasan Hakkı Paşa üç yaşında iken mirmiranlık rütbesi almıştı! (H. 1245)

Babası İstanbul'a celbedilince o da birlikte gelmiş, İkinci Mahmud'un huzuruna Arnavut esvabiyle çıkmıştı. Sultan Mahmud "nizamiye" esvabı giymesine müsaade etmiş, kendisini bir altın saatle taltif eylemişti.

Yirmi yaşında iken sadaret mektubî kalemine memur edildiği vakt mirmiranlık rütbesi saniye sınıfı sanisine tahvil olunmuştu; çünkü genç bir kalem efendisinin paşa diye çağırılmasına Bâb-ı Âli'nin "de'bi" müsait değildi.

Hasan Hakkı Bey bu vazifeden başlayarak yirmi iki senede vezaretle valiliğe kadar terfi etti. Bir defa "kıyafetsizliğinden" bahsiyle Halep valiliğinden azlolunmuştu! Konya valiliğinde mevleviliğe intisap etmişti; tasavvufa meraklı idi; mesneviyi elinden düşürmezdi.

Hasan Hakkı Paşa müttaki ve müstakimdi. İrtikâb nedir, bilmezdi; mürtekiplerden nefret ederdi; sözü özü birdi.

Arnavutça'dan başka Arap, Fars, Fransız dillerine vakıftı. Edebiyat ile uğraşırdı. Zincirleme ve bayat tabirlerle meramını ifadeden hoşlanırdı. Ciddiyeti kâtime şekline ifrağ ederdi; hiç bir şeyi iltizam eder görünmezdi.

Hiç evlenmemişti. Gençliğinde kendisine bir sultan teklif olduğu halde padişah damatlığı şerefini reddetmişti.

Gündüzleri evinden çıkıp hükümet dairesine gider, hükümet konağından da evine dönerdi. Hiç bir tarafa misafirlğe gitmezdi; yalnız başına yaşardı. Son derece müvesvis ve vehham idi. Salı günleri kendisi için cumalardan ziyade tatil günü idi. (Salı hakkındaki boş kanaatten ileri gelmiş olacak!) O gün kabil değil, meydana çıkmazdı.

Ecnebleri günahları kadar sevmezdi. Selânikte vali iken bir ecnebi şikâyetiyle kaldırılmıştı. O vakittenberi ecneblerle mesele çıkar-

maktan korkardı. Bu duygu ile her gördüğü ecnebiyi iltifatlarına boğar, bunlara ait işleri hemen gördürürdü.

Konsoloslara hadlerinden pek ziyade tevazu ile muamele ederdi. Zaten o kimi sevmezse iltifatlarını en ziyade ona ibzal ederdi. Kimden korkarsa, maiyetinde bir memur olsa bile, onu taltif ederdi! Ecnebilere korkusu dillerde destan olmuştu. Bu yüzden uydurma olduğu şüphesiz görülen şöyle bir rivayet bile ağızlarında dolaşırdu.

Güya vilâyette bir işi olan birisi muamelesinin bir türlü bitirilmemesinden son derece bizar olur, bir gün bastonun ucuna bir şapka geçirir, vali odasının perdesini başına kadar kaldırdığı şapkayı gösterecek surette hafifçe açar, perdenin arkasından söyleyeceğini söyler! İş de görülür!

İşkodralı zâde padişaha büyük merbutiyet gösterirdi; kendisini hünkâra sevdirmek emelini beslerdi.

Biga mutasarrıfı iken bahriye nezaretinde bin türlü suiistimale kaynak olan kereste meselesini kurcalayıp “tahtında müstetir zamirleri” bir defa meydana koymak istemişti de Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa kendisini uğramak üzere olduğu felâketten güç kurtarmıştı. (45)

Bundan sonra Hasan Hakkı Paşa için idarede katî düsturu şu olmuştu: Sızıltı çıkarmamak, fincancı katırlarını ürkütmemek! Bulunduğu bir çok valiliklerde bu düstura riayet ede ede ve çekine çekine ne bir yol, ne de bir mektep yaptırabilirdi. Hayattan böyle silindi, gitti!...

Hacı İzzet Paşa'nın şân-ı vezareti...

Edirne valisi Erzincanlı Hacı İzzet Paşa'nın garip halleri, âdetleri, bunlara müteallik menkıbeleri çoktur.

Şirvanîzâde Rüştü Paşa'nın babası Halidî tarikatinin büyük şeyhlerinden Şirvanî İsmail Efendi'nin türbesi Amasya'da yüksek bir yerdedir.

İzzet Paşa Şirvanîzâdenin ikbal günlerinde tayin olunduğu vilâyetlere giderken, yolu Amasya'ya düştükçe Şeyh İsmail Efendi'nin türbesi hizasında hayvanını durdurur, iki elini kaldırır, uzun uzun dua ile şeyhin ruhaniyetinden istimdat eylerdi!

Şirvanîzâdenin vefatından (Taif'de H. 1291) sonra ise gene Amasya'dan geçerken yalnız bir elini kaldırıp avucuna üfürerek:

– Evvelki demler geçti! mânasını işrab ile duaya hacet görmeden geçip giderdi!

Edirne'de konsolosları her atlattıkça:

– Aldandı teres! Aldandı teres! diye söylendiği maruftur.

İzzet Paşa, üstüne başına toz kondurmamağa itina eden titizlerden değildi ama bazan kullanacağı eşyayı garip suretlerde temizlettirdi! Bir defa aldığı murassa nişanı:

– Kordonu pistir! diye temizlenmesi için konağındaki yosunlu bir havuza atmıştı!

İzzet Paşa bir gün Edirne mollası Süruri Efendi ile birlikte bedes-tene gider. Dört balya pamuk satın alır. Süruri Efendi bu kadar pamu-ğu ne yapacağını sorar. Paşa:

– Sonra anlarsınız, cevabını verir. Pamukları şu mealde bir arıza ile Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'ya gönderir:

“Bu pamuklar bu sene Tunca nehri boyunda ekilmiş pamuk tohumlarının mahsulüdür. Bunların böyle Adana pamuklarından daha iyi yetişmesi sırf sizin memleket hakkında masruf himmetlerinizin yümnü eserdir. Allah sizi böyle nice muvaffakiyetlere daha nail etsin!”

Bunun üzerine İzzet Paşa birinci rütbeden bir nişan ile taltif olunur. Bu neticeyi Süruri Efendi'ye bildirir. Süruri Efendi:

– Sadrazam ve maliye nazırı gelecek sene pamuk aşarı ne oldu? Diye sormazlar mı? O vakit ne cevap vereceksiniz? diye sorar. Buna da İzzet Paşa:

– Gelecek seneye kadar unuttur teresler! cevabını verir. Hakikaten ne arayan olur, ne soran!

Hacı İzzet Paşa'nın şu muamelesi pek meşhurdur:

Paşa Dedeagaç mutasarrıfının mesavisinden bahisle azlini dahiliye nezaretine yazar. Mutasarrıf azlolunur. Sonra müracaat ve istitafi üzerine mazul mutasarrıfın eline diğer bir yere tayini için nezarete hitaben bir iltimas mektubu verir. Nazır:

– Bu perhiz ne, bu lâhana turşusu ne!

Diye bu tezat hakkında kendisinden “azlini inha ettiği bir adamın memuriyete tayinini neden iltimas” eylediğini sorar. İzzet Paşa da:

“Biri lâzime-i maslahat, diğeri şan-ı vezaret!” cevabını gönderir!

Biraz harçlık biriktirelim...

D.N. Paşa gençliğinde A... Paşa'nın ülfeti bezminde çok bulunmuştu. Yapılan âyini cemlerin birinde heykel gibi çıplak olarak endamını arzylemiş meclisteki zevk ehlinin hayret ve takdirlerini celbetmişti. İstanbul hamamları onun çok uğradığı, dolaştığı yerlerdi.

Fransızca'yı az bilir ise de Bâb-ı Âlide zekâsıyla, kaleminin kudreti ve sürati ile maruf olmuş, mühim mevkiller ihraz ve işgal eylemişti. Nihayet nazırlığa kadar yükselmişti. Yaşlanınca ihtiyarlığı kendisine atfedemez olmuştu; boyanırdı.

Musikişinastı; zevkperest ise de pek de zevk sahibi değildi. Müsrif ve mürtekipti.

İstanbul rıhtım şirketi direktörü Granet, Nâfia Nâzırı Zihni Paşa için:

– İnsana çivi yi yutturur da burgu olarak çıkartır! derdi.

Abdülhamid devrinde para dalaverelerinde pek çok düşmüş, kalkmış olan Sarraf H... bir gün ...nâzırı ... Paşa'ya şu sözleri söylemişti:

– Biz ... ve ... Paşalar gibi maliye nazırı istemeyiz. Bunlar her işten ne alacağını bilirler! On bin liralık bir iş için dokuz bin versek kabul etmezler. Bize D.N.Paşa gibiler lâzımdır. İki bin lira verilebilecek bir işte D.N.Paşa'ya iki yüz lira gösterirsek dayanamaz, kabul eder, işi yapar!

Filvaki D.N. ucuzcu idi!

S... Efendi D.N. Paşa'nın hem dostu, hem irtişa vasıtası idi. Bu Efendi bu yüzden topladığı servetle büyük spekülâsyonlara girişmişti.

Bir gün ... bankasından parasının hemen tamamen kaybolduğu haberini alır; üzüntüsünden ne yapacağını şaşırır; işi anlamak üzere bankaya gider. Banka müdür muavinlerinden P... Bey kendisini görünce fevkalâde tazim ve hürmetle iltifatlara garkeder.

S... Efendi düştüğü felâket üstüne bu muameleye bir mâna veremez; bankanın yüksek memuru:

– Artık bizi de, bankamızıda unutmazsınız ya!

Diye iltifatlarında devam eder. S... Efendi ortada bir şeyler döndüğü hissiyle:

– Tabî, efendim! Tabî! diye istifini bozmadı! Fakat meraktan çatlayacak hale gelir. Nihayet lâf arasında D.N. Paşa'nın ... nezaretine tayin edildiğini öğrenir; memnunen paşasını tebriğe gider.

Paşa'nın kabul salonunu zairlerle hincahınc dolu bulur; paşa pürvekar gelir; tebrikleri kabul ile misafirlere sigara ikram eder;

Fakat S... Efendi'ye hiç iltifat ve ikramda bulunmaz S... bundan müteessir bir halde kendi kendisine:

– Belâlar birbirini takip eder. Ne ümitle geldim! Ne görüyorum!

Diyerek oturduğu sandalyede büzülür kalır. Herkes sigara içerken o da kendi kutusundan bir sigara çıkarır; bunu gören D.N. Paşa:

– Vükelâ huzurunda istizansız sigara içilir mi?

Diye eski dostuna çıkışır. S... bu tekdere de hazmederek sigarayı kutusuna kor. Misafirler dağılırken o da mahzun mahzun çıkmak ister; D.N. Paşa durmasını emreder. İkisi yalnız kalınca paşa:

– Sana mahsusen ters muamelede bulundum. Beş parasız kaldım. Ne yaparsan yap! Bana iş getir. Biraz harçlık biriktirelim! Der. S... canlanır.

– A paşam! İş bulmak kolay. Fakat sen ucuza dayanamazsın! Benim haberim olmadan hiç bir iş için pazarlığa girişmeyeceğine söz verirsen ben de sana mühim miktarda paşa bulmağı taahhüt ederim!

Cevabını verir. Bu yolda sözleşirler!

D.N. Paşa'nın ... nezareti uzun sürmemesine rağmen S... Efendi paşasına iki mislini kazandırmak suretiyle kendisinin de bu defa 40.000 altın kadar toplayabildiğine, spekülasyon zararının üçte ikisi kadarını olsun çıkarabildiğine:

– Allah bereket versin! diye hamd ve şükrederdi.

Nabza göre şerbet...

Vüzera ve ricalden padişahları keyiflerine göre hareketten menedebilenler azdır. Bunların padişahlara karşı kullandıkları fikir vasıtaları ikna, olamazsa tehdittir. Bu gibiler arasında İkinci Selim üzerinde Sokullu Mehmed Paşa'nın Avcı Mehmet üzerinde baba oğul iki Köprülü'nün, İkinci Mustafa'ya karşı Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin, İkinci Mahmud'a karşı Halet Efendi'nin, Abdülâziz'e karşı Âli Paşa'nın yaptıkları gibi kuvvetli seciyeleri ile padişahları meramlarına tâbi ederek devletin işlerini iyi veya kötü yolda senelerce başlı başlarına idare edenler çıkmıştır. Bu müstesna şahsiyetler padişahlara ziyade hürmet, ubudiyet, merbutiyet göstererek onları kendilerine bağlamak yollarını bulurlardı.

Diğer bazıları böyle uzun sürecek tesirler yapabilecek kabiliyette olmadıkları, padişahlar da zaten vesayet altında kalmaktan hoşlanmadıkları, hele vesayet etmek fikrinde olduklarını hisseyledikleri şahsiyetlere karşı kin ve husumet besledikleri için iktidar mevkiini çabuk bırakmağa mecbur kalmışlardır. Padişahlar çekemedikleri, sevmedikleri bu şahsiyetlere ancak tehlike zamanlarında müracaat ederler. Reşid, Midhat Paşalar gibi, Fuad Paşa gibi zarif ve nükteli sözleriyle hoşadip meramlarını yürütenler de olur.

Padişahlar siyasî bir meselenin altından çıkmak, şiddetini geçiştirmek için Mütercim Rüştü, Said Paşa gibilerin zekâlarına, dirayetlerine müracaat ederler; ancak meselenin vahameti geçince iş başında bunların artık vücutlarına lüzum görmezler.

Vüzera ve ricalin çoğu padişahlara karşı şahsiyetlerini feda ile uysallık göstermeği tercih ederler. Bu uysallığın hududu çok defa tabasbus, riya hattâ taabbüd sınırlarına kadar genişler! Mahmud Nedim Paşa'nın Abdülâziz'e karşı davrandığı gibi.

Padişahlar yukarıdaki zümrelere mensup şahsiyetlere saygı göstermeğe kendilerince ne kadar mecburiyet görürlerse, sonuncu takımdan olanlara karşı da tavır ve hareketlerinin haline ve derecesine göre kâhya, daire müdürü, hatta uşak muamelesi etmeğe o kadar meyyal bulunurlar.

Ahıra saklanan vükelâ...

Devlete hayırhah vüzera ve ricalden padişahlar üzerinde büyük tesir icra edemiyenler padişahları kırmadan, ziyade gücendirmeden

“idare-i maslahat ve geçiştirme” siyasetini takip ederler. Bazı rical de padişahların neden hoşlandığını bildikleri için her an ve fırsatta o yolda hareket ederler, âkıbeti düşünmezler.

İkinci Mahmud’un hekimbaşısı meşhur Abdülhak Molla büyüklere muziplik etmekten çok haşlanırdı. Molla bir gün vükelâdan bazılarıyı Bebek’teki yalısında vücuda getirdiği mükemmel bahçesine davet etmiş, burada mükellef bir “bezmi işret” tertip eylemişti.

Tam kafalar “germagerm” olduğu sırada ikinci Mahmud’un gelmekte olduğu haber verilir. Bu halleriyle padişaha görünmek istemeyen paşalar telâş ederler. Abdülhak Efendi hepsini bahçenin bir köşesindeki boş ahıra sokarak saklar; padişahı karşılamağa şitab eder. Abdülhak Molla hünkârın kaba şakalardan, büyük ricalin müşkül durumlarda kaldıklarını görmekten çok hoşlandığını bilirdi.

Bahçeyi gezdirirken ahırın kapısını açar ve:

– Vükelânız burada!

Der. İkinci Mahmud bir nazar atfıyla iktifa ederek bir şey söylemez. Vükelâ son derece mahçup olurlar. Ama ertesi günü Molla Efendi de hekimbaşılıktan azledilir. (46)

Abdülmeccid bir gün serasker kapısına gelmişti. Serasker Mütercim Mehmed Rüştü Paşa’ya (İkinci Mecid devrinde üç defa serasker olmuştu) yaveri kolağası Şerif Ağa’yı, bir çok senasını ettikten sonra, miralaylığa terfi eylediğini söyler. Mütercim Paşa, Şerif Ağa’nın liyakat ve sadakatini tasdik eyleser de:

– Malûmu şehriyaridir ki asker zabitlerinin terfii derecata ve kânauna tâbidir. Bir zabıt kaymakam olmadan miralay olamaz. Şerif Ağa kullarının da bu usule tâbi olması zarurî görünüyor.

Cevabını verir. Abdülmeccid bundan hiç hoşlanmaz. Fakat sesini de çıkaramaz. Üstünden on gün geçer. Mütercim Rüştü Paşa seraskerlikten azlolunur. Yerine Rıza Paşa gelir. Abdülmeccid aynı iradesini Rıza Paşa’ya tekrar eder; Rıza Paşa Rüştü Paşa’dan mizacgir davranır.

– Ferman-ı hümayunlarının infazı vacibe-i zimmettir, diyerek Şerif Ağa’nın yekten miralaylığa terfii muamelesini icra ettirir.

Abdülâziz cülûsunda Rıza Paşa yerine Nâmık Paşa'yı serasker nasbeylemişti (21 Zilhicce 1277); her gün bir irade ile asker zabitlerinden birinin, ikisinin terfiini emrediyordu. Nâmık Paşa bunları icra etmiyor, topluyordu.

Bir ay geçince hayli irade evrakı toplanmış bulundu. Nâmık Paşa bunları bir sahankur [ince tül] içine koyarak arabasıyla mabeyne gitti. Başkâtibe:

– Bunlar zabitlerinin terfilerine dair gönderilen iradelerdir. Asker zabitlerinin terfi bu bapta kanuna tâbi bir muameledir. Başka türlü olamaz. Onun için bizzarure bu iradeleri takdim ve iade mecburiyetinde kaldım.

Diyerek evrakı bıraktı.

Nâmık Paşa bilmiyor değil idi ki, bu hareketi üzerine makamını uzun müddet muhafaza etmesi mümkün olmayacaktı. Filvaki Nâmık Paşa'nın seraskerliği 1278 rebiülevvelinin yirmi üçüne kadar yani ancak üç ay sürebildi!

Âli Paşa'nın Abdülâziz üzerinde müessir, Fuad Paşa'nın daha mizacgirane, Mahmud Nedim Paşa'nın pek müteabbidane muameleleri hakkında Abdülâziz bahsinde muhtelif nümuneler gösterdik.

Abdülhamid zamanında da Sadrazam Midhat, Hamdi, Tunuslu Hayreddin, Abdurrahman, Said, Kâmil Paşalar taraflarından kâh meslek, kâh iş iktizası padişaha karşı sert davranılmak, yahut mukavemet gösterilmek istenildikçe uğranılan akıbetler, cereyan eden hâdiseler hakkında bahis bahis izahat verdik.

Bu büyük vezirlerin yanbaşında padişaha kendini saydıran, samimiyet ve ciddiyetinin muhafaza eden vekar ve temkin sahibi rical de görülmüştür.

Âli Paşa'nın oğlu Ali Fuad Bey bunların başını çeker. Abdülhamid bütün zekâsına rağmen tahta geçtiği zaman pek malûmatsızdı. Cülûsunun daha ilk günlerinde karşısında Said Paşa gibi bir fikir ve kalem pehivanı görmüş, bu kudrete karşı kendisinde fikren bir yılgınlık duymuştu.

Sait Paşa iktidar ve liyakatiyle padişah üstünde hasıl ettiği ilk tesiri sonuna kadar muhafaza eylemiştir.

Abdülhamid, Hayreddin Paşa'dan başka zamanında yetine vezirler arasında evvelâ Said Paşa'yı, sonra Kâmil Paşa'yı ve rical içinde de en ziyade Âli Paşazâde Ali Fuad bey'i takdir ederdi. Said Paşa'dan kendisinin hal'i yolunda bir teşebbüse girişmeyeceğine emin idi; sonradan tanıdığı Kâmil Paşa'ya karşı aynı derecede emniyet beslemezdi, onun cüretinden çekinirdi. Gariptir ki hal'i vukuatın ilcasıyla Said Paşa eliyle olmuştur!

Abdülhamid büyük babasına hiç benzemezdi. Vüzerasının, vükelâsının Abdülhak Molla'nın düşürdüğü yolda durumlarda kalmalarını istemezdi. Ona başka türlü hulûs çakılırdı.

İstanbul'un büyük zelzelesinde Memduh Paşa Ankara valisi idi. Zelzeleyi haber alır almaz mabeyn başkâtibini telgraf makinesi başına çağırarak "sihhat ve afiyeti hümâyunu" sormuştu.

Bu merbutiyet ve sadakat eseri hünkârın çok hoşuna gitmiş, memduh Paşa'ya mahzuziyet beyanıyla iltifatlar edilmişti. Abdülhamid kendisini bu kadar sevdiğini gösteren Memduh Paşa'yı unutmadı; 1895'de (H. 1313) dahiliye nezaretine getirdi.

Memduh Paşa saray ve Bâb-ı Âli erkân ve âdabını iyi bilirdi; sıkıntılı durumları atlatmakta ince zekâ eserleri gösterirdi.

Bir gün huzura kabul edilmek üzere saraya gider. Biraz istirahat etmesi bilvasıta tebliğ olunarak bir odaya alınır ve burada yalnız bırakılır. İstirahat ve intizar müddeti bir saati geçer. Odaya giren bir mabeynci paşayı ayakta bulur.

– İstirahat etmeniz ferman buyurulmuştu, diyerek oturmasını rica eder. Memduh Paşa:

– Daire-i hümâyunda oturmak ne haddim! diye intizar ile ayakta durmakta devam eder.

Mabeynci çıkar. Abdülhamid'e, Memduh Paşa'nın bu sözünü ve hâlâ ayakta iradeyi intizar eylediğini arzeder.

Abdülhamid:

– Eski terbiye! Eski terbiye! diye takdir ederek paşayı huzuruna kabul ve iltifatlarına garkeder.

Bu ferman eksik kalmış...

Kandil geceleri sarayda büyük mabeyn dairesinde mevlid okunurdu. Bunda vükelâ da hazır bulunurdu. Herkes erkân minderlerinde otururdu.

Bir defa serasker Rıza Paşa şişmanlık yüzünden minderden kalkamamıştı da kendisine yardım edilmek lâzım gelmişti. Bundan sonra böyle meclislerde kısa kanapeler bulunduruldu ve ayakların yerde kalmasına ferman çıktı!

20 - Hariciye nâzırı Tevfik Paşa ve müsteşarı Dadyan Artin Paşa...

Tevfik Paşa'nın asaleti...

Roma tarihinde iki defa triumvira “üçler idaresi” kurulduğu malûmdur. Fuad Paşa bir defa Âli Paşa ve divan-ı hümayun tercümanı Emin Muhlis Efendi ile aralarındaki dostluktan bir Fransız’a bahsederken:

– Biz de ekanim-i selâseyi teşkil ediyoruz! Ancak bizimki maatteessüf sizinki gibi iftirak ve tecezzi kabul etmez değildir, demişti. Diğer bir defa da bu üç uknumdan [rükûn, unsur] başka suretle bahsetmişti:

Reşid Paşa beşinci sadaretinde oğlu Damad Ali Galip Paşa’yı Ethem Paşa yerine hariciye nezaretine getirmişti. (8 Ramazan 1273 - 11 Zilhicce 1273) Bu münasebetle Fuad Paşa Fransa elçisi Tovnel’e şu sözleri söylemişti:

– Acaba biz Hıristiyanlığa doğru mu gidiyoruz? Çünkü şimdi bizde de bir baba Reşid, bu babadan neşet etme bir oğul Ali Galip Paşalar var. Lord İstratford da bir güvercin sayılmak kabil olamamasına

rağmen baştercümanı Revelâki ile bize Ruhül-Kudüs'den haber ve ilham getiriyor! (47)

Bir ara Abdülhamid zamanında da *-fakat ne Romaluların triumvirlerine, ne Fuad Paşa'nın bahsettiği rükûnlere benzememek üzere-Bâb-ı Âli'de hariceye nezaretinde işleri tedvir için, tabir ve mukayese caiz görülürse, bir triumvira peyda olmuştu. Bu triumviranın azası hariciye kâtibi Şatonöf Nuri Bey, hukuk müşaviri Hakkı Bey, divan-ı hümayun Mütercimi evveli Davud Efendi idi.*

Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa (H. 1313-1327). Yanbolulu'dur ve Kırım hanları hanedanına nisbeti vardır. Namuslu ve müstakim, fakat biraz çekingen bir devlet adamı olmasıyla ne padişaha karşı dik başlık gösterir, ne de maiyetini demir el ile idare ederdi. O elinden geldikçe başkalarına iyilik ve hizmet etmekten kaçınmazdı. Doğruyu söylerdi; fakat Şaid ve Kâmil Paşalar gibi büyükle, küçükle çatışmaktan ise iyi geçinmeği tercih ederdi.

Müteazzım değildi; yanına yanaşılması, kendisine meram anlatılması güç olmazdı. Konuşmaktan hâzederdi.

(Yaşı hayli ilerlemiş olmasına rağmen hâlâ geçmiş siyasî işler, menkıbeler için kıymetli bir hazine olmak marufiyetini muhafaza eylemektedir.)

Tevfik Paşa, zamanın akıntısına karşı kürek çekerek boş yere yorulmaktan ictinab ederdi. On dört sene kadar makamını muhafazaya muktedir olması padişahı kırmamak yolunda seyyâl diplomatlığıyla kabil olmuş, nezareti zamanında sadaret makamında yedi defa tebeddül vaki olduğu halde kendisine ilişilmemiştir.

O zaman, hariciye memurlarının ecnebî kadınlarıyla evlenmesi yasak olmadığı için Tevfik Paşa da bir Alman hanımı ile izdivac etmişti. Berlin'de sefaretle de bulunmuş olan Tevfik Paşa bütün nezareti müddetince Abdülhamid'in tuttuğu yolda Alman siyasetine zahirî bir hayırhahlık göstermekte devam etmiştir.

Dadyan Artin Paşa kim?...

Hariciye nezaretinde müsteşarlıkta bulunan Dadyan Artin Paşa Sainte-Barbe kollejinden mezundu. Ermeni olmasına ve bir çok düş-

manları bulunmasına rağmen o da makamını uzun müddet muhafazaya muktedir olabilmıştır.

Artin Paşa garp malûmatına ve Osmanlı terbiyesinde yetişmiş Ermenilerin nabızgirlik, inhina gibi kabiliyetlerine vakurane bir sükûnet ilâve etmişti. Ziyaretçilerine kusursuz ve muhibbane bir hüsnü kabul gösterir, bunların takdirlerini celbederdi. Hali, tavrı, dili saf bir adamı andırırdı. Fakat onun böyle görünmesi bir diplomatlıktı. Devletin siyasi sınırlarını onun kadar iyi bilen diplomat nadirdi. (48)

Dadyan Artin Paşa maruf Barutçubaşı ailesine mensuptu; Kafkasya'da Mingreli prensleri olan eski Dadyanlara nisbeti olduğunu söylerdi.

Gençliğinde güzel bir Ermeni erkek tipi idi. Yaşı ilerleyince ihtiyar görünmekten hiç hâzetmediği için sakalını boyardı; saçlarının beyaz kıllarını koparırdı. Fakat ne yapsa zamanın tahribatından kendisini kurtaramamış, ihtiyarlığı çirkin olmuştu. Gözleri biraz şehlâ idi; bunları çapaklanmaktan bir türlü kurtaramazdı. Bunun için düşmanları kendisine "Kör Artin!" derler, bu lâkapla yadederek öc almak isterlerdi. Beyoğlu'nda Artin Paşa "nazarının isabeti" ile de maruftu! Bütün sene işleri uğurlu gitmeyecek diye onun yılbaşı ziyaretlerinden hoşlanmayan Hıristiyan aileler az değildi. (49)

Artin Paşa iki, üç gözlü bir çekmece gibi merakı celbeden bir şahsiyet idi. Dindar idi; mensup olduğu Ermeni milletini severdi. Fakat Abdülhamid'in de "hususî bendegânından" sayılırdı. Kızı Verkine Nakaşyan hanım da harem-i hümayuna tercümanlık ederdi; Drogmane de harem imperial=harem-i hümayun tercümanı diye kartlar bastırmıştı.

Almanya imparatoru İstanbul'a geldiği zaman adliye müsteşarı Vahan Efendi'nin kızı Araksiya hanım da "bir tercüman kâfi değil" diye harem-i hümayuna ikinci tercüman olarak alınmıştı. Araksiya hanım, evlenince Abdülhamid kendisine kıymetli bir elmas hediye etmişti.

Artin Paşa hariciyedeki asıl vazifesi başına gitmese de olurdu. Makam maaşı ile padişahın aldığı muhassesi ayda beş yüz altını bulurdu. O bu parayı muntazaman alabiliyordu.

Abdülhamid, Ermeni kıyımları üzerine Ermenilere karşı şiddetli bir siyaset takip ediyordu. Ermeniler ticaret âleminde olsun, müteahhit-

lik işlerinde olsun büyük mevki tutmuşlardı. Sarayın kumucubaşılığı bile Ermenilerde idi.

Padişah bu suretle büyük servetler elde eden Ermenilerin komitelere yardım ettiklerine kani olduğu için komitelerin bu kuvvet kaynağını zayıflatmak fikrine düştü. Ermenilerin devletçe yapılan münakaşalara kabul edilmemesini ve ticarî işlerde de kullanılmamalarını emretti. Kuyumcubaşılık Musevi Haronaçi Efendi'ye geçti. Bu yasak İstanbul'dan vilâyetlere de intikal edince Ermenileri hayli sarstı.

Ermeniler bu yasağı kaldırtmak, eski mevkilerini elde etmek için uğraşıp duruyorlardı. Ermeni patriği ile hariciye müsteşarı Artin Paşa ve hariciye hukuk müşaviri Gabriyel Noradonkyan Efendi saraya geldikçe padişahın Ermeni tebaa-i sadıkası hakkında merhamet damarlarını tahrike çalışırlardı.

Fakat Abdülhamid Ermeniler'e karşı müsamaha göstermemeğe karar vermiş görünüyordu. Bunun için bu Ermeni büyükleri Ermeni komitelerine faaliyetlerine devamın Ermeniler hakkında celbettiği mazaratları mektuplarla izah ederlerdi. Bilhassa Artin Paşa Mısır'da Ermeni ihtilâlcilerinin kuvvetli bir hamisi gibi görünen Nobar Paşa'ya müracaatlarda bulunurdu.

Abdülhamid bu müracaatlardan kendisine bahsedildikçe gösterilen sadakat eserlerinden memnuniyet beyan ederdi; fakat bildiğinden şaşmazdı. Hünkârın Ermeni cemaati hakkında kalben beslediği husumeti bilen Artin Paşa bunu hiç olmazsa tahfif için padişaha tabasbus ile niyazmendane maruzatında devam ederdi.

İbadet için girdiği kiliseden çıkınca Abdülhamid'in Ermeniler aleyhine takib ettiği siyasetten duyduğu acıları kalbinde bastırarak Yıldız sarayının açık ve gizli yollarında işini yürütmeğe çalışırdı.

Millettaşları olan Ermeniler bile kendisi hakkında minnettarlık ve ümid, emniyetsizlik ve istikrah duygularını birbirine karıştırırlardı. Hariciye nezaretinin dahilî triumvirası işte "idare-i maslahat" yollarını bilen bu nazır ile müsteşar zamanlarında kurulmağa müsaid bir zemin bulmuştu.

Şatonöf Nuri ve Hakkı Paşa...

Tahriratı hariciye kâtibi Nuri Bey'in babası Şatonöf Reşad Bey aslen Fransız'dı. Kırım muharebesinden sonra Türkiye'de yerleşmişti; Boğaziçinde geçirdiği hayat hakkında garip ve hoş rivayetler ağızlarda dolaşırdı.

Oğlu Nuri Bey Fransa'da Grinyon Ziraat Mektebinde tahsil etmişti. Orada talebelik hayatında arkadaşları kendisine Poil de corette=havuç lifi lâkabını takmışlardı.

Fransızca'yı iyi söyledi. Altın gözlükleri altında gözleri pusu bekler gibiydi. Ağzından sigara düşmezdi. Büyük fesi başını bir takke gibi kaplardı. Liberallik vadisinde yürürdü; fakat onun bu hali sarayca itibarını, münasebetlerini kırmazdı.

Hakkı Bey evvelce Abdülhamid için Montepen ve Pouson duter-ray cinaî romanlarının başlıca mütercimi idi.

Jön-Türkler memleketlerine ve memleketlerinin iktisadî kaynaklarına göz dikmiş Frenkler hakkında gıpta ile karışık hafif bir kin beslerlerdi. Onların bu duyguları beyaz iplikle dikilmiş bir kisve içinde saklanır gibiydi! Bir müddet liberallik mesleğini tutmuş olan Hakkı Bey de bu yolda Avrupalılar aleyhinde siyasî bir taassup gösterirdi. Hukuk Mektebinin bu "hukuk-u idare" mualliminde dinî akidelere amelî bir irtibatın eseri de görülmezdi.

(Hakkı Paşa sadaretinde Bolu müstakil mutasarrıfı idim. Bütün idare memurlarının halkın dinî efkâr ve hissiyatına riayetkâr görünecek cuma namazlarına devam eylemeleri hakkında bir "irade-i samiye" aldık. Sadrazamın bu emri dinî bir taassup eseri olmadığı ve "maslahat icabı" olarak verildiği muhakkaktı!)

Abdülhamid, Hakkı Bey'i takdir etmezdi. Hatta meşrutiyetin ikinci ilânında bir nezarete getirilmesi bahsi ilk defa ileri sürülünce muvafakat etmek istememişti. Bâb-ı Âli hukuk müşaviri iken gerek sarayca, gerek Bâb-ı Âlice büyük makamlara namzed addedilmeyen Hakkı Bey'in kendisi çabuk parlak bir istikbale nail olacağını emin buluyordu. Filvaki bu emniyeti boşa çıkmadı. Meşrutiyette nazır, elçi sadrazam oldu. Birden parlayan siyasî mezhiyet ve liyakat şöreti İtalya

harbinin zuhuru üzerine birden sönüverdi. Gösterdiği gaflet dolayısıyla divan-ı âliye bile sevk edildi. Muhakemesi görülmemek üzere!

Davut Efendi devlet hizmetinde bulunan Museviler arasında en mühim şahsiyetti. O daima “dört ayağı üstüne düşmekte” maruftu. Uzun boyu, keten gibi saçları, altın gözlükle mücehhez gözleri yanına yaklaşanlara tesir yapmaktan hali kalmazdı. Ketum idi; hariciye nezaretine kim tayin edilse onun sırdaşı olurdu.

Bâb-ı Âli siyasetine en iyi vukufly yüksek bir memurdu. Odasına kim gelse en mutena koltuğu ikrama müheyya bulunurdu. Çehresinde daima musanna bir muhadenet havası eserdi. Kendisinden bir işte delâleti temenni edilse öyle mebzul bir mazeret yağmuru yağdırır, bunları öyle makul bir tarzda gösterirdi ki muhatabı için onun yapılan talebi isaf ettirmeğe iktidarsızlığını kabulden başka çare kalmazdı.

Müsteşar Artin Paşa'nın saraya ait işlerle, Ermeni patrikhanesi ve saray arasında ihtilâflar ile iştigale koyulması hariciye nezaretinde bu triumvira azasının işleri istedikleri ve bildikleri gibi tertip ve idare de meydanı kendilerine bir kat daha serbest bırakmıştır.

Fakat bu serbestinin hududu ancak sarayın meram ve iradesine kadar varabilirdi. Yıldız'dan esen hava, hafif bile olsa, bu meydanda tozu dumana katardı.

Mektepli misin? Alaylı mısın?..

Bu sorunun 31 mart hâdisesi esnasında asiler tarafından zabitle-re irad edilmiş olduğunu bilmeyen yoktur. Kalem gazetesinin bir kari-katüründe bunu bir doktora sordurtarak “alaylıyım!” cevabını verdirtti-ği de meşhurdur.

Fakat bu soru bu vakadan daha çok zaman evvel başka bir iş için de irad edilmiştir. Sultan Mehmed Reşad zamanında Establ-ı Amire müdürü -sarayca eski tabiriyle imrahor Bey veya Paşa denilirdi- olmuş olan miralay bay Şeref Yüzbaşı iken Keçecizâde İzzet Fuad Paşa'nın müdiri-yeti esnasında irade ile (esban-ı şahane) muallimliğine atanmıştı.

Bay Şeref bunu kabul etmek istememişti. Fakat, “istifa padişaha hakaret sayılır” diye hiç kimse asla cesaret edemiyordu. Bay Şeref de sarayda bir kaç gün bulunduktan sonra bu işi bırakarak Rami kışlasında alayına iltihak eylemişti. Kim kime! Arıyan, soran olmamıştı.

Bir müddet sonra Macaristan'dan Remont -talim- için atlar gelmişti. Nöbetçi zabıtlar hayvanları saraya götürüyorlardı. Bu zabıtlar arasında bulunan Bay Şeref atları Çit köşkü önünde Abdülhamid'in huzurundan geçirdi. İş bitince kurenadan Emin Bey geldi. Bay Şeref'e:

– Mektepli misiniz? Alaylı mısınız? diye sordu. Bay Şeref:

– Mektepli! cevabını verdi. Sonra aynı soru diğer bir zabıte de iradedildi o:

– Alaylı! dedi. Alaylı zabıt saraya alındı.

Bay Şeref terfi ve terakki fırsatını kaçırmıştı. Saraydan kendisini tanıyan ve seven bir zat:

– Alaylı deseydin elinden diplomanı mı alırlardı, diye telehhüf etti!

Bu devlet simsarı acaba kim?...

... Paşa ne makine, ne barut icad etmiş, ne matbaa kurarak işletmişti; ne bir vilâyet idare etmiş, ne de Bâb-ı Âli'yi eskitmişti. Ne bir ordu başında memleket müdafaasında hizmet etmiş, ne haricte siyasî vazifelerle temeyyüz eylemişti; bir ecnebî diline bile vukufu yoktu.

O, yalnız Abdülhamid'in cülûsu senelerinde sarayın büyük entrikalı işlerinde göze görünmüş, sonra artık talih kendisine yaver olmuştu. Çabuk yükselmiş, göğsünü nişanlarla doldurmuştu.

Devlete sayılır bir iki hizmeti yok değildir. Fakat onda bu hizmetler "istismar edilecek işler" mahiyetini almıştır! O bir iş adamı, en yüksek rütbede bir devlet simsarı idi. Devlet alış verişlerinde komisyonsuz iş görmek onun fikrince beceriksizliğin en açık alâmeti idi! Allah'a bin şükür! İşler de yolunda gidiyordu! Kendisinde çalışma hevesi ve iştihası dahi yerinde idi.

Gövdesi muntazam işleyen bir değirmen gibi idi. Gözleri yutulabilecek her şeye hırs ile bakardı; ağzı ve dişleri gelen her işi çiğneyecek, midesi değirmenin taşı gibi bunları öğütecek kuvvet ve kabiliyette idi! Bir meziyetine diyecek yoktu:

Padişaha kendisini işinin eri göstermişti. İşgüzarlıklarına mükâfeten Abdülhamid'den atiyeler, hediyeler alırdı.

Hiç bir tarafta, hiç kimse nezdinde hakikî nüfuz ve itibarı yoktu. Cüreti ziyade olduğu için işlerde kendisinin hesaba katılmasına lüzum gördükçe ona buna çatmaktan, sataşmaktan perva etmezdi. Dostu yok, düşmanı çoktu!

Fakat kimse onu yerinden kıpırdatamazdı. Makamında o kadar ağır basardı! Bu azametli çınarı yalnız Rumeli'den kopan bir garbî rüzgârı yerinden söküp devirebilirdi.

21 - Abdülhamid'e yanıldığını itiraf eden İngiliz elçisi kim?...

İngiltere'nin İstanbul elçisi Sir Filip Körri İstanbul'a gelmek üzere Londra'dan hareketinden evvel Osmanlı elçisi Rüştem paşa ile görüşmüştü; Rüştem Paşa elçiye:

– Şark hükümdarlarına herşey yaptırılır; fakat sertlikle değil, yumuşaklıkla! tavsyesinde bulunmuştu. O da:

– Ben zaten İslâmiyet lehindeyim! cevabını vermişti. Körri yol da Viyana'da elçi Ziya Paşa ile görüştü. Ona da Türkler hakkında “hüsn-ü niyetle meşbu” göründü. (50)

Fakat Abdülhamid Körri'nin bu hissiyatını ve müsaid vaziyetini iyi kavrayamadı. Huzurana kabulünü uzatmak suretiyle ona fena muamele etti. Körri de Londra'ya gönderdiği raporlarda Osmanlı siyasetini tenkide koyuldu.

Hariciye nezaretinde memurlar Avusturya elçisi (Baron dö Kalis'den pek çekinirlerdi; bunun için kendisini Fransızca bir kelime oyunuyla (Baron de Amalice)=muzip ve ayyar baron diye yadederlerdi.

Sir Filip Körri'den Abdülhamid'in hoşlanmadığı duyulunca Bâb-ı Âli kalem efendileri arasında Türkçe kelime oyunuyla “körü gördüm; körü teşyi ettim” tarzında sözlerle eğlenilir olmuş, gitgide İngiliz elçisi “Kör herif” lâkabını kazanmıştı.

Körri de sadrazamı ziyaret için Bâb-ı Âliye giderken tezlil kasdiyle başına yumuşak şapka geçirir, rasgele bir arabaya binerdi.

Sir Filip Körri bir ramazan akşamı mühim bir mesele müzakeresi için Abdülhamid tarafından saraya iftara davet olundu. Padişah elçinin Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa ile birlikte yemek yemesini irade etti. Yemekten sonra başka hiç kimse hazır bulunmamak üzere yalnız hariciye nâzırı ile elçiyi huzuruna kabul eyledi.

Abdülhamid babası zamanında İngiltere ile devlet-i aliye arasındaki iyi münasebetlerin iadesini pek ziyade arzu eylediğinden behsetti. Elçi:

– İngiltere bu münasebetleri eski hale iade ve irca eder, sizin de tebaanıza karşı insanca *-humainement-* davranmanız şartıyla!

Diye sert bir cevap verdi. “Tebaanız” dan maksadı Ermenilerdi. Abdülhamid bu “insanca” tabirine çok tutuldu ve:

– Elbadi azlem! Onlar başladılar. Biz mecbur kaldık demesi üzerine muhavere şiddetli bir münakaşa şeklini aldı. Abdülhamid birden bire bahsi değiştirdi.

İngiliz koyunları çok güzel...

– Sizi bu gece davetten maksadım şu idi: İngiltere’de gayet iyi cins bir koyun varmış. Ben bu hayvanlara meraklıyım. Bunlardan bir kaç tane getirtmenizi rica edecektim.

Dedi. Abdülhamid’in böyle damdan çardağa atlamasından hayrette kalan elçi:

– Bu kolaydır. Londra’daki elçinize yazarsanız size istediğiniz kadarını gönderir, diyerek koyun işine tavassuttan hoşnut kalamayacağını ima etti ise de padişah ısrar gösterdi:

– Ben sizin vasitanızla olmasını arzu ediyorum.

Bunun üzerine elçi zarurî muvafakat etti; fakat huzurdan çıktuktan sonra Tevfik Paşa’ya şu sözleri söylemekten kendisini alamadı:

– Mühim işler için mülâkat bu muydu? Evvelâ tarihten, sonra koyundan bahis.

Padişah ile İngiliz elçisinin yıldızları bir türlü barışamıyordu. Bu geçimsizlik işleri gittikçe daha ziyade işkâl ediyordu. Nihayet Abdülhamid, Körri’yi İstanbul’dan kaldırtmak için Osmanlı hizmetinde bulu-

nan İngiliz Vods Paşa'yı Londra'ya gönderdi. İngiltere hükümeti Körri'yi kaldırmağa muvafakat etti.

Abdülhamid resmî veda ziyareti için Körri'yi huzuruna kabulü de gündün güne atlattı. İstanbul'dan hareketi kararlaştığı gün bile kabul etmemek için bir Alman prensini kabul edeceğini söyleyerek itizar etti. Sir Filip Körri:

– Ben prensten mukaddemim. Çünkü kraliçenin şahsen mümesiliyim, cevabını göndermesi üzerine padişahın cüreti kırdı. Elçiyi kabule razı oldu.

Tercüman Münir Paşa da hazır olduğu halde padişah ile İngiliz elçisi bir saat kadar sarayın bahçesinde dolaştılar; konuştular. Bu arada Abdülhamid'in beyan ettiği fikirler ve mütalaalar elçiye tesir etti.

Körri âdeta yaptıklarına pişman bir halde veda edip çıktı; Sirkeci istasyonuna gitti.

Sefaret baştercümânı Türk düşmanlığıyla maruf Fiç Moris, elçinin uzun adımlarla bir aşağı bir yukarı dolaştığını, düşünceli, müteessir halini görünce sebebini sual etti. Körri:

– Ben padişahı anlamamışım. Bana bir saat izahat verdi. Şimdi, gider ayak takdir ediyorum ki, aldanmışım! Yanlış raporlar vermişim. Bir cürüm işledim. -J'ai commis un crime!- Şimdi ne yapacağımı bilemiyorum.

Demesiyle Fiç Moris:

– Ya Sultan Hamid bunları niçin evvelce söylememiş? diye istihza bulundu.

Körri – Bunu da izah etti. “Size bunları sefir iken söyleyemezdim. Bu benim için bir zül olurdu. Şimdi resmî sıfatınız yok da onun için anlatıyorum” dedi.

Muhatabı sustu. Fiç Moris bu hâdise ve muhavereyi dostlarına anlatırken:

– Bizim elçi bey asıl son mülâkatta aldandığının farkında olmadı, diye bir taraftan Filip Körri, diğer taraftan Abdülhamid için acı ve dokunaklı istihzada bulunuyordu.

Halkın tüyelerini kırkan paşa...

... Nâzırı H... Paşa kalemi kuvvetli bir kâtip olarak yetişmişti. D.N. Paşa ile gençliklerini müşterek hatıralarını yadetmeden birbirlerinin yüzlerine bakamazlardı. H... Paşa'nın kendisi ne kadar yaşlanırsa yaşlansın saçları daima aynı rengi muhafaza ederdi.

Beyoğlu'nun dolgun vücutlu, ayva tüylü, süt beyaz kollu kadınlarından pek hoşlanırdı. Vasıtası M...yan Efendi bu yolda kendisinden az para çekmemişti!

... valiliğinde koyun sürüsü gibi gördüğü halkın tüyelerini hayli kırkmağa muvaffak olmuştu. Bu koyunlar arasında çoğu Ermeni idi. Fakat ... Paşa bunların kırkılırken çok bağırımlarına meydan vermeyecek surette idareli davranırdı.

Bir gece bir Ermeninin evinde misafir kalmıştı. Gizlice bir yere "evrak-ı muzırır" bıraktırdı; ertesi günü zabıta kuvvetiyle evi bastırdı; sahibini bu evrak ile yakalattı; Ermeni bu belâdan kurtuluncaya kadar akla karayı seçti; hayli varlıktan oldu!

... Nezaretinde memuriyete tayin edilmek arzusunda bulunanlar keselerinin ağzını açmazlarsa beklemeğe mahkûm idiler! Memuriyetin derecesine göre nazır paşa'ya verilecek rüşvet hemen malûm ve muayyen gibi idi. Bu âdeti bir nezaret haracı idi. O bu haracın her defa miktarı yüksek olmasını iltizam etmezdi. Alçak gönüllü idi o.

Bal tutan parmak yalamamak olamayacağı için bu haracın tahsil-darları da bu sayede geçinirlerdi.

22 - Abdülhamid ve Paris elçisi Münir Paşa...

Paris'teki hafiyeler...

Nâfia Nâzırı Mahmud Celâleddin Paşa'nın oğlu Münir Bey hariciye mektupçusu iken Abdülhamid'in siyasî müşaviri vazifesini de görür, hünkârdan aldığı emirler üzerine elçilerle temaslarda bulunurdu.

Bâb-ı Âli'nin hariciye nazırı gibi o da sarayın hariceye nazırı mevkiinde idi! Münir Bey Mısır'a taallük eden işlerle diğer bazı meselelerin halli için Abdülhamid tarafından 1888'de ilk defa Paris'e gönderilmişti. Fransa'nın İstanbul elçisi kont dö Montebello da o sırada Paris'te bulunuyordu.

Münir Bey cumhurreisinin Elize'de verdiği bir baloya davet edildi. Bu baloda Mısır'a müteallik işlerin hal ve intacına padişahın muvafakat eylediğini haber verdi. Bu müjde dolayısıyla genç mektupçu beye Fransa hükûmeti tarafından Lejyon dö nor nişanının komandör rütbesi verildi.

Seneler geçti. Münir Bey Paris'e büyük elçilikle gitmeğe muvafak oldu; İsviçre ve Belçika elçilikleri de uhdesine havale edildi.

Münir Paşa saraydan uzaklaşmış olmakla beraber Abdülhamid tarafından siyasî müşavir addedilmekten hâli kalmıyordu. O Paris'de siyasî meseleler hakkında kendisinden sorulan noktalara mütalaalar yetiştirir, sarayca ve padişahça Paris'ten aranan eşyayı gönderir, arada bir İstanbul'a celbolunur, vükelâ ve süfera ile siyasî müzakerelere teşrik edilirdi.

Kimseye tam emniyet göstermemek Abdülhamid'in şiarı olduğu için Paris de hafiyelerden boş kalmazdı.

Bir ara Ermeni hafiyelerden S... Efendi Parise gelmişti. Abdülhamid'e jurnal üzerine jurnal yağdırıyordu. Bugünlerde Tahtaburunyanlardan Kığork Efendi de Paris'de idi. S... Efendi tehdit ile birkaç defa bu zattan para sızdırmıştı.

Bir defa ziyadece bir miktar para isteyince Tahtaburunyan vermez; S... bunun sonu fena olacağını söyler; Tahtaburunyan aldırılmaz.

S... de Tahtaburunyan'ın veliahd Reşad Efendi'yi iclâs için lâzım gelen bir milyon altını tedarik etmek üzere Reşad Efendi tarafından Paris'e gönderilmiş olduğunu Abdülhamid'e arzeder. Keyfiyet telâş ile elçi Münir Paşa'dan sorulur.

O sırada bir taraftan İstanbul'da vükelâ, diğer taraftan Paris'de Münir Paşa bir istikraz akti için uğraşmakta, fakat bankerlerden bir türlü muvafakat cevabı alamamakta idiler.

Münir Paşa zaten S... nin Paris'de ikametini uzatmasından sıkılmıştı. Verdiği cevapda:

(Vükelâ ile kulunuz namı şahanelerine bu kadar uğraştığımız halde beş para bulamadığımız bu zamanda, elinden hiç bir şey gelmeyen ve gelmediği her tarafça malûm bulunan Reşad Efendi namına nasıl böyle bir iş yapılabilir? Bu asılsız ve dipsiz bir yalandır.)

Diye teminat vermesiyle S... Efendi İstanbul'a celbolunur. Fakat iftirası sadakat kastıyla olacağı için ceza görmez!

Abdülhamid Münir Paşa'ya konağını yaptırmak için üç defa dokuz bin lira âtiye verdiği gibi Paris'den her İstanbul'a gelişinde hem kendisine hem haremine bol ve yüksek yol harçlığı da gönderirdi.

Ermeni hâdisesinde Yıldız'ın büyük devletlerin gemileri tarafından topa tutulması ihtimali düşünüldüğü saatler olmuştu. O günlerde Rusya çarı Paris'i ziyaret etmişti. Elçiler arasında Münir Paşa ile de görüşürken:

– Sultan benim muhibbimdir. Ben sağ oldukça emin olsun, kendisine bir fenalık gelmez!

Demiş, Münir Paşa'ya iltifatlar etmişti. Münir Paşa Ermeni meselesinde siyasetin değiştiğini, Yıldız'ın topa tutulması düşüncesinin suya düştüğünü idrak ile saraya tebşir eder.

O sıkıntılı günlerde Abdülhamid kendisine ne taraftan bir mede gelebileceğini düşünüyor, her çareye baş vuruyor, fakat yeisten kurtulamıyordu. Sarayda tiyatro kapanmış, eğlenceler fasılaya uğramıştı. Münir Paşa'dan bu müjdeyi alınca memnuniyetinden:

– Tiyatro! emrini verir.

Münir Paşa'ya da ihsan olarak Osmanlı Bankası marifetiyle 1000 lira gönderir. Münir Paşa bunun niçin gönderildiğini iptida anlayamaz; nereye muhassas olduğunu sorar; Abdülhamid bu sualden Münir Paşa'nın âtiyeyi az gördüğünü zanneder; bin lira daha gönderir.

Münir Paşa Paris'de meşhur Klemanso ile bile ahbap olabilmişti. Sefarethanede her fırsatta büyük parlak ziyafetler, süvareler verir, Fransa siyasî ricalini, büyüklerini davet ederdi.

Abdülhamid'in şiddetli hasımlarından olan Klemanso yazılarında Osmanlı padişahı hakkında Le Sultan Rouge -*kızıl sultan*- tabirini kullanırdı. Bir defa Münir Paşa'nın davetine icabetle sefarethaneye gelince elçi paşaya:

– Ben kızıl sultanın büyük elçisine değil, Münir Paşa'nın kendisine geldim!

Demişti. Münir Paşa Klemansonun kendi şahsına gösterdiği bu itibarı Abdülhamid'e bildirmekten bittabi hazer eylemişti!

Alman zabitlerin maaşı...

Osmanlı ordusunu tanzim ve ıslah için Almanya'dan meşhur Von Der Golç Paşa riyasetinde gelmiş olan Alman zabitleri evvelâ muntazaman maaş alırken biraz sonra bu intizama halel geldiğini gördüler; Osmanlı Bankası da bunların maaşlarına eskisi gibi kefalet edemeyeceğini beyan edince bunlar heyetçe istifa ettiler.

Birisinin hizmetine muhtaç olduğu zaman nasıl davranmak lâzım geldiğini pek iyi bilen Abdülhamid derhal bunların maaşlarına zamlar yaptı; göğüslerine nisanlar taktırdı, hepsine hediyeler yağdırdı. Maaşları için katı vaidlerde bulundu. Heyet de istifasını geri alarak yerinde kaldı. Belki içlerinde bazıları Almanya'ya avdet edecekti. Fakat hepsi Berlin'den işleri başından ayrılmamak yolunda katı emirler aldılar! (51)

Almanya Osmanlı ordusunu tanzim ve ıslah hizmetinden böyle küçük sebeplerle bittabi fariğ olamazdı.

İzah: Esbak Paris büyük elçisi Salih Münir Çorlu paşadan aldığım bir tezkerede: "676 numaralı tefrikanızda Abdülhamid'in konak inşası için bana üç kere dokuz bin lira verdiğini yazmışsınız. Padişahın, bazıları ile beraber bana da konak yaptırdığı sahihtir. Fakat üç defa öyle dokuz bin lira verdiği asılsızdır" deniliyor.

Tefrikada bu noktaya dair çıkan ifade aynen: "Abdülhamid'in Münir Paşa'ya konağını yaptırmak için üç defa dokuz bin lira atıyeye verdiği" sözlerinden ibarettir. İfadenin bu şekli tertipte (da) edatının eksik kalmış olduğunu gösteriyor. Münir Paşa kendisine ve Klemanso'ya atfen yazılan sözlerin de tahrif edilmiş olduğunu beyan ile düzeltilmesini istiyor. Ancak bunları nasıl düzeltmek icab ettiğini tayin etmiyor. Bu sözleri de ben Münir Paşa'nın kendisinden dinlediğim gün zabtetmişim. Yanlışlık zabtımın neresinde olduğunu lütfen tasrih ederlerse düzeltirim.

Süleyman Kâni İrtem

23 - Vidinli Tefvik Paşa ve bir rüşvet dolabının hikâyesi...

Bir matematik zekâsı...

Vidinde imamzadelerden Tefvik Efendi resime pek meraklı idi. İstanbul'a gelince Mühendishanede resim dersi verildiğini öğrenir; burada Hüsnü Yusuf Efendi'nin resim derslerine devamla başlar. Fakat menazır baısını kavrayamaz. Hocasına sorarak anlamak için hayli kafa yorar.

Hüsnü Yusuf Efendi istidadını gördüğü bu talebesinden harbiye mektebi nâzırı Emin Paşa'ya bahseder. O da bu gencin o zaman Maçka'da açılmış askerî idadî mektebine devamına müsaade eyler.

Tefvik Efendi yalnız resim derslerine ehemmiyet veriyordu. Bir dahiliye zabiti ileride "büyük adam" olabilmesi için diğer dersleri de lâ-yıkıyla takib eylemesi tavsiyesinde bulunur. Tefvik Efendi bu tavsiyeye riayet ederek idadiyi ikmal ve Taşkışladaki harbiye mektebine nakledilir. Bu mektepten H. 1276'da erkân-ı harb yüzbaşılığıyla ve birincilikle çıkan (52) Vidinli Tefvik Paşa hayatının bu senelerini hatırladıkça:

– Eğer bu dahiliye zabiti olmasaydı ben de ressam Nuri Paşa gibi bomboş bir adam olup kalıverecektim, derdi.

Harbiye mektebinde riyaziye muallimi erkân-ı harb ferik Hoca Tahir Paşa *-İngiltere'de Kembriçte tahsil eylemiş kâmil ve âlim bir zat idi-* Vidinli Tefvik Efendi de riyaziyeye büyük istidad görmüş ve daha mektepten çıkmadan onu kendisine muavin almış idi.

Vidinli Tevfik Efendi'nin riyaziyecilikte şöhreti ekâbir arasında şayi olmağa başlamış, harbiye nazırı imtihanlarında bizzat hazır bulunmak istemiş idi. Vidinli Tevfik Efendi Tahir Paşa'nın vefatında yerine riyaziye muallimliğine tayin edilmişti.

– Ben her ne bilirsem Tahir Paşa'ya medyunum!

Diyerek minnettarlığını izhar eden Tevfik Paşa riyaziyeye aid bir çok eserler tercüme ve telif eylemiş ise de Tahir Paşa'nın “cebiri” kitabına zeylinden başkası basılmamıştır.

Harbiye'de kendi nezareti altında genç ve kabiliyetli zabitlerden bir muallim sınıfı açtırmıştı. (Mebahisi ilmiye) mecmuasında Vidinlinin bir çok makaleleri neşredilmiştir. Nâmık Kemal Bey'in kendisine büyük bir hürmeti var idi.

Hüseyin Avni Paşa Vidinli Tevfik Bey'i balistik ve tüfek imali hakkında tetkikatta bulunmak üzere Paris'e göndermişti. Paris'de Türk talebe için miralay Esad Bey'in idaresinde bir (Mekteb-i Osmanî) tesis olunmuştu. Vidinli Tevfik Bey buraya müdür muavini tayin edildi. Tevfik Bey bu fırsattan istifade ile Fransa silâh fabrikalarında çalıştığı gibi Sorbon'a da devam etti.

Artık hükümet kapısı Vidinli Tevfik Paşa için geniş açılmış idi. Maliye nâzırı oldu; elçilikle Washington'a gitti; Mavzer satın alma memuriyetiyle Almanya'ya gönderildi. Serasker Ali Saib Paşa tarafından geriye celbettirildikten sonra teftişi askerî komisyonu âzalığine nesbedildi; Ticaret ve nafia nezaretinde bulundu; müşir oldu.

Biz İstanbul'da mülkiye idadîsinde iken Mösyö dö Varez isminde bir Fransızca hocamız var idi. Mösyö dö Varez Kırım muharebesinde Fransız ordusuyla İstanbul'a gelmiş, sonra memleketine avdet etmeyerek burada kalmış, şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'ye hocalıkta bulunmuş sayılı riyaziyecilerden idi. Bir gün bana:

– Memleketinizde iki riyaziyeci tanıdım. Biri İbrahim Efendi (İdadîde hendese muallimimiz); diğeri ondan üstün olmak üzere Vidinli Tevfik Paşa'dır. Demişti.

Adı daima hürmetle yad edilen Vidinli Tevfik Paşa keşke bu kadar büyük mansıblar işgal edeceğine ve nazırlar sürüsü arasına katıla-

çağına, hocası Tahir Paşa gibi muallim kalsaydı da memlekete kendi ayarında birkaç riyaziyeci daha kazandırsaydı!

Bir rüşvet dolabı...

Yetişip saraya çıktuktan sonra çevirdiği entrikalarla, irtişa ile Bevvali zemzem ve İbn-i Alkamî gibi nam bırakan ... Paşa'nın babası H... Paşa B... mutasarrıfı iken "idare-i maslâhat ve cerr-i menfaat" usulü ile ünsiyet peyda etmemiş ahlâkı mazbut genç bir zabıt sancağın kur'a memurluğuna tayin edilir.

O sene kur'a piyasasında üç dört bin altın dönüyordu! H... Paşa acele ederek kur'a memuru gelmeden kur'ayı çektirir. Rüşvet akçesinden kur'a memuruna da küçük bir pay ayrılır.

Ahızı asker meclisince, "Memur marifetiyle kur'a bitarafane ve âdilâne icra olundu; bu vesile ile padişahımıza herkesten hayırlı dualar alındı."

Diye mazbata da yapılır. Yalnız kur'a memuru gelince doldurulmak üzere isim yeri açık bırakılır. Paylarını alan diğer âzanın hepsi mazbatayı mühürler. Tecrübesiz (!) zabıt gelir. Muameleyi kabul etmez ve olmamış gibi sayarak işe baştan başlamak, kur'ayı yeniden çekmek lüzumunda ısrar eder. Amma olan olmuş idi. Öyle devlet işleri var idi ki memurları bunları ancak kendileri için varidat kaynağı gözüyle bakarlardı.

Bu acemi zabıt böyle ısrar ile şimdi bu kaynağı körletmek istiyordu! Artık yapılan işten rücuu istemek namazı kılınmış defnedilmiş bir cenazenin hayatını iadeye kalkışmak kadar abes idi! Buraları zabite etraftan dolaşarak anlatılmak istenilir. Zabıt ise Nuh der, peygamber demez!

Birkaç gün bu keşmekeşle vakit geçer. Nihayet memuru kandırmaktan ümid kesilir. Mutasarrıf paşa ile arkadaşlarına artık başka çareye baş vurmak zarureti görünür. Bir akşam genç zabıt mutasarrıf paşa tarafından akşam yemeğine davet edilir. Yemekten sonra paşa bu "genç oğluna pederane" nasihatler eder; fakat dik kafalı "yeni evlâd yeni babasının" sözlerine aldırılmaz.

Mutasarrıfta bıçak kemiğe dayanır! O zaten bu ihtimali evvelden tahmin etmiş, ona göre tedbir almış idi. Paşa, zabitin damarına basar; zabıt hiddetlenir. Bağırıp çağırmağa başlar. Mutasarrıf adamlarını çağırır:

– Aman, kur’a memuru çıldırdı. Çabuk, su getirin! Başına dökün.

Emrini verir. Evvelden aldıkları talimat ile hazırlanmış ağalar su ile dolu birkaç Dirizor testisi getirirler. Suyu zavallı zabitin zorla başına dökerken testileri de vurup kırarlar; kendisini büsbütün sersemletirler.

Bu suretle “delirdiği anlaşılan” kur’a memurunun güç belâ kolları bağlanır. Nezaret altında tedavi edilmek üzere hastaneye götürülür. Orada da tehditler, tahvilfer eksik olmaz. Yirmi gün kadar bu suretle tedavi edilir.

Gûya haline merhamet eden “insaf sahipleri” kendisini gizlice kaçırmak için kolaylık gösterirler!

Artık hayatını da tehlikede gören zabıt bu belâlı yerden savuşmak hayırlı olacağını takdir eder. Bu “insaf ve insaniyet sahiplerinin” yardımıyla kendisini deniz sahiline atmağa ve bir vapura binmeğe muvaffak olur.

Vapurun hareket ettiği anlaşılınca mutasarrıflıktan dahiliye nezaretine ve seraskerliğe “gönderilen kur’a memuru şuuruna hael târi olarak İstanbul’a kaçtı” diye telgraflar çekilir.

Biçare namuslu zabıt gördüğü hayal ve hatıra gelmez muamelelerden dolayı hakikaten âsaba biraz bozulmuş olarak İstanbul’a varmıştı.

Paşabahçe’de İsfendiyar oğullarından Bay Ahmed’den aldığım bir mektupta şöyle yazılıyor:

“Vidinli Tevfik Paşa’ya aid makaleniz bende şu hatırayı uyandırdı:

1305 senesinde idi. İzmir-Aydın demiryoluna aid bir arazi ihtilâfını tetkika paşanın riyasetinde bir komisyon ile İzmir’e gidiyorduk. Tevfik Paşa’nın sohbetine doyumazdı. Vapırda muhtelif mevzular üzerinde beyanatından çok istifade ediyorduk.

Babamdân işitmiştim:

(Tevfik Paşa Washington’da elçi iken Hanri Martini tüfeklerini tesellüm ediyordu. Son taksitintediyesinden evvel bu silâh fabrikasının direktörü paşaya elli bin liralık bir çek getirir; bunun her tüfek için birer lira çeyreği hesabıyla komisyon olduğunu söyler. Paşa kabul etmediği bu komisyonun tüfek bedelinden indirilmesini ister. Direktör -hükûmetle bu tüfeklerin pazarlığında banker A...N. tavassut etmişti. Tesellüm edene

verilecek bu çeyrek lira dahil olmak üzere her tüfeğe beş lira bedel kararlaştırılmıştı. Bunu şimdi bedelden tenzil edecek olursa bundan sonra alacağımız siparişlerde komisyon cebimizden çıkar. Bu sebeple bedelden tenzili kabul edemem.

Der. Tevfik Paşa elli bin liralık çeki imza ile parayı gene hükümetin hesabından tenzil eder. Türk elçisinin bu istikameti ve ülüvvücenabı Amerikalı'yı hayrette bırakır.

Tevfik Paşa bu meseleyi nasıl hallettiğini İstanbul'a bildirir. Takdir beklerken çok geçmeden azli haberini alır.

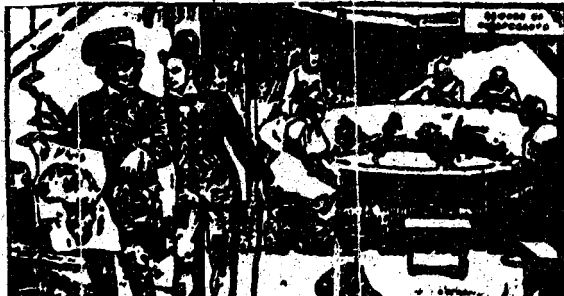
İstanbul'a dönüşünde bu elli bin lira komisyonun yalnız on beş bin lirası kendisine kalacağını ve otuz beş bin lirasının da H... Paşa'ya aid olduğunu öğrenir.

H... Paşa'nın kahrına uğrayarak uzun müddet mazul kalır. Zaret ve sefalet çeker. Vereme tutulmuş biricik kızının vefatını da görerek son derecede yeis ve elem içinde kalır.)

Ben vapurda bir defa yanında diğer âza yok iken bu meseleyi kendisine açtım. Paşa tecahülünden geldi; yalnız:

– Mazulen avdetimde tedavisi için varımı yoğunu sarfettiğim halde kızımı kaybeylemiş olmak acısı hatırımdan hiç çıkmaz.

Dedi; gözleri yaşardı; sözü değiştirdi; Amerika'dan avdetinde riya-ziye meseleleri hakkında Amerika âlimleriyle muhaberelede bulunduğu bahse başladı.)

24 - Abdülhamid'in Mekke emirine yazdığı mektup ve Yezidilik...

Abdülhamid bir gün Mekke emirine mahremane bir mektup yazdırmak ister. Başkâtip Tahsin Paşa mabeyn kâtiplerinin en muktedirlerinden Reşid Bey'i (H.Nâzım) yanına alarak Zülvecheyn Dairesine gider.

İzzet Holo Paşa ile kızlarağası Abdülgani Ağa da orada hazır bulunur. Yazılacak şey tarif edilir; Reşid Bey yazmağa koyulur.

Abdülhamid oturduğu odanın kapısını açarak Tahsin ve İzzet Paşalar'ı yanına çağırır. Abdülgani Ağa davet edilmediğinden müteessiren çıkar, gider; Reşid Bey odada yalnız kalır.

Biraz sonra Tahsin ve İzzet Paşalar da hünkârın yanından çıkarak dairelerine giderler.

Zülvecheyn Dairesinde padişahın hususî hizmetinde iki bekçi vardı. İkisi de saf adamlardı.

Bir gün hünkâr kızarak bunlardan birini hizmetinden çıkarmıştı; diğeri de arkadaşından ayrılmak istemeyerek vazifesini terk ile Beşiktaş'a savuşmuş, davet olduğu halde gelmemişti de nihayet ikisi birlikte gene hizmete alınmıştı.

Abdülhamid'in içtiği su ikinci kilerci Hüseyin Efendi tarafından bir sürahiye konulur, bu sürahi mühürlü bir çanta içinde kendisine götürülürdü. Malûmdur ki Abdülhamid sigarayı ve kahveyi çok içerdi.

En eski emektarlarından olan tütüncübaşı Ali Efendi hünkârın mizacını iyi bilirdi; en iyi cins tütünlerden (53) yaptığı harmanlardan sigara hazırlar, mahir ve emniyetli adamlar marifetiyle yaptırdığı sigaraları kutu içinde padişaha takdim ederdi. Padişahın kahvelerini de kahvecibaşı Halil Ağa hazırlar, bir tepsi içinde iki beyaz fincan ve bir cezve ile gönderirdi.

Abdülhamid ekseriya bir fincan ile iktifa etmez, fakat ikinci kahveyi ilk fincandan içmeyerek gözü önünde ikinci temiz fincana döktürürdü.

Reşid Bey müsveddeyi tanzim ile meşgul iken Abdülhamid bekçilerin birine kahve emreder. Kahveci tepsi üstünde iki fincan ile kah-

ve götürür, Abdülhamid'in yanından çıktuktan sonra yazı ile meşgul olan Reşid Bey'in bulunduğu odadan geçerken kâbip bey'e:

- Kahve içmez misin? diye sorar. Reşid Bey de:
- Kahve de içerim, sigara da! cevabını verir.

Abdülhamid bu defa bir fincan kahve ile iktifa etmişti. Kahveci hünkâra mahsus ikinci fincan ile Reşid Bey'e kahve verir. Reşid Bey kahveyi içerken Abdülhamid kapıyı açar, bekçiye:

- Başkâtibi çağır! diye emreder.

Reşid Bey kapıda padişahı görür görmez şaşırır. Abdülhamid'in kendisine mahsus fincan ile başkasının kahve içmeğe cüret ettiğini görünce kızmasından korkar; fincanı göstermemek için telâş eder. Abdülhamid görmemiş gibi davranır. Bekçiye yanındaki beyaz köpeği göstererek:

- Şunu al, gezdir! tenbihinde bulunur. Çekilirken köpek sahibinin arkasını bırakmayıp onu takip ile içeriye girer; kapı da kapanır. Bekçi safiyetle Reşid Bey'e:

- Şimdi ne yapalım? Kelp içeride kaldı der. Reşid Bey:
- Ben karışmam! dan başka bir söz söylemez; bekçi nihayet cüret ederek Abdülhamid'in odasına girer; fakat hiç durmayıp çıkar.
- Yok! İçeriye çekilmiş!

Bu sırada başkâtib gelir. Reşid Bey'in hazırladığı müsvedde beğenilir; beyaz olunur, mühürlenir.

Kahve meselesine kızmamış olan Abdülhamid müsveddeyi yazan kâtime verilmek üzere başkâtibe bir zarf tevdi eder.

Tahsin Paşa huzurdan çıkınca bu zarfı Reşid Bey'e uzatır. Zarfın içinde bulduğu elli banknot Reşid Bey'i vesveseden kurtarır!

Zeydi mi? Yezidi mi?..

Abdülhamid her sene ramazan on beşinde "Hırka-i Saadeti" ziyaret ettiği malûmdur. Sabık Hadramut emiri olup İstanbul'da bulunan Seyid Fazıl Paşa da bu ziyaret töreninde hazır bulunmağa davet edilmişti.

Zeydi mezhebinde olan Seyit Fazıl ziyaret esnasında mutad olduğu üzere Hırka örtüsünü öpmek lâzım iken bu lazimeyi ifa etmeden geçer.

Mezhepler ve tarikatler hakkındaki malûmatı hiç de geniş olmayan Abdülhamid yanındakilere usulca:

– Bu adam yezidîdir.

Der. Müşir Şakir Paşa gene aynı tavırla:

– Yezidî değil, zeydîdir, diye tashih eder. Abdülhamid'in bu itiraz ve tashihe canı sıkılır.

– Hayır, yezidîdir! diye ısrar eder. Şakir Paşa da:

– Hayır efendimiz. Yezidîler Kürdistan'dadır. Onlar putperestliğe yakındır! Zeydilik ise muteber mezheplerdendir.

Diyerek Abdülhamid'i sükûta mecbur eder.

İpliği pazara çıkan vali...

F... Paşa ... valiliğine tayin olunur. Memuriyeti mahalline gitmeden evvel dahiliye müsteşarı Ali Fuad Bey'in nezdine gelerek:

– Gideceğim vilâyet ahvali hakkında malûmat sahibi birisi olsa da görüşsem! Temennisinde bulunur.

Muş mutasarrıflığında bulunmuş olan Musa Kâzım Paşa o sırada Ali Fuad Bey'in odasında bulunuyordu. Ali Fuad Bey:

– Talihinize tam istediğinizi buldunuz, diye takdim rasimesini ifa eder.

Yeni vali ile eski mutasarrıf odada bir köşeye çekilirler; uzun, uzun konuşurlar. F... Paşa teşekkürler ederek gider. O gidince Musa Kâzım Paşa, Ali Fuad Bey'e:

– Bu nasıl vali? Jandarmanın redifi de var mı? diye sordu! Diyerek F... Paşa'nın devlet teşkilâtı hakkındaki vukufsuzluğuna hayret gösterir.

F... Paşa memuriyetine gider. Orada da İstanbul'da geçirdiği zevk hayatını sürmek ister, kadınlara taarruz eder.

Valilerinin çok defa tekerrür eden bu hareketlerinden öç almağa karar veren hovardalar ve kabadayılar bir gün şehir haricinde F... Paşa'yı yakalarlar. Kadınlara taarruzun ne olduğunu kendisine filen gösterirler! Hâdise şayi olur. İpliği pazara çıkmış bulunduğu için artık bu vilâyette tutulamayan bu vali *-gördüğü hakaretin mükâfatı olacak!*- dahi

iyi bir vilâyete kaldırılır. F... Paşa burada irtişaya dalar. Rüşvet haberleri birbirini takip eden dalgalar gibi Bâb-ı Âli ve saray muhitine yayılır. Fakat F... Paşa rüzgâr gelecek delikleri altın ile kapayacak kadar idrak sahibi olduğu için alavere tulumbası hizmetini görmekte devam eder.

25 - Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve Abdülhamid...

Abdülhamid hiç kimsenin halk nezdinde sevgi ve itibar kazanmasını istemez, çekemezdi. Hele bunlar asker olursa... kendisi Osmanlı ordusunun başkumandanı idi; “gazi” unvanını da almıştı.

Fakat Osmanlı ordusunun harp cephesini hiç görmeyen bu gazi başkumandanından başka muharebelerde yüz ağartmış hakikî gazileri yok değildi: Ahmed Eyüp Paşa, Fuad Paşa, Ethem Paşa gibi. Böyleleri belâya uğramamak için kendilerini unutturmak yahut halk ile teması kesmek mecburiyetinde idiler.

Ahmed Muhtar Paşa, Bursa’da Katırcıoğlu ailesindedir. 1860 - H.1277’de Harbiye Mektebinden erkân-ı harp yüzbaşılığıyla çıktıktan sonra Osmanlı diyarının ne tarafında bir gaile görünmüş ise hemen hepsinde birer vazife ifa eylemişti. Bu arada takvime merak sardırdı; vücuda getirip Berlin’de kral kütüphanesine hediye ettiği “Riyaz-ül Muhtar” eserinden dolayı Prusya hükûmeti kendisini madalya ile taltif etti. Kaymakam iken şehzade Nureddin ve Yusuf İzzeddin Efendi’lere hoca oldu; Abdülâziz’in Avrupa’ya seyahatinde Yusuf İzzeddin Efendi’ye refakat etti.

Fakat saray muhiti bu muktedir erkân-ı harp zabitanının sert tabiatına ve ağır tavırlarına uyacak yer değildi.

1877’de “Asir” isyanında kazandığı muvaffakiyetler üzerine livalığa terfi edildi. Livalık iradesini verirken Abdülâziz oğlu Yusuf İzzeddin Efendi’yi çağırıldı:

– Senin eski hocan liva oldu. Fakat bu onun için yalnız bir kılıç hakkıdır!

Diye takdirini beyan eylemişti.

Muhtar Paşa otuz üç yaşında Yemen valisi ve kumandanı iken müşir oldu. (9 Cemaziyelâhır 1288) Osmanlı-Rus büyük muharebesinde 38 yaşında Anadolu ciheti başkumandanı iken kazandığı “gedikler” muzafferiyeti üzerine 1294 ramazanının yirmi üçünde Bâb-ı Âli’den yazılan bir vükelâ mazbatası ve sadır olan menşur ile uhdesine gazilik unvanı tevcih edildi; padişah tarafından bir altın kabızalı kılıç ile kadri tebcil olundu.

Daha evvel de Hersek isyanında (1292) da böyle r kılıca nail olmuştu. 1883’de Osmanlı-Almanya devletleri arasında dostane münasebetleri takviye için siyasi vazife ile Berlin’e gönderilmişti.

Görüşürlerken Prens Bismark o vakit 44 yaşında bulunan müşir Ahmed Muhtar Paşa’yı daha yaşlı bir adam olarak tasavvur ettiğini söyleyince Muhtar Paşa da prensi yaşına göre vücutca daha sağlam bulmağı tahayyül eylediği cevabını vermiş, Demir Şansölye bu söze:

– Ah, hükümdarlara hizmet biraz daha kolay olsaydı.

Diye mukabelede bulundu. Berlin dönüşünde Muhtar Paşa Bükreş’e uğramıştı. Romanya kraliçesi Muhtar Paşa’yı askerî şöhretinden dolayı tebrik ediyordu. Paşa:

– Ben bu şöhretten nefret ediyorum. Çok kan bahasına kazanılmış olduğu için!

Cevabını vermişti. (54)

Gazi Muhtar Paşa büyük küçük kırktan ziyade muharebede bulundu; iki defa yaralandı.

(H. 1330’da ve müşirliğinin kırk birinci senesinde Şeyhülvüzera olmuştur.)

Gazi Ahmed Muhtar Paşa zamanının en muktedir askeri olmak üzere telâkki edildiği için halk nazarında büyük itibar kazanmıştı.

Abdülhamid nazarında ise bu kadar popülarite pek fazla idi. Muhtar Paşa halka unutturulmalı idi. Bunun için Mısır fevkalâde komiserliğiyle İstanbul’dan uzaklaştırıldı; Muhtar Paşa’nın Mısır’da mevkii Bulgaristan prensi nezdindeki Osmanlı komiserine benzemezdi.

İngilizler Mısır işgalini gayri muayyen bir müddetle temdide karar verdikten sonra Mısır’da artık fevkalâde bir Osmanlı komiseri bu-

lunmasına lüzum görmüyorlardı. Ancak onun Mısır'da kalmasına, oturmasına nezaketen tahammül gösteriyor gibiydi.

Kahire'de bir Roma prokonsülü vazifesini gören Lord Cromer, Muhtar Paşa'nın her hal ve hareketini kontrol ve tarassut altında bulundurdu. Hususiyle (Akabe) meselesi gibi mühim vakalar esnasında...

Lord Cromer'den sonra Mısır'da İngiliz siyaseti gene böyle devam etti. Yalnız Hidiv, nezdinde padişahın mümessili gibi duran, Muhtar Paşa'ya karşı daima hürmetle muamele ederdi.

Padişah Gazi Muhtar Paşa'yı yirmi sene bu durumda Mısır'da bıraktı! Ta meşrutiyet ilânına kadar...

Valilik ve kumandanlıklarla vilâyetlerde dolaştırılan Ahmed Eyüp Paşa zaten tafraıyı sevmeyen sükûfî bir zattu; Ethem Paşa Yunan seferinden sonra İstanbul'da gölgede kalmağa, kendisinden bahsettirmemeğe razı oluyordu. (55)

26 - Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa...

Bu gazi müşirler arasında Abdülhamid'i daimî vesveseye düşüren doğru özlü, doğru sözlü Osman Paşa idi. Abdülhamid en çok ondan çekinirdi. Plevne müdafaası bu kahramanın namını dillerde destan etmişti.

Gazi Osman Paşa Plevne'de son huruç hareketi muvaffakiyetle neticelenemeyince otuz sekiz bin kişiden ibaret kalan ordusuyla ağılyla ağılyla teslim olmağa mecbur olmuştu. Bunlardan sekiz bini açlıktan, soğuktan, Rus süngüsüyle tüfek dipçiklerinden ölüvermişti.

Rus zabitleri Osman Paşa'yı yaralı yattığı kulübeden kaldırarak kasabaya götürmüşlerdi. Plevne'ye gelmiş olan Çar Aleksandr Osman Paşa'yı görmek istemiş, Paşa Çar'ın bulunduğu eve götürülmüştü.

Gazi Paşa bir kolunda ordu sertabibi Hasib Bey, diğer kolunda ağası Yunus Ağa olduğu halde bu ev kapısı önüne geldiği vakit yüz eli kadar Rus ve Romanya zabiti:

– Bravo Osman! diye bağırışlardı.

Gazi Paşa kılıcını bindiği faytonda bırakmıştı. Merdivenden çıkarken imparator bazı generallerle odada ayakta bulunuyordu. Nezdine

girdiği Çar, tercümanına dönerek Gazi Paşa'ya hitaben Rusça sorduğu suallere paşadan aldığı merdane cevaplar üzerine:

– Osman Paşa! Esir olduğunuzdan dolayı müteessir olmayınız. Muharebede olağan şeydir. Siz askerlik vazifenizi hakkıyla yaptınız; asla kusurunuz yoktur. Ne çare ki devlet sizi idare edemedi. Siz benim esirim değil; misafirimsiniz. Senin gibi cesur, gayyur, dirayetli bir kumandan ile muharib bulunduğumdan kendimi bahtiyar addederim. Kılıcını sana verdim. Burada ve Rusya'da taşı. Rusya'da bir Rus mareşalı gibi kabul olunacaksın.

Diye büyük iltifatta bulunmuştu. Gazi Paşa selâmhyarak dönmüş, havluya indiği vakit zabitler gene:

– Bravo! diye bağırarak ellerinde bulunan şimşir dallarını kendisine takdim etmiştiler. Ordugâha gittiği vakit de başkumandan Grandük daima gelip kendisini ziyaret ederdi.

Gazi Paşa'nın yarasını tedaviye imparatoriçenin cerrahbaşısı memur edilmişti. Fakat o Hasib Bey tarafından tedavi olunmağı tercih eylemişti.

Bir gün Grandük, Osman Paşa ile konuşurken teslim olması için yazılmış olan mektuba neden muvafakat cevabı vermediğini sormuştu, Osman Paşa da:

– Benim yerimde Grandük cenapları bulunmuş olsaydı ne suretle hareket ederlerdi?

Cevabını verince Grandük, Paşa'nın hakkını teslim eylemişti. (56)

Plevne müdafaası Rus ekâbiri ve kumandanları arasında böyle alkışlara, takdirlere uğramıştı.

Ayastefanos'ta aktolunan sulh muahedesi Rusya devletince gali-biyetle elde edilmiş bir senetti; Devlet-i Âliye bunu zarurî olarak kabul etmişti.

Devletçe hassaten harp tazminatı meselesinde Çar'ın fütüvvetine müracaat edilmek üzere tasdiknamelerin teatisi vesilesiyle Petersburg'a bir elçi gönderilmesi tensip edilmişti; Rus başkumandanı Grandük Nikola ile Rus murahhasları da bunun muvafık olacağını telmih eylemişlerdi.

Bu elçiliğe lisana aşına olup evvelce Avrupa'da bulunmuş olan serasker Rauf Paşa seçilmişti. Rauf Paşa'nın eline Ayastefanos muahedesinin tehvin ve tadil edilmeleri devletçe Rusya çarından ve vükelâsından rica ve niyaz olunacak maddeleri hangileri olacağına dair bir talimat verilmiş, buna bir de mahremane muhtıra ilâve edilmişti.

Bu mahremane muhtıra dikkate şayan, garip siyasî bir vesika idi. Bu vesika yazılırken mutlaka Sultan Mahmud ve Sultan Mecid zamanlarında Rusya tarafından vaki olan ittifak teklifleri hatırlanmış olacaktır. Bunda deniliyordu ki:

«Rusya tarafından Devlet-i Âliye ile tedafüi bir ittifak sözü irad olunursa biz buna bağlanamayız; böyle bir taahhüdün fiil icraatına girişmeğe Devlet-i Âliye'nin iktidarı yoktur. Bir de böyle bir ittifak mukavelesinin cüz'î tereşşuhu garp devletlerinin savletini davet eder, devletin temelini tezelzüle uğratacak haricî belâlar çıkmasına sebep olur. Bununla beraber Rusya imparatoru Devlet-i Âli'yece iltimas olunan taddillere ve en ziyade Bulgaristan hakkındaki kararın matlûp dairede olmasına meyil gösterirse (Bulgaristan'ın emaret haline konulmasından vaz geçilerek Cebel-i Lübnan gibi muhtariyet altına alınması devletçe isteniliyordu) Devlet-i Âliyece de Rusya ile dostluğun kıymeti pek ziyade takdir olunur, bu hal atiyen bu dostluk rabitasının tam ittihadı tahavvülüne sebep olabilir.»

Bu vesika ile Devlet-i Âliye'nin böyle bir ittifaka girebilmesi ilk evvel iltimaslarına müsaade olunduğu muhakkak olarak görülmesine mütevakkıf olduğu anlatılmak istenilmişti (57)

Rauf Paşa Petersburg'da Rusya çarından ve vükelâsından fevkalâde hürmet ve riayet gördü. Tasdiknameler mübadele edildi. Fakat Rusya imparatoru: «Mukavele ahkâmının tahfifi, tadili Devlet-i Âliye'nin Rusya'ya karşı ittihaz edeceği mesleğe göre uyabilir» cevabını vererek fevkalâde elçiyi İstanbul'a iade etti.

Rauf Paşa Petersburg'dan siyaseten ve mülken sadra şifa verecek birşey getiremedi. Yalnız Çar Türk askerliğinin ebedî kıymetini Avrupa'ya bir daha tanıttırması olan Gazi Osman Paşa ile Plevne ordusu erkân-ı harbiye reisi liva Tevfik Paşa'yı kendisine terfik ile esaretten serbest bıraktı.

Plevne'de gösterdiği cesaret ve metanetle umumun teveccüh ve muhabbetini celbetmiş olan Osman Paşa'nın Ruslar'a esir düşmesi kalplere pek acı gelmişti. Bu acı hassaten Rumeli'de duyulmuş, Plevne'de Osman Paşa için yanık türküler söylenmişti: (58)

*Plevne dedikleri küçük kasaba;
Rus askeri çoktur, gelmez hesaba!
Kesilen kelleleri almaz kasaba!
Giderim, Balkan tükenmez!
Arkama bakarım, imdat gelmez!*

*Plevne'nin içinde ordu kuruldu;
Osman Paşa sol yanından vuruldu!
Kırk beş bin askerle (59) esir tutuldu!
Giderim, Balkan tükenmez!
Arkama bakarım, imdat gelmez!*

*Tüfegimin ucu gümüşten işli;
Sırma bıyıklarım çürüdü, düştü!
Dil bilmez Kazaklar başıma üştü!
Giderim, Balkan tükenmez!
Arkama bakarım, imdat gelmez!*

*Plevne'den toplar atıldı;
İslâm Bulgar'a katıldı;
Haberin olsun Sultan Hamid:
Rumeliler satıldı!*

*Karadeniz akıp gider;
Etrafını yıkıp gider!
Sağ olası Osman Paşa
Bulgarları kırıp gider.*

*Karadeniz akmam dedi!
Ben Tuna'ya bakmam dedi!
Yüz bin Kazak gelmiş olsa
Osman Paşa korkmam dedi.*

*Karadeniz dalgalandı;
Orta yeri halkalandı;
Kör olası Damat Paşa
Moskof ile ne lâflandı?*

*Çadırımız mavi, beyaz; (60)
Ben sene gelmedi mi yaz?
Aman kâtib, haller yaman!
Beni başka deftere yaz!*

*Ruslar Tunayı atladı;
Karakolları yokladı:
Osman Paşa'nın kolundan
Beş bin top patladı!*

*Kanlı Tuna akmam diyor!
Ben düşmandan korkmam diyor!
Kılıcımı vermeyince
Ben Plevne'den çıkmam diyor!*

*Kanlı Tuna akar gider;
Etrafını yıkar, gider.
Anlı, şanlı Osman Paşa
Boyun eğmiş, esir gider!*

*Olur mu beyler? Olur mu? (61)
Padişahın zalimleri!
Bu dünya size kalır mı?*

*Arapoğlu bıçağını yağlasın!
Yağlasın da Plevne'yi boylasın!
Bu kavgada çok analar ağlasın!
Oynaşır balıklar, deniz dalgalı!
Bugün Varna'nın başı çok belâli!*

Rumeli halkı o zaman hissiyatını böyle göstermişti!

İstanbul halkı Rumeli muhacirlerinin feryatları ile inlemişti. Abdülhamid de kalpten, vicdandan kopan bu feryatları kapandığı Yıldız sarayından heyecan, korku içinde dinlemişti.

Plevne kahramanının İstanbul'a avdet etmekte olduğu şayi olunca kadın erkek binlerce ahali yüzünü görmek emeliyle iki üç gün devamlı sokaklarda intizar ettiler; takım takım Bâb-ı Âli ve Harbiye nezareti civarında dolaştılar.

Osman Paşa İstanbul'a vasıl olunca doğru Yıldız sarayına celbedildi; uhdesine «asakir-i hassa müşirliği» tevcih olundu; o gün saray arabalarından açık bir faytona bindirildi; Bâb-ı Âliye, oradan Bab-ı Seraskeriye gönderildi; halk Osman Paşa'ya o kadar teveccüh ve muhabbet gösterdi ki Bâb-ı Âli'den çıktığında bir çokları arabasına koşarak ellerini öptüler; yollarda hürmetle alkışladılar.

Bundan sonra Gazi Osman Paşa bir kaç kere serasker de oldu. Fakat Abdülhamid Yunan seferi müstesna olmak üzere onun halk ile temasına meydan vermedi. Halk tarafından Osman Paşa'ya gösterilen itibar ve hürmetten kuşkulandığı için onu kendisine iyice bağlamak fikriyle saltanat hanedanıyla sıhriyyet rabitası da tesis etti. Abdülhamid'in saraydan hiç ayırmak istemediği bu kahraman gazi padişaha nadiren verebildiği nasihatlerin bile hiç dinlenmediğini görmekle müteallim olup duruyordu.

Abdülhamid, Gazi Osman Paşa hakkında garip bir fikre saplanmıştı: Osman Paşa'yı Jön-Türklerin reisi sanırdı o. Halbuki İngiliz elçisi Layard büsbütün aksi telâkkiyeydi. Layard, ıslahat hakkında Abdülhamid'e vermiş olduğu üç lâyihadan birinde Osman Paşa'yı ıslahat aleyhinde padişaha telkinlerde bulunmakla itham eylemişti.

Abdülhamid, Osman Paşa'nın Rus muharebesindeki muvaffakiyetini, herkesin ona karşı muhabbetini, Avrupalıların hürmetini âdeta kıskanırdı. Bununla beraber Yunan muharebesinde Osmanlı ordusunun ilerlemediğini görünce telâşa düşürek Osman Paşa'yı harp cephesine göndermek mecburiyetini hissetmişti.

Abdülhamid'in Yunanistan ile muharebeye iknai kolay olmamıştı. Onun en korktuğu, işkillendiği şey asker tecemmüü idi. Yunanistan'ı

tatıyıp etmek mi, yoksa harbe girişmek mi müracahtı? Sarayda bunun için uzun müzakereler, münakaşalar olmuştu. (62)

Nihayet harbi kabul etmemek Rumeli'yi kaybetmek olacağına kanaat hasıl olarak "Peygamberin ruhaniyetine istinaden" harbin açılmasına karar verilmiştir.

Fakat Teselya ordusu günlerce Yunan hududu geçitlerinde durmak zaruretinde kalınca Abdülhamid Plevne kahramanını hemen Selâniğe gönderdi. Osman Paşa'nın Selâniğe gelmesi ahalide ve askerde büyük şevk uyandırmıştı. Bunu haber alan Abdülhamid kuşkulandı. Tehlikeli dakikalarda cepheye gitmek için yola çıkardığı Osman Paşa'ya, «harp cephesine gitmeyerek Selânîk'te kalmak ve askerî teftiş işleriyle meşgul olmak» iradesini yetiştirdi.

Bir orduda merkez kumandanının yapacağı bu işi Osman Paşa uhdesine vermek onun kadrini tezlilden başka bir şey değildi.

Osman Paşa'ya pek ziyade hürmet ve merbutiyeti olan mabeyn kâtibi Reşid Bey (H. Nâzım) bundan kalben müteessir olarak durumu olduğu gibi Osman Paşa'nın oğlu Kemaleddin Paşa'ya izah etti; Kemaleddin Paşa tarafından babasına yazılacak mektubun müsveddesini de hazırladı.

Kemaleddin Paşa mektubu yazdıktan sonra bu müsvedde ateşe atıldı. Osman Paşa oğlunun mektubunu aldığı gün Selâniğe gelen iki taburun işlerini tanzim ile harp sahasına sevkini tesri emrini de saraydan tebelleğ eylemişti. Buna fena halde canı sıkıldı. Bir taraftan oğluna böyle şeylere karışmaması için şiddetli bir cevap gönderdi; diğer taraftan bu emre karşı gene şiddetli bir dil kullanarak mabeyne şu mealde bir telgraf çekti:

«Benim bu yolda işlerle meşgul edilerek halk nazarında itibarım rezil edilmek isteniliyorsa buna muvaffak olmak kabil olamaz. Bilâkis böyle bir muamele padişahın şan ve haysiyetine dokunur. Eğer nefyim murad-ı hümâyun ise menfamın tayinini ve ailemin oraya gönderilmesini, nefyim maksud değilse ahval-i sıhhiyem zaten muhtel olduğu cihetle tedavi için Avrupa'ya azimetime müsaade buyurulmasını istirham ederim.»

Abdülhamid böyle bir hareketin kendisi hakkında bütün halk tabakalarında ne derin bir infial uyandıracacağını kestiremeyecek düşüncesizlerden değildi; bunun Gazi Osman Paşa'ya umumî muhabbeti bir kat daha artıracığını bilirdi.

Avrupadaki Jön-Türkler ellerine böyle bir vesile geçince neler yazmazlardı? Abdülhamid itibardan düşüremediği Osman Paşa'yı göz bebeği gibi sarayda -ama göz hapsinde- saklamağı tercih ederdi.

Gazi Osman Paşa gibi dünyaca tanınmış bir kumandanın Avrupa'ya gitmesi ise Abdülhamid havsalasının kabul edebileceği tekliflerden hiç değildi. Hünkâr hiç intizar etmediği bu telgrafnameden pek telaşa düşmüştü; saray altüst olmuştu!

Osman Paşa'nın birden bire neden böyle alındığı, kızdığı anlamıyordu. Kendisine "hakkınızda teveccühü şahane berkemaldir. He-men Teselyaya giderek kumandanlığı ele almanız hakkında irade sadır oldu" diye cevap verildi.

O günlerde İstanbul'da donanmanın bir iş göremediğinden dolayı ağızdan ağıza şikâyetli alaylar edilmekte, Abdülâziz'in o kadar para sarfıyla vücuda getirdiği bu deniz kuvvetini çürütmeğe sebep olanlara halk arasında lânetler yağdırılmakta idi.

Diğer taraftan Tophane müşiri Zeki Paşa kumandan Etem Paşa'nın gösterdiği betaeti şiddetle tenkid ediyor, üç günde Teselya'yı zaptedebileceğinden bahseyliyordu.

Ancak ağır ve ihtiyatlı hareketi ihtiyar ve tercih eden Ethem Paşa'nın son günlerde galibiyeti tahakkuk etmişti. Osman Paşa mabeynden aldığı bu telgrafnameye, «galip bir kumandanın azli caiz olamaz. Ben bu mansıbı kabul edemem.»

Cevabını verdi. Bunun üzerine İstanbul'a avdeti hakkında irade sadır oldu. Mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa'nın hatıratında verdiği malûmata nazaran, Osman Paşa'yı İstanbul'a avdet'e ikna da kolay olmamıştır:

Abdülhamid, paşanın avdetini temine Tahsin Paşa'yı memur etti. Tahsin Paşa, Osman Paşa ile makine başında telgrafla muhabere ederek o gece sabaha kadar Osman Paşa'nın ısrarını kırmağa çalıştı; muhabe-

re sabahleyin de devam etti. Gün cumaya müsadifti; Abdülhamid, Osman Paşa'dan muvafakat cevabı almadıkça selâmlık resmi için arabasına binmek istemiyordu. Asker bekliyor, herkes merak içinde ne olduğunu biribirinden soruyordu.

Nihayet Tahsin Paşa, Osman Paşa'nın avdete mukafat cevabını getirdi de Abdülhamid müsterih olarak arabasına bindi!

Yunan muharebesinde muzafferiyetler tevali eyleyince Abdülhamid sarayda münakid askerî komisyon azasına mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa marifetiyle muharebe madalyaları tevzi ettirdi. Başkâtip evvelâ Gazi Osman Paşa'nın göğsüne madalya takmak istedi.

Askerin ve ahalinin hakkında gösterdiği teveccüh ve muhabbet yüzünden kendisinden şüphelenilerek geriye celbedilmesinden kalben muğber olan Osman Paşa bu madalyayı kabul etmedi. Bu redde karşı Abdülhamid ses çıkarmadı. Osman Paşa'ya hatta bir tekdir bile yapılmadı. Bu madalyalardan kimlere verilmiyordu.

Bütün devlet erkânı ve ricali harp esnasında çalışmışlar değil miydi? Bunlara merasim için davetname yazılmak üzere teşrifat defterleri açılmış gibi takım takım harp madalyaları tevzi olunuyordu. Hele hafiyeler az mı yararlık göstermişlerdi?

Harbe gitmeyen yaver-i ekremlerden, yaver-i harplerden, yaverlerden bu madalyayı takmayan kalmamıştı. Daha garibi sarayda ağalardan tutunuz da seyislere, tablakârlara kadar herkes bu madalya yağmasına iştirak eylemişti.

Gazeteciler de nasiplerini almışlardı. Ahmed Rasim Bey'in madalya alınca harp için kalemiyle uğraştığına işaretle:

– Biz de gazi sayılırız, diye bu ibzal ile istihza ettiği duyulmuştu.

Yunan muharebesinde sulthan sonra zaptedilen yerler Yunanistan'a iade edilince bu da başka türlü ve acı bir istihza ile karşılanmıştı; Jön-Türkler ve ecnebler mahfellerinde saray mensuplarının padişahı halk nazarında gûya mazur göstermek için:

– Zât-ı Şahane bir defa verdiğini bir daha geri almaz! dedikleri söyleniyordu.

Osman Paşa'nın ölümü...

Abdülhamid Gazi Osman Paşa'yı hele Yunan harbinden sonra yalnız törenlerde göstermelik gibi tutup işbaşında bulundurmamıştı. Maksudı paşayı halka unutturmak idi. Bunda muvaffak olamadığını hissetmesi kendisine için için dokunuyordu. Bu sebeple idi ki, Osman Paşa'nın vefatında halkın muhabbet ve matem tezahürlerine meydan vermek istemedi; cenaze alayını pek sade yaptırdı. Padişahın düşüncelerini bilen Hariciye Nâzırı Said Paşa bu alaya iştirak edip etmemek hakkındaki fikrini baş mabeynci Hacı Ali Paşa'dan sordu. O da:

– Bana sorarsan gitme.

Nasihatini verdi. Fakat diğer bazı dostları aksini tavsiye ettiler. Hariciye nâzırı paşa bu dostlarının fikrini tercih ile alaya iştirak etti.

Cenaze alayında Adliye Nâzırı Abdurrahman, Dahiliye Nâzırı Memduh, şehremini Rıdvan, Defter-i Hakanî Nâzırı Rıza Paşalar da bulundular. Cenaze istimbotla Unkapamı'na çıkarıldığı vakit cemaat kırk kişiden fazla değildi. Bunların da çoğu müteveffanın mahdumlarından, akrabasından, tevabiinden ibaretti.

Tabutun haricî sathı alelâde bir şal ile örtülmüştü. Şalın üstünde Kâbe örtüsü makamında konulmuş atlas üzerinde padişaha duayı mutazammın iki beyit okunuyordu! Cenazenin defnine nezarete irade-i seniye ile memur hususî yaver Çerkes Sakallı Mehmet Paşa Unkapamı karakolundan bir onbaşı kumandasında sekiz dizi *-on altı nefer!*- askerî cemaate terfik eylemişti! Padişah Plevne kahramanına son askerî ihtiram merasimini böyle yaptırdı!

Fakat alay Zeyrek camii önüne, Vefa yokuşuna ilerledikçe cenazenin kim olduğunu anlayanlar alaya iltihak ettiler. Vefa meydanı kalabalığı alamayacak hale geldi.

Millet, içinden doğan saygı duygularıyla ve padişahın hoşnut olup olmayacağını hiç düşünmeyerek Plevne kahramanını ebedi kabrine böyle teşyi etti.

(Abdülhamid'in Osman Paşa'nın vefatına inanmadığına, kendisine en sadık zannettiklerinden mürekkep bir heyete paşanın kabrini açtırarak vefat eden o olup olmadığını tahkik ettirdiğine dair bir rivayet vardır. Abdülhamid'in vesvesesi her şeye müsaid olduğu için bu rivayeti burada kaydetmeğe lüzum gördük.)

27 - Abdülhamid'in çekindiği Deli Fuad Paşa ve Şam sürgünü...

Payitahtta namı etrafında en ziyade gürültü olan Fener semtindeki köşkünde bir ortaçağ şövalyesi gibi yaşayan, padişahın hafiyelerini pataklıyan (Elena) galibi İncir köylü Hasan Paşa oğlu Fuad Paşa idi. Fuad Paşa ara sıra saraya uğrardı. Fakat bu ya bir sual cevap için olurdu; yahut fiilen bir kumandanlık istemek için. Yıldız koridorlarında hiç bir kılıç Fuad Paşa'nın ki kadar döşemelerde serbestçe şakırtı yapmamıştır.

Paşa'nın istediği kumandanlık padişah tarafından daima reddedilirdi; ancak bazı defa hatırını tatyib için kendisine cemileler yapıldığı da olurdu. Abdülhamid Fuad Paşa'yı sever görünür, fakat hakikatte ondan çekinirdi. Malûmdur ki cülûs ve bayram tebriki gibi umumî törenlerde "saçak öpme" âdeti cari idi. Abdülhamid mabeyn müşirlerine mahsus olan saçak tutma vazifesini Osman Paşa'nın vefatından sonra Fuad Paşa'ya vermişti.

Fuad Paşa Fransızca'ya vâkıf ve bu dili Fransız şivesiyle konuşmak melekesini de haiz olduğu için hariçte bazı siyasî teşrifat işlerine de memur edilirdi. Rusya çarı yazın tebdilhava için Yalta'daki sayfiyesine geldikçe komşu bir devlet sıfatıyla ve dostane münasebetlerin teyidine vesile olmak üzere hoşâmedi beyanı için her defa bir heyet göndermek âdet olmuştu.

Abdülhamid bu vazifeyi bir kaç sene Fuad Paşa'ya tevdi eylemişti. Fuad Paşa'nın gözünde paranın zerrekadar kıymeti yoktu. İmtiyazını aldığı madenlerden bazılan talih eseri olarak pek zengin çıkmış, bunlardan eline hayli para geçmişti. Fakat o çok cömertti! Debdebe ve dârattan da hoşlanırdı. Muhiti daima kalabalık ve eğlenceli idi. Konakında, köşkünde saz âlemleri eksik olmazdı.

O eline ne kadar para geçerse inşaatı bir türlü bitmeyen köşküne sarfeylediğinden mütebakisini su gibi akıttırdı.

Abdülhamid devri askerî ve mülkî ricalinin çoğu susmağı öğrenmişlerdi. Fuat Paşa ise susmak bilmezdi. Tok sözlü idi. Ecnebî gazete muhabirlerine düşündüklerini alenen ve bağıra bağıra söylerdi. Mert ve cesurdu. Yaşlanınca da dinçliğini muhafaza etmişti. "Cinsi lâtif" öntünde

bile zayıf görünmek istemezdi! Kendisine müracaat ve dehalet edenler iyiliğini görürlerdi. Fena tanıdıkları elinden ve dilinden çok çekerlerdi.

Abdülhamid toplantılardan hoşlanmadığı halde Fuad Paşa içtima yasağına ehemmiyet vermezdi; konağı misafirler, ziyaretçilerle dolu bulunurdu. Nihayet hünkâr Fuad Paşa'nın bu yoldaki hayat tarzını şüpheli görmeğe başlamıştı. Paşa'nın bütün hal ve hareketlerini, nereye gidip geldiğini, kimlerle görüştüğünü, konağına, köşküne kimlerin geldiğini sıkı sıkıya tarassut ettiriyordu. Abdülhamid'in paşaya karşı tavrı değiştiğini hisseden hafiyeler gayretlerini artırarak paşanın canını sıkıyorlardı.

O zaten hafiyelerin en büyük düşmanı idi. Bunlar için Fuad Paşa köşküne yaklaşmak hayli tehlikeli idi. Yakalanan için dayak hazır! Bunu bildikleri halde hafiyeler onu da, yâranını da takib ve tarassuttan hâli kalmazlardı.

Fuad Paşa'nın sivil elbisesiyle meselâ Beyoğlu'nda bir lokantaya giderken arkasına takılmış hafiyeleri köprü üstünde veya sokakta bizzat dövdüğü de olurdu.

Fuad Paşa İstanbul'da Ermeni vakasında bir çok Ermenileri sıyanet ederek ölümden kurtarmıştı. Bu hareketi de sarayın pek ziyade dikkat nazarlarına çarpmıştı.

Bir defa Abdülhamid'in huzurunda Fuad Paşa'nın ihtiyarî veya gayri ihtiyarî yaptığı bir hareketin hünkârî telâşa düşürdüğünü, bunun pek fena bir neticeye müncer olması mümkün iken geçirildiğini ma-beyn başkâtibi Tahsin Paşa hatıratında yazıyor; ama bu hareketin ne olduğunu izah etmiyor.

Abdülhamid devrine ait telifleri olan Pol dö Regla şöyle bir hâdiseden bahsetmektedir:

«Bir defa Fuad Paşa'nın bazı adamları tevkif olunmuş, kendisine de konağından çıkmaması irade edilmişti. Fuat Paşa büyük üniformasını giydi; göğsünü kaplayan bütün nişanlarını taktı; bu hal ile saraya giderek huzura girdi. Kırk günden beri mevkuf olan adamlarının tahliyesini, kendi hakkındaki iradenin de geri alınmasını istirham ederken göğsündeki nişanları söküp padişahın hakipayine attı. Bu anda Abdülhamid'in elinde bir rovelver bulunduğunu gördü.

– Düşman kurşunlarının esirgediği göğsümden vur beni, padişahım!

Diye bağırdı. Abdülhamid'in elinden rovelver halı üstüne düştü; patladı. Fuad Paşa'nın padişahı vurduğu zannıyla silâh sesine içeriye koşan mabeynciler padişah ile paşayı kucak kucağa gördüler. Ertesi günü Fuad Paşa mühim bir ihsana nail oldu. Bir ay sonra da halâ ferik olan babasına müşiriyet rütbesi verildi.»

Âdeta bir tiyatro sahnesini andıran bu fıkra tabii garip görülür. Fakat Fuad Paşa'nın tavır ve halini, Abdülhamid'in iltifatlar bezinde maharetini bilenler için hâdisenin böyle olmasa bile buna benzer bir şekilde cereyan etmiş olması mümkündür. Bu yolda bir hâdisе hakikaten cereyan etmiş midir? Etmiş ise şekli nasıl olmuştur? Burasını tevsik etmek bizim için mümkün olamadı.

Acaba Tahsin Paşa'nın bahsettiği tehlikeli hareket bu mudur? Yoksa Fuad Paşa'nın kendisinden her zaman çekinen Abdülhamid huzurunda elini pantolonunun yan veya arka cebine getirmiş olmak gibi bir hareketi mi olmuştur?

Bu hâdiseyi bilip doğruca tesbit edecek olanlar yazmak zahmetini ihtiyar etmezler mi?

Fuad Paşa'nın hafiyelere karşı husumeti nihayet büyük bir vaka ve kendisinin nefyine sebebiyet vermiştir.

Hafiye düşmanı Fuad Paşa, bir cuma selâmlığında padişahın avdetinden sonra meşhur Fehim Paşa'ya mektepte iken geçirdiği hayata müteallik tok ve açık sözleriyle pek fena ve ağır hakarete bulunmuştu. Fehim Paşa işin büyümesine ve dayak safhasına intikal etmesine meydan vermemek için Fuad Paşa'nın yanından savuşmağı tercih eylemiş, fakat o günden sonra Fuad Paşa'ya karşı teskin olunmaz bir kin beslemeğe başlamış, onunla uğraşmağı kendine iş güc edinmişti. Fehim Paşa fırsat kolluyordu.

Damad Mahmud Paşa Avrupa'ya kaçtığı zaman Abdülhamid hafiye ordusunun buna meydan vermiş olmasına pek kızmıştı. Hafiyeler Abdülhamid'in hiddetine bir kurban göstermek mecburiyetini duymakta idiler. Fehim Paşa aradığını bulmuştu.

Damad Mahmud Paşa'nın askerî bir isyan tertip etmek istediği, bunda Fuad Paşa'nın mühim bir rolü bulunduğu Abdülhamid'e ihbar edildi. Fehim Paşa da Fuad Paşa'nın mücrimiyetini ispat edecek deliller elde edebileceğini arzetti.

Fuad Paşa kışın Şehzadebaşında Damad Mahmud Celâleddin Paşa'nın konağında kira ile otururdu. Fehim Paşa adamları, bu konağın etrafını tarassut altına alarak Fuad Paşa'yı adım adım takibe koyuldular. Bu takipler tab'an hiç de sakin bir adam olmayan Fuad Paşa'yı sinirlendiriyordu. Paşa bizzat olmazsa Çerkesler arasında seçtiği bahadurlarıyla bu hafiyeleri tedipte devam ediyordu. Buna aldırmayan hafiyeler takibi şiddetlendirdiler.

Nihayet Fuad Paşa kendisinin sadık adamlarına konağı etrafında Fehim Paşa'yı yakalarlarsa içeri çekip iyice ıslatmalarını emretti. Bir gün bunlar konak civarından geçen sadaret seryaveri Cemal Paşa'yı "Fehim Paşa'dır" diye tutup içeriye aldılar ve dövdüler. Yanlışlık anlaşıldı ama iş işten geçmiş bulundu. Fuad Paşa:

– Yanlışlık oldu ama onun da hakkı idi, diye kendi kendisini teselli etti. Bundan sonra Fehim Paşa adamları konağı daha sıkı bir tarassut altına aldılar.

Hafiye kavgası ve Şam sürgünü...

Bir cuma günü Fuad Paşa rahatsızlığından bahisle selâmlığa gelinebileceğini arzetti. Fehim Paşa bundan fırsat bularak:

"Konağında bir takım silâhli adamlar bulunduran Fuad Paşa'nın o gün için bir kasti ve tasavvuru olduğunu" hünkâra arzetti. Abdülhamid'in endişesi arttı.

Fehim Paşa adamlarını Fuad Paşa'nın konağına saldırdı. Fuad Paşa da artık dayanamadı. Verdiği emir üzerine adamları silâhlanarak gözcü hafiyeleri defetmeğe koyuldular. Arada gürültüler patırtılar oldu. Bu hal ile iki taraf adamları Şehzade camii avlusuna kadar geldiler.

Orada aralarında silâh patladı. Avlu küçük bir muharebe meydana döndü. İki taraftan iki kişi öldü; bir kaç kişi de yaralandı. Nihayet traftan yetişilerek kavga yatıştırıldı. Abdülhamid şehir içinde cereyan eden bu vak'adan pek ziyade ürküdü. Fuad Paşa'nın kendi aleyhine bir

ihtilâl çıkarmak teşebbüsünde bulunduğu hakkındaki ihbarların sıhhatine bu hâdise delil olabilirdi. Paşa hemen mabeyne celbedildi.

Fuad Paşa mabeyne gitmeden evvel biri Rusya, diğeri Fransa elçilerine hitaben iki mektup yazdı; yerlerine teslim olunması tenbihiyle büyük oğluna verdi.

Selâmlık resminden sonra Fuad Paşa hiç sevmediği, her mecliste aleyhinde bulunduğu Arap İzzet Paşa dairesinde isticvap edildi. Meselelerin iptidâî tahkikatına Taşkıyla divân-ı harbi müddeiumumî Celâl Bey memur edilmişlerdi. Celâl Bey Fuad Paşa'nın İzzet Paşa dairesinde isticvabına da iştirak etti. Padişah Fuad Paşa'nın İstanbul'da tutulmasını mahzurdan salim görmüyor, fakat ne yapacağına da bir türlü karar veremiyordu.

Mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa'nın hatıratında anlattığına göre:

Fuat Paşa ile padişah arasındaki münasebetlerde daima vasıta kendisi imiş. Hünkâr Fuad Paşa'yı nerede oturtmak lâzım geleceğini ondan sormuş; o da düşünemeyerek;

– Çit köşkünde! cevabını vermiş.

Fakat bunu söyledikten sonra Fuad Paşa'yı kendisine bu kadar yakın bulundurmak istemeyeceği aşikâr olan Abdülhamid'in bu cevap üzerine kendisini de Fuad Paşa ile müşterek sayması ihtimali aklına gelmiş de telâşa düşmüş!

Tahsin Paşa'nın bu telâşı lüzumsuz idi. Çünkü Abdülhamid onun böyle şeylere cüret edecek hal ve mizacda olmadığını tartmamış değildi. Padişah ne olur ne olmaz, Fuad Paşa'nın ertesi sabah Şam'a nefyini irade etti. Bu iradeyi infaza Beşiktaş muhafızı Hasan Paşa memur oldu.

Fehim Paşa'nın hareketlerini hiç tasvip etmeyen Hasan Paşa mabeynde:

– Ben bu iradeyi icra edeceğim; bu vazifemdir. Bu uğurda ölür ve öldürürüm de! Ancak bu kadar gazalarda bulunmuş, devlete bu kadar hizmetler etmiş böyle bir zatı bu hale getiren çapkınlarmın da Allah cezalarını versin!

Demekten kendini alamadı.

Fuad Paşa'nın mektubunu alan Fransız elçisi Konstan, "Lorando-Tubini" davasında Fransız donanması Midilli adasına geldiği vakit paşanın Fransa aleyhinde söz söylediğini bahane ederek bir teşebbüste bulunmadı. Fakat Rus elçisi hünkârdan bir mülakat istedi ve Fuad Paşa lehine şefaatte bulundu.

Hünkâr, Fuad Paşa'nın hareketine tahammül kabil olamayacağından bahsedince elçi paşanın Rus nişanlarını hâmil olması kendisine Rusya çarının himayesine hak kazandırmış olduğunu ima ile hayatının mahfuziyetini istedi; bu hususta hünkârdan teminat aldı. (63)

Ertesi günü Fuad Paşa İzzeddin vapuruna bindirildi; Dragon Faik Paşa nezaretinde muhafaza altında yola çıkarılacaktı. Vapur limanda iken Fuad Paşa'nın adamları ve tarafdarları marifetiyle kaçırılmasına meydan verilmemek üzere vapura girecek olanların hepsinden muayyen bir parola aranılması için kaptana emir verildi. Vapur hareket etmeden hünkâr bile vehme kapıldı:

Ya Fuad Paşa vapura bindirilmemiş de kendisi aldatılmak istenilmiş ise! Hemen ikinci fıkra kumandanı müşir Şevked Paşa ile Tatar Şakir Paşa vapura girip Fuad Paşa'yı görmeleri iradesini aldılar. Vapura girecek olanlar için parolayı irade ile başkâtip Tahsin Paşa tertip etmişti.

Şevked ve Şakir Paşaların vapura gönderildiğini Tahsin Paşa haber alamadığı için parolayı da kendilerine bildirememişti. İki paşa kayıkla vapura gittiler, kaptan kendilerinden parolayı sordu; bunlar padişah tarafından memuren geldiklerini söylediler; kaptan dinlemedi. Şevked ve Şakir Paşalar geri dönerek padişaha keyfiyeti arzylediler. Bu defa parola kendilerine bildirildi; tekrar vapura gittiler: Fuad Paşa'yı gördüler. Saraya dönüp arzetteler.

Bundan sonra vapurun hareketine irade çıktı. Fuad Paşa'nın mütedahil maaşlarından hazineden beş bin altın alacağı vardı. Padişah bunları tesviye ettirdi.

Vapurun hareketinden sonra irade-i seniye ile hâssa müşiri Rauf Paşa'nın riyasetinde teşekkül eden bir divan-ı harp Müşir Fuad Paşa gayabında tahkikat icra etti ve onu hükümet memurlarıyla zabıtasına müsellah mukabele eylediğinden, ihtilâl fikirleri beslediğinden dolayı idama mahkum etti.

Abdülhamid'in bu hükmü icra etmiyeceği, bunun bir göz dağın-
dan ibaret kalarak padişahın ulüvvü cenabını göstermeğe bir vesile teş-
kil eyleyeceği herkesçe muhakkaktı.

Abdülhamid Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa'yı mabeyne çağirttı ve
200 parçadan ziyadeye varan Fuad Paşa dosyasını hemen okuyup mü-
talaasını arzylemesini irade etti. Tevfik Paşa:

– Ben Said Paşa değilim. Bu kadar evrakı öyle çarçabuk okuyup
cevap veremem. Müsaade buyurulsun. Tetkik edeyim, sonra mütalaamı
arzederim.

Dedi. Bunun üzerine evrak-ı mümkün mertebe süratle tetkik ey-
lemesine irade çıktı. Tevfik Paşa tetkikatını icra eyledikten sonra şu
mütalaayı arzyledi:

«Kanun mücrimlere müdafaa hakkı verir. Halbuki muhakeme Fu-
ad Paşa'nın gıyabında icra edilmiştir. Bu suretle verilen hükmün icrası
padişahın şanına lâıyk düşemez. Bu hüküm icrasıyla Fuad Paşa'nın ha-
nûmanı perişan olacaktır; ailesi efradını böyle bir felâket içinde bırakma-
ğı merhamet ve şefkat-i hümâyuna uyacak hallerden görmüyorum.»

Tevfik Paşa bu cevabından sonra tekrar mabeyne celbedildi. Ab-
dülhamid:

– Tevfik Paşa divan-ı harbin verdiği hüküm yüzünden bende zu-
lüm şaibesi görür gibi olmuş. Fuad Paşa'nın bir oğlunu on bin kuruş
maaş ile mutasarrıflığa tayin ettim; yaver olan iki oğlunu rütbelerini
terfian dördüncü orduya gönderdim ve yaverlik sıfatlarını muhafaza
ederek haklarında hüsnü muamele eylemesini ordu müşirine bildirdim;
iki oğlu da Avrupa'da tahsilde imiş... Onların tahsil ücretlerini ceyb-i
hümâyunumdan vereceğim. Hâlâ bana zalim diyecek mi?

Haberini gönderdi. Tevfik Paşa da serdeylediği mütalaadan dola-
yı padişahın kendisine güvenmediğini takdir şeklinde takdire delâlet
eden bu sözlerden anlayarak avdet etti.

Divan-ı harbin kararı icra edilmedi, Fuad Paşa'nın cezası tahfif
olundu. Padişaha Yıldız'ında Fuad Paşa'dan başı dinç kalmak kâfi gö-
ründü! Hakkındaki hüküm rütbesinin refiyle nişanlarının istirdadına ve
müebbed nefiy cezasına tahvil edildi.

İş bununla bitmedi. Mademki bir isyan tertibi vardı, bunda Damad Mahmud ve Fuad Paşalar'a şerikler de bulunmak lâzımdı. On beş gün içinde beşi ferik *-feriklerden biri Âli Paşa damadı Nâzım Paşa idi-* olmak üzere muhtelif rütbelerde erkân, ümera ve zabitanın yüz kırk altı kişi tevkif edildi. Bir çok evler, hususiyle zabıt evleri, basıldı; arandı.

Yakalananlardan bir kısmı tahliye edildi; bir takımı da hapis ve nefiy cezalarına uğratıldı. Fuad Paşa'nın sofracısı on beş sene küreğe, hizmetkârlarından ikisi onar, diğerleri beşer sene hapse mahkûm oldular.

Filozof Rıza Tevfik'in kardeşi Gelibolulu mülâzimevvel Ahmed Nazif Efendi de bu meseleden tevkif edilmişti. Nazif Efendi, Bekirağa bölüğünde *-Harbiye nezareti hapishanesi-* arkadaşlarını ele vermesi için pek ziyade tazyik edilmiş, söylemek için kendisine bir kaç gün mühlet verilmişti. Zavallı genç, yeniden işkencelere maruz kalmamak için mühletin sonuncu günü kuşağıyla kendi kendisini astı. (64)

Divan-ı harb-i mahsusça mahkum olan umumî erkan-ı harbiye dairesine memur Nâzım Paşa'nın *-meşrutiyette harbiye nazırı-* merkez kumandanlığında mevkuf bulunduğu esnada "atebe-i ulyaya bir hezeyanname" *-bu tabir sadır olan irade de kullanılmıştır-* takdim etmesi hakkında üç sene hapis cezası hükmünün suduruna sebebiyet verdi. Fakat sonra bu cezanın tatbikinden vaz geçildi.

Bu bapta ikinci kâtip kurenadan İzzet Holo Paşa tarafından hususî divan-ı harp reisi ferik Reşid Paşa'ya gönderilmiş olup Reşid Paşa'nın neşrettiği hatırat hulâsasında suretini gördüğüm bir tezkere, divan-ı harp kararlarına mabeynce nasıl müdahale edildiğini göstermek itibarıyla da ilgi uyandıracak mahiyettedir.

Tezkere huslâsaten şudur:

«Nâzım Paşa'nın üç sene hapsine divan-ı harpçe karar verildiğine dair şimdi alınan tezkere arzolundu. Padişahımızın merhamet ve şefkati âleme şamildir. Nâzım Paşa'nın hapsine kail olmadılar. Ancak bu gibilerin askerde bulunması suimisal olabileceği gibi muhafazası elzem olan askerî âdaba ve şîara da hâlel iras eder. Bunun için kendisinin hapsinden ise askerî rütbesinin mülkiyeye tahviliyle taşrada mülkiye hiz-

metlerinde istihdamı tarafına gidilir ve bu yolda karar verilirse merhameti seniyeye daha muvafık olacağı ferman buyurulmuştur (!) Buna göre icabının icrasıyla mazbatasının bir dakika evvel yetiştirilmesi.» 12 Şubat 1317 [25 Şubat 1901]

Nâzım Paşa'nın bu "hezeyannamesinin" suretine bir yerde tesadüf edemedim. Sonradan mülkiye hizmetlerinde istihdamından da feragat edilmiş olacak ki Erzurum vilâyetine nefyine irade çıkmıştır.

Başhafiye Fehim Paşa artık gemi azıya almıştı. Fesad heyetine dahil olduğunu iddia ettiği Şeyh Ebülhüda Efendi'nin bile konağını arattı. Bu mesele nüfuzlu şeyhin son derece gazabını celbetti. Ebülhüda Efendi Abdülhamid'e kendisinin bunca "güzide hizmetleri" takdir edilmeyerek böyle bir muameleye maruz bırakılmasından şiddetle şikâyet etti; Abdülhamid'i sarayı bırakıp gitmekle bile tehdit eyledi.

Abdülhamid, şeyhinin böyle bir kararı icra etmesine meydan bırakmamak yolunu pek iyi bilirdi. Muayede resminde kendisini iltifatlara garketti. Verdiği murassa imtiyaz nişanıyla şeyhin gazabını teskine muvaffak oldu.

Fuad Paşa İstanbul'dan Şam'a gönderilince vali Nâzım Paşa'ya saraydan çekilen bir şifre telgrafnamede:

«Fuad Paşa'ya hürmet gösterilmesi ve şerefiyle mütenasip bir yere götürüldükten sonra, orada hapsedilmesi» hakkında bir irade tebliğ olundu. Fuad Paşa Şam'da askerî gazino ittihaz edilmiş iki katlı bir köşke götürülüp orada yerleştirildi, yani hapsolundu.

Hicaz demiryoluna aid işler için İstanbul'dan Şam'a Turhan Paşa riyasetinde bir heyet gönderilmişti. Bu heyet vilâyetin mülkî ve askerî erkânı tarafından istasyonda karşılandı. İstasyondan çıkıp yaya gidilir iken Turhan Paşa bu gazino binasını gördü ve ne olduğunu sordu. Fuad Paşa'nın burada mahbus olduğunu anlayınca o tarafa bakmamak için başını çevirerek geçti.

Hususî bir irade ile Fuad Paşa'ya dair malûmat almağa ve arz etmeğe de memur olduğu söylenen Turhan Paşa'ya bu bina hakkında telgrafla mabeynce malûmat verildi. Bunun üzerine sadır olan irade-i

seniyeye tevfikân ertesî günü köşkün kapısı ve alt kat pencereleri harçlı duvar ile ördürüldü. Bundan sonra Fuad Paşa'ya yemek ve levazımı binanın ikinci katına dışarıdan merdiven konularak verilmeğe başlandı.

Suriye valisi her akşam Fuad Paşa'nın muhafazasına itina edilmekte olduğuna dair mabeyne şifreli bir telgrafname çeker, bu telgrafname baş kitabette padişaha arz olunurdu. Bu hal ikinci meşrutiyetin ilânına kadar sürdü.

Fuad paşa'nın yanında bulunan haremi hanım efendi bu hale bir defa olsun şikâyet etmeden paşasıyla birlikte tahammül etti. Meşrutiyet ilân edilir, edilmez ahali bu duvarı yıktılar. Fuad Paşa'yı hayatta mezarı benzeyen mahbesinden çıkardılar.

- Yaşasın hürriyet! diye bağrışan bu halka Fuad Paşa:
- Hürriyet iyi! Fakat siz daima yaşasın kanun! diye bağırın.

Tavsiyesinde bulundu. Abdülhamid, meşrutiyetin ilânı esnasında kabul ettiği umumî af kararından yalnız Fuad Paşa'yı istisna etmek istemiş idiyse de vükelâ tarafından kendisine bunun kabil olamayacağı anlatıldı. O da zarurî ses çıkaramadı.

Fuad Paşa'yı istikbal için Çanakkale'ye kadar gidenler olmuş, Fransız bandıralı Senegal vapuruyla İstanbul limanına geldiği gün limanın içi sandallardan, rihtimin üstü kalabalıktan geçilmez bir hal almıştı.

Bu nümâyişte ihtiyar Fuad Paşa'nın popüler kahramanlığına karşı bir takdir eseri bulunduğu gibi Abdülhamid'in her ne sebep ve şekilde olursa olsun gadrine uğramış olmanın o günlerde halkın ruhunda uyandırdığı galeyân ile tezahür eden bir protesto mahiyeti de var idi.

Fuad paşa vapurdan çıkınca halk tarafından el üstünde arabasına kadar götürüldü. Alay kendisine Beyoğlu'nda Ayaspaşa'da babadan kalma konağına kadar refakat etti.

Abdülhamid meşrutiyetten sonra herkesle barışmak istiyordu. Fuad Paşa'yı da Yıldız'a davet etti. Fakat Fuad Paşa bu davete icabet etmedi. İki gün sonra hükûmet rütbe ve nişanlarının iade edildiğini kendisine resmen tebliğ etti.

Portakal Paşa ve Kara Todori...

Abdülhamid devlet işlerinde ihtisasa riayetkâr davranmağa lüzum görmez, iş başına getireceği devlet ricalinin hususî bir meleke ve kabiliyet sahibi olmalarına itina etmezdi. Yeterdi ki, bunlar kendisinin keyf ve arzusuna boyun eğecek adamlar olsun! Fakat şehzadelikten beri hususî bütçesinin düzgün olmasına, buna suiistimal karışmamasına dikkati ziyade idi. Bunun için hazine-i hâssa nezaretine getireceği zevatı müstakim ve maliye işlerinde ihtisasa sahibi olanlardan seçmeği iltizam ederdi. Abdülhamid Portakal Paşa'nın şahsında bu iş için aradığını bulmuştu.

Mülkiye mektebinin maliye hocası olan Mikael Portakal Paşa, meşhur Fransız maliye âlimi Leruabolyönün nazariyat ve mütalaatı ile beslenmiş gibi idi. Geniş malûmatıyla talebesinin olduğu kadar kendisiyle münasebette bulunmaların da hürmetini celbederdi. Fransızca ve İngilizce'yi aynı kolaylıkla söylerdi. Bütün hal ve kıyafetiyle bir garp profesörünü andırırdı.

Yalnız Beyoğlu kibarları ve frenkleri arasında içtimaî âdab ve usule riayet etmez diye tanınmıştı. "Tact mondain-Takt mondeni yok!" denilirdi.

Portakal Paşa, hususî ve resmî hayatında namuslu, vakur, dostlarına da, Allah'a da sadık bir zat idi. Osmanlı idaresinde devlet işleri için Hristiyan unsurlardan seçilen zevat arasında birinci derecede temeyüz eden Rumlardan Kara Todori Paşa idiyse Ermeniler'den de Portakal Paşa idi.

Kara Todori Paşa Rus harbinin felâketli sonucunda ifa ettiği siyasi vazifeden sonra sönüp gittiği halde Portakal Paşa, Abdülhamid nezâdinde hayatının sonuna kadar itibar ve haysiyetini muhafaza edebildi. Devletin maliyesi yalancı muvazene defteri tertib ederek bu muvaffakiyetten dolayı maaşına on bin kuruş zam ettirmek gibi cüretlerde bulunan nazırlar elinde, yoksulluk ve sıkıntı içinde tedvir edilirken hazine-i hâssanın varidatı Portakal Paşa idaresinde seneden seneye geometrik bir nisbette artmakta devam etmiştir.

Hazine-i hâssa işleri için kendisinden şüphe edilemeyecek bir mütehassıs arayınca Abdülhamid'in Portakal Paşa'yı ele almakta isabat

ettiğini itiraf etmeyen kalmamıştır. İyi seçilince Hıristiyanların da devlet işlerinde reviiyet gösterebileceklerine bir misal teşkil eden “bu müteber gâvurun iyi tarafları çok!” olduğu sarayın müteassıp takımınca bile tasdik edilmemek kabil olamamıştır.

Aleksandr Kara Todori Paşa Fenerli bir ailedendi. Kendisinde tam bir akademi azası kumaşı vardı. Paris hukuk fakültesinden doktor olarak mezun idi; riyaziyede behresi ziyade idi; on kadar lisan bilirdi. Mütevazı, âdeta mahçup bir tavır altında yüksek, sabit ahlâk sahibi idi. Hakkında, “filozof Paskal gibi Hıristiyan akidesine maliktir” denirdi.

Siyasetin icapları çok kanaatleri, faziletleri bozabilir! Fakat Osmanlı Kara Todori Paşa'nın eski “Fenerli” akidelerine bağlı olduğunu kimse delile istinaden iddia edemez; hiç kimse onun Osmanlılık düşüncesiyle vatanperverlik yolunda ciddiyet ve samimiyetinden şüphe edemez. O hariciye nezaretine kadar yükseldikten (9 Zilhicce 1295 - 9 Şaban 1296) ve ifa ettiği mühim vazifelerden sonra saraya alınarak işten çekildi. «Mütercim-i hazret-i şehriyarî» oldu. Yıldız'daki dairesinde atalete mahkûm edildi. Fakat Abdülhamid tehlike zamanlarında “bu malûmatlı gâvur paşanın!” da *-saray sözü-* reyine müracaat ederdi.

28 - Türk müzeciliğinin kurucusu, Hamdi Bey ve İskender'in lahdi...

Sadrâzam Sakızlı Ethem Paşa'nın oğlu Hamdi Bey Paris'te resim tahsil etmişti; Jerôme ve Boulonger'in şakirdi idi. Opera binasının ta-vanlarında çalışmıştı. 1891'de Berlin, 1909'da Münih sergilerinde tabloları madalyalar kazanmıştı. Berlin ve Viyana müzeleri tablolarını kabul etmişti.

Hamdi Bey'in resim tarzını biraz kuru, soğuk, rakik ve zayıf bulanlar varsa da bazan yarattığı pek güzel tebessümleri, gamzeleri takdir etmeyen yoktur. Hamdi Bey güneşli ve sakin şark plâjlarını, türbelerde dua eden Türk kadınlarını, sarı, koyu renkli kaftanlarıyla şark kızlarının ahenkli edalarını tersim etti. Eserleri İstanbul'da şöhet kazandı. Fakat kendisi bir garp artisti ve adamı gibi Paris'de yetiştii. Kartiye Lâ-

tende geçirdiği hayatı hiç unutamadı. Bu sebeptendir ki, Frenklerle konuşurken kendisi için:

– *Je suis un Turc des Batignoiles!* «Ben bir Batinyol Türküyüm» derdi.

Fransızca'yı çok dürüst yazardı. Kendisini daha ilk defa görenlerde bile ilgi uyandırır, mükâlemesinin parlaklığı ve metanetiyle muhatabını kendisine bağlardı. Gözlerinden zekâ kıvılcımları fıskırır, ruhu gözlerinden okunurdu. İyi ve hoş söz söylemek fırsatını hiç kaçırmaz idiyse de mizacı her zaman bir değildi. Bazan antipati hissettiklerine ekşi yüz gösterirdi.

Paris'de iken geçirdiği hayata babası para yetiştiremediği zamanlarda tablolarını satarak «yeni gün, yeni rızk» hesabıyla yaşayıp durmuştu.

Sonra elçilere teşrifatçılık etmiş, Abdülâziz devrinde Acem şahının kabulünde bulunmuş, Viyana sergisinde devleti temsil eylemişti. Midhat Paşa Bağdat'ta Arap aşiretlerini tedip ederken umur-u ecnebiye müdürü sıfatıyla yanında bulunmuştu. Kadıköy'ünde belediye reisliği etmişti. Düyûn-u umumiye meclisinde Osmanlı hamillerine vekili olmuştu.

Fakat onun müzeye sarfettiği himmetler vatana ettiği en büyük hizmettir.

Yavuz Sultan Selim devrinden itibaren Osmanlı padişahları değerli eşyayı ve hediyeleri Hazine-i Hümayun'da hıfzederlerdi. “Mübarek emanetler” dahi toplu olarak büyük itina ile saklanır ve muayyen zamanlarda ziyaret edilirdi. Hazine-i Hümayunu hariçten kimse iradesiz ziyaret etmek kabil olamazdı.

Bir müze tesisi fikri tanzimattan sonra başlamıştır. O vakte kadar ecnebler topraklarımızdan en mühim antika eserleri memleketlerine nakletmekte hiç müşkilâta uğramazlardı. Bugün Avrupa müzelerini dolduran en kıymetli eserler işte o eski zamanlarda Osmanlı ülkesinden aşırılmış, götürülmüş olanlardır.

Memurlarımız gibi, bu eserlerin maddî, manevî kıymetini hiç takdir edemeyen halkımız da ellerine geçenleri ya yok bahasına “meraklı” ecnebilere satar, yahut hatırvazlık yolunda onlara hediye ederlerdi.

(Mehmet Ali Paşa zamanında İskenderiye ve Reşit gümrükleri mültezimi ceddin Süleyman Ağa'nın Mısır'daki arazisinde kazdığı bir noktada çıkan mermer hamamda kurna başında tası elinde pek güzel bir genç kız heykelini, evinde "suret" bulundurmamak istemediği için, hamamın sütunlarıyla birlikte Fransız konsolosuna hediye ettiğini, konsolosun da bin teşekkürle kabul ettiği bu hediyeyi memleketine gönderdiğini büyük validem anlatırdı.)

İstanbul müzesi başlangıçta pek sade idi; ilmî insicama tabi deildi. Abdülmecid devrinde Tophane müşürü Damat Fethi Paşa eski eserlere merak sardırılmış, ötede, beride haber aldığı antikaları bugün askerî müze olan (Aya İrini) kilisesinin -o zaman harbiye anbarı idi- bir köşesinde toplamağa başlamıştı. (H. 1262-1263). Fethi Paşa'nın vefatından sonra (H. 1274) yirmi sene kadar bu eserler bakımsız kalmıştı. Bunların ne asker nöbetçilerinden başka muhafızları, ne muntazam bir defteri ve fihristi vardı.

1868'de Fransa akademisi âzasından seyahat için İstanbul'a gelen M.Dumont harbiye anbarındaki bu eserler hakkında bir katalog neşretmişti. Âli Paşa (H. 1285-1868) bu koleksiyona «Müzehane-i Hümayun» ünvanını vermiş, Galatasaray muallimlerinden İngiliz Gold'u buraya müdür tayin etmişti.

Gold da Fransızca mücmel bir fihrist neşretmişti. Maarif Nâzırı Saffet Paşa vilâyetleri dahilindeki eski eserlere valilerin dikkat nazarlarını celb eylemişti. Valilerden bazıları bu ihtar ve davete icabet göstermişlerdi.

Mahmud Nedim Paşa sadrazam olunca müze müdüriyetini lâğveyleyerek mevcut eserlerin muhafazasını antika meraklısı Avusturya elçisi baron Prokeşin tavsiyesiyle Avusturyalı Terenziyo'ya tevdi etmişti. Müze bir müddet ihmale uğradıktan sonra Ahmet Vefik Paşa maarif nezaretine geçince müze müdüriyetini yeniden tesis ve Almanyalı Doktor Dethier'ye tevdi eylemişti. Fakat H. 1292 tarihine kadar müze için ciddî bir teşebbüs yapılamamıştı.

O tarihte bir müze teşkiline ehemmiyet verilerek Topkapı Sarayı müştemilâtından Fatih Sultan Mehmed'in eseri olan (Çinili Köşk) müze ittihaz ve harbiye anbarlarındaki eşya oraya nakledilmişti. Bu suret-

le tanzim ve noksanları ikmal olunan müzenin açılması töreni Başvekil Mehmet Kadri Paşa ile bazı vükelâ huzurunda icra olundu. (10 Ramazan 1297 - 17 Ağustos 1880).

Bu münasebetle Maarif Nâzırı Münif Paşa, mekâtibi âliye müdürü Aristoklis Efendi -*mülkiye mektebinde etnografya ve sanayii nefise mektebinde sanat tarihi muallimi*- ile müze müdürü Dethler tarafından nutuklar irad edildi. Münif Paşa nutkunda:

«Evvелce bizde âsar-ı atikanın kadri bilinmediği için Avrupalı-lar'ın bundan istifade ile memleketlerine pek çok eşya naklettiklerini, Kıbrıs'ta bir Amerika konsolosunun adadan bir müze dolduracak kadar nefis eserler çıkarıp götürdüğünü, eğer vaktiyle himmet edilseydi, dünyanın en mükemmel müzesi İstanbul'da olacağını» zikir ile bu teseyyü-be teessüfler etti.

Dethiler'in vefatı üzerine müze müdüriyeti Teşrifat Nâzırı Münir Paşa'nın tavsiyesiyle Hamdi Bey'in gayret ve himmet ellerine tevdi edildi. (10 Eylül 1881 - H. 16 Şevval 1298).

Otuz dokuz yaşında bu işe başlayan Hamdi Bey ömrünün yirmi sekiz senesini müzeye vakfetmiş, bu müesseseyi mükemmel bir hale getirmek için uğraşmaktan, didişmekten bir an hali kalmamış, kumlar ve karlar arasında çalışmaktan yılmamıştır.

Hamdi Bey Fransız sefareti vesatetiyle Fransa akademisi âzasından ve eski eserler ilminde mütehassıslardan Salomon Reinach'ı İstanbul'a davet ederek müze koleksiyonlarının muntazam bir fihristini tertip ve 1882'de neşretti.

Bulunacak eserleri hafreden arazi sahibine, müzeye müsavi kısımlara ayıran eski (Âsar-ı Atika Nizamnamesini) tadil ettirip H. 1299'da bir pay usulünü lağveden yeni bir nizamnameyi tatbik ettirmeye muvaffak oldu.

Artık İstanbul'un müzesi lâyıkıyla kurulmuştu. Bundan sonra lüzum görüldükçe müze binaları genişletildi. Orada, burada yapılan hafriyatta elde edilen eserlerle zenginleştirildi. Hususiyile (Sayda)daki hafriyat bu müzenin kıymetini bütün dünyaya tanıttı.

Hamdi Bey eski Fenike şehirlerinden Heyda harabelerinde bulunan 26 lâhid arasında milyonlar değerindeki meşhur «İskender lâhi-

di»ni köhne (Asir) vapuruyla İstanbul'a naklettirirken az heyecan geçirmemişti.

Bu lâhid bir sandığa yerleştirilmiş, araları pamuklarla doldurulmuş, sıkıştırılmış idi; sahilin sığ taraflarına mümkün olduğu kadar yanaşmış olan vapur ile sahil arasında ahşap bir iskele yaptırılmıştı. Hamdi Bey bir kayıkla bu iskele etrafında dolaşırken tahtaların lâhidin on dört tonluk ağırlığına dayanamıyarak kırılmasından korkmuş, geminin kaptanı Mehmet Ali kaptana nakilden vazgeçtiğini bağırmıştı.

Mehmet Ali Kaptan hemen bir halatla kendini kaydırarak lâhidin üstüne gelmiş ve:

– Hamdi Bey! Korkmayın! Ben hayatımı bu taşa bağladım. O denize düşerse ben de boğulacağım, diye teminat vermiş, lâhidi selâmetle gemiye almıştı.

Hamdi Bey «Ağlayan kızlar» lâhdinin cephesinden mülhem olarak İstanbul'da Çinili Köşk'ten sonra ilk müze binasını da kurmuştur. Bu bina evvelce bir katlı idi. Abdülhamid Yıldız sarayında tahnit ettirdiği kuşların müzeye naklini irade etmişti! Hamdi Bey bu iradeden istifade ile buraya ikinci bir kat daha ilave ettirdi. Tahnit edilmiş kuşlar Yıldız'dan Topkapı'ya nakledildi ama Hamdi Bey bu üst kat salonlarını da artık kıymetli eserlerle doldürmüştü.

Yıldız kuşlarının birer ikişer Sarayburnu'nun suları içine gömüldüğü söylenir.

Ressam, diplomat, finansiye olan Hamdi Bey vücade getirdiği bu tesisat ile namını ebedî olarak silinmemek üzere arkeologlar defterine geçirdi. Meziyetleri kendisine her batından pek çok dostlar kazandırdı. Fakat şöhretini çekemeyen hasımları da çıktı.

Bu ikinci batından bazıları Hamdi Bey'i fikrinde, ruhunda maske taşımakla itham ettiler; bir kısmı, «ruhunda dinî değilse de siyasî bir taassup hâkimdir. Garp fikirli görünmesi Frenkleri aldatmak içindir. Vatanperver görünmesi eski Türkler'e aslen sakızlı Rum olan babasını, kendisinin bir Fransız kadınıyla evlenmiş olmasını, ecnebilerle münasebetlerini, frengâne meşrebini unutturmak içindir» dediler.

Hocalar ve muteassıplar ‐İâedriyundandır; ahlâken fazıl değildir” diye çekiştirdiler. Fakat Hamdi Bey aleyhindeki bu ithamlara, dedikodulara ehemmiyet vermedi; bildiğinden şaşmadı.

Abdülhamid (Ayaslog) harfiyatında meydana çıkan bazı eserleri Avusturya imparatoruna, (Bergama) kazısından çıkanları Almanya imparatoruna hediye etmişti. (65) -kendi tabiriyle ‐Hamdi Bey’in kırık dökük mermer ve alçı parçalarını”- hediye ederek memnun etmeği siyaset icabına uygun görürdü. Irak’da çıkan eserlerden bir çoğunu bu yolda dağıtmıştı.

Almanya imparatoru İkinci Wilhelm İstanbul’a gelince müzeyi ziyaret etmiş, ‐İskenderin lâhdi” önünde hayretle irkilip dakikalar geçirmişti. İmparatorun bunu kendisine hediye olarak Abdülhamid’den isteyeceğini anlayan Hamdi Bey o kadar zahmetle elde ettiği bu pek kıymetli eseri yabancı bir müzeye ve millete kaptırmaktan son derece müteessir olarak saraya gitmiş, başmabeynci Hacı Ali Bey’e:

‐Müze bu eserden mahrum edilecek olursa müdüriyetten istifa edeceğini, bunun Avrupa’da pek fena tesir uyandıracasını, bu hediye yi kıskanacak diğer Avrupa hükümdarlarını da memnun etmek için müzeyi boşaltmak icap edeceğini” yana yakıla anlatmış, mesele Hünkâra aksetmiş, İskenderin lâhdi de bu suretle elimizde kalmış idi. (66)

Artist ve idealist Hamdi Bey ihdas ettiği Sanayi-i Nefise Mektebini idarede, Müzeyi tanzimde, Fransız Akademisiyle muhaberelerinde, Avrupa’daki eski eserler müteahhıssılarıyla münakaşa ve müzakerele riñde yorulmadan devam etti. Tanıdığı pek çoktu. Beyoğlu ecnebî mahfellerinde, kadın meclislerinde çok itibar görüyordu. Fakat yaşı ilerledikten sonra kozmopolit âleminin içtimalarından, eğlencelerinden zevk almamağa başladı. Bu salonlarda cahil veya ahmak bir çoklarıyla temas edip sıkılmaktan ise hayalperest bir adam gibi yalnızlığın zevkleri, kendi koleksiyonları, resimleri, kitapları arasında yaşamağı tercih etti.

Hamdi Bey garbın İslâmiyetle, Türklükle mukayesesinde hararetli ve galeyanlı vatanperverlik duygularıyla muhakemeler yürütürdü. Bu yolda yapılan hücumlarda hazır cevaplılığıyla ve Frenk muhataplarının gösteriş addettikleri bir şiddetle Avrupalılar’a Müslümanlığı, vatanını, Türklüğü müdafaa etmeğe kendisinde daima iktidar bulurdu.

O bütün hayatında kalbinin iyiliğini ortaya döken hareketleri esirgememiş, doğru ve âdil davranmıştır. Hamdi Bey iyi bir ziraatçı olduğunu da ispat eylemiştir.

Kuruçeşme'de yalısındaki bahçesiyle bizzat meşgul olur, gül ve krizantemler yetiştirirdi. Gebze'de zeytin ağaçları ve bağları vardı; Adapazarı'nda Diboski isminde bir Lehli *-ki bazı defa kendisine model-lik etmiştir-* ile ortaklaşa kuşkonmaz gibi kıymetlice sebzeler yetiştirmek, şarap ve tereyağ çıkarmak ile uğraşır. İlk ve sonbaharlarda İzmit Körfezi sahilinde eski hisar harabelerinin altındaki köşküne çekilir, orada mütebessim bir samimiyetle dostlarını kabul ederdi. Bunlar arasında Alman arkeolog profesör Vigant-Bavyeralı Ressam Nimayer, arkeolog Hüman gibi Avrupa'dan mahsusen kendisine misafireten gelecek aylarca kalanlar olurdu. Hamdi Bey dostlarıyla böyle samimî içtimalarda, nargilesinin homurtuları arasında, gençliğinde kadınlar nezdinde kazandığı muvaffakiyetleri tatlı tatlı yadeylemekten zevk alırdı.

Müzeye can veren Hamdi Bey'in namı bizim de, bizden sonraki-lerin de hatıralarımızda daima hürmet ve takdir ile yadedile edile yaşı-yacaktır.

Hamdi Bey'in şükran ile karşılanacak diğer bir işi de yanına muavin olarak aldığı kardeşi Bay Halil Ethem'i kendisine halef bırakmasıdır. Eskilerin hayrülhalef dediklerinin bundan iyisi olamaz. Bay Halil Ethem de müze müdüriyetinde ağabeyinin ikinci bir nüshası olduğunu ispat etmiş, Hamdi Bey'in eserini bir kat daha tekemmül ettirmek için o da kendini müzeye vakfeylemiştir.

Hüsnüniyetin, bilgi ile çalışmanın, azmin insanı nihayet muvaffakiyete isal eylediğine misaller aranınca müzeler bize hakikaten hürmete ve imtisale şayan bu iki kardeşi gösterecektir.

29 - Saray Eski Silâhlar Müzesi nasıl kuruldu ve nasıl kapatıldı?...

1902'de Abdülhamid saray için bir eski silâhlar müzesi yaptırmak hevesine düştü. Bu müzenin nasıl tertip edileceği hakkında birçoklarından mütalaa sordu. Takdim olunan muhtelif projelerde eski ecnebî silâhlarının dahi tedariki tavsiye edilmişti. Yalnız Tophane tecrübe ve muayene dairesi reisi Ferik Mahmud Şevked Paşa *-meşrutiyette hareket ordusu kumandanı-* bu müzenin sırf eski Osmanlı silâhlarından tertip edilmesi fikrini ileri sürmüştü.

Bu suretle dünyadaki silâh müzeleri arasında orijinal bir müessese vücuda getirilmiş olacaktı; saray silâh müzesi bu hususiyetiyle her tarafta dikkati celbedebilecekti.

Hünkâr bu mütalaa'yı takdir eyleyerek müzeyi ihdas ve tanzim etmeğe Mahmud Şevked Paşa'yı memur etti. Bu işte kullanılacak zevatın yirmi dört saat içinde seçilerek isimlerinin kendisine arzolanmasını istedi.

Mahmud Şevked Paşa harbiye mektebi resim muallimi binbaşı Ali Rıza Bey'le istişare etti. Aralarına hafiye almamağa karar verdiler. Kendilerine yedi arkadaş seçtiler.

Topçu mektebi resim ve fotoğraf muallimi binbaşı Sami *-şimdi Trabzon'dadır-* tecrübe ve muayene dairesinden kolağası Necmeddin, yüzbaşı Hacı Mahmud, Kuleli kozmografya muallimi Ahmet Ziya *-şimdi İstanbul İnkılâp müzesi müdürü-* beylerle Mahmud Şevked Paşa'nın iki ciltlik «Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askerîyesi» eserindeki kıyafet desenlerini yapan korvet kâtibi Hüsnü Efendi bu heyete âza olarak seçilenlerden idi.

İsimler kendisine arzedilince Abdülhamid Zekâi Paşa ile saray serressamı Zonaro'nun da heyette bulunmasını irade etti. Fakat Türk zabitleri Zonaro'yu işe karıştırmamağa aralarında hususî surette kararlaştırdılar.

Mahmud Şevked Paşa ile beraber bu on bir, daha doğrusu on kişilik heyet işe başladı. Maçka vesair silâhhaneleri gezdiler; bunlardan ve bahriye müzesinden birçok silâhlar aldılar; darphanede zırhlar buldular.

Ortaköy'de Yenibahçe köşkünün *-bu bina dahilinde her sene Buhari-i şerif tilâvet edilirdi-* üst katından gayri kısımları müzeye tahsis olunmuştu. Burada iptida dokuz yüz silâh toplandı. Sonra toplanan silâhlar çoğaldıkça çoğaldı. Pahlıları tamirhaneden mülâzım Mustafa Efendi temizliyordu.

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul muhasarasında kullandığı büyük toplardan birisi mevcut bulunduğu erbabınca malûm idi. Bu top aranıldı; fakat bulunamadı. Oradan, buradan soruşturularak bu tarihî yadigârı Abdülâziz'in İngiltere kraliçesi Viktorya'ya hediye olarak gönderdiği anlaşıldı.

Müze heyeti bu topun bir nümunesini olsun müzede bulundurmak istediler. Saraya nakli güç silâhların nümuneleri de hazırlanacaktı. Bunları yapmağa yüzbaşı Ziya Bey memur edildi.

Birkaç ay süren tahkikat ve tetkikat neticesinde elde edilen malûmat ile Tophane'deki resimhanede evvelâ resimler yapıldı. Mahmud Şevked Paşa bu resimlere göre ağaç kalıplar yapılmasını top fabrikasına emretti. Dökümhanede kalıplar hazırlandı.

Gerek büyük topun, gerek diğer silâhların kalıpları fabrika müdürü Ragıp Bey'in büyük odasında toplandı. Bu kalıplar bu odada her yetçe de görülüp muvafık bulundu.

Fakat iş bu raddede kaldı. Nereden ise «saraya top götürülecek» diye padişaha bir jurnal takdim olundu. Topların dökülmesi men edildi. Resimler ve kapılar tutanın elinde kaldı.

Sırf eski Osmanlı silâhlarından mürekkep olmak üzere tanzim edilen bu müze, bu bakımdan dünyanın en zengin bir müessesesi olmuştu. Nümuneleri teşhir edilenlerden epeyce silâh da müze debboyunda istif edilmişti.

Müzedeki silâhlar arasında Maçka silâhhanesinde bulunmuş mükerrer ateşli fitilli bir tüfek var idi ki başka hiç bir yerde bir eşi daha yoktu.

Bu nevi tüfeklerden bir çakmaklısı Fransa eski silâhlar müzesinde var ise de fitilli olmak itibarıyla bu Osmanlı tüfeği, Fransız tüfeğinden daha eski idi; bu sebeple kıymeti de pek yüksekti. Bir İngiliz, Maç-

ka silâhhanesini ziyareti esnasında bu silâha iki yüz altın teklif etmiş idiyse de satılması münasip görülememişti.

Tasnif ve numara konma muameleleri bitince bir katalog tertip edildi. Arzolundu. Fakat bu işte bu kadar zaman hasbeten lillah ve millî bir müessese vücuda getirmek gayretiyle çalışmış olanların hiçbirisine ne bir nişan, ne bir rütbe, ne de atıyye çıkmadı. Aralarına hafiye alınmamasının cezası.

Rıza ve Ziya Beyler müze silâhlarından daprenatür iki albüm yaptılar. Bu da hünkâra takdim olundu. Mahmud Şevked Paşa iltimas ve inhada mümsik olduğu, Abdülhamid de kendisinden lûtf ricasında bulunulmamasını istiğnaya hamlettiği için bu takdimenin de makbule geçtiğini gösterecek bir eser görülmedi.

(Mahmud Şevked Paşa ramazanlarda saray iftarına maiyetinden kimseyi yanında götürmezdi. Bir ramazan günü müze tertip heyetine:

– Size dünkü saray iftarından dış kirası getirdim, diyerek maaşları nisbetinde atıyye tevziatında bulunmuştu.

Sonradan bu paraları kendi kesesinden tevzi ettiği anlaşıldı.)

Bir gün silâh müzesi heyetine bir irade tebliğ olundu:

İmalâtı harbiye usta mektebinde resim hocası Alman Mens tarafından yapılacak bir arma için lüzumu kadar eski silâh verilmesi!

Bu arma İtalya kralına hediye olarak gönderilecekti. O günlerde İtalya'nın Trablusgarp'ı istilâ eyleyeceği şayiaları deveran ediliyordu. Abdülhamid İtalya kralının hatırı tatyip etmeği siyasetine uygun bulunmuştu.

Mens, müzeye geldi; depoda mevcudu müteaddit olanlardan hazırlanan silâhları gördü; kendi atelyesinde bir arma deseni yapıp hünkâra takdim etti.

Abdülhamid mukayeseye medar olsun diye müzece de bir arma yapılmasını irade etti. Mahmud Şevked Paşa bu işi de Yüzbaşı Ziya Bey'e havale etti. Ziya Bey'in dikkat ve zevk ile hazırladığı desen Mahmud Şevked Paşa tarafından padişaha takdim edildi. Abdülhamid

bunu beğendi; armanın bu desene göre müzece tertip olunmasını emretti. Ziya Bey armayı tanzim etti.

Amerika'dan gelip dirhemle satılan Kan ve yılan ağaçlarından Yıldız marangozhanesinde bu armaya mahsus bir dolap yaptırdı. Gerek arma, gerek dolap sökülüp takılabilecek surette hazırlanmıştı. Ahmet Ziya Bey'in armaya koymak üzere ayırdığı silâhlardan bir kargı artmıştı. Ziya Bey bunu nereye yerleştirmek münasip olacağını Mahmud Şevked Paşa'ya sormuş, o da bizzat dolabın üstünde bir noktaya koymuştu.

Arma ve dolap harem-i hümayunda hünkârın kendi dairesine götürülerek tamirhaneden mülâzım Mustafa Efendi ve ustalar marifetiyle ve harem ağaları refakatiyle kuruldu. Abdülhamid pek beğendi. Yalnız dolabın üstündeki kargıyı fazla ve yerine yakışmamış bularak çıkarttı.

Arma, İtalya kralına gönderilince, İtalyan gazeteleri Osmanlı padişahının bu hatırnüvazlığından ve hazine-i hümayundan çıkmış, Avrupa'da misli görülmemiş böyle bir hediyeden pek ziyade takdirlerle bahsettiler.

İtalya kralı Mahmud Şevked Paşa'yı bir nişan ile taltif etti. Bugünlerde artık Trablusgarp bahsi kapanmıştı.

Tam zamanında İtalya kralının böyle bir hediye ile gönü alınması sarayca Abdülhamid'in siyasî kudretine yeni bir delil olarak görüldü ve gösterildi. Fakat bu defa da müze heyetine bir takdir ve taltif nişanesi zuhur etmedi.

İş böyle takdirsizlikle kalsaydı ehemmiyeti olmayabilirdi. Birden bire bu kadar emeği boşa çıkararak bir hadise oldu: 1905'de Yıldız'da Ermeni ihtilâl komitesince Abdülhamid'e tertip edilen bombalı suikastten bir hafta geçmişti.

Bir gün eski silâhlar müzesi hafiyeler, yaverler, hademeler ile doldu. Müzedeki silâhlar numaralarına bile dikkat edilmeyerek karma-karışık bir surette sandıklara konuldu; Yıldız'da tamirhanenin yakınındaki silâhhaneye kaldırıldı. Ömrü ancak üç sene süren saray silâh müzesinden eser bırakılmadı.

Heyetin vazifesine nihayet verildi. Buna sebep ne idi? Bu eski tüfekler bu zamanda böyle teşhir edilmekten başka ne işe yarardı? Bu muammayı ancak Abdülhamid'in vahimesi halledebilirdi.

Heyet âzasınca zannedildiğine göre, müzenin bu suretle lâğvı bomba vakasından sonra saraya yabancı ayakların girmesine meydan bırakmamak için idi.

Bomba vakasının sebep olduğu telâş ve heyecanlar sıkı korunma tedbirleri arasında eski silâhlar müzesinin de lâğvı lüzumu ya bir jurnal üzerine muvafık görülmüş, yahut her hangi bir kuruntu üzerine “kariha-i ilham sabiha-i hümâyundan” böyle bir irade sadır olmuş idi.

Vukuf ve intizam dairesinde çalışılarak vücuda getirilmiş böyle bir müesseseyi yıkmanın manevi zararından başka bu hengâmenin maddî bir zararı da oldu:

O kıymetli mükerrer ateşli fitilli tüfek bir daha meydana çıkmıyarak sırroidi, gitti. Bugün İstanbul askerî müzesinin mahrum kaldığı bu eski Türk silâhı kim bilir hangi avrupa müzesini, yahut hangi Avrupalı veya Amerikalı eski silâhlar meraklısının koleksiyonunu tezvin eylemektedir. Hem kim bilir ne bahasına!...

(Silâh müzesi hakkında bana bu izahatı lütfeden zata teşekkürlerimi takdim ederim.)

30 - Abdülhamid devrinde nişan ve rütbe bolluğu...

İkinci Mahmud’un yeniçeriliği ilgasından sonra devletçe elbise ve üniformalar, rütbe ve payeler hakkında nizamlar, tertipler yapılmıştı. Payelerin ve nişanların makama göre verilmesi hayli zaman sürmüştü. Müşirlik (payesiyle nazır efendiler görülmüştü. Zaman geçtikçe rütbeler ve nişanlar tenevvü etmişti.

İkinci Sultan Mahmud devletin nizamlarını yenileştirmek istediği günlerde alafrağa bazı şeyler yapmağa heves etmişti. Bu hevesin fiiliyatından olmak üzere bazı sivil ve büyük dairelere kendi tasvirlerini gönderip astırmıştı. Bu tasvirlerin asılması mutantan alaylar ile olurdu.

Selimiye kışlasında tasvir gönderilmek ve asılmak merasimi şöyle cereyan etmişti:

Sultan Mahmud alayı temaşa için denizden Selimiye Kışlası'na gelmişti. Asker zabitanı ve ümerası büyük üniformalarıyla sabahleyin erkenden hâssa müşiri Fevzi Paşa'nın yalısında toplanmışlardı.

Beylerbeyi Sarayı arkasına, Nuh Kuyusu Caddesine, Mehmed Paşa köşküne piyade taburları, Bağlarbaşı'na bahriye taburu dizilmiş, Harbiye taburu kışla içine alınmış, bir alay süvari Haydarpaşa sahrasını işgal etmiş, bir kaç noktaya toplar ve bando mızıklar konulmuştu.

Beylerbeyi sarayından Selimiye Kışlası'na kadar kırkar adım fasıla ile süvari ve piyade karakollar tasviri selâmlamağa müheyya vaziyet almışlardı. Tasviri getirecek fayton Beylerbeyi sarayında binek taşına yanaşınca ümeradan ve zabitler ile hassa ordusundan 120 mülâzim ve çavuş hazır oldukları halde tasvir arabaya yerleştirilmişti.

Hassa ve mansure müşirleri ile diğer bir kaç paşa faytonun önünde, kurenadan İzzet Bey ile serasker Hüsrev Paşa arkada olmak üzere tasvir alayı saraydan hareket etmişti.

Yolda mızıklarla selâm resmi ifa oluna oluna alay kışlaya yaklaşınca müşirler ile ümera atlarından inmiş, tasvir alınarak hazırlanan yerine konulmuş, kurbanlar kesilmiş, Hüdayi ve Sünbül şeyhleri tarafından dualar edilmiş, 21 top atılmıştı.

Bu merasim bitince asker tasvir önünde bir geçit resmi de yapmıştı. Bu âdeta "teabbüde" benzemişti. O akşam Selimiye Kışlası bu tasvir şerefine donanmıştı.

Bir kaç gün sonra Bâb-ı Âliye gönderilen tasvir-i hümâyün için de bu tarzda bir alay yapılmıştı. Yalnız bu defa tasvir-i hâs kurenadan Pertev Paşa damadı Vassaf Efendi getirmiş, duasını Saadiye şeyhi Hacı Sırcızâde Süleyman Sıdkı Efendi eda etmişti.

Bu padişah tasvirinin gönderilmesinde ve yerine asılmasında yapılan resmî tekellüfler, inşad olunan nutuklar haddi geçtiği için o zaman halkça pek çirkin görülmüş, itizarları celp etmiş, hattâ Arabistan'da fena tesirler yapmıştı. (67)

Sultan Mahmud'un vefatından sonra oğlu Abdülmecid babasının namını halkın taan ve teşnilerinden kurtarmak için, bu tasvirleri örtülerle kapatmak mecburiyetini hissetmişti.

Tanzimattan evvel zeamet ve timar usulü cari olduğu zamanlarda mülkî ve askerî vazifeler tedahül eder, idare memurlarına askerî işler, kumandanlıklar tevdi olunurdu; ülemaya siyâsî vazifeler verildiği de olurdu. Bu karışıklığın tanzimattan sonra bile devam ettiği görülmüştü.

Reşit Paşa İstanbul'da tutmak istemediği Fuad Efendi'yi Hudud-u Yunaniye Komiserliğine tayin ettirmişti.

Fuad Efendi burada eski vezirler gibi idarî ve askerî işleri aynı derecede muvaffakiyetle idare ve intaç eylemişti. Diplomat general olmuş, asker kıtaları başında bizzat Yunan çetelerini takip ve tenkil eylemişti; büyük faaliyet ve şecaat göstermişti. Askerler bu yeni serdarın cesaretini, soğuk kanlılığını görüyor, fakat fes üstünde o zamanki elbise nizamına göre (Ferahiye)si bulunmamasına hayret ediyorlardı.

Bir gün zabitlerden biri müsademeye bizzat iştirak eylediğini gördüğü Fuad Efendi'nin hamasetine hayran kalarak fesinden ferahiyesini koparmış ve:

– Efendim, Arkadaşlarım namına arzederim ki, seni padişah ordusunun en iyi askerlerinden olarak tanıyoruz. Yalnız fesinde ferahi yok! Bunu kabul et.

Diye Fuad Efendi'ye takdim eylemişti. Fuad Efendi de:

– Memnunen kabul ederim. Bunu ailem hatıra olarak daima saklayacaktır.

Cevabını vermişti. Şurası var ki, Şûra-yı Devlet riyasetinde bulunduğu gibi seraskerlik makamını da işgal eyleyen, yalnız “kurve-i beyzayı” giyemediğine -şeyhülislâm olamadığına- teessüf eden Fuad Paşa misaline tanzimattan sonra çok tesadüf edilmez.

Rütbeler ve nişanlar şahsa tahsis edildikten sonra seneler geçtikçe iptizale uğramış, bu iptizal Abdülhamid devrinde son haddini bulmuştur.

Abdülhamid saltanatının hassaten son çeyreğinde her gün gazetelerde sütun sütun rütbe ve nişan tevcihati görülmüştü. “Taraf-ı takribini” bulan, arkası iltiması olanlar için nişan ve rütbe almaktan kolay iş olamazdı.

Azamet ve tavra düşkünlerini hemen masrafsızca nişan ve rütbe tuzağıyla kendisine bent eylemek padişahın şahsî siyasetine pek uygun idi. O da bu tuzağı o kadar çok kullanmıştı ki, kendisinden nişan almış olanların adedini şimdi sahil ve tam olarak tayin edebilmek ancak o senelerde gazetelerin “tevcihat-ı resmiye” sütunlarını sırasıyla takip etmekle mümkün olabilir.

Fakat bu nişan alış-veriş *-alış-veriş tabiri burada yersiz değildir; çünkü para ile, rüşvetle de nişan ve rütbe alınabiliyordu-* o kadar revaç bulmuştu ki bu tetkikleri uzun uzun yapmağa kalkışmak zahmetine değmez. O devrin gazetelerine şöyle bir göz gezdirmekle vezirden hama mala kadar her sınıftan adamların isimlerini bu tevcihat sütunlarında görmek mümkündür.

Yalnız rütbe nişana nisbetle daha kıymetlice sayıldığı için bu bapta kısaca bir fikir vermek üzere küçük bir mukayese yapıverelim:

H. 1297 muharreminde neşredilen resmî salnamede yüksek rütbe sahipleri için şu malûmat vardır:

107 vezir ve müşir; 48 bâlâ; 134 ulâ evveli; 54 Rumeli beylerbeyi; 22 kazasker; 3 İstanbul payesi.

Aynı rütbelere sahipleri için H. 1323 salnamesinde şu miktarları buluruz: Vezir ve müşirlerin adedinde mühim bir fark yok.

245 bâlâ; 576 ulâ evveli; 154 Rumeli beylerbeyi; 42 kazasker; 48 İstanbul payesi.

Şu halde 26 sene içinde bâlâlarda beş, ulâ evvelerinde dört, beylerbeyilerde üç, kazaskerlerde iki, İstanbul payelilerde on beş misli fazlalık görülür.

Mülkiye ve ilmiye rütbelerinin derecesi aşağı doğru indikçe sahiplerinin adedi de artar; askerî rütbelerde de aynı hal müşahade olunur.

Nişanların, madalyaların imalinde münakasa usulüne maracaat edilmez, yapılan nişan ve madalyalardaki taşlar vezin olunmaz, piyasada elmasın carî kıymetini tahkike lüzum görülmezdi.

Devletçe verilen nişan ve madalyaların imali kuyumcu başı sarraf Harunaçi Efendi'nin inhisarı altında idi. Bunların parası her hafta taksitle en emin varidattan olan gümrüklerden verilirdi.

Osmanlı elçi ve konsoloslarının maaşlarına gümrük varidatından karşılık gösterilirdi; fakat bu varidata mabeynden havaletlerle yapılan hücum neticesinde rüsumat emanetinde bir çok açık çıkıyor, elçi ve konsoloslar maaşlarını muntazaman alamıyorlar, ağıyare karşı çirkin vaziyetler hasıl oluyordu.

Said Paşa altıncı sadaretinde gümrükler varidatını teehhür kabul etmiyen masraflara hasır ile nişan havalesini gümrükten kesti; maliye hazinesine naklettirdi.

Lâkin sarayda bulunduğu bir gün başmabeynci Hacı Ali Paşa, Harunaçi Efendi'nin oğlu Jak Bey'i arkasına katarak yanına geldi. Kuyumcubaşının alacağı eskisi gibi gümrükten havale olunmasını, elinde gayet müstacel yapılması lâzım dört imtiyaz nişanı bulunduğunu, bunlar vaktinde yetiştirilebilmek için maliye hazinesinden kendisine alel-hesap on beş bin lira verdirilmesini söyledi.

Said Paşa – Dört nişan için böyle on beş bin lira istenilmesi nendendir?

Jak Bey – Nişanlar, nail olanların itibarlarına göre kıymetçe değişir de ondan!

Said Paşa – İcabına bakılır.

Said Paşa işi böylece atlattım zannediyordu. Fakat Jak Bey atlatılmağa gelecek olanlardan değildi. Ertesi günü Bâb-ı Âli'de Said Paşa'yı ziyaret ederek havalenin rüsumat emanetine iadesinde alel-hesap maliyeden istediği paranın da verdirilmesinde ısrar etti:

– Siz bunları yapınız. Ben de inşallah iftihar nişanınızı ağır pırlantalarla işlerim; belki liyakat madalyanıza da taşlar koyarım, yolunda cüretkârane bir vaitte bulunmaktan çekinmedi. (68)

Jak Bey bir nişan kalemi mümeyyizi gibi Said Paşa'nın hangi nişanları eksik olduğunu biliyordu. Said Paşa nişan imalinde münakasa üsulünü tatbik başladı.

Kuyumculardan biri hazineye faydalı şartlar ile imale talip oldu. Fakat maliye nenezareti dairelerinde savsaklandı, durdu. Said Paşa'nın infisalinden sonra da iş eski şeklini muhafaza etti.

Bir gün Said Paşa'ya, Bâb-ı Âli polis komiseri Ahmet Efendi'ye (Rütbe-i ulâ sınıfı evveli) tevcih olunduğuna dair re'sen bir irade tibliğ

olundu. Ahmet Efendi Sadaret kapısında karakol neferleriyle kâh sivil, kâh resmî elbise ile nöbet bekler, geleni gideni tarassut ederdi.

Said Paşa bu Ahmet Efendi'nin tıbbiye mektebinden ihraç edildikten sonra polisliğe sülûk ile serhafiye Kadri Efendi'ye intisap ve irtibat peyda eylediğini öğrendi; uhtesine tevcihi iradeye iktiran eden rütbe ise askerlikte ferikliğe muadil bulunuyordu. Said Paşa:

“Kapıda nöbetçi neferlerle birlikte ayakta memuriyetini ifa eden bu efendiye bu derecede yüksek bir rütbe vermek nazarlara garip görünür” zeminde bir cevap arzıyla iradeyi infazda itizar etti. Fakat böyle ufak tefek hadiseler, itizarlarla Abdülhamid bildiğinden hiç şaşmamıştır. O, insanların böyle tafralara, gösterişlere ne kadar mütemayil ve haris olduklarını bildiği için saltanatının sonuna kadar insan avlamağa yarayan bu yemleri her tarafa dağıtmakta devam etmiştir.

Bu rütbe ve nişan iptizali o dereceye varmıştı ki İstanbul'da devlet kapısıyla alâkası bulunup da bir nişanı veya rütbeyi haiz olmayan parmakla gösterilecek müstesnalar gibi kalmıştı. Birkaç sene daha geçse rütbesi ve nişanı bulunmamak insan için temayüze nişane sayılacaktı.

Bu senelerde ecnebilerin Osmanlı nişanı almak için gösterdikleri tehalükten para harisleri az istifade etmediler. Bunlara nişan inha eden edene idi.

Bu Frenklerin hepsi bir kaçar gün için kuvvetli Osmanlı muhibbi kesiliyorlardı.

Mürtekip nazırların, saray ve Bâb-ı Âli ricalinin hususî müracaat kapısı gibi “vasıta”ları var idi. Rütbe, nişan, memuriyet bunlarla pazarlık edilirdi.

Bu vasıtalar arasında halîç vapurlarının köprüye yanaştığı iskele üstündeki gazinoda mabeyne çatkın bir Rum var idi ki, orta derecede işler için maktu fiatlarla iradeler çakartmakta pek erbap sayılırdı. Mecidî nişanlarının piyasası pek düşküdü... Üçüncü rütbesini on liraya almak kâbildi.

Her dairede konturatçılar, müteahhitler ile uyuşmamak, muhasebeciler, müdürler, müsteşarlar, nazırlar için “idare-i maslâhat” ilmini tahsil etmemiş olmak demektir. Bunlardan şikâyet eden sonunda haksız

çıkardı. Uyuşanlar “hamiyyetlerine” rütbe ve nişanlarla mükâfatlar alabilirlerdi.

Taşra ordularında bulunup terfi hakkını iddia eden zabıtların alacakları cevap, ekseriya zamana göre: (Elli, altmış, yüz kıdemlisi vardır) olurdu. Bu bir parola idi ki (elli, altmış, yüz altın vermeli) demekti.

Mürteşi kadınlar, hâkimler işleri için şahit ararlardı. Amma bu şahitler mutlaka “sarı saçlı” olmalı idi.

Dahiliye memurları için yerine göre piyasa vardı: Nahiye müdür-lüğü 15-20, kaymakamlık 30-40, mutasarrıflık 200-400, valilik 1000-2000 altın ile temin edilebilirdi.

Her dairede “yağmalamadan tekerlek yürümezdi” ağız olur da yemez olur mu idi?

Baba Tahir'in sahte nişanları...

Nişan alışverişlerinde nihayet ortaya bir rezalet çıkmıştı:

Malûmat ve Servet Gazetelerini ele geçirmiş olan “bâlâ ricalinden” meşhur Baba Tahir bu yolda mükemmel dalaveralar çeviriyordu. Nişan satan bir sahtekâr kumpanyası teşkil etmişti.

Baba Tahir, yahut yarıdakları nişan istediklerini anladıkları ecne-bileri matbaaya getirirler, nişanlar için tertip ettikleri bu tarifeye göre fiyat hakkında uyuşurlardı. Alınacak para mabeynde iradeye istihsal edecek büyük bir zata verileceği söylenirdi. Aradan birkaç gün geçtikten sonra ecnebinin ismi Fransızca Servet Gazetesi'nde resmî nişan tevcihatı sütununa karıştırılır, ecnebi ismini gazetede (hayırhahan-ı sal-tanat-ı seniyye) arasında görürdü.

Baba Tahir Bâb-ı Âli divan kaleminde elde ettiği hattat bir me-mura ücret mukabilinde ecnebiye vereceği nişanın beratını yazdırır, hiç güçlüğe uğramadan çarşıdan satın aldığı, yahut hazineinden elde ettiği nişanı beratıyla ecnebiye teslim ederdi.

Bu işlerde padişahın bir yaveri ile gazetenin bir Ermeni muharri-ri de ilgili idi. Bu nişan alışverişi böylece üç sene sürmüştü. Nişan bu-dalası birçok ecnebiler de bu sahtekâr kumpanyasına pek çok para kap-tırılmış, kazandırmış idiler.

Baba Tahir çok defa doğrudan doğruya arzeyeyleyerek nişan ve rütbe alabildiği için bu sahtekârlıktan kimse şüphelenemiyordu.

Ahmet Rasim Bey'in (Muharrir Bu Ya) eserinde verdiği malûmata göre: Dodekalar= on ikiler diye maruf kabaayı başlarından meşhur (Arap Abdullah)ı Süleymaniye eşrafından göstererek ve hini hacette uğuru hümâyunda canını fedaya hazır bulunduğunu ileriye sürerek uhtesine (mirülümeralık) rütbesi almış, Arap Abdullah ondan sonra Arap Abdullah Paşa olmuş idi.

Baba Tahir'de böyle bir nüfuz ve kuvvet görülünce kendisine artık kim ilişebilirdi.

Ferit Paşa sadrazam olunca nişan tevcihatına biraz durgunluk gelmişti. Baba Tahir ise işinde pervasızca devam ediyordu. Bir hadise, sahtekârlığın meydana çıkmasına sebebiyet verdi:

Fransa sefaretinin iltiması üzerine muteber bir ecnebiye üçüncü rütbeden bir Osmanî nişanı verilmişti.

Baba Tahir ise Fransa'dan dolandırıcılığı ve sahtekârlığı yüzünden tardedilmiş bir ecnebiye o günlerde bu nişanın ikinci rütbesini vermişti.

Fransa sefaretini bunu görünce kendi iltimasının böyle bir mukabele görmesini bir izzet-i nefis meselesi yaptı; üçüncü rütbeden nişanı reddetti.

Hariciye nezaretinde Fransa sefaretinin bahsettiği dolandırıcıya nişan tevcihine dair kayıt bulunamadı. Sefaret Servet Gazetesi'nin bu ecnebiye ikinci rütbeden nişan tevcih edildiğini ihtiva eden nüshasını hariciyeye tevdi etmekle beraber tahkikata girişti; o ecnebinin nişanı için 350 altın verdiğini de anladı. Heriften alınan berat divan kaleminde tetkik ettirilerek divandan böyle bir berat çıkmadığı tahakkuk etti. Mesele Sadrazam Ferit Paşa'ya arzolundu.

Bâb-ı Âli hukuk müşaviri Hakkı Bey -Sadrazam Hakkı Paşa- ri-yasetinde gizli bir komisyon Baba Tahir'in cürmünü tesbit etti.

«Atufetlû Tahir Beyefendi'nin münhasıran padişahın mukaddes haklarından olan nişan tevcihine cüret ile hukuku şahaneye tecavüz eylediği» Abdülhamid'e arz edildi.

Padişah kızdı. Zaptiye nâzırına verdiği irade üzerine Bâba Tahir tevkif ve adliyeye tevdi olundu. «Atufetlû Tahir Beyefendi hazretleri»

sahtekârlıkla müttehem sıfatıyla cinayet mahkemesine sevkolundu. Muhakeme sonucunda on beş sene küreğe mahkum oldu; müsterekleri de muhtelif mahkûmiyetlere uğradılar.

Baba Tahir meşrutiyetin ilânına kadar hapisyanede kaldı. Umumi af esnasında hapisten çıktı amma çok yaşamadı.

Bir mektup: Aldığım bir mektupta Abdülhamid zamanında nişan ve rütbe iptizali hakkında yazdıklarımı müeyyed olarak deniliyor ki:

(1890) senesinde idi; bir çok zabıtlere nişanlar verilmişti. Bu arada süvari livası Mahmud Paşa'nın akrabasından bir genç de dördüncü rütbeden Osmanî nişanı almıştı. Süvari yüzbaşıvekili olan bu genç ailelerinin büyüğü Mahmud Paşa'nın elini öpmeğe gider. İhtiyar Mahmud Paşa zabiti tebrikten sonra düşünceye dalar. Yüzbaşı vekili bu halin sebebini sorar ve Mahmud Paşa'dan şu cevabı alır:

– Kırım muharebesi ilânında ben süvari yüzbaşılığıyla Sultan Mecid'in yaverlerinden bulunuyordum. Silistre düşman tarafından tazyik ediliyordu. Silistre kumandanına mühim bir emir tebliği icap etmiş. Ne yapıp yaparak son süratle bunu kumandana isale ben memur edildim. Hemen atın sırtına atladım; İstanbul'dan çıktım. Allah'ın inayetiyle memuriyetimi ifaya muvaffak oldum; salimen İstanbul'a döndüm. Bu hizmetime mukabil bana beşinci rütbeden Mecidî nişanı verildi. Fakat «Yüzbaşı Mahmud Bey'e beşinci Mecidî verilmiş» diye günlerce İstanbul âdeta çalkandı! Halbuki ben tehlikeli bir hizmette bulunmuştum. Şimdi siz mektepten çıkalı üç sene oldu, olmadı kışlada rahatınızda yalnız günlük işinizle meşgul iken dördüncü rütbeden nişanlar, hattâ daha yüksekleri ayağınıza geliyor. Bunu düşünüyorum, oğul! Allah encamımızı hayır etsin.

Süvari livası Mahmud Paşa'nın bu telehhüfû Abdülhamid saltanatının ilk yarısı için bile pek yerinde idi. Fakat ikinci yarısında hergün gazetelerde sütun, sütun tevcihleri gördükçe insanın:

*Kesretinden kalmadı rağbet nişanı devlet
Binişan olmak nişanı iffiharımdır benim*

Dememesine imkân olamıyordu.»

«Abdülhamid devrinde rütbelerin, nişanların uğradıkları iptizal hakkındaki neşriyatım üzerine Girimli İlhami Doğruer'den aldığım bir mektupta deniliyor ki:

Kırım muharebesinin ilân edildiği esnada İstanbul'da Asmaaltında Girid tüccarlarından meşhur Çobanoğlu Voskaki İbrahim Hilmi Efendi pirinç piyasasını elinde tutuyordu.

Seraskerlikçe külliyetli miktarda pirinç alınacağı ilân edilmişti. Bu kadar princi verebilecek İbrahim Hilmi Efendi'den başka kimse meydana çıkmadı. O da insafılı davranarak az bir kazanç ile pirinçleri hükûmete teslim etti. Bu hizmetine mükâfat olarak beşinci rütbeden bir Mecidî nişanı ile taltif olundu. O zaman muhtelif rütbelerinden Mecidî nişanı ancak üç yüz kişide vardı.

Otuz beş sene evvel doksan yaşını geçmiş olduğu halde vefat eden İbrahim Hilmi Efendi, bu taltif tarihinden sonra tedricen ulâ rütbesine kadar terfi edilmişti. Ancak bu beşinci rütbe Mecidî nişanını saklamakta büyük bir iftihar duymakta idi.

Girid'e gelen Mahmud Celâleddin Paşa gibi valiler kendisi için rütbesiyle mütenasip olacak nişanlar inha etmek istedikle o:

– Ben beşinci rütbeden Mecidî nişanımı devletin topu topu üç yüz nişan tevcih etmiş bulunduğu bir zamanda hizmetime mukabil almışım.

Diyerek daha yüksek rütbelerde nişanlar almaktan istiğna gösterir, ricalar ederek inhaların önüne geçer idi.»

31 - Serasker Rıza Paşa ve Abdülhamid...

Abdülhamid büyük mevkiiler işgal eden zevatın memuriyetlerinden istifa etmelerini hiç hoş görmezdi. Zaten umumîyetle memuriyet hayatında istifa uğur sayılmazdı.

İstifayı istiğna suretinde göstererek bazı emeller takip edenler de yok değildi.

Hakikî ahval-i sıhhiyeden münbais olmayan istifalardan çıkacak dedikodulara meydan vermek istemeyen Abdülhamid, bu kabil istifaları tervic etmeyerek geri aldırmağa çalışırdı. İstifada ısrar edildiği tak-

dirde iş hünkâr için bir izzet-i nefis meselesi haline girerdi ve bunu kabul etmek kendisine bir mağlûbiyet gibi görünürdü.

Abdülhamid ne yapar yapar istifayı geri aldırır, olamazsa müstafiyi azil bile ederdi.

Serasker Rıza Paşa daha Edirne'de liva iken mabeynle hususî şifre ile muhabere edecek derecede Abdülhamid'in teveccüh ve emniyetini celbeylemişti. Bu teveccüh ve itimad Rıza Paşa'nın ikinci fırka kumandanlığıyla Yıldız muhafızı olduğu sırada gösterdiği sadakat âsarıyla bir kat daha artmış, nihayet seraskerliğe tayinini intac eylemişti. (15 Muharrem 1309 - 23 Cemaziyelevvel 1326).

Rıza Paşa seraskerliğinin devam ettiği on yedi sene içinde makamından bir kaç defa istifa mecburiyetini hissetmiştir. Bu istifalar aske-re ait işlerin Bâb-ı Âlice tesri edilmediğinden, askerinin ve zabıtlarının maaşları, tayinat bedelleri maliyece ödenmediğinden bahisle hasıl olan müşkil vaziyetten, casusların kendisini takip etmesinden mütehassıl can sıkıntısından ileri geliyordu.

Biz Rıza Paşa'nın bu istifanemelerinin asıllarını göremedik; hatıratındaki suretlerinden aldığımız kısımların neşrinde takip ettiğimiz maksat bu satırlar arasında mündemic hakikatleri işaretettir.

Bunlarda Abdülhamid'in en yüksek vükelâsından birisinin de o devri mahkûm ettiğini görüyoruz. Bu nokta dikkatimizi celbe lâyıık de-ğil mi?

Rıza Paşa'nın bir istifanemesinin sureti:

«Karin-i sani Nuri Paşa kulları vasıtasıyla vaki olan tebligatı seniye-i hilafetpenahileri üzerine bir takım casusların isnadı malemyekün kabilinden olarak tezviratta bulduklarını anladım.

Bu bapta her şeyle beraber istirahat-i kalb-i hümâyunları da ihlâl olunmaktadır. Bu edanî o kadar ileri varıyorlar ki daire-i askeriyenin otuz seneden beri mukarrer ve sabit kalmış olan haftalıkları dahi zeha-irin şu galâsı zamanında bir pul bile artmadığı halde Bâb-ı Âli'ye ve maliye komisyonuna müracaatında her zaman olduğu gibi:

– Para yok ki, verilsin! diye cevap vermediği her şeye kâfi itikat ediyorlar.

Asakir-i şahanelerine karşı bir:

– Bugün muayyenatınız yok, demekliğimiz kalmıştır.

Ahval son derecede fecidir. Her halde keyfiyet tetkik ve mülâhazaya şayandır. Müteahhidlerin müzayakaları son dereceye varmıştır. Daire-i askeriyece lâzımın büsbütün terki, elzemin ihtiyarı suretiyle umurun tedviri ne derece mümkün olabilir?

Bu vahamet içinde makam ve memuriyet değil, üç dört günlük hayatımın dahi hiç bir kıymeti, değeri yoktur. Ahiren geçirmiş olduğum hastalıktan sonra bugüne kadar iki yüz dirhem ekmek bile yiyemedim. Merhamet-i seniye-i cenab-ı mülükânelerine dehaletle affımı istirham eylerim.)

Abdülhamid'in böyle istifaları kabul etmelerini zikre bile lüzum yoktur. Esasen Rıza Paşa da bundan emindi.

Abdülhamid en ziyade askere: (Bu gün tayinatınız yok!) denilmesinden böyle bir hal olursa -Rıza Paşa buna meydan vermeyecek kadar derundiş idi- hasıl olabilecek vahim neticelerden fena halde kuşkulandı. Maliye komisyonuna tebliğ ettiği katî bir irade ile askerin birikmiş haftalıklarını hemen tesviye ettirdi.

Rıza Paşa'nın bu kadar şikâyet ettiği Maliye Komisyonu Arap İzzet Paşa'nın kontrolü altında idi. İradeleri tebliğ için İzzet Paşa komisyona gelir ve müzakerelere iştirak eylerdi.

İzzet Paşa'nın füzuli müdahalelerinden bıkan komisyon reisi Ticaret ve Nafia Nâzırı Zihni Paşa nihayet bir gün kendisine:

– Zât-ı samileri iradati seniyeyi tebliğ için komisyona teşrif buyuruyorsunuz. Fakat komisyonun müzakerelerine iştirakiniz için bize henüz bir irade-i seniye tebliğ eylemediniz, istiskalinde bulunmuştu.

Fakat İzzet Paşa kös dinlemişti; hiç davula ehemmiyet verir miydi.

Rıza Paşa'nın diğer istifanmelerinde hal ve vaziyetin karanlık tasvirleri dikkate şayan ifadeler eksik değildir.

3 Recep 1317 tarihli istifanmesinde:

«Ordu ve fırkaların malî müzayakası ve idarece müşkülâtı cidden nazar-ı itinaya alınacak derecededir. Mesleki maruz ashabının -müşki-

lât çıkaran ve paşanın aleyhinde bulunanların- muameleleri devam edecek olduğu halde bu müşkilât tezauf edecektir.»

Diğer bir defa Rıza Paşa'ya kanun bölüklerini bir maksad-ı mahsus ile noksan bıraktığı isnad olunuyor. Bu işi “meclis-i mahsusta” ciddî bir karara raptedilmek üzere Rıza Paşa hakkında tevbih ile karışık bir irade çıkıyor ve bu iradenin mecliste okunması da ayrıca tebliğ olunuyor. Rıza Paşa istifa ediyor (24 Zilhicce 1320) kabul olunmuyor.

Rıza Paşa gözlerinden zahmet çekiyor. 1321 şevvalinde bir cuma selâmlığında vücutca ıztıraplar içinde kaldığı “bendeğân-ı hümâyunca” görülüyor. İstifa ediyor, kabul olunmuyor.

4 Cemaziyelâhır 1321'de:

«Askerin malzemesi için çaresizlik ilcasıyla akçe istenilmesinden dolayı aksi mânâyı mutazammın olarak bir takım fena telâkkilere hedef oldum. Bu akşamki suali âliden anladım. Teassüratıma had ve pâyan yoktur. Hilâfet ve saltanat makamı kullarının hukukunu kâfil, son derece nazik ve manevî mesuliyetlerin envaını calîpdır. Bu kulları ihtiyar ve âlidir. Hakkımdaki teveccüh-ü hümâyunlarına karşı bir takım ahlâksız ve denîlerin entrikalarına hedef olmamaklığım için ömrümün bakiyyesini veli nimetime dua ile geçirmek üzere müsaade istirhamına cüret eylerim» diyor. Gene makamında tutuluyor.

23 Şevval 1322 tarihli istifanamesinde de şu sözler var:

«Bundan on iki sene kadar evvel huzur-u hilâfetpenahilerinde şerefi misule nailiyet gibi bir nimet ile mübahi olduğum zaman iffeti olmayan adamlardan ne memleketine hizmet, ne padişaha sadakat, ne de hilâfete muhabbet beklenemeyeceğini arzetmiştim. Huzuru hümâyunlarından avdetimi müteakıp kurenanızdan biri vasıtasıyla:

– Sel gider, kum kalır... cevabı hakimanesini telâkki eylemiştim.»

Abdülhamid bu sözüyle «iffeti olmayanlar gider, olanlar kalır» mı demek istemişti acaba. Rıza Paşa'nın 25 Zilkade 1322'deki istifanamesinde şu cümleler de bize bir çok hakikatler açıyor:

«Geçen gün de arzylediğim veçhile idare-i askeriye ile oynanıyor. Daire-i askeriyenin orduları, bahusus ikinci ve üçüncü orduları faaliyette bulundurmak yolundaki mesaisi teshil olunmak şöyle dursun

bu mühim mesele asla nazarı dikkate alınmıyor; yalnız şahsî menfaat ileri götürülmekle uğraşılıyor.

Surette sadık, sirette hain olanlar müsellâh kuvvetin intizam ve faaliyetine ne dereceye kadar muzır tesiri olacağını bildikleri halde mücerred şahsî menfaatleri için idare-i askeriye ile oynayanlardır, bu alçaklar devlet işlerinin bütün müfredatına kadar el atıp sokuluyorlar. Maksatları her ne olursa olsun, neticesinde devlet için ne türlü mazaratlar çıkarsa çıksın cüzî, küllî bir menfaat hissesi elde etmekten ibarettir. Bunların müdahale ettikleri muameleler tetkik olunduğu halde bu hakikat aynen tahakkuk eder.

Bu denîlerin fitrî hürs ve redactleri o dereceye varmış, gözleri o mertebe kararmıştır ki, siyasî müşkilât zuhurunda bile müteessir olmazlar; bilâkis kendileri için bu yüzden ne menfaat hasıl olabileceğini düşünürler; alçakçasına desiseler kullanarak bunlarla menfaat teminine de yol bulurlar.

Namus, şahsî haysiyet gibi mütalaalar bu gibilerin fikirlerine uğramadığı için bunlar Avrupa'ya verilmiş siparişlerden türlü türlü hile ve desiselerle menfaat istihsal eylemişlerdir. Bunun misalleri siparişleri aktettiğimiz fabrikaların mensup oldukları devletlerin buradaki sefaret-hanelerinde mevcut listelere müracaatla tahkiki mümkün görünür.

Hakipayi hilâfetpenahilerine yüz sürerek bu gibi denîlerin öyle idare işleriyle, bahusus idare-i askeriye ile oynamak gibi vuku bulmakta olan redactkârane efaletin tesir ika etmesine meydan verilmemesini, feillâ...»

Serasker Rıza Paşa'nın tekerrür eden bu istifaları nihayet Abdülhamid'in sinirlerine dokunmuş olacak ki, başkâtip Tahsin ve ikinci kâtip İzzet Paşalar'ı 24 Şevval 1322 tarihinde Rıza Paşa'nın konağına gönderiyor ve bir daha istifa etmeyeceğine dair senet almak garibesi, değil yalnız Osmanlı tarihinde, zannederim ki dünya tarihinde biricik bir hâdisedir.

Para mı, Dua mı?...

1902 senesinde bir gün Serasker Rıza Paşa'ya Arap İzzet Paşa vasıtasıyla tebliğ olunan bir iradede:

«Asker masrafında israf bulunduğundan bu sene bütçesinden tenzilât icrası» bildirilmişti. Maliyeden ordu idaresi için elzem görünen yedi buçuk milyon yerine beş buçuk milyon lira veriliyordu.

Serasker Paşa masarifi bundan ziyade kısmanın askeri dilenmeğe sevkedeceğini arzetti. Rıza Paşa ile yıldızları barışık olmayan İzzet Paşa:

– İzam buyuruluyor. Müslüman askeri paraya muhtac değildir. Padişahın teveccühü onlara kâfidir.

Dedi. Rıza Paşa padişahın iradesi İzzet Paşa kaynağından telkin gördüğünü anladı. İzzet Paşa dua ile hacı gemisini yürütmek istiyordu.

Ertesi akşam Rıza Paşa mabeyne çağrıldı. Bahriye Nâzırı Hasan Hüsnü, Tophane müşiri Zeki Paşalar da orada idiler. İzzet Paşa tenzilât hakkında katî irade sadır olduğunu üç paşaya tebliğ etti. Üç asker paşa tenzilât mümkün olamayacağına ittifak ettiler.

Bir gün sonra huzurda bir toplantı oldu. Rıza Paşa masarif hakkında hazırladığı icmalli pusulayı gösterip okumağa başlamak üzere iken Abdülhamid hiddetle:

– İzahat istemiyorum! diye sözü kesti. Askerî dairelerin bütçelerinden mutlaka tenzilât icrasını ferman etti. İşin müzakereye tahammülü kalmadığını gören Hasan ve Zeki Paşalar:

– Ferman efendimizindir, diyerek idareye boyun eğdiler. Fakat Rıza Paşa dayattı.

– Allah tarafından müeyyet yedi hümâyunlarına vedia olan asker aç bülâç, çıplak kalacaktır; namarzi vasıtalara müracaat edeceklerdir. Zabıtlar istihkaklarını hatta kısmen almak için dilenme derecesinde müşkilât geçiriyorlar. Hal böyle iken askerî bütçeden tenzilât icrası intihar demek olur. Bundan da her şeyden evvel vicdanı şahanelerinin istirahatini münselip olur. Bunu ihtiyar ihanettir. Tasarruf lâzım ise cemiyeti rüsumiye ve emsali zaid meclisler kaldırılmalı. Beyhude israfların önü alınmalı. Devlet mübayaatı tevhid olunarak mutemed bir heyete havale olunsun.

Bu metin karşısında padişah yelkenleri suya indirdi. Âsası sükûnet bulan Abdülhamid ayağa kalktı:

– Serasker Paşa! Madem ki bütçeden tenzil kabil değildir. Bu senenin bütçesi ile yürüyelim. Daha doğrusu 5.5 milyolla yürüyelim. Nereye kadar kabilsen devam edelim. Tahakkukunda zammı çaresini düşünürüz.

Dedi. Meclise hitam verildi (69) İşler de eski tas eski haman devam etti.

32 - İslâm ittihadı ve Singapur'a gidecek kitaplar meselesi...

Abdülhamid'in İslâm ittihadı siyasetinin esassızlığından evvelce bahsetmiştim. O böyle büyük ve âdeta evrensel bir siyasetin kendisine isnad edilmesinden hoşlanırdı; bu yolda propagandaya yarıyacak zavahiri muhafazaya da itina ederdi.

Onun hilâfet ve saltanat merkezinde İslâm diyarlarından toplanmış daimî misafirleri bulunurdu. Bunların Kürt reisleri, Arap uleması ve şeyhleri gibi bir kısmı «misafirhane-i hümayun» denilen dairede otururlardı. Burası bir imarethane gibi idi. Bu misafirlerin yemekleri saray mutfağından giderdi; çocukları mekteplerde meccanen tahsil ettirilirdi.

Hal ve mevkileri daha yüksek ve meriyülhatır olanlarına ise ayrıca konaklar tahsis olunurdu. Afganlı Şeyh Cemaleddin, Maskat emîri Seyid Fazlı Paşa bu yüksek kısımdan idiler.

Abdülhamid İslâm diyarının ötesinden, berisinden İstanbul'a bu adamları celb ve cem eylemekle, bunlara bu suretle ikram ve iltifatlarda bulunmakla bunların memleketlerindeki Müslümanlarda kalbden kendisine merbutiyet hasıl olacağını zan ve ümid eylerdi. Bu nümâyişler kimleri aldatılabirdi? Ancak bazı safdilleri!

Üstad Abdurrahman Şerêf Bey anlatırdı:

Hacca giden iki Afganlı, İstanbul'a uğrar; Kâğıthane mesiresinin lâtafetini duyarlar; seccadeleri ve nargileleri ile bu seyrangâha varırlar; su başında safa ederken ötede kadın yüzünden bir arbede çıkar; Afganlılar merak ile gürültünün çıktığı yere giderler biraz durduktan sonra

avdet ederler; bakarlar ki, eşyalarının yerinde yellere esmiş, araştırmalar soruştururlar, aşırıldığını anlarlar; saf adamlar:

– Derbar-ı halifera düzd midared!

«Halife makarrında hırsız var ha!» diye istiğrap ederler.

Zavallılar, hilâfet makarrında daha ne büyük hırsızlar bulunduğundan gafil. İşte Abdülhamid'in siyaseti ancak böyle safdiller üstünde muvakkaten bir tesir uyandırsa bile bu tesir hakikat karşısında derhal zevale uğrar, yerine aksülâmel kaim olurdu. Kâr yerine zarar!

Bu siyaset bazan insanı ağlamak mı, gülmek mi lâzım geleceğinde mütehayır bırakacak hal ve hâdiselere de sebebiyet vermiştir.

Japonya imparatoruna nişan götürmek için uzakdoğuya gönderilen Osmanlı gemisinin «Ertuğrul Fırkateyni» uğradığı akıbetin fecaati gönüllerde teselli bulmaz bir hüznün ve keder bırakmıştı.

«Zıllullah filarz ve halife-i ruyi zemin» Abdülhamid bu faciannın fena tesirini bir derece olsun hafifletmek istiyordu. Bunun için dinî propaganda yapmak üzere ve «tetkik heyeti» namıyla 1902 senesinde uzakdoğuya bir misyon göndermeği düşünmüşü. (Bunda Almanlar'ın gizli teşvikleri de olmalı idi.)

Abdülhamid bu defa göndereceği heyeti ne Haliç'deki çürük harp gemilerinden birine, ne bir (idare-i mahsus) vapuruna bindirmeye muvafık bulmadı.

Liva Enver Paşa riyasetinde bir kaç zabıt ile hocalardan mürekkep olan bu heyet Mısır'da Port-Sait'ten geçerek bir Alman kruvazörüyle «Mançuri» de Port-Artur'a kadar gidecekti. Abdülhamid'in müracaatı üzerine Almanya imparatoru ikinci Wilhelm buna müsaade etmişti. Bu hilâfet misyonu Porsait'ten Alman kruvazörüne bindi. Bu harp gemisi yolda Bombay'a, Batavya'ya, Singapur'a uğradıktan sonra Port-Artur'a yollandı.

Heyet azası uğradıkları limanlarda iyice geziyorlardı. Hele İngiliz müstemlekesi olan Singapur'da çok iyi kabul olunmuşlardı. Singapur hâkimi kendilerine ziyafetler bile tertip etmişti. Bu hâkim heyet azasından olan hocalardan hilâfet merkezinde basılmış dinî kitaplar ve mushafklar istemişti.

İstanbul gazeteleri bu heyetten ve seyahatten hiç bahsetmemişlerdi. Port-Artur'u elinde bulunduran Rus hükümeti, heyetin gönderilmesindeki maksadı anlamıştı. Heyet Port-Artur'da karaya çıktı; fakat Rus kumandanı bunların hiç kimse ile görüşmelerine meydan vermedi. Evvelâ haklarında nezaket gösterdi; sonra hepsini bir (trans siberyen) trenine koydu.

Heyet kapalı bir birinci mevki vagonunda Odesa'ya kadar uzun bir seyahat yaptı. Heyetin geçtiği yerlerde Rus askerleri selâma duruyorlardı. Misyon bu suretle Odesa'ya isal edilince bir vapura bindirildi. Birinci sınıf kamaralarda istirahatları temin edilerek İstanbul'a kadar getirildi.

Heyete dahil hocalardan biri bir gün İstanbul'da ehıbbasından olan Servet-i Fünun sahibi Bay Ahmed İhsan'ı bularak Singapur hâkiminin istediği kitaplardan bahseder. Bay Ahmet İhsan, hocayı yanına alarak akrabasından olan Şeyhülislâm Cemaledin Efendi'ye gider. Şeyhülislâm efendi Singapur hâkimine din kitaplarının ihsan olunmasını padişaktan rica eder; mucibince irade çıkar.

Henüz kapanmamış olan Matbaa-i Âmire ile Osmanbey matbaasında kitaplar hazırlanır; sandıkları; gümrüğe götürülür. Tam sevkolunacağı zaman saraydan bir emir gelir: "İş'arı ahire kadar intizar!"

(Bu teahhürün verilmiş bir jurnal üzerine emredilmiş olduğuna hiç şüphe edilmemeli.)

Bekleyiş dört ay sürer. Kitapların gönderilmesini temin ile uğraşarak sevaba girmek isteyen hoca efendinin sabrı tükenir; tekrar Bay Ahmed İhsan ile birlikte Şeyhülislâm Efendi'ye baş vururlar.

Cemâledin Efendi kendilerini başmabeynci Hacı Ali Paşa'ya gönderir. Hacı Ali Paşa şeyhülislâm efendi tarafından gelen bu ziyaretçileri anber kokulu odasında kabul eder. Ziyaretten maksad ne olduğu kendisine izah olunur. Yalnız Singapur hâkiminin İngilizler'e tâbi olduğu noktasının açık olarak anlatılmasında zuhul edilir.

Sakal başları tıraşlı, gözleri sürmeli Hacı Ali Paşa sakalını okşar, elindeki tesbihi çeker. «Singapur hâkimi din kitapları istiyor ise bunu böyle uzatmağa ne hacet var?» diye düşünür; bu mülâhaza ile şu cevabı verir:

– Canım! efendi hazretleri niçin sizi bana göndermiş? İş Singapur hâkimine gidecek kitaplara ait değil mi? Bütün hâkimlerin mercii de Meşihat makamı değil mi? Kendi emirleri altında olan bir hâkimin istediği kitaplar için zât-ı semuhîleri doğrudan doğruya meseleyi tesviye buyursalar daha münasip olurdu.

Bu cevap üzerine artık Bay Ahmed İhsan ile hoca efendiye Hacı Ali Paşa'yı etekleyip çıkmak düşmüştü. Hoca dışarı çıkınca Bay Ahmed İhsan'a:

– Haydi, savuşalım, oğlum! Artık yapacak iş kalmadı. Bu gözle-ri sürmeliye Singapur hâkiminin kim olduğunu anlatmak hem zor, hem ayıp olacak, der. (70)

Cehlin bu mertebesinin mümkün olmayacağını anlatmak ister.

33 - O devrin olayları, insanları ve nükteleri?...

İstişare odası memurlarından olup bazen Said Paşa'nın konağına gelen Baki Bey, Said Paşa'ya mensup addedilerek Diyanbeker vilâyeti politika memurluğuna tayin suretiyle ve zaptiye nezaretine celp ile bir gece kaldıktan sonra yanına zaptiye terfikiyle teb'id edildi.

Said Paşa'nın hanesine ziyarete gelenler içeriye girmekten menedilecek derecede etrafında tarassut şiddetlendirildi. Said Paşa bu arada bir defa Boğaz içinde sayfiyeye çıkmak istedi. Abdülhamid:

– Sayfiyeye giderse garazkârlar kendisini rahatsız ederler. Nişantaşı'nın havası iyidir. Orada otursun. Ben burda oturuyorum ya.

Haberini gönderdi. Sait Paşa, oğlu Ali Namık Bey'in hafiyeler tarafından takip edilmesinden şikâyet edince de başmâbeynci Hacı Ali Paşa vesatetiyle:

– Sefaretlere gidenin elbette arkasına adam konulur, cevabını aldı. (71)

Bundan sonra Said Paşa meşrutiyet ilânından bir gün evvele isabet eden yedinci sadaretine kadar bu yolda tarassut şiddetini kaybetmedi; Said Paşa da tesirsiz şikâyetlerinin ardını arasını kesmedi.

Üfledim...

Ali Ferruh Bey Bulgaristan komiseri iken (1902) Bulgar kabinesinde tebeddül olur.

Bu yeni kabinenin meslek ve mişvarı mabeynce hoş görülüyordu. Ali Ferruh Bey mabeynenden aldığı emir üzerine Bulgar kabine reisi ile görüşür. Bu mülâkata dair yazdığı arizada şu malûmatı verir:

«İnşallah resmî ömrü -Bulgar nazırlar reisinin- kısadır. Zaten ben onun üzerine birkaç defa ..... suresini okuyup üfledim. Artık bu adam için muvaffakiyet mütesavver değildir.» (!)

Paşa'nın peçeli hovardalığı...

... Paşa Müşir Derviş Paşa sayesinde yetişmişti. Derviş Paşa ... Bey'i para kazanabileceği harbiye nezareti levazım dairesine yerleştirmişti.

... Bey bu sırada Mısır prenslerinden A... Paşa'nın haremine tarruz ve tasallut etti. Prens padişaha şikâyet eylemekle ... Bey Bağdat'a nefyolundu. Fakat bir buçuk sene sonra gene Derviş Paşa himmetiyle İstanbul'a geldi. Bu defa saraya pek kuvvetli bir surette intisap etti; paşalığa terfi olundu. İstanbul'un korkunç simalarından biri oldu. Elinden, kaleminden gençlerin, ahrarın çekmediği kalmadı.

Mahmud Celâleddin Paşa 1896 nihayetlerinde memurların maaşlarından yüzde on tenkihat ve diğer cihetlerden de tasarrufat yapmak, bakayayı sahih varidat saymak suretiyle sözde bütçede tevazünü temin eyledikten maada 80.000 (seksen bin) lira varidat fazlası da göstermişti.

Bu muhayyel fazlayı duyup yolunu, kolayını bulanlar kapışmakta hiç vakit geçirmemişlerdi. ... Paşa da bunlardan biri oldu; maaşını on bin kuruşa iblâğ ettirdi.

... Paşa kadınlara pek düşküdü. Bağdat'a nefiy suretiyle uğradığı nikbet ile uslanmamıştı.

Müşir Fuad Paşa ... Paşa'yı ted'ib etmek lüzumuna kani oldu. Bir gün Fenerbahçe'de herkesin ortasında üniforması üstünde olduğu halde fena tahkir etti; arabacısını elinden aldığı kamçı ile de dövdü.

... Paşa bu hakareti ve dayağı sineye çekti. Kadın avcılığında böyle haller olağan şeylerdi. ... Paşa kazandığı nüfuzu vesile ederek bazan kadınları kendisine celp için düzenler kurardı.

... vilâyetinde ikinci derecede bir memurunu kızı olan ... hanım zengin bir ihtiyar ile evlendirilmiş, kocasının vefatıyla büyük bir mirasa konmuştu.

... hanım ömrü oldukça erkekleri anlamamağa mahkûm güzel, fakat safdil bir kadıncağızıdı.

İstanbul'a geldi; ikinci bir defa evlendi, bu defa kocasını sevdi. Fakat kocası kendisine yar olmadı. ... hanımı boşadı. Kadıncağız bu ikinci kocasına kendisini sevdirmenin yolunu büyücülere, efsunculara müracaatta aramağa başladı; bir çoklarına başvurdu. Bunlardan birisi bir gün kendisini mutlaka arzusuna nail edeceğine dair katî teminat verdi.

Koca ile karı arasına muhakkak kıskanç bir cin girmişti. Efsuncu şeyh yalnız bir noktayı anlamak istiyordu: Acaba bu kıskanç cin âlem-i ülviye mensup olanlardan mı, yoksa süflî mi idi?

... hanım ülvinin, süflînin farkında değil ya! Ağzından:

– Süflî cevabı çıkıverdi.

Şeyh hazretleri o gece gûya istihareye yattı. Ertesi günü ; hanım gelince o süflî hain cini yerinden çıkarmak istedi. Efsuncunun niyetinin ne olduğunu hareketlerinden nihayet anlıyan ... hanım bu cinler hâkiminin elinden ismetini zor kurtardı.

Artık efsunculardan, büyücülerden bir şey çıkmayacağına kanaat getirince kocasıyla yeniden evlenmesini temin için bir emsalinin vukunu işittiği üzere bir irade-i seniye iştihsal çaresine başvurdu.

... Paşa bu teşebbüsü duydu ... hanımı dâme düşürmeğe kast ve böyle işlerde pek erbab olan bir kadını sevketti. Bu kadın da ... hanımı ... Paşa sayesinde istediği iradenin alınması hiçde güç olmadığına, ancak ... Paşa'nın mesele hakkında tam malûmat sahibi olması lâzımgeldiği için kendisiyle görüşmesi zarurî bulunduğu kandırdı.

... hanım yüzü kalın bir peçe ile örtülü olduğu halde tek başına ... Paşa'nın konağına geldi, ... Paşa ... hanımla yalnız bırakılması için tertibat almıştı. Odada ... hanıma peçesini kaldırmasını teklif etti. ... hanım razı olmadı.

Paşa sözü evirip çevirerek kocasıyla evlenmesi hakkında irade-i seniye alınmasını mutaka istiyor ise kendisine teslim olmağa rıza göstermekten başka çare olamayacağını, hem böylece ondan intikam da almış bulunacağını anlattı.

... hanım kocasından ebediyen ayrı yaşamamak için bu pek pahalı fedakârlığı ihtiyar etmeğe nihayet muvafakat etti. Peçesini kaldırmadan ... Paşa'nın yatak odasına gitti; peçesini kaldırmadan yatağa girdi ve gene peçesi yüzünde teslim oldu.

Nedense bu ilk peçeli mülâkat ile irade alınmak kabil olmadı! ... hanım için ikinci bir davete icabet zarurî oldu. Bu defa artık peçe meçe kalmadı. Davetler ve icabetler tekerrür etti; eski koca da unutuldu gitti.

Eminönü meydanı niçin açılmadı...

Said Paşa'nın altıncı sadaretinde (6 Şaban 1319 - 16 Şevval 1320) İstanbul - Galata köprüsünün sahili müzeyyen ve muntazam bir saha üzerinde görünmesi için Abdülhamid Yeni cami önünde bulunan mağazaların yıkılmasını, orada güzel bir meydan açılmasını, meydanın ortasında Avrupa şehirlerindeki fuarlara benzer bir selsebil yapılmasını irade etti.

Bu suretle Yenicami gibi âlf bir mabedin azameti intizamsız binalarla gözlere mestur kalmaktan kurtulacaktı.

Evkaf nezareti serian keşfini yaptı. Harita ve plânlarını hazırladı. Sadaret makamına takdim etti. Sadaretçe de arzulundu. Padişahın isteği yapılmıştı. Fakat işe girişilmesine irade çıkmadı. Muamele mayinde hasır altı edildi. Sebebi ne olabilirdi?

Eminönü cihetindeki mağazalar İstanbul'un en yüksek irad getiren âkarları idi. Bu âkarların sahipleri arasında da en yüksek nüfuzlu şahsiyetler vardı. O vakit söylendiğine göre bunlar telâş ile Abdülhamid'den buraların halile ipkası istirhamında bulunmuşlardı.

Padişah da iradesinin infazı yoluna gidilmekten ise bu istirhamları kabul eylemeği muvafık bulmuştu.

Abdülhamid'in yatağı...

Abdülhamid bir ara böbreklerinden muztarip oldu. İptida fazla rahatsızlık vermiyen bir hastalık sonra arttı; o kadar ki cuma günü selâmlık yapılamadı.

Selâmlığa çıkmak Osmanlı saltanat ve hilâfetinde eskiden beri en mühim ananelerden biri idi. Padişahın hastalığı hakkında yanlış fikirler intişarına meydan verilmemeli idi.

Abdülhamid bundan çıkabilecek tehlikeleri düşündü. Hiç bir su-itefehhüme meydan vermeyecek ve hastalığın pek ehemmiyetsiz olduğunu gösterecek bir şekilde ilânını irade etti.

Mabeynin başkâtipliğinden matbuata, «zât-ı şahanenin bir soğuk algnlığından dolayı doktorların tavsiyesi üzerine daire-i hümayunlarından çıkmadıkları» hakkında bir tebliğ gönderildi. (72)

Diğer taraftan devam eden hastalığın önüne geçilmek için de Avrupa'dan doktorlar getirilmek çaresine tevessül olundu.

Almanya İmparatorunun itimadını kazanmış doktorlardan Profesör «Bergman» ile muavini Doktor «Bier» İstanbul'a davet olundu. Doktor Bier, İstanbul'da alikonularak kendisine bir yalı ile maaş tahsis olundu.

Abdülhamid bu hastalıktan sonra yatak odasını değiştirmişti. Hususî dairesinde aynı katta, bahçe üstünde geniş, havadar diğer bir odaya nakleylemişti.

Abdülhamid'in nefsini muhafaza ümniyesiyle her vakit aynı odada yatmadığı, yattığı yeri hareminden o gece yanında bulunanlardan maada kimse bilmediği yolunda bir rivayet deveran eder. Bunun hiç asıl ve esası yoktur.

Abdülhamid yatak odasını ancak bu hastalığı esnasında değiştirmiştir. Bu rivayet olsa olsa hariçten yapılacak suikast müretteplerini şaşırtmak için çıkarılmış olmalıdır. Nefsini yatak odasının kapısı önünde duran muhafızlardan uzak bulundurmamak Abdülhamid'in ihtiyatkârlığına ve vesvesesine herhalde pek uygun düşerdi.

Üç tuğ ile üç tüy...

Münif Paşa, Köse Raif Paşa vezaret rütbesini aldığı zaman şu kıtayı inşad eylemişti:

*Üç tuğlu vezir olurdu evvel
Üç tüylüsü oldu şimdi peyda
Üç tuğ ile üç tüyü kıyas et.
Devlet ne idi? Ne oldu hâlâ*

Köse Raif Paşa muktedir ve dirayetli vezirlerden maduddur. Bu hazel ancak bir kelime oyunu olarak hoş görülebilir, Osmanlı devletinin evvelki kudreti, şevket ve azameti ile son zamanlarındaki zaâf ve perişanlığını mukayese için tuğ ile tüy nisbeti de muvafık sayılabilir. Ancak Münif Paşa «Osmanlı devleti ne iken ne oldu?» diye telehhüf ederken Köse Raif Paşa'dan başkalarını, geçmişlerden ve yenilerden ondan daha büyük makamlar işgal etmiş olanları misal alabilirdi.

Büyük ricalden bir zatın oğlu olup vezaretle nezaret makamına kadar suud eylemiş olan ... Paşa'yı da vaktiyle ... âzasından şair ... Bey:

O şehlä çeşmine âşıkların mestane derlermiş

Hakikatbin olanlar patlamış kestane derlermiş!

Beytiyle tezhil eylemişti.

... Bey de etrafına bakınca en büyük makamları senelerce işgal edenler arasında nefsanî müştehiyata nefislerini kaptırmış, bunlarla vücut yıpratmış daha nicelerini pek kolayca görebilirdi.

O da elbette görmüştü. Ancak görüp de bağıra çağıra söyleyiveren Kemal Paşazâde Said Bey gibi San'ayı yahut Fizan'ı boylamamak için söylemekten ihtiraz eylemişti. Arapların eski sözüdür:

İnsanın selâmeti dilini tutmasındandır.

Bonsuvar Mösyö...

Bir kış mevsiminde Beyoğlu'nda Odeon tiyatrosunda başında Komedi Fransez artistlerinden biri bulunan bir trup oyun veriyordu.

Bir gece Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'nin oğlu Bay Muhtar da bu tiyatroya gider. Perde arasında şehremini Rıdvan Paşa ikinci kattaki salonda esvapçı İlyas Bey ve diğer bir kaç kişi ile birlikte oturuyordu.

Rıdvan Paşa, Bay Muhtarı görür ve iki eliyle koltuğa dayanıp kalkarak yanlarına çağırır ve Bay Muhtar Rıdvan Paşa'nın gösterdiği koltuğa oturur. Hazır bulunanlarla alaturka selâmlaşır. Yalnız arkasında kalmış olup kılıksızca bulduğu birisini şahsen Müslümana benzetemediği için ona da dönerek:

-- Bonsuvar mösyö! diyerek alafanga selâm verir.

Rıdvan Paşa'nın çehresi buruşur. Bay Muhtar'a:

– A! Ragıp Beyefendi hazretlerini tanımıyor musunuz? der. (73)

Rıdvan Paşa, Bay Muhtar'ı yanına çağıracağına tabî pişman olmuştu.

Bu top sesleri nerden geliyor...

1896 teşrinievvelinin yirmi dokuzuncu günü İstanbul limanında bulunan Fransız istasyonu Le Levrler torpidosi Heybeliada yakınlarında top tecrübesi yapmağa koyulmuştu. Küçük harp gemisinin topları müthiş bir gürültü yapıyordu. Bu gürültü sarayı ve Beyoğlu halkını heyecana düşürdü. Ermeniler hükümetin Beyoğlu'nu ve Galata'yı bombardıman ettiğini sandılar! Türkler ise bir Avrupa donanmasının İstanbul'a geldiğine hükmettiler. Beyoğlu'nda öteye beriye kaçılıyor, bir çokları saklanıyordu. Umumu büyük bir merak ve endişe sarmıştı. Nihayet işin mahiyeti anlaşıldı.

Sadrazam Halil Rifat Paşa böyle bir halin bir daha tekrar edilmesini istasyonu kumandanına tenbih eylemesi hakkında Fransız elçisi Kambon'a şifahi bir nota gönderilmesini münasip gördü.

Kambon kendisine bu tebliğ yapılırca:

– Türkler yavaş yavaş bu gürültülere alışmalıdırlar, cevabını verdi. (74)

Elçi muhakkak şaka ediyordu. O bu ihtarı olsa olsa sarayına kapanmış Abdülhamid'e yahut bomba sesleriyle yeni ülfet eden Ermenilere yapabiliirdi. Çünkü topun icadından beri Türk kulaklarının en çok işittiği nağmeler top sesleri idi.

Hususiyle Fransız tarihini iyi bilmesi icap eden Kambon Türklerin ordularıyla, donanmalarıyla Fransızlar'a yardıma gittikleri zamanlarda bu top gürültülerine ne kadar alışkın olduklarını gösterdiklerini hatırandan nasıl çıkarabiliirdi.

Makam dinler...

Sarayda epey zaman küçük ve zahmetli hizmetlerde kullanıldıktan sonra nihayet terakki yolunu tutmuş, taşraya çıkarak valiliğe kadar yükselmiş olan H... Paşa Anadolu'da gailince vilâyetlerde bulunarak biraz yükünü yapmıştı. Fakat günün birinde Abdülhamid «kariha-i il-

ham sabihâsından» paşanın rahatını bozmuş, onu Rumeli tarafına göndermişti.

Rumeli’de Bulgar çeteleri faaliyette bulunuyor, dağa adamlar kaldırıyorlardı; Jön-Türkler de “evrak-ı muzırza” idhaliyle “halkın ezhanını tağşış ve ihlâl” ediyorlardı. İş başında sarayca emniyet edilecek adamlar bulunmalıydı. H... Paşa da bunlardan birisiydi.

Fakat H... Paşa ne Bulgar çetelerini tenkil, ne Jön-Türkler’in “fesadını izale” edebilecek bir kabiliyette idi. O büsbütün ihtiyarlama-dan hayattan biraz daha zevk saatleri çalmak, vaktini hoşça geçirmek isterdi. Bunun için bazan iki üç gün sırayla “hamam kapatır” ve kendisi de bu hamamda kapanarak keyfine bakardı.

Bazan oturduğu konağın penceresinden sokaktan geçenleri seyredalar, aklaşmış sakalına bakmayarak çehreleri, endamları hoşuna giden kadınlara, kızlara işaretler ederdi. Hükûmet dairesinde ise kendisine uzunca bir kâğıt okunmasına hiç tahammül edemezdi. Bu ona bir ninni tesiri yapar, hemen hafiften uyku kestirmeğe başlardı.

Böyle kâğıt okuyan kâtipler, evrak müdürü, mektubî kalemi mümeyyizi vali paşa hazretlerinin bu halini hemen her gün görürlerdi; artık buna alışmışlardı. Evrakın “alelûsul icabını icra” ederlerdi.

Bir gün gene vali paşaya Bâb-ı Âli’den gelmiş mühim, fakat uzun bir tahrirat okunuyordu. H... Paşa evvelâ esnemeğe, sonra bermutad uyuklamağa başladı. Kâtip bu defa işin ehemmiyeti dolayısıyla okumakta devamdan ise valinin uyanmasını beklemeği tercih etti. Vali “ninninin” kesilmesinden uyanan çocuk gibi gözlerini açtı. Uyuklamanın bu hükûmet işinde ne hükmü olurdu.

Okuyana:

– Devam et! Makam dinler, emrini verdi!

Abdülhamid’in cülûs kutlaması...

Abdülhamid cülûsunun yirmi beşinci yıldönümünü -31 Ağustos 1900- parlak bir surette tesid etmeğe ve ettirmeğe karar vermişti. İran şahı kendisini bu törende bir prensi ile temsil ettiriyordu.

Avrupa hükûmetleri padişahı tebrik için elçilerinden başka mahsusen heyetler göndermişlerdi. Balkan hükûmetleri de bu harekete im-

tisal eylemişlerdi. Osmanlı devletinin parçalarından teşekkül eden bu küçük devletler kendilerinin istiklâllerini tanıyan bu padişahın saltanat seririnde daim olmasından derunî ve ciddî bir hâz duyduklarını gösteriyorlardı. Bunlar istikbâlin kendilerine Rumeli'de daha bir kaç lokma hazırlamakta olduğunu hissetmiyor değillerdi.

Bu senelerde saltanat makamında ve idare şeklinde bir tebeddül bu ümidleri kırabilirdi. Bu sebeple Abdülhamid'in adamları kadar bu Osmanlı düşmanları da onun tahtında müstakâr olmasına dua ediyorlardı.

Yalnız 1896 mağlûbu Yunanistan, Girid adasını hâlâ kafî surette elde edememiş olmasından müteessirdi. Bunun için abus bir çehre gösteriyordu. Ayrı bir tebrik heyeti göndermedikten başka elçisi Prens Mavrokordato da tesadüfî olarak (!) bugünlerde İstanbul'da bulunmuyordu. Tebrik töreninde Yunanistan'ı yalnız bir sefaret maslahatgüzarı temsil edecekti. Hünkâra her taraftan hediyeler yağıyordu.

Osmanlı Bankası padişaha Paris sergisinden 15.000 Franga alınmış bir Erard piyanosu takdim etmişti. Düyûn-u umumiye ve rejî idareleri bir hayır işine sarfedilmek üzere biner altın vermişlerdi.

Demiryolu şirketleri cildleri en büyük üstadlar marifetiyle işlenmiş kitaplar ihda eylemişlerdi. Vilâyetlerde valiler, İstanbul'da muhtelif organizasyonlar musanna hediyeler takdiminde musabakaya girişmiş gibi idiler.

Bu ubudiyet ve sadakat nişaneleri (!) padişahı cidden memnun ediyor muydu? Abdülhamid kendisine karşı bu yolda gösterilen hissiyatın samimiyetine, ciddiyetine inanıyor muydu? Hiç zannetmeyiz.

Onun bütün siyaseti zevahire ve bu zevahire bakıp kapılacak olanları iğfale, uyuşturmağa müsteniddi! Kendisinin buna aldanabilmesi için pek idraksiz olması icap ederdi. O ise idraksız değildi; faydalı ve semereli olmasa bile siyaset işlerinde zekâ kıvılcımları göstermekte zevk duyardı. Beyoğlu'ndaki Tötönya kulübü hünkâra tebrik arzına reisiyle reis muavinini memur etmişti.

Abdülhamid bu heyeti huzuruna kabul ettiği sırada bir nutuk irad ederek Almanya imparatorunun kendisine gösterdiği dostluğa büyük kıymet verdiğini beyan etmişti. Teşrifat nâzırı padişahın sözlerini Al-

manlar'a Fransızca'ya tercüme ediyordu. Amitié kelimesini talaffuz eder etmez Abdülhamid sözünü kesti; bizzat gene Fransızca:

– Sincère!.. sıfatını buna ilâve etti.

Hünkâr Alman kolonisine, bu koloninin işlerine, menfaatlerine ilgi, hayırhahlık gösteriyor, himaye vadediyor, iki memleket hükümdarları arasındaki kuvvetli müveddet ve muhabbetten Alman kolonisi azasına da birer hisse isabet eylemediğini bildiriyordu.

Hünkâr bu iltifatlarını heyet azasına nişanlarla da teyid eylemişti. Hep zevahir ve cilâ.

İki hükümdâr arasındaki bu “kuvvetli dostluğun” Girid ve Ermeni, meselelerinde Osmanlı devleti için nafi hiç bir tesiri görünmediği gibi pek yakında parlayacak olan Makedonya meselesinde de hiç hayrı dokunmayacaktı.

Said Paşa'nın bahşişi...

Said Paşa'nın, Halil Rifat Paşa'yı halef ettiği altıncı sadaretinde idi. (6 Şaban 1319 - 16 Şevval 1320).

Abdülhamid padişah ile vekili mutlakı arasında mütekabil emniyet tesisi gûya ceyb-i hümayundan maaş almağa mevkuf olduğu gibi garip bir şart ortaya koymuştu. Said Paşa ceyb-i hümayundan maaş almaktan tevakki ediyordu. Abdülhamid, Said Paşa'nın saraya geldiği bir gün sair vükelânın da hazır bulunduğu zamana tesadüf ettirerek gayet büyük bir zarf içinde dört tane biner liralık banknot gönderdi.

Zarfın hamili bunu öpiip başına koyduktan sonra:

– İhsan-ı şahane olan maaşınızdır! diye Said Paşa'ya uzattı.

Said Paşa bu defa reddemedi. Fakat “bu mürettep bahşişlerin beşinci defasında zarfı koltuğuna aldı, Abdülhamid'den mülâkat istedi, “mazrufu” kabulde âdaba muvafık bir lisan ile itizar etti, mazereti kabul olmazsa istifa edeceğini de ilâve etti:

Said Paşa «Kâmil Paşa'ya Reddiyesinde» bu muamelenin neticesini göstermiyor ise de ifadesinin tarzından ihsan-ı şahanenin bundan sonra kesildiği anlaşılıyor.

Abdülhamid ve elektrik kablosu...

1901 sonlarında idi. Çerkez Mehmed Paşa Şark demiryolları kumpanyasına Topkapı Sarayı kurbünden bir kablo geçirildiğini keşfetmişti. Elektrikli teller! Tehlikeli şeyler! Ramazanın on beşi yaklaşmıştı. Padişahı bu tehlikeden korumak lâzımdı.

Arzetti. Abdülhamid'i birden telâş ve hiddet bürüdü. Nafia Nâzırı Zihni Paşa tahkike memur oldu.

Demiryolu idaresinde o sene yeni yapılmış tesisat bulunmadı. Anlaşıldı ki bir çok senelerden beri yoldan geçirilmiş telgraf telleri Sirkeci istasyonundan Sarayburnu'na doğru uzatılırken derin bir tranşede bir kablo da birleştirilmiş ve denizle saray tarafı arasında münakaleyi temin için bu tranşe üzerinde bir köprü yapılmış, kablo köprünün altında kalmış.

Kaç sene idi ki Abdülhamid Ramazan on beşlerinde deniz yoluyla Topkapı sarayına geldikçe hep altında kablo bulunan bu köprüden geçmişti. Hiç bir defa infilâk yahut bir elektrik sadmesi olmamıştı.

Bu kablonun orada mevcudiyetinde mahzur olamayacağı bu kadar senelik tecrübelerle meydana çıkmıştı.

Abdülhamid bu sene dahi buradan selâmetle geçebilecekti. Geçebilecek ti ama geçeceği köprü altında böyle bir kablo bulunduğundan evvelce haberi yoktu. Şimdi bu haberi alınca dehşet içinde kalmıştı. Elektrik bu! Zararsızlığı ona nasıl anlatılabilirdi.

Şark demiryolları idaresi kabloyu köprü altından kaldırmak, bütün telleri ayırarak direkler üzerinde dizmek emrini aldı ve bu emri derhal yerine getirmek mecburiyetinde kaldı.

Çünkü Osmanlı imparatorluğunu bir tek adam, o adamı da ne kadar yersiz olursa olsun korku idare ediyordu.

Birazcık avans...

1904 teşrinisanisi içinde bir gün Arap İzzet Paşa reji genel direktörü İsviçreli Louis Ramberti nezdine celbederek kendisinden padişaha hususî bir hizmet talebinde bulundu: Beş altı bin liralık bir avans.

Rambert bu yolda bir talebi tabîî reddedemedi. Ertesi günü maliye nezaretinin serveznedarı gelerek Rambert'ten yedi bin lira aradı ve bu paranın Loyd Telestino kumpanyasına verileceğini de bildirdi.

Serveznedarın istediği para İzzet Paşa'nın söylediğinden fazla idi, bir de padişaha hususî hizmetle Loyd kumpanyasına verilecek para arasında ne münasebet olabilirdi.

Rambert işin esasını anlamak için serveznedara bir kaç gün sonra bir daha uğramasını ve ancak o vakit bu miktar parayı verebilip veremeyeceğini bildireceğini söyledi. Beklemeğe vakit yoktu. Rambert'e mesele anlatıldı:

Yemen iğtişaş içinde idi. İki gün evvel Loyd vapurlarından biri Bakırköy önüne gelerek Baruthaneden Yemen için cephane yüklemiş, sonra limana avdet etmişti. Navlun ücreti verilmiyordu. Geminin kaptanı da parayı almadan hareket etmeyeceğini katî olarak söylüyordu.

Halbuki bir gün sonra ramazanın on beşi idi. Hünkâr Topkapı sarayına deniz yoluyla gidecekti. Zât-ı şahane'nin geçeceği yolda cephane ile dolu bir gemi!

Sarayda bu endişe ile uykular kaçıyor. Abdülhamid para nereden olursa bulunup navlunun ödenmesini, geminin hareket ettirilmesini irade etmişti. Maliye nezareti parayı tedarik edemiyordu. Hatıra rejiye müracaat gelmişti.

Genel direktöre rica ediliyordu. Parayı versin de şu melûn gemi padişahın güzergâhından çekilip gitsin.

Rambert buna karşı da itiraz edemezdi ya. Abdülhamid'i büyük sıkıntıdan, tehlikeden kurtaracaktı. Paralar verildi; gemi hareket etti; Hünkârın da kalbi rahat etti. Hep vehimden korkuya! Korkudan vehme!

Abdülhamid ve Amerikan elçisi...

Çelik tröstünün eski kâtibi pek zengin bir zat olan Amerika'nın İstanbul elçisi Leishmann ile haremi 1902 haziranının sonlarında sarayda bir ziyafete davet olunmuşlardı.

Huzura kabul edildikleri sırada madam Leysman Amerikalı kadınlara hâs bir cüretle Abdülhamid'den yelpazesine ismini yazmasını

rica eder; Abdülhamid de kadının arzusunu kurşun kalemiyle yerine getirmek nezaketini eksik etmez.

O günlerde elçi ailesiyle birlikte Boğaziçinde Tarabya'da Sümner palasta oturuyordu. Ziyafetin ertesi günü otele bir hükâr yaveri gelir. Padişahın kurşun kalemiyle koyduğu imzayı mürekkeple yazmak arzusunda bulunduğunu söyleyerek yelpazeyi ister; madam da bir kat daha memnunen teslim eder. Fakat, tabîî bir daha yelpazesini görmek kendisine nasip olmaz (75)

Abdülhamid madam Leyşman'ın cüretine böyle bir yarenlikle mukabele etmişti! İmzasının Amerikalılar'da elden ele dolaşmasına nasıl razı olabilirdi o?

Bu hareketten elçi bey gücenmiş miydi acaba? Bunu anlıyamadı ama elbette elçiyi memnun etmek için bir fırsat düşecekti.

Bir gün Leyşman sadaret dairesine gelir. Sadrazam Said Paşa pek meşgul olduğundan kabulde itizar eder ve hariciye nezaretine müracaatını bildirir.

Bunu hafiyelerden biri hünkâra arzeder. Bu itizardan dolayı elçinin pek münfail olduğu, keyfiyeti hükûmetine yazdığından tarziye iştihsali için bir Amerika donanması geleceği yolunda yalanlar ortaya çıkarılır. Küçük bir tarziye ile elçi memnun edilemez mi idi?

Mabeyn ikinci kâtibi Ahmed İzzet Bey de bir kaç kere Amerika elçisine gidip gelir. Bunları işitince Said Paşa kendisinden bir şey sorulmadığı için mabeyne bir şey yazmaz, ama büyük devletlerden birisinin elçisine:

– Amerika elçisinin bir mâni bulunması hasebiyle vaki olan itizarımı izam ettiği işitiliyor. Sahih ise bu hareketi istiğrabe şayandır. Çünkü sadaret makamı hariciye nezaretini deruhde etmemiştir. Bu sebeple sefirler ile mülâkattan ve müzâkereden istersem her vakit vareste bulunabilirim. Yolunda bir hikâye ve imada bulunur.

Bu musahabenin ertesi günü Amerika elçisi Said Paşa'yı ziyarette gelir:

– Geçen gün geldiğimde meşguliyetiniz cihetiyle itizar etmiştiniz. Tabîî olan bir itizara itiraz etmek katiyyen hatırıma gelmemiştir. Halbuki

saraydan bir kaç kere bir zat sefarete geldi, bir takım sualler irad etti; her ne yolda istenilirse o suretle tarziye verileceği hakkında bana teminat verdi. Ben de “sadaretin mazereti için itiraza ve tarziye istemeğe mahal göremiyorum” cevabını verdim, diye beyanatta bulunur. (76)

Bir müfsid jurnalcının sözü ve sarayın telâşu ile hükûmetin başına boş yere çıkarılacak mesele böylece kapanır.

34 - Abdülhamid devri meşhurları: Trabzon Valisi Kadri Bey...

Ya sade, ya şekerli...

1891'den itibaren on bir sene Trabzon valiliğinde bulunmuş olan Hacı Ethem Paşa oğlu Kadri Bey -*Şeyh Muhsin Fani Hüseyin Kâzım Bey'in babası*- izmir defterdarlığında ve maliye nezareti müsteşarlığında maliye işlerinde gösterdiği yararlıktan ziyade Trabzon vilâyetinin muhtel olmuş asayişinin iade ve muhafazasında muvaffakiyetle şöhret kazanmıştı.

Kadri Bey, Trabzon'da idareyi çığırından tamamen çıkmış bulmuştu, her gün şir şekavet, gasp ve garet bir katil vak'ası duyuluyordu. Memurların çoğu beceriksiz, namussuz, mürtekip adamlardı. O âdeta tek başına bunları zaptürapt altına almak yolunu bulmuştu. Kendisine itaat etmeyenlerin akıbetleri iyi olmayacağını şiddetli misallerle herkeşe göstermişti.

Bunun için ihtiyar ettiği vasıtalar ve bulduğu tedbirler şüphe yok ki, kanun harici idi. O Trabzon'da örfi, hatta keyfi bir idare reisi gibi davranıyordu. Kendisini hariçte haris ve hodgâm, keyfine düşkün, yaptığı hizmetin bedelini bol bol alır Çakır pençe asılızâdeler bakayasından sayanlar çoktu. Halbuki onun hususî hayatı pek sade idi. Evinde en lüzumlu eşyadan fazlası bulunmazdı.

O kadar ki muteber bir ecnebiye ziyafet vermesi icap etse bunu kendi konağından başka bir evde tertip ettirirdi.

İlk görüntüşte haşin siması hoş bir tesir bırakmaz idiyse de konuşmağa başlayınca gözleri harekete gelir, yüzünün hatları canlanırdı, çokça, fakat keskin bir vuzuh ile söz söylerdi. Hiddetlenince bakışı her muhavemeti kıracak kadar şiddet kesbederdi. Herkese nasip olmayan kavi bir irade sahibi idi; zeki idi; hiç bir şeyi unutmazdı. Tetkik ettiği işlerin en ince noktalarını keşfetmek kendisi için pek kolaydı.

Osmanlı edebiyatına vâkıftı. Seri ve selis yazardı. Yazılarında kuvvetli ifadeler, esaslı mütalaalar eksik olmazdı; zaid ve haşiv sayılacak sözler bulunmazdı. Musahabe esnasında güzel teşbihleri, tasvirleri, hikâye ve menkıbeleriyle, söz arasına karıştırdığı makama münasip beyitler ve şiiirler ile muhatabını meclûp ederdi.

Bütün memurların ve kendisiyle münasebette bulunan ecneblerin hürmet ve takdirlerini kazanmıştı.

Trabzon kibarının sayfiyelerinin bulunduğu denizden üç yüz metre irtifada bir mahallede güzel evinde ziyafetler veren vali muavini Rum Veglieri Efendi ile on yedi seneden beri Trabzon'da av ve spor ile uğraşan İngiliz konsolosu Longvork, üstüne başına pek itina eden ihtiyar Belçikalı konsolosu Sassi -*Habib Melhame'nin kaynatası*- ve sair ecnebler üzerinde Kadri Bey'in şahsiyeti pek kuvvetli bir tesir yapıyordu.

Kadri Bey devrinin mühim bir idare adamı olarak tanınmıştı; vatanını severdi. Devletin düştüğü tezebzübden müteessirdi; her şeyi intizama sokmak, bunun mümkün olduğunu herkese göstermek isterdi. Şüphesiz ki Kadri Bey müstebid mizaclı bir zattı. Fakat akıl ve dirayetiyle Trabzon'da eskiden beri yerleşmiş şekavetin kuvvetini kırmağa muvaffak olmuştu.

Abdülhamid idame etiği sistemi değiştirmeğe karar verip bir gün Kadri Bey'i sadaret makamına getirse ve salâhiyet de verse idi, Kadri Bey'in eski Rumeli valisi Hakkı Paşa -*Silivri naibine gönderdiği tehditnamesiyle meşhur*- ayarında bir sadrazam olur.. ve Ahmed Vefik Paşa'nın adliye nezaretinde paydos borusu çalmak istediği gibi o da devlet idare şubelerinde temizlik yapardı.

Valiliği zamanında Trabzon'da, mülhâkatta, kırlarda gece gündüz emniyetle gezmek, yolculuk etmek mümkün olabilmişti. Ancak Kadri Bey bunu temin eyleyebilmek için kendisine göre bir sistem takip etmişti.

Onun “hakkı ihkak” için adliyenin uzun süren usullerine hiç tahammülü yoktu. En kısa yoldan gitmeği ihtiyar ederdi; verdiği hükümlerde mufassal ve meşruh esbab-ı mucibe aramak beyhude yorgunluktu. Onun “hakkı ihkak” için en çok kullandığı alet sopa idi.

[Dayak ne kanunîdir, ne de bir idare vasıtası ve sistemi gibi kullanılabilir; bir istibdad aletidir. Ancak şunu da itiraf etmeli ki her yerde, her vesile ile herkese karşı tatbik edilmemek, itidal ile ve yerinde kullanılmak şartıyla bazan dayağın da müessir bir terbiyevî hassası görülmüştür. Hele terbiye seviyesi iptidâî ve fena itiyadlara salık olanlar üzerinde.

Hapishanelerde “ekmek elden, su gölden” diye tenbel tenbel vakit geçirmek, yahut mahpuslar arasında üstlerinde bit besleyerek müsabakalar yaptırmak gibi usullerle kumar oynamak zevki için hafif cürümler işlemek itiyadında bulunanlara dayaktan iyi tesir edecek ve onları bu itiyadlarından vazgeçirtecek nasihat yok gibidir.

Dayak Makedonya’da Bulgar komitelerinin Bulgarlar üzerinde en hafif bir terbiye cezası idi. Müşahade üzerine söyleyebilirim ki, bu usulün Manastır’da Müslüman köylerinde de eski kafalı ve muannid köy ağalarından mektep açmağa muhalefet edenleri yola getirmek hususunda faydası görülmüştü, bu gibilere iyilik zorla kabul ettirilmekten başka çare olamamıştı.

Adana vilâyetinde Cebelibereket sancağında mutasarrıf bulunduğum zaman at hırsızlığı çok olurdu. Genç kızların “bir tek at olsun çalmamış” delikanlıları nişanlı olarak beğenmedikleri zamanlarda bu hırsızların böyle çoğalmasa hiç taaccüp olunacak şey değildi. Hususiyile zabıtaca yakalanan en maruf at hırsızları bile ya delil yokluğundan yahut başka suretle yolunu bularak serbes kalabilirler ise!

Vukuat arttıkça artıyordu. Orada da bir kaç ay içinde bu hırsızlığın arkası hapisten yılmayan at hırsızlarına atılan sopalar sayesinde alınabiliyordu. Fakat her istibdad usulü gibi dayağı da bir defa tatbik etmeğe başladıktan sonra suiistimal etmemek ne kadar güçtür.

Abdülhamid devrinde dayak sistemini en ziyade ve senelerce tatbik eden, sopasına “Mehdi” namını veren Beşiktaş muhafızı Hasan Paşa değil mi idi?]

Kadri Bey tertip ettiği cezaya istihza da karıştırırdı. Sopanın âlemi islah için cennetten çıkma pek iyi bir şey olduğunu iddia ederdi.

Yanına getirilen her şeriri, serseriye kısaca sorguya çeker, sonra ona ya sade, ya şekerli bir kahve ikram olunmasını emrederdi. Ancak misafirin hal ve şanına göre ağır veya hafif verilen bu kahve daima tabanlar havada içirilirdi! Tadı da damağında değil, ayağında kalırdı.

Kahveyi sade içen üç dört gün ayakta duramazdı. Şekerli içenler ise on on iki günü hastanede geçirmek mecburiyetinde kalırlardı. Fakat hastanede o kadar iyi muamele görürlerdi ki aldıkları dersten dolayı vali beye kalplerinde minnettarlık hissiyle buradan ayrılırlardı.

Teçrübe göstermişti ki, böyle bir ders alanın bunu bir daha “tekrarlama” ya ihtiyacı olmazdı.

Trabzonda evvelce kaçakçılık en ziyade tütünde yapılırdı, kaçak tütün alım ve satımı âdeta açık bir ticaret işi idi. Reji idaresi tütün işini Trabzon vilâyetinde tamamıyla Kadri Bey’in eline bırakmak gibi bir “işgüzarlık” ve açık gözlülük göstermişti.

Kadri Bey bunu yoluna koymak cüret ve vahşetleriyle nam almış şakilerden her birinin birden beşe kadar kanları olan otuzunu “ehlileştirerek” reji kolcusu yazdı.

Bunlar vali bey’e ketumiyet ve fedakârlıkla hizmet ettiler. Yapılacak “nazik” bir iş çıkınca yeni şerir ve şakilerden, kaçakçılardan birinin yakalanması veya yok edilmesi lâzım olunca Kadri Bey bunlardan münâsibini seçer ve bu vazifeyi deruhde eden kolcu da işini maharetle ve gürültüsüzce görür, bitirirdi.

Bu usul sayesinde Trabzon vilâyeti o senelerde tütün kaçakçılığı en az olan bir vilâyet haline gelmiş, bu sayede reji varidatı beş senede yüzde kırk artmıştı. (77)

Vilâyet dahilindeki en zorlu şerirlerin en korktukları şey vali beyin bu kolcuların kulaklarına fısıldadığı bu gizli emirleri idi. Bir defa Kadri Bey idarede kanunsuz yollardan gittiği, cinayetleri, kaçakçılığı cezalandırmak işini adliyeye bırakmadığı için İstanbul’dan bir tevbihe uğramıştı. Resmî lisan tabirleriyle buna verdiği cevabın zübdesi şu olmuştu.

«Burası esasen bir şekavet ve kaçakçılık kaynağıdır. Gönderilen adliye memurları da hırsızlar ve mürtekibler arasından intihap olunuyor;

birbirlerine pek yakın bu meslekler erbabının anlaşmaması nasıl kabil olabilir? Bu sebeptendir ki işleri kendim görmeğe mecbur oluyorum.»

İstanbul'ca buna hiç cevap verilmemiş, Kadri Bey de bildiğinden hiç şaşmamış, kendi sisteminde “hakkı ihkak”a devam etmişti. Trabzon'da bunun semeresi görülmüştü.

Anadolu'nun bir çok vilâyetlerinde kabile kabile kaçakçılar hükümet kuvvetlerine karşı durur, âdeta bunları bir korkuluk ve heyulâ gibi hiçe sayarken Trabzon vilâyeti dahilinde asayiş devam ediyordu.

Çiftçiler, amele, tüccar işleriyle, alış verişleriyle nisbî bir huzur ve emniyet içinde meşgul olabiliyorlardı. Yollara iyi bakılıyordu; umumî menfaatlere hâdim teşebbüsler hazineye yük olmadan vücude geliyordu. Devlet varidatının tahsilâtı yoluna giriyordu.

Vilâyet ahalisinin çoğu kendilerini daimî bir halecan ve ölüm korkusu içinde yaşamaktan kurtarmış olmasından dolayı Kadri Bey'e karşı minnet ve şükran hisleri besliyordu. Kadri Bey'in 1903 senesi kanunusani içinde nüzül isabetiyle vefatından az zaman sonra Trabzon vilâyetinde ahvalin eski keşmekeş ve tezebzübe, asayişsizliğe ve emniyetsizliğe avdeti Kadri Bey'in bu vilâyette kurduğu iradenin pek şahsî olduğunu ispat etmişti. Ancak bunda haleflerinin Trabzon'un mahallî icablarına göre faaliyette bulunabilecek adamlardan seçilmemesinin ve gönderilen valilerin iktidarsızlıklarının büyük tesiri olduğunda şüphe edilemez.

Kadri Bey'in vefatının ertesi günü reji genel direktörü İsviçreli Louis Ramberti ziyarete gelen saray ricalinden biri bu haberi duyunca sevincinden ellerini uğuşturmağa başlamış ve bu haline direktörün sâkitane bir hayretle baktığını görünce bütün küstahlığıyla:

– Bir valilik açıldı. Bu bizim için büyük bir nimet. Bize gene üç dört bin lira çıkacak, demekten utanmamıştı.

Rambert, Kadri Bey'in dostu idi. Buna canı sıkıldı; herife:

– Devletiniz Rusya hududunda diğer bir Makedonya olmamasını Kadri Bey'e medyundur. Kadri Bey'in orada yaptıklarına devam etmek keselerinize bir kaç bin lira girmesinden çok hayırlı olacağını düşünseniz daha iyi olurdu, cevabıyla herifi bozmuştu.

Meşrutiyete kadar böyle keselere kim bilir kaç defa böyle binlerce liralara girmiştir. Ancak bir çokları dayağını yedikleri halde Trabzon ahalisi senelerce müddet Kadri Bey'i unutmuyarak rahmetle yadettiler.

Hattâ 1904 senesinde Trabzon'da halk vilâyetteki şurişten ne kadar bizar kaldıklarına delâlet edecek bir tezahür olmak üzere bayram gününü Kadri Bey'in kabrine bir çok arzuhaller ve şikâyetnameler sundular.

Ve bununla Kadri Bey günlerine ne kadar mütehassır olduklarını valilerine, Bâb-ı Âliye ve saraya anlatmak istediler.

Halep Defterdar'ının atları...

Halep defterdarı Etem Sabri Efendi İstanbul'da Y... Paşa'yı ziyarete gelir.

Y... Paşa, Ethem Efendi'yi valilik makamını dolduracak şekil ve kıyafette, iktidar ve liyakatte görür; mülâkat esnasında misafirine bir çok ikram ve iltifatta bulunur, veda sırasında:

Menşuru vezaret yakışır vechine Sabri!

Mısırını yazıp teberrüken verir! Fakat bu iltifatların ve yakıştırmaların altında küçük bir sebep de yok değildi.

Ethem Efendi'nin arabasında gayet mükemmel bir çift Macar atı vardı; Y... Paşa bunlara göz koymuştu! Y... Paşa bu atları istetti. İltifatların mânasını anlayan Ethem Efendi savsakladı.

Y... Paşa Ethem Efendi'nin (belki Arnavut damarı tutmuştu) diye bir hafta bekledi. Sonra hususî katibini gönderdi. Ethem Efendi gene vermedi.

Paşa artık gücenmekte kendini pek haklı buldu; bu gücenme kin ve buğz derecesine kadar vardı. Ethem Efendi memuriyeti yerine gitikten sonra vilâyetin en müzayakalı bir zamanında irade-i seniye ile sandık mevcudu sorup istenildi.

Ethem Efendi «tehlike melhuzdur; gönderemem» cevabını verdi. Derhal azledildi; bu ceza kâfi görülmeyerek gazetelerle teşhir de olundu.

Fakat bir kaç gün sonra Ethem Efendi'nin Avrupa'ya kaçacağı, orada Jön-Türkler'in Meşveret Gazetesiyle neşriyatta bulunacağı bir taraftan mahremane olarak arzulundu.

Yazık! Ne olurdu, şu Ethem efendi atları verip defterdarlık gibi çıkarı bol bir işte iken biraz da paraca fedakârlık etmiş olsaydı. Hemen bir valilikle memnun edilirdi.

Fakat işte böyle ayağına gelen nimeti tepenler vardı. O melûn Jön-Türkler de sanki Damoklesin kılıcı idiler. Hesap kitap, Ethem Efendi'yi açıkta bırakmak uygun görülmedi.

Urfa mutasarrıflığı eski defterdara sükût hakkı doğdu.

35 - Yıldız Sarayında Paşalar meclisi: Serasker Rıza ve İzzet Paşa kavgası...

Pusulası Bozuk...

Avusturya'nın meşhur Şansölyesi Prensi Meternih 1841'de İstanbul'daki Avusturya elçisi Kont Aponyye; Bâb-ı Âli'ye şu ihtarda bulunmasını tebliğ eylemişti: «İcrasını, tatbikini temin etmeden hiç bir kanunu nizamların mülkî, sosyal ihtiyaçlara tekabül edip etmediği iyice tetkik edilmeden bir teşebbüste bulunulmasaydı bunlardan pek çoğu icrasız kalmazdı; bunlarla yalnız göz boyacılığı edilmek istenildiği kanaatinin husulüne meydan verilmiş olmazdı.

Reşid, Âli, Fuad Paşalar devri geçtikten sonra çıkan iradelerde, vazolunan nizamlarda dahi aynı hal, belki daha ziyade vüsatle devam eder; kanunlar, nizamlar icrasız kalır. Eski düsturlar karıştırılınca buna çok misaller bulunur.

(Padişah yasağı üç gün!)

Sözü ve kanaati işte bu icrasız kalmağa mahkûm iradeler, hükûmet evir ve tedbirleri hakkındadır ki halk arasında taammüm eylemiştir.

Abdülhamid de kaç defa mülkiyede, maliyede ıslahat yapmağa azmetmiştir. Fakat her defasında tasarlanan tedbirlerin temelsiz olduğuna hiç dikkat edilmemiş, bu sebeple bu ıslahat tasavvur ve tedbirleri daima akamete mahkûm kalmıştır.

Abdülhamid hem israf yollarını kesmiyor, hem hazinedeki müzayakaya çare araştırıyordu! Nihayet bu çareyi bulmuştu. Bir «Maliye

Komasyon-u Âlisi» teşkil edecek, bu komasyon icap eden malî islahat tedbirlerini ittihaz eyleyecekti.

Bu komasyonun teşkiline Almanya sefaretinin hususî telkinleriyle karar verilmişti. Almanya sefreti baştercümanı Testarke memleketi en iyi tanıyan ecnebilerden biri idi. Bir gün büyük bir ketumiyet içinde Abdülhamid'e böyle bir komasyonun vücuduna olan lüzumu anlatmıştı. Almanya sefaretinden maada sefaretler bu teşekkülü barid bir ihtiyat ile karşılamışlardı. Hakları da yok değildi.

Rıza Paşa seraskerliği müddetinde (15 Muharrem 1309 - 23 Cemaziyelâhir 1326) üç defa bu Maliye Islahat Komasyonu riyasetinde bulunmuş ve çekilmişti.

Bu komasyonca yapılan tetkikatta 1321 maliye senesinde umumî masarifin senesi içinde yapılan tahsilâta nisbetle beş milyon üç yüz bin altın açığı bulunmuştu.

Rıza Paşa'nın sonuncu riyasetinde komasyon varidatın tezyidiyle masarifin tenkisi ve açığın mümkün mertebe kapatılması yolunda 1905 nisanı içinde (13 Safer 1323) bir mazbata tanzim eylemişti. Bu suretle memur maaşlarının dokuz aylığı nakden verilecek, üç aylık da çıkarılacak kuralı ve ikramiyeli tahvilât ile tesviye olunacaktı. Mazbata başkâtip Tahsin ve İkinci Kâtip İzzet Paşalar vasıtasıyla padişaha takdim olunmuş ve iradesi de sadır olmuştu.

Fakat sonra Rıza Paşa'nın hatıratındaki tabiriyle "umuru maliyeye katiyyen vukufu (78) olmayan" bazı taraflardan itirazlar başladı. Üç aylık için tahvil vermek kaime ve tasfiye tahvilleri gibi fena tesir uyardıracağı ileri sürüldü. Bu muterizlerin başında İzzet Paşa bulunuyordu. Bunlar açık için istizahlar yapıldı. O da mazbatayı teyid için takdim ettiği arizada istikrazın aleyhinde bulundu. Bu arızasının sonunda şöyle diyordu. (79)

«İşini şimdiki gidişinden türlü türlü istifadelere alıştırarak onu elden kaçırmak istemeyenlere artık devletin ruh ve kalbine ait maliye işlerinde istifade bulamayacakları katiyyen tefhim ve ihtar edilmelidir. Hırs ve menfaat saikasıyla vukua gelmekte olan tağlit teşebbüslerine set çekilmelidir.

Malî tedbirlere bilerek, bilmeyerek itiraz edenler, şimdiki halin bakasını arzu ederek ahvalin tanzimine mümaneat eyleyenler, harici istikraz yolunu irae ve iltizam edenler şüphesiz zât-ı şahanelerine, devlet-i âliyelerine, selâmeti umumiyeye hain menfaatperestlerdir.

Hakikatin böyle olduğunu maddeten dahi ispat için sözleri işidebileceğiniz bir mecliste muterizlerle müzakere ederek bunların ne gibi menfaatacuylene maksatlarla hareket ettiklerini zâhire çıkarabilirim; bunu kendilerine de tasdik ettirebilirim.

Küçük yaşımdan beri düşündüğüm umumî saadet ve selâmettir, bunu kâfil olan kalbi hümâyunlarının istirahatidir. Bu uğurda zât-ı şehriyarilerinin ekmeği ve nimetiyle yetişmiş evlâd ve ahfadımla, zât-ı tacidarilerinin atiyelerinden hasıl olmuş emlâk ve emvalimle bütün mevcudiyetimi, bir ferhanı hümâyunlarıyla, feda etmezsem Allahın kahhar ismiyle bu kulunu kahretmesini temenniye kadar varırım».

Fakat bütün bu teminat para etmiyordu.

Mabeynde Adliye Nâzırı Abdürrahman, Maliye Nâzırı Nazif, Nâfia Nâzırı Zihni Paşalar'la Ziya Paşa -sonra maliye nâzırı- mülga maliye meclis reisi Nuri Bey bulunduğu bir sırada Tahsin ve İzzet Paşalar geldiler. Mazbatayı hükümsüz bırakacak fikirler irad ettiler.

Rıza Paşa darıldı:

– Devletin maliyesi muhtel olursa müsellâh kuvvetiyle hiç bir can gösteremez. Süngüsünde kuvvet olmayan bir devletin siyaseti de pek bozuk olur. İşte bu sebeptedir ki Avrupa'ya karşı siyaseten neye teşebbüs edilse muvaffak olamıyoruz; haysiyetimiz mecruh oluyor! Devleti bir gemi farzetset içinde bizler bulunuyoruz. Kaptanı da padişahtr. Teessüfle beyan ederim ki gemi fırtınaya tutulmuş, puslası yok! Hangi noktada bulunduğunu tayin için rasad aleti yok! Dümenin bir zinciri kırılmış, büyük bir tehlikeye doğru gidiyoruz! Kimsenin de farketmediği yok!

Rıza Paşa'nın gösterdiği bu teessür de fayda etmedi. Maliye ıslahat komisyonu ismi var, cismi yok ıslahatında devam etti.

Müstebid ve mutlak idarelerde ikbale erişmenin en kuvvetli ve seri çaresi saraya, hükümdara çatmaktır. Abdülhamid sarayında da bunun pek parlak nünuneleri görülmüştür.

İzzet Holo Paşa bu çatkınlar dizisinin başında bulunuyor. İkbali idare etmek ikbale varmaktan daha çok güçtür. İzzet Paşa bunu da bilmiş, bir defa yakaladığı mevkii Abdülhamid saltanatının sonuna kadar elden kaçırmamıştır. Netice itibarıyla müsmir hiç bir iş çıkaramamış olan Maliye Islahat Komisyonunda riyaset Rıza Paşa'dan sonra Nafia nhazırı Zihni Paşa'nın uhdesine geçmiş ise de nüfuz ve hüküm daima İzzet Paşa'da kalmıştır.

O kadar ki İzzet Paşa bir içtimada reddettiğini ertesi içtimada iltizam edecek olursa azaya kabul ettirmekte hiç güçlük çekmiyordu. «Maliye Islahat Komisyon-u Âlisi» onun elinde bir oyuncak olmuştur.

Nihayet komisyonun ıslahat yapacak yerde suiistimallere alet olduğu Abdülhamid'e bir çok taraflardan yetiştirilmeğe başlanmıştı. O da bunu ortadan kaldırmaktan başka çare bulamamıştı. Arap İzzet Paşa pek kurnazdı. O kimlere, ne vakit iltifat ve husumet göstermek lâzım geleceğini iyi bilir, eğilmek icap ettikçe saz gibi eğilirdi.

Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'nin oğlu Bay Ahmet Muhtar «İntak-ı Hak» eserinde şu hâdiseyi naklediyor:

Maliye komisyonu hazinenin müzayakasına mebni tuz resminin artırılmasını teklif eder; fakat vükelâ meclisi kabul etmez. Buna rağmen İzzet Paşa komisyona tanzim ettirdiği bir mazbata ile zam hakkında bir irade alır.

Şeyhülislâm efendi buna pek ziyade hiddetlenir. Vükelâ meclisinde İzzet Paşa hakkında hakaretlerde bulunur. Bunu haber alan İzzet Paşa şeyhülislâm hiddet ve şiddetinin sebebini Bay Muhtar vasıtasıyla sordurur. Cemaleddin Efendi oğluna kapalı bir zarf verir:

– İşte şeyhülislâmın cevabı!

Diyerek bunu İzzet Paşa'nın önünde okumasını tenbih eder. Bay Muhtar babasının tenbihini harfiyyen icra eder.

Cemaleddin Efendi bu varakasında İzzet Paşa'nın on seneden beri devlet ve memlekete zararlı gördüğü bütün icraatını sayıp döktükten sonra «İzzet Paşa hâs bendegândandır; azli kudret ve salâhiyetim dahilinde değildir. Fakat böyle işlerde devam ettikçe kendisini vükelâ meclisindé de, bâb-ı fetvada da, sarayda da alenen tahkir ve tezlil edeceğim» yolunda sözler yazmıştı.

Bu varaka okunurken İzzet Paşa'nın yanında başkaları da vardı. Bunlar da okunanı dinleyerek Bay Muhtar'ın kendisine İzzet Paşa gibi pek tehlikeli bir düşman kazandığına zahip olmuşlardı. Halbuki İzzet Paşa bu sözleri sükûnetle dinliyor, yalnız şeyhülislâmın ithamlarını reddediyordu.

Veda zamanı gelince Bay Muhtar'ı kandilli selâmlarla merdiven başına kadar teşyi etmesi gönlünde gerek ona, gerek babasına karşı bir iğbirar duymadığını gösteriyordu.

İzzet Paşa'nın Serasker Rıza Paşa ile de arası hiç iyi gitmemiştir. Bir defa Yemen'e asker sevkedilecekti. Rıza Paşa mabeynde Çit köşkünde Ethem, Ömer Rüştü -meşrutiyette harbiye nazırı- topçu Rıza-meşrutiyette bahriye nazırı- paşalarla bu mesele hakkında müzakereye bulunuyordu. İdare-i mahsusanın Yemen'e gönderilecek vapuru bulunamadığından hariçten bir vapur tedariki konuşuluyordu.

Bu sırada mabeyn başkâtibi Tahsin ve ikinci kâtip İzzet Paşalar da meclise geldiler. İzzet Paşa müzakereye şiddetle müdahale etti. Rıza Paşa'ya karşı edebe münafi bir vaziyet aldı.

Rıza Paşa Yunan muharebesi neticesinde Golos tahliye edilirken kaç tonilâtuluk vapura kaç asker yerleştirilebildiği hakkındaki tecrübesinden bahsediyordu. İzzet Paşa buna karşı:

– Sen ne bilirsin? Şu kadar tonda bir vapur şu kadar efrad alır! diye techilde bulundu. Rıza Paşa kızdı, homurdandı. İzzet Paşa da ateşlendi. Tahkirlere başladı. Rıza Paşa bu tecavüzleri hazmedemiyerek birden kalkıp İzzet Paşa'yı yakaladı; Çit köşküden dışarıya attı. Tahsin ve Ethem Paşalar birer taraftan, Ömer Rüştü Paşa da ellerinden tutup Rıza Paşa'ya yalvardılar da İzzet Paşa'yı bıraktırdılar. Arada dayak faslı da oldu mu?

Rıza Paşa hatıratında burasını kapalı geçer ama hariçte bu gürültü arasında bunun da vaki olduğu anlaşılıyor. Abdülhamid'in son senelerinde saraydaki hâdiselere ve cereyanlara vukufunu «İntak-ı Hak» eseriyle gösteren Bay Ahmed Muhtar, Sadrazam Ferid Paşa'nın İzzet Paşa ile uyduğu için başkâtip Tahsin Paşa'nın menfuru olduğunu, Serasker Rıza Paşa'nın da İzzet Paşa'nın kafasına iskemle ile vurmağa teşebbüs eylediği için Tahsin Paşa nezdinde mergub bulunduğunu yazıyor.

Reji genel direktörü Louis Rambert de Notes et Impressions eserinde bu hâdiseden bahsederken «işinden olmayan şeylere karışıyor» diye Rıza Paşa'nın İzzet Paşa'ya kızdığını, sözlerine hareket dahi ilâve ederek yakaladığı bir iskemleyi İzzet Paşa'nın kafasına indirdiğini, iskemlenin kırıldığını, İzzet Paşa'nın yüzünden akan kanı silmek için paşalardan birinin mendilini verdiğini, İzzet Paşa'yı tedaviye Doktor Zambako Paşa'nın çağrıldığını, hatta Beyoğlu kulüplerinde sandalye yerine İzzet Paşa'nın başı kırılmadığına teessüfler edildiğini haber veriyor.

Avrupa mebusan meclislerinde müşâtemeler, mudarebeler olurken Yıldız Sarayında inikad eden paşalar meclisinde de kafalarda iskemle kırmak gibi hallerinde vukuunda istiğrap edilecek bir şey yoktur.

Hakaret reddolunur, muhayyerdir! Her ne hal ise.

Kavlen hareket edip fiilen hakarete uğrayan İzzet Paşa Abdülhamid'in huzuruna çıkarak Rıza Paşa'dan şikâyetle bulundu. Abdülhamid başkâtibi çağırıldı. İzzet ve Rıza Paşalar'ın barışmalarını irade etti. Tahsin Paşa İzzet Paşa ile birlikte gene Çit köşküne döndüler. Tahsin Paşa Rıza Paşa'yı bir odaya aldı; İzzet Paşa'nın kusurunu af ve elini öpmesine müsaade etmesini, iradenin böyle olduğunu tebliğ etti. Serasker Paşa:

– Bu adamla bundan böyle ölse karşı karşıya gelmek istemem! diyerek muvafakat etmedi. Rıza ve İzzet Paşalar'ı barıştırmak kabil olamadı.

Çit köşkü bekçisi Hacı Ali Efendi bu sırada bir fırsat bulup yalnızca Rıza Paşa'nın yanına yanaştı.

– O zalim içerde ağlıyor!

Diyerek sevincinden Rıza Paşa'nın elini öptü. (80) Hacı Ali Efendi hâdiseyi sarayda başmabeynciden bekçilere, tablakârlara kadar anlatmadık kimse bırakmadı.

İzzet Paşa'nın hasımları buna epey güldüler. Bu hâdise üstünden hayli zaman geçtikten sonra bir gün Rıza Paşa mabeynde otururken kapı dışarılarından:

– İzzet Paşa geliyor.

Denildiğini işitti. İzzet Paşa o anda içeriye girdi. Elinde (lâilâhe illallah...) yazılı bir sancak vardı ki Medine'ye gönderilecekti. Rıza Paşa sancağa tazimen ayağa kalktı. İzzet Paşa Rıza Paşa'ya hitap ile:

– Şevketmeab selâm buyurdular. Bu sancak Medine’ye gönderileceğinden manzurunuz olmasını, zinetinde bir noksan var ise ikmali için mütalaanızın beyanını irade buyurdular, dedi.

Rıza Paşa – Pek güzeldir.

İzzet Paşa – Bu vesile-i hasene ile benim kusurumun affını istirham eylemekliğime de müsaade buyurmuşlardır.

Bunun üzerine Rıza Paşa artık dargınlıkta devam edemedi.

Abdülhamid’de vefa...

1903 martının son haftasında cuma günü Fransız elçisi Konstan selâmlık töreninde hazır bulunmuştu. Selâmlıktan sonra huzura kabulünde Abdülhamid bir çok şeylerden bahsetti. Söz nihayet çocukluğundan beri kendisine bir valide gibi davranan “makam-ı mehd-i ulyayı saltanat” Perestu kadınefendi’nin vefatına intikal etti. Hünkâr bundan pek müteessir görünüyor, bunun kendisi için pek büyük bir ziya olduğunu söylüyordu. (Abdülhamid’in Perestu kadına son senelerinde fena muamele ettiğini evvelce yazmıştık.)

Abdülhamid Fransız elçisi Konstanı kendisinin şahsî bir dostu gibi sayardı. Sözlerinde bir dosta kalbini açıyor gibi bir samimiyet hisso-lunuyordu. En mühim meselelerde bile:

– Je m’en fous!

Tabirini kullanmaktan çekinmeyen Konstan da hünkârın bu teesürü karşısında pek mütehassis olduğunu beyan ediyordu. İki siyaset canbazı bir ip-te oynuyorlardı. Fakat Konstan az daha ipten düşecekti.

Elçi padişaha:

– Zât-ı şahaneleri başka mühim bir ziya karşısında daha bulunuyorsunuz.

Diyerek Bahriye Nâzırı Hasan Paşa’nın ölüm halinde olduğunu hatırlatınca Abdülhamid omuz silkerek ve Konstanın çok kullandığı o cümleye uygun bir tavır takınarak:

– O mu? O başka bir iş!

Dedi. (Bu da benim umurumda mı?) demek istiyordu.

Elçinin yanında oturmakta olan teşrifat nâzırı hemen Konstanın ayağına bastı. Konstan derhal muhavereyi değiştirdi.

(Bahriye Nâzırı Hasan Paşa'nın büyük serveti nisbetinde ailesi efradı çok ve konağı kalabalıktı. Haremimde cariyelerinden iyi yetiştilmiş bir saz ve oyun takımı vardı. Vefatında bu mükemmel takıma dahil kızlardan beş yüz altına kadar satılanlar olduğu duyulmuştu.)

İz'acdan iz'aca...

1900 senesinden sonra İstanbul'a gelen Fransız edipleri, Fransız ve İtalyan sanatkârları, tiyatro trupları hayli iz'aclara maruz kalıyorlardı. 1904'de meşhur muharrirlerden Katol Mendes Tepebaşı'nda umumî edebiyat hakkında bir konferans verecekti. Fransız edibi konferans esnasında siyasete, hükûmete, padişaha dokunabilecek açık veya imalı sözler söyleyebilirdi. Söyleyeceklerini yazıp sansörün gözü önüne koymağa da muvafakat etmiyordu. Konferansa müsaade edilmedi.

Tepebaşı'nda bir İtalyan trupu operalar veriyordu. 27 Haziran 1904 akşamı için dağıtılan ilânlarda oynanacak piyesin ismi şu suretle gönderilmişti:

İl Geloso

Drama iyrico del Maestro Verdi

Verdi'nin İlgeloso isimli bir eseri olduğunu Beyoğlu'nda hiç kimse bilmiyordu. Kimi buna «donmuş adam» kimi «kıskanç adam» mânasını veriyordu.

Kıskanç diyenler kazanmıştı. Çünkü geloso (Otello)dan başka biri değildi.

Afişlere evvelce asıl (Otello) ismi yazılmıştı. Fakat gayet güzel bir kadınla evlendikten sonra onu elleriyle boğan bir adamın ismi ilânda görülmesini tiyatro sansörü muvafık bulmamıştı. Bu bütün kocalar, hususiyle “damad-ı hazret-i şehriyariler” için fena bir misal teşkil edebilirdi.

O günlerde zaten saray Gazi Osman Paşa oğlu Damad Kemaleddin Paşa'nın sultanını zehirlediği yolunda asılsız endişelerle çalkanıyordu! Böyle bir sırada (Otello) ismi afişlerde nasıl görülebilirdi? İşte bu vehim idi ki İlgeloso ismini halketmişti.

Favorite dahi böyle bir akıbeta uğramıştı:

Kral gözdesini tiyatro ilânlarına geçirmek hiç caiz olabilir miydi? Bununla Yıldız sarayındaki gözdeleler, ikballer hatırlara gelmez miydi?

Bu sebeple Donizetti'nin Favoritelde adıyla saniyle Eleonora oluvermişti. Muhaverelerde de bazı değişiklikler yapılmak zarurî adedilmişti.

Bir hükümdarı muaşaka esnasında yakalamak, hele bunu sahnede göstermek kimin ne haddine idi! Bu hiç olmazdı. Bunun için piyeste kral yerine dük ikame edilmişti; Kralın metresi dükün metresi olmuştu.

Krallar hakkında caiz olamayan haller dükler hakkında caiz olabilir! Sara Bernar 1904 Kanunuevvelinde İstanbul'da iken selâmlığı seyre gitmişti. Ayakta durmaktan yorulmuş, oturmak için bir iskemle istemişti. Verilmedi. O da selâmlığı seyirden vazgeçerek otele döndü (81)

Büyük artist Aiglon'u oynıyacaktı. Büyük Napolyon'un oğlunun Viyana sarayında nasıl sönüp gittiğini İstanbul sahnesinde göstermek! Aklın kabul edebileceği şey mi idi bu!

Sarayda eskiden katlolunan şehzadeleri olmasa bile hâlâ mahbus hayatı süre süre ihtiyarlıyan veliahd ile şehzadeler mi halkın hatırına getirilmek isteniliyordu? Sansör buna katıyyen müsaade edemezdi.

Sara Bernar İstanbul'da bu piyesi temsil edemedi.

Seccâdenin altı...

... Mansıbında pek uzun müddet kalmış olan hacı ... Paşa rüşvet olarak kendisine bir şey getirilince çok defa *-garip bir tesadüf eseri!-* seccadesi üstünde namaza hazırlanmakta bulunurdu. İçeriye girene:

– Ne getirdin? Nedir o?

Diye sorardı.

– Efendim zât-ı âlilerine takdim olunuyor!

Cevabını alınca bu kadar hizmet senelerinde düzelememiş lisanıyla:

– Goyıvir! Seccadenin altına goyıvir!

Emrini verir, sonra namaza dururdu. Günahının böylece mağfirete uğrıyacağını mı düşünürdü acaba?

36 - Osmanlı ricalinin rüşvet hastalığı...

Bedava yardım olur mu?...

Devlet hazinesiyle “müşterekülmenfaa” olan eski reji şirketinden hükûmet her başı sıkıldıkça -*bu sıkılmalar ne kadar sık olurdu*- avanslar alırdı. Reji idaresi de bu avansları hükûmete mümkün olduğu kadar pahalıya mal etmeğe çalışırdı. Menkûben yahut tasavvur olunan meziyetleri dolayısıyla bir icab üzerine tebdilen veya terfian valiliklere gönderilenler müstesna olmak üzere, bir valilik almak için uğraşanlar saray ricalini doyurmak mecburiyetinde idiler. Gerek bu iş, gerek irade çıktıktan sonra memuriyetleri mahalline gitmek için topluca paraya ihtiyaçları olurdu; bazılarının da bir çok alamadıkları, birikmiş maaşları bulunurdu. Bunları nereden elde etmeli?

Bunun için en kolay yol rejeye baş vurmaktı. Reji de başka işlerini yürütmek için bu müracaati vesile eder, kendini naza çeker, maliye nazırının yahut sadrazamın tavassut etmesini, kefaletini isterdi. Reji direktörü kendisine böyle müracaat ızdırarında kalanlara minnettarlıklarını gidecekleri yerlerde rejeye iyi nazarla bakıp yardımda bulunmak suretiyle göstermeleri lüzumunu ihsas etmekten de geri durmazdı.

Fakat her vali ve idare âmiri rejeye bu yolda “minnettar” değildi. Hakikaten müstakim ve müstağni olanlar da vardı.

Asla rüşvet almaz denilen valilere ecnebî veya yerli zenginler tarafından atlarıyla beraber arabalar hediye edildiği veya kumar masasında bile bile aldanılmış görünülerek “namusiyle” para kazandırıldığı o devirde reji şirketinin tütün ve kaçakçılık bölgelerinde vali paşa veya beyefendi hazretlerine bir suretle tahsisat vermemesi kabil olabilir miydi? “Bedava” yardım beklenilmez bir şeydi. Bu “moda” yakında çıkacak gibi de görünmüyordu.

Valilerden başka vali nezdinde sözü müessir olabilecek büyük memurların, jandarma kumandanıyla polis müdürünün, müddeiumumîlerin, kaymakam ve nahiye müdürlerinin de hatırları hoş tutulmalı idi. Yoksa...

Senelerce reji genel direktörlüğünde bulunmuş olan İsviçreli Louis Rambert'in neşrettiği hatıralarından saray ricalinden bir kaçının reji idaresiyle araları pek iyi olduğu anlaşılıyor.

Fehim Paşa bunu kıskanmış ve rejinin kendi gibi nüfuzlu, padişah nezdinde sözü müessir, tehlikeli bir adamı ihmal etmesine kızmış olacak ki, bir gün kendisine, hususiyile kadın dalaverelerinde, hizmet edip ulâ sanisi rütbesine kadar yükselttiği bir Musevi hafiyeyi Rambert nezdinde teşebbüste bulunmağa memur eder. Fakat direktör bu herife yüz vermez; paşanın bir diyeceği varsa doğrudan doğruya kendisine söylemesi icap edeceğini bildirir; Fehim Paşa ile mülâkat takarrür eder. Rambert, Fehim Paşa'nın Şişli'deki konağına gider. (82)

Fakat arada bir takarrüb ve anlaşma kabil olamaz. Fehim Paşa reji aleyhine harekete geçeceğini o Musevi ile Rambert'e ihbar eder. Rambert de dostu Sadrazam Ferid Paşa'ya başvurur. Ferid Paşa, Fehim Paşa tarafından ilk husumet eseri tezahür edince resmen Bâb-ı Âliye ve mabeyn başkitabetine müracaat eylemesini söyler. Reji idaresi bu tavsiyeyi yerine getirmiş olsaydı Fehim Paşa gibi dışlı birisine Ferid ve Tahsin Paşalar ne yapabileceklerdi? Fehim Paşa aleyhinde sefaretlerin sıkâyetleri müessir olacak günler daha gelmemişti.

O da serbest serbest "işlerinde" devam ediyordu! o sırada reji şirketinin imtiyaz müddeti uzatılmak tasavvurları vardı.

Fehim Paşa bir Ermenî grubuyla "teşrik-i mesaî" ederek reji imtiyazına reji şirketinin gösterdiklerinden daha iyi şartlarla bir Amerikan grubunun talip olduğunu meydana atmıştı. Rejiyi yıkıcı büyük bir tehdid idi bu.

Fehim Paşa hafiyeye partisi Sadrazam Ferid Paşa'yı bile reji direktörü Rambert ile imtiyaz müddetinin temdidi için gizli müzakerelerde bulunmakla ve hazineyi ızzar ile itham ederek padişaha jurnallar yağdırıyorlardı. Fakat bu yaygara blöften başka bir şey değildi.

Fransız elçisi Konstan ise memleketine taallük eden malî meselelerde böyle blöflere pabuç bırakacak adamlardan değildi.

Bunun için blöfü reji şirketine yutturmak kabil olamadı. Sarayda Rejinin hâmilileri eksik değildi. Fehim Paşa ile sarayın diğer büyük hafiyeleri arasında menfaat paylaşmakta şiddetli zıddiyet vardı. Bunlar böyle zıddiyet ve husumetlerden vazgeçerek bir türlü tahvilâtı borsada kaydolunacak bir "casuslar anonim şirketi" veya Amerikanvari bir "tröst" teşkil edemiyorlardı.

Ferid Paşa padişaha izahat vererek ihbarların esassızlığını, Fransız sefaretiyle boşuna bir ihtilâf çıkarılacağını anlatmış, Abdülhamid de bunlara kâni olmuş görünmüştü.

“Müşterekülmenfaa”, Reji şirketinin kârına saray haricindeki ricalden de iştirak etmek isteyenler arada bir kendilerini gösteriyorlardı. Takındığı istikamet ve hamiyet tavırlarıyla rüşvet alan memurlar ve veren ecnebîler aleyhinde atıp tutan, fakat nüfuz ve kudretini altın çeki ile tartan, herhalde konağındaki ihtişamı, bankalara yatırdığı paraları, satın aldığı emlakı maaşlarıyla temin ve tedarik etmemiş olan en yüksek ricalden biri oğlunun -*M... ailesi yüzünden*- uğradığı iki bin altınlık bir zarar ödenirse reji işlerine yardım etmeği vadediyordu. Bu para verilme de rejiye darılmayacaktı ama...

Trabzon valisi Kadri Bey’in Trabzon vilâyetinde tütün kaçakçılığının nasıl önüne geçmeğe çalıştığından ve bu husustaki muvaffakiyetinden evvelce bahsetmiştik. Karadeniz’in diğer sahil vilâyet ve sancaklarında olsun, içerilerde olsun tütün kaçakçılığını ortadan kaldırmak kabil olamıyordu. Kaldırmak şöyle dursun bazı valiler rejiyi haklamadıkça bu yolda herhangi bir teşebbüse ve tecrübeye bile girişmiyorlardı; kafil kafil tütün kaçakçıları zaptiyelerden pervasız kaza kaza dolaşıyorlardı.

Arnavutluk’ta, hususiyile Debre, İpek gibi hükümet nüfuzunun pek carî olmadığı bölgelerde kaçak tütünler sergi halinde satılıyordu. Bunlara ilişmeğe kalkışmak hemen “kan olmasını” intac ediyordu. Anadolu’da ahalisi sakin, mülâyim olan ... valisi ... Paşa vilâyeti dahilinde Çerkes ve Gürcülerin yaptıkları tütün kaçakçılığının men’ini olmasa bile tahdidini istemiyor değildi. Şu şart ile ki, reji de kendisine “yardımda” bulunmalı idi.

Vali Paşa’nın iki yüz lira maaşı vardı... Beş yüz lira masrafı, açığını kapatmak için vilâyeti dahilinde imârat ve inşaata ehemmiyet veriyordu o. Yani yol ve bina müteahhidleriyle anlaşarak kendisine varidat kaynakları buluyordu. Fakat bu da kâfi gelmiyordu.

O biraz Fransızca öğrenmişti. Daha evvel bulunduğu vilâyette çok olan ecnebîlerle hayli teması olmuştu. Orada ecnebî şirketlerle uyuşmak yollarını tecrübe etmişti. Memnuiyet hilâfına Amerika’ya hicret eden ahaliye verilen pasaportlar alış verişinde kendisine epey hasılat bı-

rakmıştı. Ancak orada tütün işi ehemmiyetli değildi; rejiden tahsisat alması kabil olamamıştı.

Şimdi bulunduğu vilâyette ise pasaport kaynağı yoktu ama tütün kaçakçılığı işi vardı. Eskiden valilerin «kapı altı hasılatı» olurdu. O şimdi «el altı hasılatı» araştırıyordu. Bunu da bu vilâyette en mükemmel ve bol olarak tütün işleri temin edebilirdi.

Reji ya kendisine boyun eğecek yahut itaat edinceye kadar işleri fenadan betere gidecekti.

Bir gün reji genel direktörü Louis Rambert valiyi ziyarete geldi. Vali paşa devlet ricalinin en büyüklerinden birisi imiş gibi direktörün arabasının yanına süvari jandarmalar terfik etti.

Rambert böyle bir debdebe ile kendisini makamında resmen ziyarete geldiği vakit vali tarafından merdiven başında karşılandı. Gelen vilâyet reji müdürü olsa paşa onu odasındaki sandalyesinde ancak kısacık bir kıyam hareketiyle kabul ederdi.

Fakat bu gelen umduğu varidat kaynağının başında duran hürmetlû bir ecnebî idi. O da bu zata iltifatlarını, ikramlarını ibzal ediyordu. Rambert bunların mânasını anlayamayacak adam değildi. Mülâkat dostluk ve itilâf ile neticelendi.

Girmeyin, yasak...

Divan-ı hümâyun tercümanı Münir Paşa bir gün emniyet ettiği bir ecnebî ile görüşürken:

– Bizim memleketimizde sokaklarda, meydanlarda bir kişiden fazla adamın toplanması yasaktır.

Demişti. Abdülhamid rejimiyle bu istihzayı evlerdeki hususî, dairelerdeki resmî toplantılara da teşmil etmek lâzım ve doğru idi. Ermeni avukat Zöhrab efendi *-Meşrutiyette mebus-* bazı geceler Beyoğlu'nda evinde ahababını toplar, kâğıt oyunuyla bir kaç saat geçirirler idi. Hafiyelerden biri bunu jurnal etmesi üzerine 1902 teşrinisanisinde bir gece Çerkes Mehmed Paşa evi basmış, toplananları dağıtmıştı.

Gene bu sene ve bu ay içinde İstanbul'da düyûn-u umumiyece asrı ihtiyaca göre inşa edilmiş balıkhane binasının açılması töreni yapılacaktı. Bir pazartesi günü sabah saat on bir için Müslüman, Hıristiyan

rical ve muteberane davetnameler gönderilmiş, nutuklar hazırlanmıştı; bir de mükemmel ve mükellef büfe tanzim olunmuştu.

Fakat pazar akşamı saat sekizde düyûn-u umumîye meclisi riyasetine bütün bu tertipleri bozan bir irade tebliğ olundu. Bu mühim içtîmada kim bilir ne olacak? Neler konuşulacak, ne tehlikeli kararlar ve-rilecekti?

Bunlar olmasa bile bu toplantı ne kadar fena bir misal teşkil edecekti. Hemen bir, belki bir kaç jurnal, ve irade çıkmıştı. “Resmi küşad-da” balıkhanede düyûn-u umumiyenin büyük memurlarından başka, kim olursa olsun bulunmayacaktı.

Bu katî irade üzerine yapacak başka bir şey olmadığı için düyûn-u umumîye müdüriyetince o akşam ve ertesi sabah erkenden başlıca da-vetlilere yasak haberi isal edilmekle hayli uğraşıldı.

Ertesi günü davet saatinde gelecek davetlileri iade eylemek üze-re balıkhaneye etrafına memurlar konuldu; balıkhaneye girenler kontrol altına alındı. Bu memurlarla iradeden haber alamıyarak gelen davetli-ler arasında şöyle bir muhavere geçiyordu:

– Nereye gidiyorsunuz efendim?

– Balıkhaneye.

– Davetnameniz var mı?

– Şüphesiz, işte.

– Öyle ise hemen dönünüz. İrade-i seniye var. Siz merasimde bu-lunmayacaksınız. Merasim muhtasar ve yalnız bir kaç kişi huzurunda yapılacak.

İradeyi duyan başka söze hacet kalmadan geriye dünüyordu. Herkesin bildiği bir sistemdi bu.

Piyer-Loti'nin düellosu...

1904 senesinde İstanbul'da bulunan Piyer Loti kayıkla Göksu'ya gitmişti. Meşhur akademi azası bir sandalda gördüğü tamdıklarından ve hariciye memurlarından Black Bey'e selâm verir.

Black Bey'in bulunduğu sandalda Fransa sefaret kâtiplerinden iki kişi ile Fransız M. Achille Lorando -*Lorando Tubini davasında is-*

mi geçmişti- dahi vardı. Black Bey'in arkadaşları Loti'nin selâmını göremedikleri için mukabelede bulunmazlar. Kendisine ehemmiyet verilmediğini zanneden edibin buna canı sıkılır. Ertesi günü birisi vasıtasıyla Lorando ile sefaret kâtiplerine bu hareketlerinin nezaket kaidelerine hiç uygun olmadığı haberini gönderir. (83)

Berikiler de Loti'yi düelloya davet ederler; Mesele intizar edilmeyen bir şekil almıştı.

Fransa sefreti Lorando ile arkadaşlarında bir mühimsememek ve hakaret kastı olmadığını anlıyarak araya girer; Loti gibi büyük bir Fransız edibinin böyle bir sebeple dile gelmesini, belki hayatının tehlikeye girmesini tecviz etmez; işi kapatmak ister.

Sefaret memurlarını düellodan vazgeçirmek müşkül olmaz. Ancak muannid Achille Lorando, edibin büyük şöhretine hiç aldırmayarak kendi haysiyetine vaki olan tecavüzü silâhla temizlemeği istemekte ısrar eder. Osmanlı diyarında düello yasak olduğu kendisine söylenir; Lorando Osmanlı hududu haricine çıkararak istediği yerde Loti ile karşılaşabileceği cevabını verir.

Loti'nin âni bir infiale kapılarak bu muamelede bulunduğu sefaretçe tahakkuk etmişti. Ancak onun da şerefini korumak lâzım geliyordu.

Loti ile Achille Lorando sefarete davet edilir. Elçi ile aralarında verilen karar üzerine Loti hareketinin bir sui tefehhüme mübteni olduğuna dair Lorando'ya bir mektup yazar. Ayrı bir odaya alınmış olan Lorando bu mektuptaki kelimeleri kendisi için kâfi bir tarziye saymaz. Bunun üzerine Loti ikinci ve daha sarîh sözlerle bir mektup yazmak mecburiyetinde kalır.

Lorando, ısrarının Loti'yi teşhir için elinde bir senet bulundurmamak maksadıyla olmadığını göstermek üzere bu mektubu elçi huzurunda okuduktan sonra yırtar. Loti ile Lorando resmen tanışmamış kalarak sefaretten çıkarlar. Aralarında mesele böylece kapanır.

Ancak elçinin istemediği olur. İstanbul'da cereyan eden bu düello hâdisesinden Paris gazeteleri kendilerine şerh bulurlar; bununla günlerce uğraşırlar. Zaten sıkılmış olan Piyer Loti bu gazetelerde kendi hakkında nâhoş ve mayhoş yazıları da okur. Duyduğu eza katmerleşir.

Mahkemelerin müdahalelerden masuniyeti kaidesi Abdülhamid saltanatında da nazarı olarak cari idi. Fakat Midhat Paşa davasında Abdülhamid ile etrafındakilerin gösterdikleri misal ile ve o tarihlerden itibaren bu kaide tatbikatta kâğıd üzerinde kalmış gibi idi.

Hele Abdülhamid saltanatının ikinci yarısında tebliğ edilen hususî iradeler, nüfuzlu ricalin tazyikleri, tehditler, iltimaslar, rüşvet ve suiistimaller mahkemelerin hükümleri üzerinde en müessir vasıtalar olmuştu.

Yalnız on üç sene (1895-1908) adliye nezaretinde kalmış olan Abdurrahman Paşa bu fenalıklar ve müdahaleler ile âdeta tek başına mücadele eder gibiydi. Abdurrahman Paşa müstakim, namuslu bir vezir idi; inatçıydı; “belâdan” gelen her şeyi olduğu gibi kabul ile hemen icraya koyanlardan değildi; tabasbus ve riya yerine metanet ve hamiyet gösterirdi.

Fakat Abdülhamid zamanının halini, icaplarını da takdir etmez değildi. Suiistimallerin kökünü kazıyamıyacağını, müdahale kapılarının tamamıyla kapayamıyacağını, buna kendi iktidarının yetmiyeceğini bilirdi. Bu sebeple fenalıkların mümkün olduğu kadar mahdud bir dairede kalmasına çalışırdı.

Gördüğü açık haksız teşebbüsler ve bu yolda tazyiklerle verilmiş karar ve hükümler üzerine o da mafevk mahkeme reislerinin, hassaten temyiz mahkemesi reisinin dikkatini celbeder, suiistimallerini anladığı adliye memurlarını tecziye için bütün kuvvetini kullanmaktan çekinmez idi.

Abdülhamid adliye nazırının sarayca iltizam edilen bazı işlerde de bu tarzı hareketlerinden hoşnud olmasa bile şahsına, saltanatına karşı bir harekette bulunmayacağına emin olduğu bu eski Başvekili değiştirmeye muvafık görmezdi.

Bir ara hazine ile menfaatce müşterek rejî şirketi aleyhinde bazı davalar açıldığı görülüyordu; bunlarda takip edilen maksad sırf bu şirketten bir “vurgun” vurmaktı.

Bunun için her hangi bir davacı elde edilecek menfaat arada taksim edilmek üzere bir saray adamına müracaat ederdi; yahud bu şart

ile bir saray adamı böyle bir davacıya ortaya çıkarırdı. Davanın şekli kararlaştırılırdı; ikamesinden sonra da iltimaslar, müdahaleler, tazyikler başlardı.

... vilâyeti merkezinde reji ile ilgisi olan Rum cemaatinden A... dahi, reji aleyhine böyle bir dava açmıştı. Müddei, bidayet ve istintak derecelerinde kazanmıştı.

Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa bu davada rejinin haklı olduğuna tamamiyle kanaat hasıl etmişti. Bu sebeple temyiz reisine reji idaresince temyiz edilmiş olan bu dava evrakının hakkaniyet dairesinde tetkiki lüzumunu ihtar eylemişti.

Temyiz mahkemesi istinafin hükmünü nakzetti. A...’nın her çareye baş vurmasına rağmen temyiz hükmü nihayetle davayı rejeye kazandırdı. A... davanın yeni baştan rüyetini istedi; bu talebi de yersiz ve lüzumsuz görülerek reddolundu.

Reji idaresi davacıya artık her kapının kapandığını zan ile müsterih olmuştu. Fakat aldanıyordu. Bir kapı açık kalmıştı.

Dava bir kazıye-i muhkeme haline geldikten altı ay sonra A... adliyenin davaya yeniden bakması için katî bir irade-i seniye istihsaline muvaffak olmuştu! Bu irade Abdurrahman Paşa’yı müşkül bir mevkide bıraktı.

Neticelenmiş bir davanın yeniden rüyetine bir adliye nâzırı sıfatıyla nasıl razı olabilirdi? Reji imtiyazı uhdesinde bulunan Fransız şirketinin müracaatı üzerine Fransa sefareti de işe müdahale ederse ne cevap verilebilirdi? Sefaretle çıkacak ihtilâf hiç yoktan devletin başına bir gaile açmaz mı idi?

Diğer taraftan böyle bir irade-i seniyye’ye karşı koymak sarayda bu işi takip edenlerin «Abdurrahman Paşa rejiyi limenfaatin iltizam ediyor» diye iftira ile namusuna leke sürmeğe kalkışmalarına, aleyhinde entrikalar çevirmelerine meydan verebilirdi.

Abdurrahman Paşa işi tatlıya bağlamağı en muvafık bir tedbir gördü. Reji genel direktörü İsviçreli Louis Rambert’i davet etti. Durumu anlattı.

– A... davasında haklı olduğumu biliyorum. Dava bitmiştir. Hükmün fesh ve iptaline imkân yoktur. Fakat ben müşkül mevkide kaldım.

Hasmınız davanın yeniden rüyeti için bir irade-i seniye tebliğ ettirdi. Şimdiden derin bir haksızlıkla zât-ı şahaneye karşı itaatsizlik arasında mütehayyirim. Bir karar vermeden evvel beni bu çıkmazdan kurtarmamız için bir defa size müracaat eylemeği münasip düşündüm.

Rambert – Altes! Zât-ı saminize hudutsuz bir itimadım vardır. Bu müşkülü hal için bir çare tasavvur ediyorsanız söyleyiniz. Size karşı beslediğim hürmet saikasıyla kimse için yapmayacağım şeyi yapmağa hazırım.

Nâzır – Bu halde A...’ye biraz para vererek işi kapatmanız bana ihtiyar edilecek en muvafık yol görünüyor.

Direktör – Paranın miktarını bilsem kararımı verebilirdim. Ancak ben o adamla pazarlığa girişemem.

Nâzır – Pazarlığı ben idare ederim.

Direktör – Pek âlâ, efendim! Fakat kazanılmış bir dava için ben böyle bir fedakârlığa razı olunca adliye nazırından da başka işlerde idare hakkında hayırhahlık göstermesini niyaz etmekte kendimde bir hak bulacağım.

Reji direktörünün bu son sözleri de başka vadide bir pazarlık mahiyetini arz ediyordu! Fakat zaten direktörün şahsı hakkında dostane duygular besleyen Abdurrahman Paşa eldeki işi düşündüğü yolda biran evvel bitirmek için hak sahiplerine hayırhahlık göstermek vecibe olduğu yolunda sözlerle bu bahsi de geçiştirdi. İş reji idaresince A...’ye nazırın tensip ettiği miktar paranın verilmesiyle neticelendi.

Adliye Nâzırı ve eski Başvekili Abdurrahman Paşa davaları bazan böyle bitirirdi.

Asla gecikme kabul etmem!...

Abdülhamid taşradaki ordularda askerin aç, çıplak, hasta, sefil kalmasına aldırmazdı. Bağdat’tan Trablusgarb’a bir menfi gibi kaldırdığı müşir Recep Paşa’dan başka bu ordular başında kendisinin emniyet edebileceği kumandanlar bulunuyordu. Buralarda çıkacak şikâyet avazelerini susturmak o kadar güç değildi.

Ancak payitahtta durum kendi şahsı itibarıyla tehlikeli olabilirdi. O bunu bildiği için İsanbul’daki birinci, ikinci firkalar ve donanma ef-

radının erzak ve tayinatında noksanlara asla müsamaha etmezdi. Bunları ne bahasına olursa olsun alelâcele ikmal ettirirdi. Gene bu sebeple ve açlık saikasıyla bir kıyama meydan vermek korkusuyla payitahtta fikarının ekmeğine, zarurî ihtiyaçlarına itinası ziyade idi. Halkın bu yüzden sıkıntıya düşmesi muhtelif tabakalar arasında dedikoduları intac edeceğini, bundan fena neticeler çıkabileceğini hesap eden padişah ekmeğin narhının beş para artmasını, bir mahallede suyun azalmış olmasını kendisini meşgul edecek en mühim meselelerden sayardı.

Tahsin Paşa'nın mabeyn başkâtipliğine tayininden sonra bir akşam geç vakit bahriye nazırından bir tezkere geldi. Nazır, "maliye nazırı donanma efradı muhtevvematı için mürettep haftalığı vermedi; un müteahhidi matlubunu alamadı; unu kesti; fırınlarda un yok. Askere ekmeğin dağıtılamayacak."

Diyordu. Başkâtip tezkereyi takdim eder etmez huzura çağrıldı. Padişahın canı pek sıkılmış olduğu belli oluyordu. Donanma efradının bir gün ekmezsiz kalması başa en büyük bir gaile açabilirdi. Bunun mutlaka derhal çaresi bulunmalıydı.

Başkâtip padişahıtan şu iradeyi telâkki etti:

– Nizamiye anbar ve fırınlarında kâfi miktarda un vardır. Bahriyenin ihtiyacı için hemen şimdi lüzumu kadar un verilsin. Fırınlar sabaha kadar çalışsın. Sabahleyin behemehal ekmeğin yetiştirilsin; vakit ve zamanıyla tevzi olunsun. Hiç bir bahane ile taahhur kabul etmem.

Tahsin Paşa bu kâti iradeyi derhal serasker paşaya tebliğ etti. Geceleyin un verildi; fırınlar çalıştı. Ertesi sabah her vakitki gibi bahriyelilere ekmeğin dağıtıldı. Hünkârın bu meseleye ne kadar ehemmiyet verdiğini iyice bilen bahriye nazırı da donanma efradına "saye-i inayetvabe-i mülûkanede" ekmeğleri tevzi olunduğunu o sabah arzyletti. (84)

Ne olurdu, Balkanlarda, hele Asir ve Yemen'de çarpışan, sefalet çeken mehmetçikler de biraz böyle düşünülseydi.

Tunuslu Hayrettin Paşa...

Almanya imparatoru İkinci Wilhelm ilk defa İstanbul'a geldiği zaman sarayda verilecek ziyafete eski sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa da davet edilmişti. Paşa bu davete icabeti muvafık görmez.

Davet günü akşama yaklaşıyor. Hanımefendi bir hazırlık görmeyince pašasının daveti unuttuğuna hükmeder.

Keçecizâde Reşad Fuad Bey yeni damadları olmuştu. Hanımefendi pašaya münasip surette daveti hatırlatmasını damat beyden rica eder. Reşad Bey de kayınpederinin yanına gider; fırsat düşürerek:

– Sarayda Almanya imparatoruna verilecek ziyafete gitmek için arabayı emrediyorsanız hazırlatayım efendim?

Diyecek olur. Paşa kafî bir tavırla, getmeyeceğim cevabını vererek sözü keser. Aradan bir kaç hafta geçtikten ve damad ile kayınpeder arasında hususiyet biraz daha kuvvetlendikten sonra Reşad Bey bu ziyafet davetine icabet etmemesinin sebebini pašadan sorar.

Hayreddin Paşa şu cevabı verir:

– Her devlette her siyaset için elde adamlar bulunmak lâzımdır. Ben Tunuslu'yum, tahsilimi Fransa'da yaptım. Fransa ile iyi siyasi münasebetler tesis ve idamesi yolunda devlete hizmet edebilirim.

Bugün zât-ı şahane Almanya ile dostluğu kuvvetlendiriyor. Yarın Fransa ile sıkı dostane münasebetlerde bulunmağa devletçe lüzum görülürse göğsünde kartal nişanı bulunmayan birisi aranabilir. İşte bunun için gitmemiştim.

Tercüman mı?... Simsar mı?...

Osmanlı-Yunan muharebesinden evvel askerî techizat için kararlaştırılan munzam rüsum hasılatının idaresi ve bu techizatın mübayaası ile uğraşmak üzere bir Mübayaatı Askeriye Komisyonu» teşkil olunmuştu.

Bu komisyon Gazi Osman Paşa'nın riyasetine verilmişti; hâssa müşiri Rauf Paşa ile Masarifat-ı Askeriye Nâzırı Saadettin Paşa da - Merkez kumandanı Saadettin Paşa ile karıştırılmamalı- buraya âza nasbedilmişti.

Komisyonu bir kâtip lâzımdı. Askerî levazım ve mübayaat, mühasibe dairelerinden münasip görülen bir kaç kişinin ismi mazbata ile arz edildi. Abdülhamid bu komisyonun hesap ve kitap işlerini sivil memurlara gördürmek istiyordu. Mülkiye mektebi mezunlarından muktedir efendiler bulunsa bile askerî mübayaat işlerine vakıf olamayacakla-

rı cihetle muamelenin tezebzübe uğrayabileceğini bildirerek fikrinde ısrar gösterdi. Fakat Abdülhamid gene kabul etmedi.

«Komisyon kitabeti için Mülkiyeden mezun muktedir bir efendinin seçilmesini hazine-i hâssa nazırına» irade ettiğini tebliğ etti. Komisyon, tabii, artık ses çıkaramadı. Hazine-i Hâssa Nâzırı Portakal Paşa Haşim Bey'i -*meşrutiyette posta ve telgraf nazırı*- intihap etti.

Haşim Bey ilk aylarda işlerinde hayli izaçlara uğradı. Fakat sebatı, istikameti, gayreti, ehliyeti sayesinde nihayet reisin de, âzanın da itimad ve takdirlerini celbetti. Yunan muharebesine takaddüm eden aylarda bütün askerî teçizat bu komisyon marifetiyle tedarik olundu.

Osman Paşa Plevne, Rauf Paşa koca Balkan ve Şipka muharebelerinden bahsetmekten pek hoşlanırlardı. Komisyonun en faal âzası fikri ve kalemi kuvvetli cevval bir zat olan masarifat nâzırı Sadeddin Paşa idi. İşler hep onun elinden çıkardı. Her içtimada verilen kararları reisin paşanın:

– Saadettin Paşa lütfeder misiniz? diye bir hitabından sonra Saadettin Paşa tashihe, tadile, ilâveye, hazfe hiç lüzum kalmayacak surette kaleme alıverirdi.

Komisyon at satın alacaktı. At satmağa talipler arasında Rusya sefaretinden himaye gören bir Rus dahi var idi. Sefaret baştercümanı Maksimof atların bu Rus semayedarından alınması için seraskerlik ve mabeyn kapılarını aşındırıyordu. Maksimof'la mabeyn başkâtibi Kara Tahsin Paşa'nın arası iyi idi. Bu iyilik Abdülhamid zamanının siyasî partileri arasında Tahsin Paşa'ya Rus siyasetine taraftarlık ile marufiyet kazandırmıştı.

Maksimof'un müracaat ve tazyiki ile Tahsin Paşa bir gün komisyona geldi. Rusya sefaretinin memnun edilmesi için atların bu Rus'tan satın alınması münasip olacağını Gazi Osman Paşa'ya söyledi.

Osman Paşa, Tahsin Paşa'dan hiç hoşlanmazdı. Gerek Tahsin, gerek ikinci kâtip İzzet Holo Paşalar bayram ve kandil tebrikleri için dairesine gelip öper gibi dizine varırlardı; fakat o ikisine de kıyam etmeğe bile lüzum görmezdi. Tahsin Paşa'nın müracaatı Osman Paşa üzerinde hiç bir tesir yapmadı. Aldığı cevap:

– Başka talipler de var. Komisyon bu işle meşguldür sözlerinden ibaret kaldı.

Hakikaten komisyona Rus'un teklif ettiklerinden daha müsait şartlarla Macar atları teklif olunuyordu. Ancak Maksimof öyle savsaklanmalarla defedilecek belâlardan değildi. İltizam ettiği, bu kadar uğraştığı işin vasıtalarla yürümediğini görünce doğrudan doğruya komisyona müracaat etmek cüretini gösterdi. Gazi Osman Paşa buna fena halde tutuldu. Maksimof'u yanına çağırarak:

– Sen sefaret memurusun. Böyle ticaret işlerine ne karışıyorsun? Tercüman mısın? Yoksa simsar mısın? Şimdi İmparator hazretlerine bir telgraf çekerim. Böyle işlerle uğraştığına seni bin defa pişman ederim.

Diye şiddetle tersledi. Mabeyn ve Bâb-ı Âli dairelerine bir hâkim gibi girerek daima hürmet ve itibar görmeğe alışmış Maksimof ziyadesiyle bozuldu. Osman Paşa'nın dediğini yapacak olanlardan olduğunu biliyordu; İmparatorun da böyle bir telgrafa ehemmiyet vereceğinden emin idi. Mevkiinden olmak ihtimali gözünün önüne geldi, kalbine korku girdi.

Süklüm büklüm çekilip gitti. Komisyon da Macar atlarını satın aldı.

37 - Abdülhamid'in Ceyb-i Hümayunu, diş kirası ve atiye dilenciliği...

Abdülhamid şahsen tasarrufa riayet etmeği severdi. İstikrazdan hoşlanmaz, muztar kalmadıkça buna müsaade etmezdi. Borç etmekten âdeta korkardı. Yaptırdığı siparişlerin faturalarını getirterek görür, bedellerini ödettirir, makbuz aldırırdı.

Fakat hususiyetinde bu tasarrufkâr ve idareli adam diğer taraftan devlet bütçesinin dengesi için masarifin varidata göre yapılmasını, ayağın yorgana göre uzatılmasını düşünmezdi. Zaten yorgan da yatağa göre pek dar ve kısa idi.

Abdülhamid'in padişahlık siyaseti kendisine çok defa akla durgunluk verecek masraflar, israflar yaptırmış olması şehzadeliliğinden

beri tuttuğu tasarruf mesleğiyle tam bir tezad teşkil ederdi. Bunun sebebini onun parayı hakiki hasisler gibi sırf biriktirmek için sevmediğinden aramak lâzımdır.

O parayı ancak şahsına faydeli bir âlet olduğu, başkalarını kendisine celbetmeğe, avlamağa yaradığı için severdi; böyle kullanırdı. İşte bir taraftan tasarruf, öbür taraftan israf bundan ileri gelmiştir.

Abdülhamid tarafından verilecek atiyelere mahsus olmak üzere bir «ceyb-i hümâyun dairesi» vardı. Bu dairenin sarfiyatı Serkarin'in nezareti altında cereyan ederdi. Ceyb-i hümâyun için her ay Hazine-i Hâssadan dokuz bin lira verilirdi. Hazine-i Hâssa nazırın ay başında bu parayı bizzat getirir, paşaya takdim ederdi. Harem-i Hümâyunun bazı masrafları, bazı hususî maaş ve atiyeler bu paradan tesviye olunurdu.

Abdülhamid bu dokuz bin liradan her ay epeyce bir miktarını artırır. Ancak ramazan geldi mi? Hazine-i Hâssa kasasının dibine darı ekilirdi. Bu ayda delinen ceyb-i hümâyundan para su gibi akardı.

Kılâr-ı hümâyun taşar ve boşanırdı. Zaten pek kalabalık olan Yıldız sarayı iftarcılarla her akşam büsbütün dolar, ancak teravih namazından sonra diğer ayların gece sükûnetini bulabilirdi. Saraya boş mide ve kese ile gelenler dolu mide ve kese ile dönerlerdi.

Ramazanda Yıldız sarayının iftarına kimler gelmez, kimler dış kirası almazdı. Sadrazam ile şeyhülislâmdan tutunuz da bütün vükelâ, vüzerâ, müşürler, devlet ricali, asker erkân ve ümerası, patrik efendiler, hahambaşı efendi, diğer ruhanî reisler, ecnebî elçiler hep Abdülhamid'in iftar sofrasında davetli sıfatıyla hazır bulunurlardı.

Bazı akşamlar saray o kadar çok kalabalık olurdu ki oturulacak yer bulunamazdı. Bu davetler bir hatırnüvazlık eseri olmaktan çıkmış, saray âdeti olmuştu.

“İftar-ı seniyye” İstanbul'un bir kısım halkı için eski şölenleri andırır bir hal almıştı! Yalnız bu kadim ziyafetlerinde dış kirası verilmezdi. Abdülhamid ise bunu da diriğ etmezdi. Çünkü o eski Türk hakanlarından başka maksad ve gayeler takip ederdi. Halkı it'am etmeği o kendisine şahané bir vazife bilmezdi; İstanbul'da ekmek narhına pek ziyade dikkat edişi fikarının maişetini tehvin gayesiyle değil, ekmek fiyatı yükselecek olursa aşağı sınıflar arasında hasıl olacak hoşnudsuzluğunu kendisine dokunabilecek zararları olacağını düşünmekten ileri gelirdi.

Ramazanda saray kapısını bu kadar geniş açması da “fıkara ve mesakini it'am” gibi dinî bir gaye ile değildi. O mümkün olduğu kadar çok kimseden “isticlâbı duavatı hayriye” eylemek -zamanının tabiri idi- ister idiyse de bunu ancak kendi atıye ve ihsanlarının meclûblarını artırmak gayesiyle yapardı. Bu iftarlarda hâssa ordusu askerlerini hiç unutmazdı.

Muayyen günlerde birinci, ikinci fırkaların erkân ve ümerası, za-bitleri efradı ikinci fırka kumandanı delâletiyle ve münavebe ile “iftar-ı seniyye”ye davet edilirdi ve bütün davetlilere dış kirası dağıtıldı.

Ecnebî elçiler kıdem sırasıyla birer akşam çağrılır, yemekten sonra huzura kabul olunurlardı; gerek kendilerine, gerek maiyetlerinde getirdikleri baştercümanlarına kıymetli hediyeler verilirdi.

Davetlilerden hangisinin kimin odasında iftar edeceği muayen ve mazbut idi. Bunlar kimin odasında yemek yemişler ise arzolanarak gene o oda sahibi marifetiyle atiyelerini alırlardı. Hanedan azası bir istirhamda bulunmak yahut kandil gibi günlerde tebriklerini arz etmek için saraya gelince doğruca Çit köşküne giderlerdi.

Abdülhamid bazan bunları kabul eder, bazan da kendilerine vasıta ile selâm göndermekle iktifa eylerdi. Yalnız ramazanda geldiklerinde iftardan sonra mutlaka huzuruna kabul ile her birine ayrı ayrı atiyeler verirdi.

Abdülhamid ramazandan başka cülûs yıl dönümlerinde, bayramlarda, muharremlerde de atiyeler dağıtırdı. Bugünlerde saraya tebrik kasideleri, arizaları yağardı. (85)

Her sene muharremin ilk günü sarayda «muharremiye» dağıtıldı. Kamerî yıl başıyı tebrik için vükelâ, ulema, devlet ricali saraya gelirlerdi. Gelenlere verilen «muharremiye» yeni basılmış yarım ve çeyrek altınlar, çil kuruşlar idi. Bu altınlar kırmızı atlas keseler içinde dağıtıldı.

Sadrazam ile Şeyhülislâmın, vükelânın muharremiyeleri hürmetlice olurdu. Diğerleri için dereceye göre mikdar azalırdı.

Ufak memurlara, bendeğâna, saray adamlarına, muharremiye almak üzere haricden gelenlere çil kuruşlar tevzi olunurdu. Bir muharremin ilk günü tebrike giden ulema arasında cerrarlardan hattat Y... Efendi de ulema kıyafetiyle mabeyne girmiş, yüksek ulemadan biri zannıyla kabul edilmişti.

Y... Efendi kapı yanında durduğu sırada elinde altınla dolu bir tepsi ile gözlerinde âdeta şimşek çaktı; dayanamada; kendinden geçmiş gibi bir halde mabeyncinin ayağına bir çelme taktı; altınlar yere dağıldı; Y... Efendi hemen atılarak iki avucunu altınla doldurdu.

Hali gören hademe Y... Efendi'nin üstüne atıldılar; artık tokat, yumruk birbirini takip etti. Fakat ne yapılsa Y... Efendi bu suretiyle altından ve dayaktan nasibini aldıktan sonra saraydan uzaklaştı.

Böyle dayakların bazan besbedava yenildiği de olurdu:

Hariciye tercüme kalemi hulefasından yüksek mekteplerde Fransızca muallimliği eden Baki Bey asker zabitelerinin terfii seraskerlikçe doğrudan doğruya arz olunmayarak sadaret makamı vasıtasıyla mabeyne bildirilmek usul ittihaz kılındığını duyar. Bu haberi arkadaşı Gazeteci Hamid Vehbi Efendi'ye söyler; o da Sabah Gazetesi'ne yazar. Serasker Ali Saib Paşa (15 Zilhicce 1302 - 15 Muharrem 1309) bunu okuyunca izzet-i nefesine dokunur; derhal istifasını verir.

Halbuki böyle bir irade sadır olmamış bulunmasıyla mabeyn altüst olur; tahkikata girişilir; Hamid Vehbi Efendi yazdığı haberi Baki Bey'den duyduğunu söyler; Baki Bey ise kendisine bu haberi kimin verdiğini hatırlıyamadığını ifade eyler; dayak yemez ise de mabeynde hayli tazyiklere uğrar; ilk cevabında ısrar eder; Abdülhamid bu şayiayı çıkarmanın adını söylerse katiiyen fenalık etmeyeceğini vaid ve temin eder; Baki Bey:

– Kimden işittiğimi tahattur edemiyorum ki, söyleyeyim.

Cevabını verir. Artık kendisinden söz alınamayacağı anlaşılınca padişah tarafından bir daha böyle şeylere dil karıştırmamak şartıyla affolunduğu bildirilir. Mabeynci Arif Bey padişah namına kendisine beş altın ihsan eder ve:

– Bu azdır. Ama bugün muharremiye tevzi olunuyor. Git, sen de nasibini al! diye Baki Bey'i muharremiye ihsanına iştirake sevkeder.

İçeriye hücum eden kalabalık arasında Baki Bey'in ne üstü kalır, ne başı. İtilmeler, kakılmalar, yumruklanmalar, yere yuvarlanmalar, el ve kol ezilmeler... İşte Baki Bey'in muharremiyeden nasibi bunlar olur. Eline hiç bir şey geçmeyen Baki Bey perişan halini göstermek

üzere bir defa Arif Bey'in yanına uğradıktan sonra "bisselâme" saraydan çıkabildiğine Allah'a şükreder.

Abdülhamid'in son senelerinde saraydan atıye dilenmeler artık iğrenç bir dereceye varmıştı. Bu dilenciler ya bizzat kapı kapı dolaşarak yahut arizalarıyla izacların son haddini irtikâp ederlerdi.

Abdülhamid tervec etsin etmesin kendisine bu yolda müracaatlar da bulunulmasını ister beklerdi. Bu müracaatlar ne kadar zelilane olursa ve ne kadar mevkeni yüksek şahsiyetlerden gelirse nezdinde o kadar makbule geçerdi; bu yolda kendisine takdim edilen arizaları da itina ile saklardı.

Devlete ettikleri hizmetlere, hal ve mizaclarında ciddiyete ve vekara bakılarak böyle bir zilleti kabul etmelerine zerre kadar ihtimal verilmeyen bazı yüksek ricalin bile hünkâra (Eyüp dilencisi) gibi mütezellilâne imzalarla zaruretlerinden bahs ve evlâdına barınacak bir ev yaptırmak için ihsan talep ile yazdıkları arizaları okudukları sarayda bulunup sözlerine itimad edilecek ağızlardan dinleyenler nadir değildir. Eski sözdür: İsteyenin bir yüzü, vermeyenin iki yüzü kara!...

İkbal attan mı gelir? Karıdan mı?...

... Paşa Anadolu'nun Hıristiyanları pek açık göz yetişen bir kasabası ahalisinden idi. Kasabasında alelâde Hıristiyan isimlerinden birisini taşırdı. Fakat oradan paytahta gelince bu bayağı isimle temeyyüz etmek güç olacağını düşündü; kendisine bir Frenk ismi taktı.

O fikirden, akideden mahrum idi. Kaba desiselere münhemik, menfaat ve kâr için her fedakârlığı kabule müheyya idi.

... Nâzırı ... Paşa'ya intisap peyda eylemişti. Nazır Paşa nazik görünüşü altında paraya en büyük bir hırsı saklardı.

Bir kızının Abdülhamid'in "*fıraşına girmek şerefini ihraz*" eylediği rivayet edilen ve makamından atılmaktan hiç endişesi olmayan nazır paşa gerek kendisine "iş" getirenlere, gerek müteahhidlerle konuşurken hâl ve kalile:

– Nezarete istediğiniz kadar çürük şeyler verin! Fakat her şeyden evvel bana verecekleriniz sağlam ve çok olmalıdır, demek isterdi.

Bizim “Frenk taslağı türedi” etrafı iyice anlayıp dinleyerek muvaffak olmak için neler yapmak lâzım geleceğini kararlaştırırdı.

Avrupa payitahtlarından birinde bir kafe konserde güzel bir çalgıcı kız buldu; onunla evlendi. Bu kadın hakkında Beyoğlu’nda ne dedi-kodular olmadı. Sarayın bütün zenperestleri senelerce bunun randevularına koşular. Kadın yaşlandıktan sonra bile gecesini gündüz, gündüzünü gece ederek sefasından başka şey düşünmedi. Kocasını bu halden memnundu. Rütbelere, nişanlar, servet akıp geliyordu.

Eski Arap falcılar: «Senin ikbalin ya bir attan ya da bir kadından gelecek!» derlerdi. O kendi ikbalinin kadından ve para dolabı çevirmekteki bilgisinden geleceğini anlamıştı; bu yolda yürüyordu.

Amma Avrupa’dan getirttiği mükellef arabası içinde elleri görmemişin oğlu gibi yüzüklerle dolu, yeleşinde altın zinciri ile kurulmuş, azametle geçerken Galata çapkınları kendisini arkasından uzanan nazlarla süzerek dudakları arasından:

– P...

Hakaretini mırıldanacaklarmış, bu da onun hiç umurunda değil.

Zevk ehli nazır ve Eşref...

... Nazır M... Bey zevk ehli idi. ... Mollanın kızı E... hanım ile evlenmişti; fakat gözü hep dışarıda idi. Bu sıralarda bazı nazırlar aleyhinde ağzlarını tutmayan cüretkârlar şu yolda hicviyeler ile tecavüzlerde bulunuyorlardı:

... Nazır matuh iken ispatı rüşt etti!

Duyup Efendi (!) hasidane etti vaveylâ!

İki yüzlü dedi bir matmazel tarihi menkutun:

Paşa kızıp da bir kız bozdu biperva!

Kendi aleyhinde böyle açık değil, daha kapalı tarizlere bile meydan vermek M... Bey için makamı itibarıyla pek tehlikeli olabilirdi. Tehlikeli olabilirdi amma o böyle endişelere keyfini, zevk ve sefasını feda edecek müvesvislerden de değildi. Bu sebeple tuttuğu yolda devam ediyordu.

Kadınlar Kanunî Sultan Süleyman gibi vekarlı, temkinli bir padişahın bile ibadet esnasında zihnini çelmiş, ona;

*Sure-i velveyl okurdum dün namazı şamde ben
Zülfün andını dilberin, nettim, ne kıldım bilmedim.*

Dedirtmiş değiller miydi? Öyle bir padişah kadınlara bu kadar mağlûp olursa Abdülhamid'in bir ... nazırının bu yoldaki zaafı affolunmaz mı idi?

M... Bey böyle zevk ve sefa peşinde dolaşırken nihayet İ... hanımla münasebet peyda eylemişti. İ... hanım M... Bey'e kendisiyle rabıtasını idame etmek isterse evlenmesini teklif ve bu teklifinde ısrar ediyordu. Nihayet M... Bey gizli bir nikâh akdiyle İ... hanım E... hanıma habersizce ortak almağa razı olmuştu.

Beyi eve gelmediği gecelerde dairesinde meşguliyeti veya mühim bir daveti vesile ettiği için E... hanımefendi bu ikinci nikâhı hiç sezememişti. Hem evli, hem nazır olduğu için M... Bey İ... hanımla gizli görüşmeğe kendisini mecbur görüyordu.

M... Bey ile İ... hanım iptida Aksaray'da meşhur Hürmüz'ün evinde tanışmıştı; orada hayli demler sürmüşlerdi. Arada nikâh vukunu haber alan şair Eşref bu vesile ile şu hiciv kıtasını tanzimde gecikmemişti:

*Nâzırı ... M... Beyefendi dün gece
Hürmüz'ün kerhanesinde bir güzel zevkeylemiş!
Halbuki nimettesadûf ol gece âğûşuna
Zevcesi hanımefediyi kader sevklemiş.*

Kaderin bu sevkine tesadüfî demek de Eşref hata etmişti. Gizli nikâhı ve İ... hanımın hüviyetini öğrenen hafiyelerden biri hali bir jurnal ile saraya arzetti. (86)

Abdülhamid bir nazırının Hürmüz'ün evine müdavimlerden bir kadın ile evlenmiş bulunmasına kızdı. ... Bey'i palas pandıras saraya celbettirdi ve bilvasıta tevbih ile karısını boşamasını irade etti.

M... Bey İ... Hanımını boşadı. Vazifesine devam etmesi hakkındaki irade üzerine M... Bey saraydan dairesine gitti.

Abdülhamid M... Bey'in iki evli olduğunun farkında değildi. Tevbihten sonra nazırının hatırını tatyip etmek istedi. Ertesi günün selâmı şahane ile bir yaver geldi.

«Dün gece kendisini hırpaladım. Bir daha bu yolda harekette bulunmayacağını ümid ederim. Ona kendim saraydan bir hanım intihap ile gönderdim. Artık uslu otursun.»

Diye M... Bey'e iltifatlı bir irade tebliğ etti.

Saraydan bir harem ağası refakatinde D... hanım M... Bey'in konağına gönderileceği sırada ikinci bir jurnal hakikî durumu Abdülhamid'e anlattı. Amma bu defa da E... hanımın gönlünü almağa lüzum gördü. Bir harem ağası marifetiyle E... hanımı saraya çağırtdı. Olandan bitenden haberi olmayan E... hanım sıkıla sıkıla saraya gitti. Huzura kabul edileceği bildirilince o vakte kadar nail olmadığı böyle bir iltifat ile şaşırtdı.

Padişah karşısında nasıl davranması lâzım geleceği kendisine tefhim olunduktan sonra huzura sevkedildi. Korca korca salona girdiği vakit Abdülhamid ortada, ayakta duruyordu; elinde bir şey vardı; amma E... hanım bunun ne olduğunu farkedememişti. Abdülhamid E... hanımı işe ağâh zannıyla:

– Bir hatadır işledim. Kader böyle imiş. İnşallah iyi geçinirsiniz! Bunu sizin için mahsusen yaptırtdım.

Diyerek elindeki şeyi bizzat E... hanımın boynuna talik etti.

E... hanım şükranını arz ile huzurdan çıktı. Çıkarken boynunda bir şeyin sallanmakta olduğunu hissediyor, fakat ne olduğunu anlamak için bakamıyordu.

Bu, murassa bir şefkat nişanı idi. E... hanım evine avdetde bu iltifatı şahanenin hakikî sebebini, menşeyini iyice öğrendi. Fakat olan olmuş, iş işten geçmiş idi. Padişaha karşı durulamazdı.

M... Bey D... hanım ile evlendi. Saraylı hanımefendi hiç bir vakit büyük ortağı E... hanımefendiye hürmette kusur etmedi; iki kadın padişahın tavsiyesi dairesinde pek iyi geçindiler. M... Bey de bu mace-radan sonra iyiden iyiye uslandı.

38 - Bedirhanîler, İstanbul Şehremini Rıdvan Paşa'yı niçin öldürdü?...

Meşhur Bedirhan Bey'in vefatında yirmi bin kuruş maaşı 96 ev-lâdından sağ kalan 42'si ile nikâhlı ve müstefreşe yedi haremî arasında taksim edilmişti. Bunlar her birine isabet eden maaşın azlığı yüzünden müzayakaya düşmeleriyle Abdülâziz erkeklerden büyüklerin iktidarıyla mütenasip birer memuriyete tayinlerini irade etmiş, küçükleri de muhtelif kalem ve dairelere yerleştirilmiş idi.

Bedirhanoğulları bazan lütuf, bazen kahır görerek zaman ile mühimce memuriyetlere geçtiler. Aralarında tesanüdü muhafaza eyediklerinden payitahtta hatırı sayılır bir aile halini aldılar. İçlerinde Necip Paşa'nın oğlu Abdürrezzak Bey mabeyne intisap etmiş, Ali Şamil Paşa da Selimiye kumandanı olmuş idi.

Bu mansıpta Ali Şamil Paşa Üsküdar, Kadıköy cihetlerinin askerî mülkî hâkimi kesilivermişti. Belediye ve vakıf işlerine de karışıyordu. Ne şehremini, ne Evkaf Nâzırı Ali Şamil Paşa'nın müdahalelerine karşı ses çıkaramazlardı.

Paşa bir gün Kadıköyünde bir mezarlığı dümdüz ederek üstüne bina kurdu. Bir medresenin kötü taşlarını bile yerinden kımıldatmağa cevaz vermeyen evkaf memurları lâl ve ebkem!... Diğer bir gün:

– Pırasaların kökleri kesilip öyle satılacak!

Dedi mi? Esnaf şehremanetinden sadır olan emirlerden ziyade bunu dinlerlerdi. Zabitanın da işlerine, icraatına karışır, emirler, nehiylerde bulunur, dinlemeyeni öldüresiye dayığa mahkûm ederdi.

Aralarındaki bir ihtilâf üzerine kendisi liva rütbesinde iken müşir Doktor Cemil Paşa'yı bile Kadıköy İskelesi'nde tahkir ile dövmeğe kalkışacak kadar cüretini arttırmıştı. Bu tecavüz üzerine Cemil Paşa'nın kayınpederi Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi, Ali Şamil Paşa cezalandırılmaz ise istifa edeceğini arzylemesiyle Abdülhamid, Ali Şamil Paşa'yı Yıldız sarayına celp ile Malta köşkünde hapsettirmiş, ancak Cemil Paşa'nın gönü alınıktan sonra tahliye eylemiş idi. (87)

Ne adliye, ne askerî müddeiumumîleri bu işe karışmamışlardı! Bedirhanî Hasan ve Midhat Beyler şehremaneti meclisinde âza idiler.

Ali Şamil Paşa Üsküdar ve Kadıköyünde kaldırım amelesini şehremanetinın yaptırmağa karar verdiği yerlerden kaldırarak, kendi istediği sokakların kaldırım inşaatında kullanırdı.

Şhremini Rıdvan Paşa da Abdülhamid nezdinde en mukbil ve makbul olanlardandı. H. 1308'de aldığı vezaret menşuruna fevkalâde olarak Abdülhamid tarafından şu mealde bir hatt-ı hümayun ilâve edilmişti:

«Rıdvan Paşa iptidâyı neşetinden beri saltanat-ı seniyemize sadıkane, reviyetmendane, müstekimane hizmetler göstermektedir. Böyle yüksek rütbeye hakkıyla lâyıktır. Âtiyen de kendisinden bergüzide hizmetler kaviyen memuldür. Hemen Allah tevfikine makrun buyursun.»

Şhremanetine tayin olunurken maaşına elli altın zammedilmişti. Yedi sene sonra da on bin kuruş ilâvesiyle aylığı 350 altına çıkarılmıştı; Hazine-i Hâssadan da ayrıca kendisine ayda 100 altın tahsis olunmuştu.

En değerli vükelâda bile nadir bulunan murassa Mecidî, murassa Osmanî, murassa İftihar nişanlarıyla taltif edilmişti. Balkan devletlerinin muhtelif nişanlarından maada hep birinci rütbeden olmak üzere Fran-sa'dan Lejion d'Honneur, Almanya'dan Couronne de Prusse, Avusturya'dan Fransua Jozef, Rusya'dan Saint Stanislâs, İtalya'dan Couronne d'Italie, İran'dan Şirü Hürşid nişanlarını almıştı. Bu kadar itibar ile beraber Rıdvan Paşa Bedirhanîler'e dış geçiremiyordu; onların belediye işlerine müdahalelerinden pek bizar bulunuyordu. Fakat bu müdahalelerin önünü kestirmenin de iktidarı haricinde olduğunu görüyordu.

Rıdvan Paşa'nın yalnız Bedirhanî Midhat Bey ile arası bir derece iyi idi. Ali Şamil Paşa ve Abdürrezzak Bey'le aralarındaki soğukluk yavaş yavaş husumet derecesine varıyordu.

Abdürrezzak Bey Şişli'de su deposu civarında yeni bir ev yaptırmıştı; bu evin bulunduğu sokak kaldırımının döşenmesi için Rıdvan Paşa'ya müracaat etmişti. Rıdvan Paşa caddeyi tanzim ettirmeğe başlar, Abdürrezzak Bey'in evine yüz metre mesafeye kadar getirir, ötesin-

de inşaatı kâhyası Ahmed Ağa marifetiyle tatil ettirir, ameleyi çeker. Abdürrezzak Bey bunun' sebebini bir vasıta ile sordurur. Rıdvan Paşa:

– Bu benim bileceğim iştir, cevabını verir.

Rıdvan Paşa'nın ağası, Ahmed Ağa şehremanetinde mühim bir şahsiyet idi. Okuyup yazması yok denilecek derecede iken emanet erkân ve memurları kendisine son derece hürmet ve tabasbus göstermeğe mecbur idiler.

Emanette belediye çavuşu, odacı, tanzifat amelesi kaydedilmek isteyenler için Ahmed Ağa'ya müracaat eylemek mecburiyeti vardı. Derecelere taksim edilmiş olan zabıta-i belediye mevkilerinde becayiş ve terfi yaptırmak da Ahmed Ağa'nın salâhiyeti dahilinde idi.

(Ahmed Ağa öldüğü vakit iki yüz bin altın miras bıraktığı şayi olmuştu.)

Abdülhamid'in kendi hakkındaki teveccühüne mağrur Abdürrezzak Bey, değil yalnız bu kâhya Ahmed Ağa'ya, Ahmed Ağa'nın paşasına da bir ders vermek ister.

Bir gün tesadüf edince Ahmed Ağa'yı tutup evine götürür hapseder, yol yapılmadıktan sonra salıvermiyeceğini söyler. Ahmed Ağa'nın üstü başı yoklanır, yüz küsur altın ile bir kaç yüz liralık senet bulunur. Abdürrezzak Bey bunları alır; mabeyne gider. Meseleyi tafsilâtiyle anlattıktan sonra Ahmed Ağa'dan aldığı paralarla yolu yaptıracağını arz eder. Hünkâr buna bir şey demiyerek Ahmed Ağa'nın tahliyesini irade eder. Abdürrezzak Bey evine döner amma Ahmed Ağa'yı tahliye etmez.

Bir kaç saat sonra şehremanetinin 150'den fazla çöpçüsü, süpürüntücüsü Abdürrezzak Bey'in evi önüne gelerek Ahmed Ağa'yı ister, teslim edilmediği takdirde cebren alacakların söylerler. İş azar, sopadan, bastondan silâha kadar varır. Abdürrezzak Bey'in kardeşi Bedirhan Bey iki kurşunla başından ve bacağından yaralanır. Amele nihayet Ahmed Ağa'yı alırlar.

Payitahtta hükûmet kudretinin hal ve derecesini gösteren karakteristik bir misal, değil mi?

Rıdvan Paşa'nın Bedirhanîlere bu hakareti ancak kanla temizlenebileceği yolunda imalarla Hünkâra arz olunur. Abdülhamid:

– İcabına bakacağım! Şimdilik çöpçü ve süprüntüçüler nefyolunsun!

Diye irade eder. Abdürrezzak Bey'in Rıdvan Paşa'ya karşı hissettiği gayz ve kin bu cevap ile bittabi teskin edilemez. Bedirhanîler'den bazıları arasında:

«Aleyhinde teşebbüslerde bulunulmak üzere» müzakereler cereyan ettiği, Bedirhanî Midhat Bey tarafından Rıdvan Paşa'ya haber verilir. Fakat nüfuz ve ikbaline güvenen Rıdvan Paşa buna lâyük olduğu derecede ehemmiyet atfetmez.

1906 martının 22'nci cuma günü sabahleyin Midhat Bey tekrar Rıdvan Paşa'ya gelir, o gün Göztepe'de kendisine taarruz tertip edildiğini ihbar eder, Rıdvan Paşa gene:

– Ben kimseyi öldürmedim ki beni öldürsünler. Ben böyle şeylerden korkmam, diyerek selâmlığa gider.

Selâmlıktan sonra Göztepe'deki köşküne gitmek üzere istasyonda trenden inerken dört Kürt birden Rıdvan Paşa'nın üzerine ateş ederler. Rıdvan Paşa sekiz yerinden yaralanır, on dakika içinde vefat eder. Katiller kaçarlar. Göztepe istasyonunda polis ve zaptiye bulunduğu halde kimse takiplerine koyulmaz.

Trenden inerken Rıdvan Paşa'nın yanında Doktor Ferik Ömer Paşa ile dava vekili Hâmid Bey vardı. Oğlu Reşad Bey de karşıcı çıkmıştı. Fakat üçü de bir şey yapamazlar. Yalnız Reşad Bey'in yanındaki Neşet Pehlivan katillerin arasından koşar. Kayışdağı yolunda Suterazi-si mevkiinde ikisini tutar, karakola götürür.

Bunlar bu cinayeti Ali Şamil Paşa'nın emriyle yapmış olduklarını söylerler. Katillerden diğer ikisi polis tarafından Kadıköy'ünde yakalanır. Caniler muhafaza altında merkeze götürülürken Ali Şamil Paşa Kurbağalıdere köprüsü üstünde önlerine çıkar. Zabita memurlarına vazife esnasında sövüp sayar, tehditkâr tavrıyla:

– Bunlar tütün kaçakçısıdır, diye ellerini çözdürür, kendilerine sigara ikram eder, alıp Kadıköy nizamiye karakolhanesine, oradan da Selimiye kışlasına götürür.

Rıdvan Paşa'nın katli Kadıköy'ünde oturan kardeşi Reşid Paşa'ya haber verilir.

Keyfiyet mabeyne aksedince saraydan mabeynci Bekir Bey'le Cevad Bey Rıdvan Paşa'nın Şişli'deki konağında validesine, ailesine taziyet için gönderilir. Aynı zamanda paşanın bütün muhabere evrakı mühürlenerek saraya götürülür.

Rıdvan Paşa'nın cenazesi masrafı ceyb-i hümâyundan verilmek üzere Fatih'te defnolunacaktı. Vakanın ertesi günü cenaze alayı için dört vapur hazırlandığı, Sirkeci'de de bir insan kalabalığı toplandığı ihbar edilmesiyle sâdır olan irade üzerine cenaze Sirkeci'ye uğratılmaz. Beşiktaş'ta Yahyaefendi dergâhında defnedilir.

Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa katillerin tevkifi için ayak diler, irade çıkmaz. Şamil Paşa'ya karşı adliye makinesini işlemez görünce Abdurrahman Paşa makamına gelmez. Sual üzerine katiller tevkif edilmedikçe gelemeye eğini de arzeyler.

Abdülhamid, Arap İzzet Paşa'yı gönderir. Fakat Abdurrahman Paşa makamına devamı hakkında sadır olan iradeye imtisal göstermez. İzzet Paşa ikinci defa gelir ve:

– Sizi alıp makamınıza götürmeğe memurum! derse de Abdurrahman Paşa:

– Mezara giderim, fakat katiller tevkif edilmedikçe adliye nezareti makamına gidemem, diye ısrar ve tecellüd gösterir.

Bunun üzerine katiller tevkif olunur. İstanbul istinaf müddeiumumîsi Necmeddin Molla Bey saraya celbolunarak bir tahkik heyeti teşkil edilir. Muhakeme neticesinde katiller idama mahkûm olurlar; ancak cezaları irade ile müebbed küreğe tahvil olunur.

Cinayetin Rıdvan Paşa'ya karşı beslediği “müstemir adavet ilcaısıyla” Abdürrezzak Bey'in “teşvik ve gareziyle” yapıldığı anlaşılarak Abdürrezzak Bey'le Ali Şamil Paşa ve iki kardeşleri de mahkûmiyete uğramışlardı.

Vukelâ meclisi bu vakadan sonra Bedirhanîler'in payitahtta oturmalarını caiz göremedi. Bedirhan Bey'in bütün evlâdı, ahfadı, damatları memuriyetlerinden çıkarıldı, altı yaşına kadar çocukları bile mekteplerden alındı. 107 kişiye balığ olan Bedirhanîler kâmilten vilâyetlere teb'id olundu. (88)

Abdürrezzak Bey'in komşusu Rüşumattan Leon Bey, dostu liva Hasan Fuad Paşa ile bu aileye irtibatı bulunan esnaftan bazıları da sürüldüler. Bedirhanîler'in ikbal ve nüfuzundan çekinen büyük rical arasında "Rıdvan Paşa'nın ölüsü İstanbul'u bu aileden kurtardı" diye sevenler oldu.

(Bütün Bedirhanîler meşrutiyetin ikinci ilânında çıkan umumî af üzerine menfalarından avdet eylemişlerdir.)

Rıdvan Paşa'nın yerine ikinci kâtip ve karîn Arap İzzet Paşa'nın tensibi üzerine Bursa valisi Reşid Mümtaz Paşa getirildi. Abdülhamid zamanının meşhur ricalinden Mümtaz Efendi'nin oğlu olan Reşid Paşa dahiliye nezareti müsteşarlığından (Takvim-i Vekâyi) meselesinde infisalinden sonra hayli zaman açıkta bırakılmış, bu sırada İzzet Bey ile tanışmış idi; İzzet Paşa sarayda ikinci kâtip ve karînlikle nüfuz ve iktidar sahibi olunca Reşid Paşa'yı Beyrut valiliğine göndermişti.

Beyrut'tan Bursa'ya naklolunan Reşid Paşa, Rıdvan Paşa'dan inhilâl eden İstanbul Şehremanetine geçtikten sonra meşrutiyete kadar bu makamda kalmıştır. Bu arada Reşid ve İzzet Paşalar aileleri arasında sıhriyet karabeti de hasıl olmuştur.

Şehremini Rıdvan Paşa'nın katli meselesinden bahsederken Bedirhan ailesiyle münasebeti olan rüşumat meclisi âzasından Leon Bey'in de nefyedildiğini yazmıştım. Son günlerde bu zat ile görüşmek fırsatına nail oldum. Kendisinin nefyedilmiş olmayıp yalnız tevkif edildiğini öğrendim ve Bu Leon Papazyan'ın Bedirhanî Abdürrezzak Bey'le dostlukları tâ Galatasaray sultanisinde tahsil devresinde başladığını, sonra gittikçe sıkılaştığını da anladım. Bu cihetle B. Leon'un Rıdvan Paşa'nın katli hâdisesine dair verebileceği malûmatın da ehemmiyeti olmak lâzım geleceğini düşünerek bu vaka hakkında bildiklerini nakletmesini rica ettim. B. Leon bu ricamı kabul etti. Tekerrüre mahal kalmamak için verdiği izahattan buraya ancak evvelce yazdıklarımı ikmal ve ya onlardan tehalüf eden noktaları alıyorum:

Şehremini Rıdvan Paşa'nın ağası Ahmed Ağa'nın Şişli'de saray teşrifâtçısı Abdürrezzak Bey'in evine üç yüz adım kadar mesafede bir evi vardı. Ahmed Ağa kendi evine kadar kaldırımı yaptırmıştı. Abdür-

rezzak Bey de, dostları da sokağın kaldırımsız kalan kısmında hele kışın gelip giderken çamurdan çok zorluk ve rahatsızlık çekiyorlardı. Abdürrezzak Bey bu kısmın da yaptırılması için Rıdvan Paşa'ya haber göndermiş idiyse de Paşa aldırılmamıştı. Bir gün B. Leon Abdürrezzak Bey'e:

– Bu ehemmiyetsiz bir iştir. Ahmed Ağa'ya söyleyiniz de kendi evine kadar kaldırımı nasıl yaptırmış ise bu kadarlık yeri de öyle yaptırversin.

İhtarında bulunur. Abdürrezzak Bey, Ahmed Ağa'yı çağırır. Ahmed Ağa gelmez. Abdürrezzak'ın buna canı sıkılır. Ertesi günü sabahleyin adamlarından dört Kürd'ü Ahmed Ağa'nın kapısına gönderir. Ahmed Ağa kapıdan çıkarken bunlar:

– Abdürrezzak Bey seni istiyor, derler. Ahmed Ağa:

– Ben onun uşağı değilim. Gitmem.

Deyince Kürtler Ağa'yı yakalayıp bağlarlar ve Abdürrezzak Bey'in evine götürürler. Ahmed Ağa burada mahzen gibi bir yere tıklılır. Abdürrezzak kendisine:

– Ben kaldırımın yapılmasını isterim. Zaten keşfettirmiştim. Üç yüz lira ile oluyormuş. Bu parayı bana depozito etsin. Yaptırır ise kendisine iade ederim. Yaptırmazsa bununla ben yaptıracağım. Haberini gönderir. Ahmed Ağa yaptırtacağını beyan ile para vermeden kurtulmak ister; fakat Abdürrezzak buna yanaşmaz. Bulunduğu durumda daha fena muamelelere maruz kalmamak için Ahmed Ağa zahiren muvafakat yolunu tutar; karısına paranın gönderilmesini yazacağını söyler.

Ancak yazdığı mektupta halinin şehreminine arzolanmasını bildirir. Mektubu açıp okumayan Abdürrezzak Bey'in adamlarından biri Ahmed Ağa'nın evine götürür. Ahmed Ağa'nın karısı mektubu Rıdvan Paşa'ya takdim eder. Bu hakareti kendisine yapılmış gibi sayan Rıdvan Paşa Ahmed Ağa'sının kurtarılması için evvelâ Şişli ciheti kumandanı Mehmed Paşa'ya, sonra Beyoğlu mutasarrıfı Kayserili Hamdi Bey'e müracaat eder. İkisinden de bu işe karışamayacakları cevabını alır. Beşiktaş muhafızı Hasan Paşa'ya müracaatından de bir netice çıkmaz. Bunun üzerine saraya giderek keyfiyeti hünkâra arzettirir. Fakat Abdülhamid'in de ipe un serdiğini anlayınca Altıncı daireye gelir. Şehremaneti

tanzifat memurlarını celp ile silâhı olmayanlara silâh, ameleye kazma kürek veririr. Memurlara:

– Ahmed Ağa’yı kurtarın! Abdürrezzak Bey’i de ne suretle olursa olsun bana getirin, diye emreder. Ameleye de:

– Bir hain Ermeni basılıp tutulacak! Gözüntüzü açın!

Tenbihinde bulunur. Diğer taraftan Abdürrezzak Bey de ihtiyaten evine on beş kadar Kürt toplamıştı. İki taraf arasında silâh patlar. Kargaşalık esnasında Ahmed Ağa savuşmak teşebbüsünde bulunur. Abdürrezzak Bey’in kardeşi güçlü kuvvetli genç Bedirhan Bey görür ve mâni olur.

Ahmed Ağa bu defa dehşetli bir dayak yer ve gene eski yerinde hapsedilir. Abdürrezzak Bey maiyetine Kürtçe kumanda veriyordu. Bunu işiten ve nereye, ne için sevkedildiklerini anlıyan amele ekseriyetle Kürt olduğu için dağılırlar. Ahmed Ağa da Abdürrezzak’ın evinde kalır.

Mesele saraya aksedince evvelâ Zülüflü İsmail Paşa gelerek Ahmed Ağa’yı ister. Abdürrezzak vermez. Sonra Fehim Paşa irade ile geldiğini söyleyerek Ahmed Ağa’yı alıp saraya götürür; Ahmed Ağa sarayda o gece alikonularak ertesi sabah serbest bırakılır.

Ne kaldırım yaptırılarak Abdürrezzak Bey, ne tarziye verdirilerek Rıdvan Paşa memnun edilmişti.

(Zaten hükûmet hükûmet olsaydı, böyle bir hâdise çıkardıkları için Abdürrezzak Bey’i de, Rıdvan Paşa’yı da en şiddetli bir surette ted’ib ederdi. Fakat hükûmet olsaydı... Abdülhamid için siyaset tavşana kaç, taziyaya tut demekten, zıddiyet ve husumetleri beslemekten ibaretti!)

Şimdi iki taraf da birbirine dış biliyordu. Rıdvan Paşa’da da, Abdürrezzak Bey’de de birbirinden şahsen intikam almak hırsları uyanmıştı. Rıdvan Paşa’nın katlinde Ali Şamil Paşa’nın hiç haberi ve dahli olmamıştır. Vaka üzerine Abdürrezzak’ın evi basıldı. Bulunan evrak ve resimler saraya götürüldü. Bunlar arasında B. Leon’un da resmi vardı. Hünkâr Abdürrezzak Bey’le Bay Leon’un münasebetleri hakkında tahkikat icrasını irade etmesiyle Zaptiye Nâzırı Şefik Paşa Bay Leon’u çağdırttı. Bay Leon o gün rahatsızdı. Buna rağmen kendisini zaptiye kapısına götürdüler.

Bay Leon zaptiye nâzırının kendisine karşı tavır ve halinden şüphelendi. Sorduğu suallere:

– Sana emniyetim yok! cevap vermeyeceğim.

Diye sert cevaplar vermesi üzerine Şefik Paşa kızdı. Hapsini emretti. Fakat doktor tarafından muayene neticesinde hastalığı anlaşılmasıyla Bay Leon Mehterhane hastanesine nakledildi. Burada hırsızlardan, katillerden, hastalar, hattâ tifolular arasına yatırıldı. Bu hal kendisini meraka, yeise düşürdü. O akşam tekrar isticvap için Şefik Paşa nezdine çağrılınca paşaya:

– Yaptığın muamele bana kastin olduğunu gösteriyor. Efendimiz senin bana düşman olduğunu bilmez. Ben sana hiç bir şey söylemem! diyerek cevap vermemekte ısrar etti.

Diğer taraftan sarayca gönderilen memurlar Bay Leon'un evini basmış evrakını alıp saraya götürmüşler. Bay Leon'un da saraya getirilmesi için irade çıkmıştı.

O sırada Necip Melhame Paşa riyasetindeki bomba komisyonu hâlâ faaliyette idi. Bay Leon da bu komisyona verildi. Altı gece müddeiumumî Cemal Bey'le bir odada sarayın yaldızlı karyolarında yatıp kalktı. Nihayet katil meselesinde alâkası olmadığı anlaşılması üzerine memuriyetinde devamına irade çıktı.

Abdülhamid, Bedirhaniler'den çekinirdi. Diğer ekâbir de bunlardan âdeta türkerlerdi. Bir defa Abdürrezzak Bey maaş suretini maliye nâzırına götürmüştü. Nâzır elinde kalem başka bir işle meşgul oluyordu. Abdürrezzak Bey nâzırın elindeki kalemi tutarak:

– Benim maaşıma (verile) demeden başka işle meşgul olmaktan seni menederim!

Demiş, nazır da Abdürrezzak Bey'in hal ve tavrından işin sarpa saracağını teferrüs ederek maaşı verdirmişti.

Bu gibi muameleleri idi ki, Bedirhanîleri uğradıkları akıbetle sevkeylemişti.

O çalsın! Bu oynasın!...

... Paşa, Abdülhamid sarayında bir İncili Çavuş gibi makbul tutulan Lütfi Ağa'nın delâletiyle kızlarağası meşhur Hafız Behram Ağa'nın pis kokan ayağını öperek padişaha çatmak ve yükselmek yolunu bulmuştu.

O:

Ger bana uymazsa eyyam, uyarım eyyama ben!

Diyenlerdendi.

... Paşa'nın kazandığı nüfuz artık ötekinin, berikinin büyük işlerini bozabilecek dereceyi bulduğu sırada bir gün çoğalan hasımlarından birisi başmabeynci Hacı Ali Bey'in odasında paşanın yüzüne karşı şair Havaî'nin bir beytini:

Baban kelb oynatırdı bunca yıllar bulmayıp maymun!

Sen ey Çinkâne... Ayda bir ayı beğenmezsin!

Suretinde tahrif ile irad eylemiştir.

... Paşa buna fena halde tutulmuş ise de, ötekine de dış geçiremeyeceğini bildiği için hiddetle odadan çıkıp uzaklaşmaktan başka bir şey yapamamıştı.

Hâdise, Abdülhamid'e aksetmiş, maznun sözleri ezberlemek hiç mutadî değil iken padişah hoşuna giden bu beyti hafızasına nakşeylemiş idi; ... Paşa'yı tezvil etmek istedikçe bu beyti hatırlar, tekrar ederdi.

Ancak ... Paşa böyle zillet ve hakaret hatıralarını dinleyeceği zevk ve tarap beyitleriyle silmek çaresini bulmuştu:

Halep'ten meşhur muganniye ve rakkase Selma binti Esedi validesi ve taallûkatıyla birlikte İstanbul'a getirtmiş, kendilerine büyük bir konak kiralamış, döşetmiş, hepsi giydirilmiş kuşatılmış idi. Hele Selma'nın gözlere hoş görünmesi için üstüne, başına çok masraf ihtiyar eylemişti. Selma binti Esed rakkaşlıkta misli yok, cilve kutusu bir muganniye idi; ona ne yapılırsa değerdî.

... Paşa haftada, bir yahut iki gece esrara mahrem bir iki ahbabıyla Selma'nın konağına gelir, sabaha kadar eğlenirdi.

Şampanya insanı iki kere sarhoş edermiş. Biri içilirken, diğeri bedeli ödenirken...

Padişah sarayındaki ziyafetlerdeki defterinde hariçte bir liraya alınan şampanyanın her şişesi altmış konyağın şişesi de 120 altın frank üzerinden hesaba geçtiği söylenir.

Sarayda hesaba, kitaba pek bakılmazdı.

... Paşa ise öyle hesapsız, kitapsız adam değildi. Amma o da (Selma gecelerinde) hesabı, kitabı şaşırırdı: Selma'sının yanık Arap şarkıları ve kıvrak raksları arasında uyanan sermestane iştiha ile, aziz canını olmasa bile oluktan akar gibi gelen kesesini doldurmakta olan servetinden katralar feda etmemek nasıl kabil olabilirdi.

Bundan olmazsa ötekinden çalsın!...

... Paşa en meşhur mürtekiblerden idi. ... reisi iken (Çiftliklerimden geliyor!) diye saray ekâbirinin nevadirden mekûlât ile hatırlarını sormakta hiç ihmal göstermezdi.

Avrupa'ya gitmek başkalarına şiddetle yasak iken o çaresini bulur, hemen her sene kaplıcalara gider, oralarda mevsim sonu satılmak mutad olan nefaisten birçok eşyayı ucuzca alarak İstanbul'a getirirdi. Bunlardan bir kısmı tabîi saraydaki kapılara takdim olunurdu.

Paşanın Boğaziçinde mükemmel bir yalısı, hususiyle bu yalıda nefis eşya ile döşenmiş bir salonu var idi ki, misli bulunmazdı. Sadrâzam Ferid Paşa ... Paşa'yı (mürtekibdir) diye birkaç defa azlettirmeğe teşebbüsle mabeyne maruzatta bulundu. ... Paşa'nın saraydaki taraftarları her defasında mani oldular.

Ferid Paşa bir takrib ile ... Paşa'nın salonunun fotoğrafisini aldırttı; mabeyne takdim etti. «Saray-ı hümayunda böyle bir salon var mıdır? Artık irtikâbı var mı? Yok mu? Bundan anlaşılınsın» mealinde bir arıza yazdı. Bunun üzerine ... Paşa memuriyetinde tutulamadı. ... daireesi riyasetine tahvil edildi.

Ne bozarsın?...

Sadrâzam Ferid Paşa kendi konağının masrafını tanzime pek dikkat ederdi. Ayaklarını yorganına göre uzatmayan memurların irtikâb ve irtişaya dalacakları tabîi olduğu için herkesin ev idaresinde muktesidane davranmasını isterdi.

Aldıkları maaşların miktarını bildiği memurların irtikâp ve irtişalarına ev masraflarından kuvvetli bir miyar olamazdı. Bunun için sırasını düşürür, yanına gelenlere:

- Sen kaç Mecid bozarsın? diye ev masrafını sorardı.
Bir gün paşa, kendisinin bu merakını bilen birisine de:
– Sen ne bozarsın? sualini irad edince, o zat temenna ederek:
– Aklımı, efendim!... cevabını vermişti.

Bunu da jurnal et!...

Saray mensuplarından F... Bey adliye nezareti müdürlerinden bir zatı jurnal etmişti. Abdülhamid jurnalı Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa'ya gösterdi. O da tahkikat yaparak neticesini arzeyeceğini bildirdi ve tahkikatı yaptı. Memurun namuslu ve istikamet sahibi bir zat olduğuna katî bir kanaat hasıl edince jurnalcıyı teb'id ettirmek fikrine düştü.

Fakat jurnalın garaz eseri bir iftiradan ibaret olduğunu arzetse pa-dışah tarafından jurnalcıya hiçbir şey yapılmıyacağından emin idi. Bunun için başka yoldan gitmek lâzımdı.

Jurnalcı bey her gün saraya gitmek üzere Beşiktaş karakolu önünden geçerci. Abdurrahman Paşa meseleyi Beşiktaş muhafızı Hasan Paşa'ya açmağa karar verdi ve saraya giderken bir gün kahvesini içmek üzere Hasan Paşa'ya uğradı. Jurnalcının namuslu bir adamı mahvetmeğe kalkışmak cüretinden bahs ile Hasan Paşa'nın gayret ve hamiyet damarlarına dokundu.

F... Bey karakola davet edildi ve kendisine Hasan Paşa'nın meşhur "Mehdîsi" gösterildi: Yani mükemmel bir sopa çekildi. Sonra:

- Haydi git! Şimdi bunu da jurnal et, denildi.

39 - Metroviçe ve Manastır'daki Rus konsolosları niçin öldürüldüler?...

Rusya hükûmeti Metroviçe'de bir konsolosluk ihdas etmeğe karar verdiğinden emriâlisinin verilmesi sefaretçe Said Paşa'nın altıncı sadaretinde (6 Şaban 1319 - 16 Şevval 1320) Bâb-ı Âli'den iltimas olunmuş idi. Ahden buna bir şey denilemezdi.

Ancak başka devletlerin bu iç kaza merkezinde konsolosları olmadığı gibi Metroviçeliler de bu haberi alır almaz muhalefeti tasmin eylemişlerdi. Bâb-ı Âli o havali asayişini muhafaza için bunun tehirini sefarete bildirdi sefaret işi tacil etmedi.

Biraz sonra Rusya hükûmetince tayin olunan konsolos İstanbul'a geldi. memuriyeti mahalline gitmek üzere sefaret Bâb-ı Âli'den beratının hemen verilmesini istedi. Elçi Zinoviye' padişah huzuruna çıktı askıya bırakılmaması hakkında ısrarda bulundu. Beratin verilmesine irade çıktı.

Konsoloshanede birinci defa Rusya Çarlığının bayrağı çekileceği gün bir asker müfrezesi tarafından sancağın selâmlanması, top atılması, konsoloshanenin açılma merasiminde devlet memurlarıyla askerî ümeranın, belde muteberlerinin hazır bulunması Hariciye nezaretiiyle sefaret arasında resmen kararlaştı. Hariciye nezareti bu kararı sadaret makamına bildirdi. Said Paşa:

(Konsolosların bu gibi merasimle memuriyetlerinin ilânı devlet usulleri haricindedir, kararlaştırılan şeyler Metroviçe'de Rus konsolosu bulunmasını istemeyen ahalinin efkârını tehyiç edecektir, Avusturya ve İtalya devletleri de bu misalden istifadeye kalkışacaklardır. Âtiyen memleketimizin sair cihetlerindeki konsoloslar için de bu merasimin icrası davaları çıkmak melhuzdur.)

Diye Hariciye nezaretinin dikkatini celbetti. Lâkin Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa kararı bozmağa sefaretten muvafakat almak kabil olmayacağını bildirdi. Said Paşa da meseleyi padişaha arzetti. Nezaretin tensibi veçhile muamele olunmasına irade çıktı.

Böyle bir karar vermeğe, uygunsuz bir misal vücude getirmeğe ne lüzum vardı? Bu yeni müsaade de Bâb-ı Âli'nin mütezillilâne siyasetinin elim bir numunesi olmuştu. Fakat iş bununla bitmedi.

Said Paşa'nın bu işte evvelce malûmatı ve reyî munzam olmadığı, irade çıkınca Hariciye ve Dahiliye nezaretlerine yaptığı tebligatta bu noktayı işaret eylediği halde Mitroviçe'de aksi şayi oldu. Hayatına suikast için Rumeli'den bir Arnavud'un İstanbul'a gönderildiği havadisi bundan sonra çıkmış, Selânik İngiliz konsolosunun iş'arı üzerine İngiliz elçisi Sir Okonor tarafından Hariciye nezaretine bildirilmiş idi.

Said Paşa'ya suikast olmadı. Ancak bu kadar merasimle sağlam oturan Rus konsolosu Mitroviçe'de katledildi.

Rumeli'de jandarma tensikatı yapıyordu. Mitroviçe'de birkaç Hıristiyan jandarma yazılmış ve Hıristiyan jandarmaların tezyid edileceği şayi olmuştu.

Bu gidişle hükûmetin kendilerini silâhlarından tecrid etmek isteyeceğine hükmeden Müslüman Arnavudlar bunun önüne geçmek için kıyam ederek Üsküp'le Mitroviçe arasında Vilcetrin kasabasına hücum etmişlerdi. Kaza kaymakamı dokuz on Sırp jandarmayı asilere teslimden başka çare bulamamıştı; asiler de bunları bağlayıp Pizrene götürmüşlerdi.

Bu muvaffakiyetten cüretleri artan üç dört bin Arnavud Rus konsolosunu koğmak için Mitroviçe üzerine yürüdüler. Asker bunlara karşı top kullanmak mecburiyetinde kaldı.

Muharebede iki üç yüz telefata veren asiler nihayet kaçıp dağıldılar. Mitroviçe Rus konsolosu Çerbina muharebe yerini görmek istedi. Yolda bir karakol önünden geçtiği sırada kurşunla vuruldu. Birkaç gün sonra öldü.

Bu vak'a Yıldız sarayında büyük heyecan uyandırdı. Rus hükûmeti ne yapacaktı?

Abdülhamid Said Paşa'nın yerine getirdiği Sadrazam Ferid Paşa'yı ve saray ricalinden birkaçını elçi Zinoviye'ye teessürlerini beyana memur etti. Çerbina, Rusya sefaretinde ve diğer sefaretler muhitinde kendini sevdirmiş bir genç idi. Zinoviye vakadan pek müteessir ve müteheyyic görünüyordu. Gelenlere Arnavud kıyamının önüne geçemeyen hükûmetin aczinden ve ihtiyatsızlığından acı acı şikâyetlerde bulundu.

Zinoviye'ın şiddetli ve hiddetli sözlerini haksız bulan Sadrazam Ferid Paşa, bir ecnebî dostuna -Reji genel direktörü İsviçreli Rambertu bu hâdise hakkında şu izahatı vermişti:

“– Birkaç gün evvel ben kendim Zinoviye’den Metroviçe’deki Rus konsolosuna ihtiyatlı bulunmasını, kasabanın Arnavud mahallelerinde lüzumsuz dolaşmamasını, bu kaynaşma günlerinde evinde oturmasını tavsiye etmesini bilvasıta rica etmiştim. Elçi tercümanıya bana konsolosun bir mahpus olmadığı cevabını gönderdi, Ben de şüphesiz dedim. Fakat dahilî harp esnasında birçok adamlar olur ki, mahpus değillerdir, amma evlerinde oturmakla akılâne hareket etmiş olurlar. Böyle bir ihtarımdan sonra Çerbina felâkete uğramışsa kabahat bizde mi?”

Kabahat hükûmetin aczinde eskiden beri ne haricen elçilere, ne dahilen Arnavudlara söz ve meram anlatamamasından idi.

Bâb-ı Âli’nin bu meseleyi kapatmak, Rus sefaretini ve maktulün ailesini susturmak için hayli uğraşması lâzım geldi.

Rusya hükûmeti bunu Avusturya’nın tahriklerine hamlediyordu. Bâb-ı Âli’yi tazyike başladı ve Avusturya nüfuzunun daha ziyade inkişafına meydan bırakmamak fikriyle katillerin şiddetle cezalandırılmamasını istedi.

Bâb-ı Âli hüsnüniyetini gösterecek tedbirlerin hiç birini esirgemedi.

Rusya hükûmeti Kudüs’te bir Rus kilisesi tesis arzusunda idi. Buna müsaide davranmadığı için Kudüs mutasarrıfı Reşid Bey’le (H. Nâzım) Rus konsolusunun arası açılmıştı.

O sırada Rusya konsolosu bir kaç gün için merkezden uzaklaşarak pek genç yaşta bir kañçılarını vekil bırakmıştı.

Kañçılar bu vekâleti esnasında bir defa bir asker karakolu önünden geçer, nöbetçi nefer konsolos vekilini tanımayarak selâmlamaz. Kañçılar nöbetçiye kendisini niçin selâmladığını sorar, neferi çavuşuna gönderir; çavuş itizar eder.

Konsolos vekili biraz uzaklaşır, sonra döner, bir daha karakolun önünden geçer, bu defa nefer selâmlar; tekrar geçer, tekrar selâmlanır, bu hareketi bir kaç defa tekerrür eyler.

Kañçılarının bu densizlikten maksadı neferi bıktırıp bir mesele çıkarmaktı; fakat muvaffak olamaz. Kararolun çavuşu zabıtine, zabiti ku-

mandana bu halden şikâyet eder. Mutasarrıf Reşid Bey de bu hareketten haberdar olur, avdetinde konsolosa anlatır.

Konsolos şahsen insafılı bir adam olmak dolayısıyla kâtibi Kudüs'ten başka bir tarafa kaldırtır. Mesele kapanır. Fakat her yerde iş böyle tatlıya bağlanamıyordu.

Rusya konsolosları ekseriya tahakkümlelerini perde altından yürütmeğe bile razı olmuyorlar, cebbarane ve kahharane hareket ediyorlardı. Beyazıd sancağı merkezinde bulunan Rus konsolosu ile de mutasarrıfın arası açılmıştı.

Mutasarrıfın konsolosa baridane bir muamelesi üzerine Rusya elçisi doğrudan doğruya mabeyne şikâyette bulundu.

Sadır olan ve gene doğrudan doğruya kendisine tebliğ edilen bir irade üzerine Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa Rusya sefaretine giderek Beyazıd mutasarrıfının hareketinden dolayı hükûmet namına teessüfle tarziye verdi. Bu iş böyle görülüp bittikten ve mutasarrıfın azline irade sadır olduktan sonra dahiliye nazırı Sadrazam Said Paşa'ya haber ve malûmat verdi.

Manastır hadisesi...

Manastır'daki hâdise ise ehemmiyetçe bütün bunları bastırdı. Manastır Rus konsolosu Rotkovski bir gün yanında kavas olmadığı halde tek başına bir jandarma karakolu önünden geçerken Kudüs'te olduğu gibi tanınmayarak selâmlanmamıştı.

Konsolos bundan kızdı. Haşin bir lisan ile nöbetçiye niçin selâma durmadığını sordu; nöbetçi kendisinin konsolos olduğunu bilmediği cevabını verdi. Bir Rus konsolosunun tanınmadığına bir türlü inanan Rotkovski bu cevap üzerine büsbütün haddetlendi ve elindeki kamçı ile jandarmanın suratına vurdu.

Bu harekete tahammül edemeyen nefer de elindeki tüfikle hemen oracıkta konsolosu öldürdü. (8 Ağustos 1905) Bu büyük bir siyasî mesele oldu.

Bir Rus filosu İstanbul Boğazı methaline 80 mil mesafeye kadar yaklaştı. Hükûmet resmen tarziye vermek mecburiyetinde kaldı. Sadra-

zam Büyükdere'de Rusya sefaretine giderek Zinoviyef'e hükûmetin teessüflerini ve tazminat vermeğe müheyya bulunduğunu bildirdi.

Bir kaç defa Livadya'da Rus çarına tazimat arzına gitmiş olan Turhan Paşa ile şehzade Ahmed Efendi de sadrazamdan bir gün sonra sefarete giderek aynı tebligatı teyid eylediler.

Rusya hükûmeti konsolosun cenaze töreninde Manastır valisi ve kumandanı Ali Rıza Paşa ile vilâyetin bütün mülkî ve askerî erkânının büyük üniformalarıyla hazır bulunmalarını, maktulün ailesine büyük miktarda tazminat verilmesini, valinin bir daha devlet memuriyetinde kullanılmamak üzere azlını istedi. Rusya hükûmetinin gösterdiği bu şiddet üzerine cenaze törenini en yüksek bir tarziye manasına gelecek surette yapmaktan başka çare görülemedi. Hükûmet maktulün karısına 200.000 frank verecekti. Bu miktar 400.000 franga çıkarıldı.

Katil jandarma ile bir arkadaşı 48 saat içinde hüküm giydiler ve konsolosun katlinden beş gün sonra idam olundular. Azlolunan vali Müşir Ali Rıza Paşa Rus elçisinin talebiyle bir daha memuriyette kullanılmamak üzere Trablusgarp'ta Fizan'a nefyedildi. Manastır jandarma alaybeyi, tabur binbaşısıyla bir jandarma yüzbaşısı da azlolundular. (89)

Padişahın hoşuna gitmeyecek şeylerin İstanbul gazetelerinde neşrine imkân yoktu. Bu meselede Rusya'ya gösterilen cemileler mecburî olarak matbuatta da intişar eyledi.

Said Paşa'nın dördüncü defa ve sadrazam ünvanıyla -Başvekil değil- hükûmet makamına geçtiği sırada (21 Muharrem 1300 - 15 Zilhicce 1302) (M: 1882) tüfekçilerden Deli Mehmed Beyoğlu'nda Rusya sefaretini ataşemiliterini vurup öldürmüştü. Bu pek büyük bir mesele oldu. Sefaret Deli Mehmed'in hemen idamını istedi. Abdülhamid:

- Ben bir deliyi idam ettiremem! diye ısrar etti. Sefaretin tazyikleri karşısında Said Paşa, padişaha idama müsaade için müracaatta bulundu. Abdülhamid:

- Sen karışma! meseleyi ben hallederim.

Dedi. Petersburg'da elçi Şakir Paşa'ya Çar'dan Deli Mehmed'in affını istihsal eylemesi için bir telgraf çekti. Şakir Paşa Çar'a müraca-

at etti. Rusya elçisi Bâb-ı Âli'ye gelerek Şakir Paşa'nın bu müracaatından bahs ile Çar'ın:

– Bu mesele benim şahsıma dokunan bir harekettir! Katil idam edilmezse neticesi pek fena olacaktır, cevabını verdiğini söyledikten sonra:

– Artık bu işe nihayet vermelisiniz, ihtarında bulundu. Said Paşa saraya giderek işi yine padişaha anlattı. Böyle bir mesele için Rus ordularının harekete geçmeyeceğini bilen Abdülhamid celâdet gösterdi:

– Rusya Çarı elinden geleni ardına koymasın! dedi.

Padişahın dayatması, işin tatlılıkla -*tazminat ile*- kapanmasını intac etti.

40 - Abdülhamid'in Ferid ve Memduh Paşaları...

Sadrazam Ferid Paşa ile Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa'nın araları öteden beri açıldı. İkisi de Konya valiliğinde bulunmuşlardı. Ferid Paşa valiliğinde Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa'ya kafa tutar, acı sert şeyler yazardı. Sadrazam olunca Memduh Paşa'yı rahatsız etmek için hiç fırsat kaçırmazdı. Memduh Paşa da Konya'da Ferid Paşa'nın kendisine yaptığını dahiliye nezaretinde sadrazama yapardı.

Maliye işlerinde kendisini pek salâhiyet sahibi gören Orman ve Maadin Ziraat Nazırı Selim Melhame Paşa da maliyeye müteallik her işte Ferid Paşa'nın muarızı olarak ortaya atılıyor, kendisine hâs usuller ile sadrazamın tertip ve tedbirlerini bozmağa çalışıyordu.

Ferid Paşa sadaretinde Abdülhamid'in mutlakiyeti ile hükümet büsbütün infisal etmişti. Tunuslu Hayeddin Paşa Bâb-ı Âli'nin iktidarını Âli Paşa zamanındaki vaziyete icra eylemek istemiş, fakat Abdülhamid karşısında makamını bırakmağa mecbur kalmıştı.

Said ve Kâmil Paşalar sadaretlerinde makamlarının nüfuzunu temin etmek için az çok uğraşmış iseler de şahsî haysiyetlerinden başka şey kurtaramamışlardı. Cevad Paşa ipin ucunu elden kaçırmış⁽⁹⁰⁾ Halil Rifat Paşa tutmağa bile uğraşmamıştı.

Ferid Paşa da bunu derleyip toparlamağa imkân ve kudret bulamıyordu. Abdülhamid sadaret makamında bulunanlara karşı istediği gibi muamele etmekte kendisini hiç bir kayda bağlı görmüyordu. Hiddetli bir gününde Ferid Paşa'ya:

– Bana bak! Midhat Paşa'yı ben bitirdim! Seni de mahvederim demekten çekinmemişti.

Vükelâ meclisinde ötedenberi zahiren olsun muhafaza edilen ve kar ve intizam Ferid Paşa sadaretinde muhtel olmuştu.

Çünkü eski vükelâ Ferid Paşa'yı valilikten ve Rumeli islahat komisyonu riyasetinde bir kaç günlük bir stajdan sonra sadaret makamında hafif görüyorlardı; bir nazırlıkta eskimemiş bu sadrazama aldırıyorlardı. Serasker Rıza Paşa bu hususta en ziyade ileri gidiyordu.

Mecliste vükelâ paşalar arasında ağır ve muhakkirane muhavereleler, münakaşalar cereyan ediyordu. Bu sözler ecnebî mahfillerine, hari-ce aksediyor, hükümetin haysiyet ve kudretini tezyiflere meydan açıyordu. Bu halden pek müteessir olan Ferid Paşa dostu reji direktörü Ramber'e:

– Galata gümrük hamalları bile benden talihlidirler, diye çektiklerinden şikâyet etmişti. (91)

Bir istikraz sözü meydana çıkınca bahşiş avcılarında iştihalar kabarıyordu. (Maliye nazırlarının her istikrazdan yüzde iki komisyon alması teamül idi.) Hükümetçe bir sipariş yapmağa kalkılırsa bütün Avrupa müesseleri bunu kapmak için her dalavereyi caiz görüyorlardı. İğrenç hallerdi bunlar...

Ferid Paşa 1905 şubatında bir gün dostu Ramber'e bu hallerden tahammülü kalmamış ve hıncını Fransa elçisi Konstans'tan çıkarmak istiyormuş gibi kızgın kızgın derd yanmıştı:

– M. Konstans kara çetenin reisi olmuş! Bütün vaktini bunlarla geçiriyor. Hep birlikte bizden nasıl para koparacaklarını kurup duruyorlar. Panamacıların, spekülâtörlerin, Creusot acentalarının peşlerinden gidiyorlar. Ben bu çete ile mücadelede tutuştum. Fakat bir mecnun hükümdar olursa ne yapabilirim?

Ferid Paşa'nın bu hiddeti şüphesiz ki o gün Konstansların, Kont Vitalilerin bir maliye entrikasında galebelerinden ileri gelmişti. Fakat Abdülhamid sisteminde böyle galebelere güvenilmeğe gelmezdi. Çünkü bugün gülenin yarın ağlaması pek kabildi.

Arada şamatalar, yüz ekşitmeleri olur, bunları barışmalar, anlaşmalar takip ederdi. İşler bozular gibi görünürken hal ve imza ediliverirdi.

Ferid Paşa mizacında ve lisanında hiddet ve şiddetiyle vükelânın çoğunu kırmış, açıkça aleyhine çevirmişti. Zati haysiyeti ve hizmetinde kıdemi dolayısıyla herkesin hürmetini celbetmiş olan adliye nâzırı - eski başvekil- Abdurrahman Paşa da bu kırılanlar meyanında idi. Ferid Paşa evvelce mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa ile iyi iken sonra Arap İzzet Paşa tarafına geçmişti. Fakat İzzet Paşa'ya da itimad etmediği için padişah o kanaldan kendisine bir şey sorsa cevabını mutlaka tahriren vermeği itiyad eylemişti.

Padişahın vükelâ arasında geçimsizlik bulunması siyaseti iktizasından olarak Ferid Paşa Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa'yı yerinden kıpırdatamayacağına kanaat getirince aralarında ziddiyet bir derece sükûnet kesbeylemişti.

Sisam hâdisesi bunun tekrar parlamasına sebebiyet verdi. Ferid Paşa ile Sisam Bey'i Kostantin Kara Todori Efendi Şûra-yı Devlet azalığında buldukları günlerden beri dost idiler. Fakat Kara Todori Efendi Sisam Bey'i olunca aralarında bu müveddetten eser kalmamıştı. Ferid Paşa Kara Todori Efendi'yi itham edecek şeyler ele geçirmek istiyordu.

Sisam'da asayiş ihlâlden hadiseler oldu. Bâb-ı Âli ile Sisam beyliği arasında uzun muhabere cereyan etti. Ferid Paşa bu meseleyi vükelâ meclisinde müzakereye koydu. Günlerden ramazan idi. İş dolaşık, evrak çok.

Vükelâ içlerinden birini raportör tayinine karar verdiler. Ferid Paşa Evrakı Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa'ya verdi. Memduh Paşa ramazan keyfiyle uğraşmağa hali müsaid olmadığından işin Şûra-yı Devlet Reisi Hasan Fehmi Paşa tarafından tetkiki münasip olacağını ileri sürdü.

Memduh Paşa bu teklifiyle:

- Ben oruçluyum! Bu işe oruç tutmayan Hasan Fehmi Paşa bak-sın! mı demek istiyordu acaba?

Diğer vükelâ Memduh Paşa'nın bu teklifini kabul etmediler.

– İş dahiliye umurundadır. Sizin tetkik etmeniz lâzımgelir.

Mukabelesinde bulundular. Memduh Paşa kabule mecbur kaldı. Evrakı yanına alarak konağına götürdü. Ertesi mecliste izahat vermeğe başladı.

Ferid Paşa bu izahatı Kostantin Kara Todori Efendi'yi itham edecek tarz ve kuvvette bulmadı. Memduh Paşa'ya:

– Sen evrakı okumamışsın! diye çıkıştı.

Memduh Paşa – Okudum. İş izah ettiğim veçhiledir.

Ferid Paşa – Öyle ise anlamamışsın!

Memduh Paşa – Okudum ve anladım, hem de senden iyi anladım.

Memduh Paşa, Ferid Paşa'nın hakaretine *-ramazan haliyle-* fena kızdığı için bu son sözlerinden sonra evrakı fırlatıp attı.

Bu hâdise üzerine Ferid ve Memduh Paşalar'ın araları artık bulunmaz bir derecede açıldı. Kostantin Kara Todori Efendi Sisam beyliğinden azledildi. İstanbul'a geldi. Zabıtaca tarassut altında bulundurulması hakkında bir irade çıktı.

Bu irade Bâb-ı Âliye tebliğ edilince Ferid Paşa: (İradeyi dahiliye nezaretine tebliğ edersem Memduh Paşa Kostantin Efendi'ye haber verir, onu kaçıır!) diyerek doğrudan doğruya zaptiye nezaretine tebliğ etti ve ancak üç gün geçirdikten sonra bu muameleden dahiliye nezaretine malûmat verdi. Bunun üzerine Memduh Paşa padişaha bir arıza takdim etti; Ferid Paşa ile (kanunen) muhakemelerinin icrasını istida eyledi.

Bu arizayı (kalem efendileri görüp okusunlar!) diye mahsusen kaleme tebyiz ettirdi. Derhal mabeyne celbolundu. Bilvasita kendisine şu irade tebliğ olundu: (92)

(Vakıa Kanun-u Esâsî ahkâmınca vükelânın muhakeme talebine hakları vardır, lâkin böyle bir muamelenin halk arasında yayılması dedi-koduyu davet eder. Bu talepten feragat eylesin!)

Abdülhamid Kanun-u Esâsî'den bahsediyordu.

İran'da Kanun-u Esâsî ilân olunduğu sırada İstanbul'daki İranlılar evlerini donatmak istemişlerdi de hünkâr menettirmiş, İranlı tüccar-

rın buldukları Valide hanı gibi hanlar içinde şenlik yapacaklarını anlayınca İstanbul halkının buralara yanaşmamaları için hanların etrafını zabıta kuvvetleriyle sardırmişti. (93)

Aynı padişah şimdi dahiliye nâzırına bu kadar sene evvel gömülmüş Osmanlı meşrutiyetinin salnamelerde mezartaşı kitabesi gibi kalmış Kanun-u Esâsî'sini hatırlatıyordu. Acaba hünkâr Memduh Paşa'yı Kanun-u Esâsî'ye taraftar mı zannetmişti?

Abdülhamid'de böyle bir zehap hasıl olmuş ise Memduh Paşa'nın mansıbı ve şahsı için gizli ne tehlikeler tasarlanıyordu? Memduh Paşa böyle müthiş ihtimaller karşısında ürktü! Muhakeme istidasından vazgeçti!

Mutasarrıflık bekleyen şair...

Eski vezirler arasında Rüstem Paşa, Sinan Paşa, Bayram Paşa gibi şairlere, nükteperverlere can düşmanı olanlar az değildi. Rüstem Paşa:

– Ben ortası açık yazıyı sevmem! derdi.

Maktul Şehzade Mustafa hakkında yazdığı mersiyeden dolayı şair Yahya Bey'e az eza etmemiştir.

Sinan Paşa:

– Şair ilim ehli olmaz! derdi. Nev'i gibi zamanının en yüksek şairlerini istihkar ederdi.

Bayram Paşa, öldürecek derecede Nef'iye gazez bağlamıştı. Vâkıa Abdülhamid zamanında hakkında:

*Nef'i diliyle uğradı hakkın belâsına!
Gökten nazire etti seham-ı kazasına!*

Ve

*An şairi hicagû ki namı ost Nef'i
Katleş beçar mezheb vacip çü katli ef' il (94)*

Denilip hicviyelerine kurban edilen şairler görülmemiştir.

Ancak vükelâ aleyhinde bezlettiği hicivleri nihayet Kemal Paşa-zâde Said Bey'i San'a menfasında çürütmüş, Abdülhamid'e de sataşmaktan çekinmemesi Eşref'i orada, burada süründürmüştür. (95) Bu

yolda zararı daha hafif misallerde vardır: Adanalı şair Hakkı Bey'in akıbeti gibi.

Şair Hakkı Bey *-saylav B. Ali Münif'in babası-* Adana'da idare meclisi kâtibi iken Adana valisi meşhur Ziya Paşa'nın aleyhinde tefevvühlerde ve teşebbüslerde bulunduğu için tevkif edilmiş, ancak Ziya Paşa'nın vefatında başı belâd' kurtulmuştu.

Hakkı Bey mizacın sevkiyle memuriyet hayatında arada sırada böyle darbelere uğramış.

*Palaspare-i rendi beduş, kâse bekef
Zekâtı mey verilir bir diyaredek gideriz.*

Diyenler gibi diyar diyar dolaşmıştı.

Hakkı Bey Yanya valisi Osman Paşa'nın şikâyetiyle Yanya mektupçuluğundan Van mektupçuluğuna kaldırılmış, fakat Van'a gitmemişti.

Rauf Paşa'nın iltimasıyla mensuplarından biri Van mektupçuluğuna tayin olunur; fakat o da gitmez paşasının himmetiyle Hakkârî mutasarrıfı olur. Bunun üzerine Hakkı Bey şu kıtayı irad eyler:

*Van'a mektupçu olup da geri kalmaksa sebep,
Ben dahi bir mutasarrıf olamazsam sad yuf,
Bir kulun himmeti eylerse kifayet bu işe
Sendeki kudrete bir şey mi bu, ey Rabbi Rauf?*

Bundan cüret alan Hakkı Bey kendisinin de bir mutasarrıflığa tayinini Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa'dan istida eylemişti. Şairliğinin ve öteye beriye taş atmanın terakkisine ne kadar mâni olacağını hesaba katmıyordu o.

O günlerde Hakkı Bey'in kemanî Memduh Efendi'ye hitaben:

– Çal, Memduh, çal! nakaratlı şarkısı bestelenmişti, bütün musiki meclislerinde, içtimalarında terennüm ediliyordu.

Memduh Paşa bundan pek münfeil oldu. Nezaret sandalyesi ona gençliğinde kendisinin de yüksek makamlarda işgal eden devlet ricaline tariz kıta ve manzumeleri nazmeylemiş olduğunu unutturuyordu.

Malûmdur ki elli, altmış sene evveline kadar müneccimler sâd ve Nahs günlerini tayin ve yıldızlarla burçların hareketlerinden insan talihlerini, tutulacak işlerin iyilik ve kötülüklerini istihrac eylerlerdi! Nücüm ahkâmına meraklı olanlar da sık sık (melheme) denilen kitaplara müracaat ederlerdi. (96)

Akreb burcu, ismi üstünde, kötülüğe alâmet idi! Abdülâziz devrinde Memduh Bey âmedî kalemi hulefasından iken rüsumat eminliğinden maliye nazırı olan Kâni Paşa için böyle hükümlere istinad ile:

*Çok değildir nazırı maliye Kâninin eğer
Nasbı tarihi müsadif olsa hükmi akrebe!
Mâr veş çünkim soğukluktan bakılmaz veçhine,
Eyler elbet âleme akreple arzı kevkebe.*

Kitasını inşad eylemişti. Fakat o zamanlarda müsaid gençler için hamiler bulmak ve terakkiden mahrum kalmamak daha kolaydı.

Abdülhamid'in istibdad mesleği ise büyüklerin infiallerinden küçüklerin zarar görmesine pek müsaidi.

Memduh Paşa işlerini, müracaatlarını tervic etmeyeceği kimsele-re karşı bile nazikâne muamele ederdi, akranı olmayanlara infialini ve gazezini izhar etmezdi.

Hakkı Bey'e de zahiren memulünün fevkinde iltifatlar ediyor, mesulünü is'af etmeğe çalışacağı hakkında vaadlerde bulunuyordu. Fakat aradan seneler geçti. (97)

Hakkı Bey'in Arnavut İsmail Kemal Bey'e mensubiyeti mahrumiyetinin zahirî sebebi oldu. Şair bey bu şarkısı yüzünden mutasarrıflığı meşrutiyete kadar bekledi.

Mabeynci Hacı Ali Paşa...

Abdülhamid başmabeynciliğe çıkardığı Hacı Ali Paşa'yı analığı Perustu kadının Maçka'daki konağında tanımişti. Tahta cülûsunda gerek analığının, gerek kız kardeşi Cemile sultanın konaklarındaki emektarlarından bazılarını kendi sarayına alırken Hacı Adil Ağa'yı da odun anbarı emini tayin etmişti.

Hacı Ali Ağa'nın ilmî ve fikrî terbiyesi yoktu; ancak sadakat ve mutavâati vardı. Padişahın itimadını kazanarak ikinci mabeynci, sonra Şişli'de koca bir semte namını bırakan Osman Bey'in vefatında başmabeynci, daha sonra vezir olmuştu. Murassa Mecidî, Murassa Osmanî, murassa iftihar nişanlarını, altın ve gümüş imtiyaz madalyasını almıştı. Mabeynciler arasında mülkiye mektebinin parlak mezunlarından seçilmiş ilmen ve fikren değerli zatlar bulunduğu halde Abdülhamid Hacı Ali Ağa'ya emektarlığına ve mücerreb olan sadakatine binaen saray memuriyetlerinin en yükseği olan bu mansıbı tevcihte hiç tereddüt etmemişti.

Yalnız hünkâr Hacı Ali Paşa'yı devletin mühim resmî işlerinde kullanmazdı. Mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa hatıratında Hacı Ali Paşa hakkında da şu iki hâdiseyi anlatıyor:

(Verilen bir jurnal üzerine bir ara Abdülhamid Hacı Ali Paşa'dan şüphelenmeğe başlar; Tahsin Paşa bu eski emektar hakkında şefaatte bulunur. Bunun üzerine Abdülhamid de şöyle bir vaka anlatır:

– Amcam Sultan Aziz'in Ziver Bey isminde bir başmabeyncisi vardı. Ziver Bey'in amcamdan aldığı ihsanların haddi hesabı yoktu. Böyle iken bir akşam Murad Efendi'nin Kurbağalıdere'deki köşküne gelmişti. Ben de orada bulunuyordum. Sultan Aziz tarafından bir vazife ile geldiğini sandım, odadan çıkmak istedim. Efendi bırakmadı. Ziver Bey içeriye alındı. Oturur oturmaz Murad Efendi müstehziyane bir tebessümle:

– Anlat bakalım, Ziver Bey ne var, ne yok? Bizim amca bugün neler yaptı?

Dedi. Ziver Bey de Murad Efendi'nin hoşuna gidecek şeyler anlattı. Bu hareket nankörlük değil mi? Dünyada böyle adamlar da vardır. Bundan ibret almalıdır.

Bir aralık Hacı Ali Paşa hastalanır. Sefaret baştercümanları sarayın devamlı ziyaretçilerinden idiler. Bunların tercüman paşa ile mabeyn başkitabetine müracaatları mutad idi.

Sefaretler Yıldız sarayıyla bazan Bâb-ı Âli'den ziyade temas ederlerdi. Tebaalarına nişan talep etmek gibi âdi işlerden diplomasi meselelerinin en mühimlerine kadar her işi Yıldız kanalından geçirirlerdi. Bunun için sefaret baştercümanları saraydan eksik olmazlardı.

Bu yolda işler için sık sık saraya gelen İngiltere sefareti baştercümanı Adam Blok *-Düyun-u umumiye İngiliz dayinler vekili-* bir gün Tahsin Paşa ile başkitabet dairesinde konuşurken söz Hacı Ali Paşa'ya intikal eder. Tahsin Paşa başmabeynci hakkında hoş gitmeyecek sözler söyler; muhatabı sıkılır ve:

– Yooo... O bizimdir! diye tesahübe kalkar.

Hacı Ali Paşa son senelerde padişahın ve halin gidişini iyi görmemeğe başlamıştı. Abdülhamid de artık bu 17 senelik başmabeyncisine (1308-1326) eskisi gibi teveccüh ve itimad göstermiyordu.

Hacı Ali Paşa ehlikeşfe, kâhinlere ve falcılara mütekitti. Bunlardan kaç tanesi cülûsundan beri Abdülhamid için (33 sene saltanat sürecek!) diye keşiflerde bulunmuşlardı.

Uzun sakalı, renkli sarığı, bol cübbesi ile halkın gözünü dolduran, hemen her gün devlet ricalini ziyaret eden ve büyük konaklara girip çıkan, istiyenlerin avucuna bakıp talihini söyleyen, istikbalden haber veren meşhur haham Bohor Levi, Abdülhamid'in saltanat senelerini böyle tesbit eylediği için İzmir'e nefyedilmişti.

Hicrî hesap ile 1326'da 33 sene dolacaktı. Abdülhamid'in başına elbette bir şeyler gelecekti. Fakat bunu keşfetmek için artık büyük kâhin olmağa ihtiyaç kalmamıştı.

Hacı Ali Paşa için padişah ile birlikte sele kapılmaktan ise geçeyi vaktinde sudan çekip şöyle bir köşede dervişane inzivayı ihtiyar etmek daha hayırlı olacaktı.

O zaten artık ihtiyarlamıştı. Bu sebeple vazifesinden çekilmesine padişahın müsaade istedi. Abdülhamid bu eski bendesinin istifasını kabul etmedi. Ancak istirahate ihtiyacını tasdik ederek Erenköyü cihe-tindeki köşkünde oturmasına izin verdi. Hacı Ali Paşa da oraya çekildi.

Fakat mabeyn işleri uzun müddet sahipsiz kalmak caiz görülemediği için nihayet yerine ikinci karîn Nuri Paşa geçirildi. (17 Şaban 1326) Meşrutiyet (serkarfını hazreti şehriyarî) makamında Nuri Paşa'yı buldu.

Kumandana sıkılan üç kurşun...

Abdülhamid'in son saltanat senesinde Trabzon'da mütedahil maşlar yüzünden elfm bir hâdise oldu. Teselya muharebesinde şehid olan

bir binbaşının oğlu mülâzımıevvel Hüseyin Necati Efendi dul valdesini, yetim kardeş ve kız kardeşlerini, kendi haremını ve çocuklarını babasından tahsis edilen cüz'î bir yetim ve dul maaşı, bir de kendisinin mülâzımlık maaş ve tayınatı ile geçindirmek mecburiyetinde idi.

Eytam maaşından on yedi, kendisinin maaşından da yedi aylık tedahülde kalmıştı. Necati Efendi kalabalık ailesini nasıl geçindireceğinden artık tamamıyla aciz ve hayret içinde idi. Borç ve veresiye kapıları da kapanmak üzere idi.

Tam bu sırada başka bir tabura nakli emri geldi. Üç dört günlük yola gidecekti. Borçlarını ödemek ve yolda sarfetmek üzere para bulması katiyyen elzemdi. Mütedahil maaşlarının bir kısmı olsun teskiye olunması için defterdara müracaat etti. (Para yok!) cevabını aldı. Valiye müracaat etti:

– Kumandanınıza müracaat ediniz, ihtarına uğradı. (98)

Kumandan Hamdi Paşa'ya müracaat etti:

– Param yok. Mütedahil maaşlarımdan hiç olmazsa dördünü, olmazsa üçünü verin ki hareket edebileyim. Kumandanın ağzından,

– Kabil değil, sözünden başka bir şey çıkmadı.

Necati Efendi – Efendim, emir tebliğ ettiniz. Askerim, itaat edeceğim. Fakat beş parasız nasıl yola çıkılabilir? Ben ancak hakkımı istiyorum.

Bu ısrar kumandanı kızdırdı:

– Defol buradan! edepsiz P...! Paran yoksa dilen de bul!

Zavallı gencin tam oiarak bile istemediği hakkı verilmiyordu. Üste bir de böyle kovulmuş, galiz hakaretlerle haysiyeti kırılmıştı. Necati Efendi hiç tereddüt etmeyerek kararını verdi. Oradan buradan bir dilenciye yakışacak palaspareler tedarik etti. Ertesi günü cuma idi. Necati Efendi bu dilenci elbisesini giydi. Doldurduğu rovelverini cebine yerleştirdi. Vali ve kumandanın cuma namazına çıktıkları camiin önünde durdu; el açarak bekledi.

Vali çıktı; bu yeni dilenciye bir sadaka vererek geçti. Kumandan da çıktı; o da sadaka vermek üzere elini cebine sokarken karşısındaki dilenciye tanıdı. Birden köpürdü; ağza ve kaleme alınmayacak küfürler savurdu. Mülâzime bir de tokat vurdu.

Necati Efendi bu hakaretlere ve tokata cebinden hemen çıkardığı rovelverin dört kurşunuyla mukabele etti. Hamdi Paşa da orda son nefesini verdi. Necati Efendi divan-ı harbe tevdi edildi. İdamına hükmedildi. Darağacına çekildi. Vakanın kendisi fecaatini tasvir ediyor! Fazla bir söz ilâvesine hiç ihtiyaç yok.

Gönderilen Bir Mektup: 2 Mayıs 1937 tarihli tefrikamızda Trabzon kumandanı Hamdi Paşa'nın katli hâdisesini yazmıştık. Hamdi Paşa'nın Kadıköy'ünde oturan kızları bayan Hüsnüye ve Güzide katil keyfiyetinin tefrikada tasvir edildiği şekilde cereyan etmemiş olduğunu gönderdikleri bir mektupta beyan ediyorlar. Bu hâdiseyi doktor Abdullah Cevdet Bey'in «Kahriyat» risalesinden naklettiğimizi tefrikada işaretle eylemiştik.

Neşriyatımızda takip ettiğimiz gaye hakikatlerin meydana çıkmasından başka bir şey olmadığı için Hamdi Paşa'nın sayın kızlarının itirazlarını da işte dercediyoruz.

«1 – Babamız Hamdi Paşa'yı vuranın ismi Necati değil, Naci'dir. Naci'nin babası Teselya harbinde şehit olmuş bir binbaşı değil, hastalar ağası olup eceliyle ölen bir yüzbaşısıdır.

2 – Katil Trabzondaki bütün zabıt arkadaşlarının aldıkları maaşları tamamen almış bulunuyordu. Defterdardan istediği para kendi maaşı değil, annesinin Erzurum vilâyetinden muhavvel eytam ve eramil maaşları idi ki bu maaşların Trabzon askerî makamı ile hiç bir nisbeti ve alâkası yoktu.

3 – Katil annesinin mütedahil maaşlarını vermediği için defterdara kılıç çekerek öldürmek istemesinden dolayı vukubulan resmî şikâyet üzerine tevkif edilmiş ve babamızın şefaati ve defterdarın şikâyetten fergati suretiyle dört gün sonra af ve tahliye edilmişti.

4 – Katil vak'a günü cami kapısında palaspere bir elbise ile değil, askerî elbisesiyle ve üzerinde askerî bir pelerin, elinde keşkül olduğu halde babamızı karşılamış ve hareketinin askerlik şerefine uymadığı hakkındaki ihtar üzerine pelerini altında sakladığı rovelverini ateşlemiştir.

5 – Katil hemen darağacına çekilmeyip tamamen kanunî şekilde toplanan Divan-ı Harb'in verdiği kararın bütün kanunî safhaları geçi-

rerek katiyet kesbetmesi ve katilin ailesiyle nisbeti olup o ana kadar bütün taşkınlıklarında kendisine istinadgâh teşkil eden sarayda alâkadar bir zâtın katili kurtarmağa matuf teşebbüslerinin müsmir olmaması üzerine vak'adan üç ay sonra idam edilmiştir. Her yerde, her devirde bu cürmün cezası budur.»

Vak'anın resmî vesikalara müstenid ve hakikî olduğu temin olunan bu tasvir şekli de bir mütedahil maaş meselesinin askerî erkândan bir zat ile koca bir aile sahibi bir zabitin ziyalarını intac eylemek itibarıyla fecaatinden bir şey kaybetmiyor.

Tefrikada Hamdi Paşa'yı öldürene, kızlarının mektuplarında yazdıkları gibi, vatan ve hürriyet kahramanı vasıfları verilmek istenildiğine delâlet edecek bir kelime yoktur. O bir katildir, şüphesiz ki cezasını da çekecekti. Biz ancak vak'anın esasındaki fecaati ve Abdülhamid idaresinin böyle facialara nasıl meydan verdiğini bu misal ile de tesbit etmek istedik.

Vak'adan otuz sene sonra bu suretle iki bayanın teessürlerini tazelemiş olmaktan müteessifiz. Ancak üçüncü fıkrada bahsedilen kılıç çekme meselesi hukuk-u umumiye dahi taallûk ettiği halde şefaaf ve şikâyetten feragatin affı ve tahliyeyi nasıl intac etmiş olduğunu anlamadığımız gibi beşinci fıkrada gösterildiği veçhile katilin hemen darağacına çekildiğini tefrikamızda yazmış olmadığımız, bilâkis Divan-ı Harbe tevdi edilmiş bulunduğunu tasrih etmiş bulunduğumuz için bu radaki itiraza da hiç mahal göremiyoruz.

Süleyman Kâni İrtem

41 - Taşoz Adası nasıl işgal edildi?...

Abdülhamid, Romanya'nın, Sırbistan'ın, Karadağ'ın istiklallerini tanıdı; Anadolu hududunda bir kısım Türk topraklarını Ruslara bıraktı; Bosna ve Hersek'in Avusturya, Kıbrıs'ın İngiltere taraflarından işgallerine, Bulgaristan'ın mümtaz bir eyalet haline girmesine rıza gösterdi.

Bunlar kaçınılması mümkün görünen felâketli bir muharebe sonucunda akdolunan Berlin muahedesinin devlete tahmil ettiği fedakârlıklar idi.

Ancak devlet Abdülhamid zamanında bu mühim zayıf ile kalmadı. Onun şahsî siyasetinin tesiriyle daha başka büyük zararlar da görüldü. Berlin ahitnamesinde kuvvetli kayıtlar ile devlete bağlı bırakılan Şarkî Rumeli eyaleti Bulgaristan'a iltihak etti.

Mısır İngiltere tarafından işgal edildi; Kuveyt İngiliz himayesine geçti. İngilizler Aden hinterlandını tevsi ettiler. Tunus kıtası Fansa'nın işgali ve himayesi altına girdi.

Girid en ufak bir vesilede Yunanistan'a iltihak edebilecek hale geldi. Makedonya'da -*Selânik, Manastır, Kosova vilâyetleri*- büyük devletlerin muhtelit idareleri takarrür etti.

Bu mülkî zarar hesabını daha tenevvü ettirmek kabildir. Fakat bilânçonun bu sahifeleri de insana dehşet vermeğe kifayet eder.

Buna mukabil Abdülhamid saltanatının fuhat hesabı yok mu? Yunan muharebesinde bütün Teselya zapt ve istirdat edilmişti. Avrupa tazyiki bu fuhatı iade ettirdi. Yalnız mamurelere teşmil edilmemek üzere dağ ve tepelerde bir hudut tashihi yapıldı. Buna bir de Taşoz adasının fethini ilâve edebiliriz.

H. 1083 tarihli bir ferman ile Taşoz adasından alınacak vergilerin nevi ve miktarı tayin olundu. Ada müstakil gibi bir çorbacıbaşı, köyleri birer çorbacı, birer kocabaşı, birer Müslüman subaşı tarafından idare olunurdu.

Çorbacıbaşı, hükümetle adalılar arasında vasıta idi. Her sene köyleri gezer, muteberler ile meclis kurar, reis sıfatıyla en mühim işleri kendi görür idi. Çorbacılar, ikinci derecede adlî ve idarî işleri rüyet

eder, kocabaşlar vergilerin tahsiline, subaşlar köy meclislerinin kararlarını infaza ve mezruatı muhafazaya nezaret ederlerdi. Hepsinin muhassasatı köylerce ödenirdi.

Mısır valisi olan Mehmet Ali Paşa Kavalada iken hayatını müca-deleler içinde geçirmişti. On yedi on sekiz yaşında iken hasımları tarafından takip olunurken hayatını kurtarmak için Taşoz'a savuşarak köylerinde saklanmış, köylülerin samimî himayelerine nail olmuştu.

Mehmet Ali Ağa'nın Taşoz'da saklandığını anlayan Kavalalılar cemmigafir ile adada geçtiler. Mehmet Ali Ağa'yı semt semt ve köy köy aradılar, bulamadılar. Mehmet Ali Ağa bir köy kayığıyla Enez'e kaçırıldı.

Mehmet Ali Paşa Taşozlular'ın bu yardımını unutmadı. Mısır valisi olunca Taşoz adasıyla kendi arasında bir alâka peyda etmek istedi.

Taşoz varidatının tesis ettiği Kavala imaretine terk ve teberrüünü İkinci Sultan Mahmud'tan istida etti. Sultan Mahmud, Mehmet Ali Paşa'nın ettiği hizmetlere mukabil "bu kadar cüzi bir şeyi" dirig etmedi.

H. 1253'de Taşoz varidatı meşhur Serezli İsmail Paşa'nın elinden alınıp Kavala imaretine tahsis edildi. Amma sonraları Bâb-ı Âli ile Mehmet Ali Paşa arasında ihtilâf çıktı; bu ihtilâf yedi sene sürdü; nihayet hallolundu.

Mehmet Ali Paşa H. 1262'de İstanbul'a gelince Kavala'ya da uğradı; Taşoz'a geçti. Kendisine yardım etmiş olan Hıristiyanlara teşekkür etti; ihsanlar verdi. Avdet ederken liman iskelesinde gümrüğün üstünde temevvüç ettiğini gördüğü Osmanlı bayrağına hiç aldırmyarak İstanbul'dan istizan etmeden adanın gümrük varidatını da Kavala imaretine ilhak ettirdi.

Bu da arada bir mesele oldu. Ancak altı sene sonra Bâb-ı Âli bu gümrük varidatından da vazgeçti.

Bu fuzulî tasarruf düyunu umumîye idaresinin teşekkülüne kadar devam etti. Taşoz adası Sultan Mahmud'un fermanı mucibince cizyeden başka bir şey vermemek üzere Mehmet Ali Paşa'ya temlik edilmiş-ti. Fakat bu eski kanunlara nazaran tahsisat nevinden bir vakfiyet idi.

Ada bu şekilde altmış sekiz sene Mısırlılar idaresinde kalmıştı. Buraya evvelâ İstanbul'daki Mısır kapıkâhyanları, sonra Mısır evkaf nezareti müdürler gönderdiler.

Fakat ada, bu Mısır müdürleri idaresinden hiç hoşnut kalmadı. Mehmet Ali Paşa'dan sonra hidivler Taşozlulara karşı âlicenabane davrandılar. 1291 kütliğinde İsmail Paşa vapurla Taşoz'a meccanen zahire göndermişti.

Müdürler ise ekseriya halkı tazyik ettiler; adanın eski teşkilâtını bozmağa kalkıştılar; yeni vergiler ihdas ettiler.

Bunların bu yolda icraatı yüzünden adada gürültü hiç eksik olmadı. 1900 senesinde adada nüfus, arazi, emlak tahriri yapıldı. Ağnam, kovan resimleri artırıldı. İçki, kara avları, balık avı, taş ocakları rüsumu için tazyikat son dereceyi buldu. Mütaaddit imzalar ile müdüre arzihal göndermek, izinsiz içtima akdetmek yasak edildi, merkeze gelen bir sürü halk sopalarla köylerine iade edildi. Ahali bir kilise avlusunda bir miting akdetti. Aralarında «ölmek veya öldürmek» kararını verdiler. Üç gün kampanalar çaldırdılar.

Adayı dehşet istilâ etti. Çan korkusundan hayvanlar meralarından inemez oldular. Ahali Selâniğe, İstanbul'a ve Mısır'a acı acı telgraflar çektiler. İstidanimeler uçurdular.

Hidiv Abbas Hilmi Paşa bidatlerin kaldırılması, zulümlerin men'i hakkında emirler verdi. Bu emri halka tebliğ eylemek üzere müdür Mahmud Rifat Bey bir köyden geçerken elinden bir kaza çıktı. Bir kadın da cebren bostanından alınarak döğüldü.

Bu hadiseler adada galeyan ve heyecanı son dereceye vardırdı. Artık adada Mısır idaresinin son saati çalmıştı.

Sadrazam Said Paşa (Altıncı, 6 Şaban 1319 - 16 Şevval 1320) adanın işgali için Selânik valisi Hasan Fehmi Paşa'ya katî emir verdi. Kavala kaymakamı Sakızlı Emin Paşa 21 Haziran 1901 tarihinde 180 nizamiye, 45 jandarma neferiyle Taşoz sahiline çıktı. Ahaliden büyük bir hüsnü kabul gördü.

Adanın idaresi Mısırlı müdürler elinden alındı. Bundan sonra Taşoz adası doğrudan doğruya devletçe kâh kazasız bir sancak, kâh kaza halinde Selânik vilâyetine mülhak olarak idare edildi. İşte gazi İkinci Sultan Abdülhamid hanın biricik fütuhâtı.

42 - Sisam Adası'nda isyan ve Osmanlı donanmasının müdahalesi...

Sisam adası İstanbul'un fethinden sonra ve aynı sene içinde Osmanlı ülkesine ilhak olunmuştu. Fetihden sonra hemen ıssız bir hale gelmişken 1550'de malikâne olarak Kaptanı derya Kılıç Ali Paşa'ya verilmiş, o da civar ada ve sahillerden ahâlî celp ile burasını imar ve evkafını tanzim etmişti.

Evliya Çelebi seyahatnamesinde adada bir cami ile biraz Müslüman bulunduğunu kaydediyor. Kılıç Ali Paşa'dan sonra ada derya kaptanlığına bağlı kalmış, vergisinin azlığı ve deniz ticareti nüfusunun artmasına badi olmuştu.

Sisamlılar Mora ihtilâline iştirak ederek adadaki Türkler'i kâmi-len katliam eylemişlerdi.

Yunanistan'ın teşekkülü üzerine İngiltere, Fransa, Rusya devletleri Sisam adasının mümtaz bir eyalet halinde bir Hıristiyan bey tarafından idare edilmesinde ısrar eylediklerinden İkinci Mahmud bunu kabule mecbur olmuş ve 1247-1832 hatt-ı hümmâyunuyla Sisam ahâlisi hakkında umumî bir af ilân eylemişti.

Beyliğin idarî teşkilâtı üç sene sonra icra olunmuştu. Adanın vergisi dört yüz bin kuruş iken sonra bunun bir kısmı adada ıslahat icrasına tahsis edilmişti. Fakat Sisamlıları bir türlü memnun etmek kabil olmamıştır.

Sisam'ın ilk beyi aslen Bulgar unsuruna mensup meşhur İstefanaki Bey -*Stefan Vogoridis*- olmuştu. (H. 1249) Ancak İstefanaki Bey İstanbul'da kalarak adayı vekâletle idare eylemişti.

Ondan sonra Rum ekâbirinden bir çokları adaya bey -prens- tayin olundular. Ancak Sisamlılar rahat nedir? bilmediklerinden İstefanaki Bey'den sonra H. 1267'den 1326 tarihine kadar 59 sene içinde beylik makamında on yedi defa tebeddül vaki oldu.

Sisamlılar ikinci meşrutiyetin ilânından iki ay kadar evvel yeni bir gürültü ve isyan çıkardılar. Bu isyana ada ahâlisinin ancak pek az bir kısmı iştirak etmedi (21 Zilkade 1325 - 26 Kanunusani 1908) tarihinden beri Sisam Beyliğinde Andırya Kopası Efendi bulunmakta idi.

Adalılar 1908 mayısının ortalarına doğru işte bu zatın idaresine karşı kıyam eylemişlerdi. İhtilâli yatıştırmak için adaya gönderilecek asker kuvvetine hafif bir filo dahi terfik edilmek lâzım geliyordu. 95. parçadan mürekkep Osmanlı donanmasında 24 nakliye ve yat gibi gemiler hariç olmak üzere 81.000 tonluk harp gemisi ve 65 krup ve Armstrong topu vardı. (99)

Devletin denizce mukadderatı en büyük kısmı Haliçte “lengerendazı mehabet” olan bu kuvvete mevdu bulunuyordu. Bu kuvvet ise vücuduyla adem-i, müsavi bir hale gelmişti. Bir garibe olarak şu misali zikrederim:

Torpedo istimbotlarından birisi sahil muhafazası memuriyetiyle padişahın bir kaç defa istizanlardan sonra nihayet İstanbul’dan hareket emrini alır, Haliç’ten çıkar. (inayet) vapuru da bu “harp gemisine” terfik olunur.

Fakat Çanakkale’den çıkınca torpedo istimbotu inayet vapuruna bağlanarak cerredilmek mecburiyeti hasıl olur. “Harp gemisi” mürettebatı da (Inayet) vapuruna alınır.

Vapurda kaptanlar işret masası başında vakit geçiriyorlar. Bir ara istimbotu vapura bağlayan halatın gevşediği nasılsa görülür. İstimbotun battığına hükmolunur. “İstimbotun battığına ve mürettebatının kurtarılacak vapura alındığına” dair bir rapor tanzim edilerek bahriye nazırına gönderilir.

Bu raporu Atina sefaretinin şu mealdeki şifreli telgrafnamesi takip eder: «Yunan yelkenli gemilerinden birinin kaptanı denizde çalkanan ve içinde kimse bulunmayan bir Osmanlı torpedo istimbotunu bağlayarak Şıra limanına isal etmiş, kaptan istimbot bedelinin yarısını istiyor.»

Bu rezaletten dolayı ne nazırın, ne padişahın vicdanı kimseyi mesul tutmağa razı olamaz! Bir çok muhaberelelerden sonra nihayet hazine zararına bir tesviye sureti bulunur. (100)

Kuvveti ve idaresi bu halde bulunan bir donanmadan ne umulabilirdi. Bununla beraber devletin bir bahriye nezareti ve bir donanması var denilsin diye bahriye kadrosu da, bu donanma gemileri de muhafaza edilirdi. Bahriye Nâzırı ile padişah böylece bir heyulâ haline gelmiş

Osmanlı donanmasını canlandırmak istiyor gibi görünerek ikide birde Avrupa tezgahlarına siparişler verirlerdi.

Osmanlı donanmasında hareket haline geçebilecek üniteler ancak bin türlü para dolaplarıyla ısmarlanıp getirilen bu yeni gemiler idi.

Girit ihtilâllerinde Osmanlı donanması faal hiç bir roy oynayamamıştı. Küçük Sisam adasındaki ihtilâli yatıştırmağa bu donanma ünitelerinden hangileri ayrılacaktı? Bu filoya kim kumanda edecekti? Uzun tereddütlerden sonra nihayet irade sadır oldu:

1902'de ikmal edilmiş «Hamidiye» kruvazörü, 1906'da Alman tezgahlarında yapılmış «Peyk-i Şevket» torpido kruvazörü ile 1906'da Fransız tezgahları imalâtından Marmaris ganbotu, Ayıntap ve Bafra ganbotları bu vazifeye memur edildiler.

O sırada (Marmaris) İskenderun'a, (Ayıntap) ile (Bafra) da Adriyatik sahillerine gideceklerdi, azimetleri tehir olundu. Ferik Galatalı Halil Paşa bu filoya kumandan nasbedildi.

Mayısın yirmi yedinci gecesi yatsı namazından epey sonra İzzettin vapuru kumandanı paşa ile yanına verilen hünkâr yaverlerinden topçu livası Sadık Paşa'yı ve maiyetleri erkânını alarak İstanbul limanından hareket etti. Hamidiye kruvazörü diğerlerinden süratli olduğu için hareketi bir gün sonraya bırakılmıştı.

Halil Paşa bu kumandanlığı şart ile kabul etmiş, harp gemileriyle gönderilecek taburların süratle sevkini istemişti. Kendisine bu hususta katî teminat verilmişti, filo ile taburları hamil nakliyeler Sakız'da hazır bulunacaktı. İzzeddin vapuru hareketinden 26 saat sonra Sakız'a vardı. Fakat limanda ne bir harp gemisi görüldü, ne de bir nakliye! Muhtarın bunların ne zaman geleceklerini bilmiyordu. Sakız'da alınan yeni haberler Sisamdaki isyanın ehemmiyet kesbettiğini, ecnebî müdahalesinin endişe vermekte olduğunu gösteriyordu.

Kumandan Paşa ihtilâli bastırmağa tabî harp gemisiz, askersiz gidemezdi. Gitse pek fena neticelerle karşılaşılacağını pek âlâ takdir ediyordu. Ne yapmalı idi?

Halil Paşa malûmat almak için o gece (İzzeddin) ile Kuşadasına hareket etti; ertesi sabah buraya vardı.

Marmaris ganbotunun bir gün evvel Sisam adasına gittiğini li-man reisinden öğrendi. Eli altında hiç olmazsa bir harp aleti bulunacak-tı. Kalktı, o gün Sisam'ın merkezi olan (Vati) limanına vasıl oldu.

“İzzeddin” limanda demirlediği vakit kasabada sükûnet vardı; her taraf kapalı idi, hariçte kimseler görünmüyordu. İzzeddin'den son-ra “Küçük Dikili” vapuru da geldi; bir miktar müsellâh kuvvet getirdi. Bu kuvvet limanın şark cihetindeki dalgakırana çıkarıldı.

Kasabada evler boşaltılmış, kadın ve çocuklar dağlara çekilmiş-ti. Dalga kırana müntehi caddelere, evlere bombalar, tüfekler, tabanca-lar ile müsellâh adahılar yerleştirilmişti.

“Küçük Dikili'den” karaya çıkarılan küçük kuvvet şiddetli bir mukavemete maruz kaldı. Kâgir evlere tahassun etmiş ahali karşısında asker açıkta bulunuyordu. Bu hal askere bir çok maktul ve mecruh ver-dirdi. Vati kışlasında dalgakırındaki askere yardım için çıkarılan pek cüzi asker de âsilere gözdağı olamadı. Bu ilk müsademede âsiler galip oldular. İki yüz kadar asker kışla ile hükûmet konağına ilticaya mecbur kaldı. Yerli ahali eline esir düşenler bile oldu.

Bu faciaya sebep sevkியatın deniz toplarıyla himaye edilmemesi, edilememesi idi! İsyanın yatıştırılması ancak Sisam'ın gemilerden bombardıman edilmesi ile kabil olabilirdi.

Halbuki Abdülhamid top atılmasına hâlâ iradesini vermemişti. Âsiler sahildeki telgrafhaneyi tahrip etmişler idiyse de halkın Sisam hükûmetine sadık kalmış kısmı sonra burasını tamir eyleyebilmişti.

Mayısın yirmi sekizinci günü akşama doğru Bafra ve Ayıntap ganbotları da Vati limanına geldiler. Âsiler kışlayı ve sahildeki hükû-met konağını karadan muhasara etmişlerdi. Bir taraftan mahsurlar üze-rine, diğer taratan gemilere tek tük ateş ediyorlardı. Gemilerden muka-bele olunmuyordu.

Bir gün sonra öğleye doğru Hamidiye ve Peykişevket de liman-daki Osmanlı kuvvetine iltihak eylediler. Halil Paşa maiyetiyle birlikte Hamidiye'ye geçti. İzzeddin vapuru İstanbul'a döndü.

Muvaffakiyetleriyle sermest olmuş âsiler kışla ile hükûmet kona-ğını gittikçe daha ziyade şiddetle sıkıştırıyorlardı; fi'oya karşı da daha sık ateş etmeğe başlamışlardı.

Halil Paşa yaveri kolağası Şükrü Efendi kaptanı iki defa hükûmet konağına gönderdi. Filika müthiş bir kurşun yağmuru altında gidip geldi. Bu haberleşmeden hiç bir fayda hasıl olmadı.

Halil Paşa muharebede ölenlerin defni için adadaki konsolosları tavsit etmek istedi; bu da mümkün olamadı. Âsilerin ateşi akşama kadar devam etti. Padişah tarafından filoya hâlâ:

– Vur! iradesi yetiştirilmemişti.

Filonun bir nümayiş ile işi halletmesi ne iyi olacaktı. Fakat işte âsiler böyle nümayişlerden korkmadıklarını fiilen ve kurşunlarıyla gösteriyorlardı.

Akşam ezanından üç saat sonra birden bire silâh ateşleri arttı. Gemiler kurşun sağanağına tutuldu. Filodan top atılmadığını, atılmaktan ictinap edildiğini gören âsiler artık gemi aziya almışlardı. Bu âciz harp filosunu karadan attıkları kurşunlarla limanlarından uzaklaştırmak istiyorlardı.

Sadık ahalinin feci bir akıbete uğraması, hükûmet konağıyla kışlanın âsilerin ellerine düşmesi ihtimali dakikadan dakikaya kuvvetleniyordu. Yıldız'dan hâlâ ses seda çıkmıyordu. Kumandan Halil Paşa artık dayanamadı. Bombardıman emrini verdi.

Filo toplarının tarrakası dağlarda akisler peyda etti. Bu ilk toplardan maksat tedhiş idi. Fakat karadan kurşunlarla bunlara cevap verilmekte devam ediliyordu. (Vati) kasabası yeni ve eski namlarıyla iki kırsımdı; yenisi sahilde, eskisi arkada dağ eteğinde idi. İlk topları başkaları da takip etti.

Bu toplar hükûmet konağıyla kışla arasında tahassun etmiş âsilerden ziyade eski Vatiye, bir de karadan atılan silahların en toplu yeri olduğu görülen büyük bir binaya tevcih ediliyordu. Bu bina ile eski Vati'de âsilerin tahassungâhları tahrip edildi. İki saat içinde silâh sesleri kesildi.

Mayısın otuzunda öğleden sonra (Halep) ve (Hudeyde) vapurları üçüncü ordu mürettebatından efradının yekûnu ancak bin üç yüzü bulan üç tabur asker getirdiler. Bunlarla beraber tahkikat ve islahata (!) memur edilen Selânik valisi Rauf Paşa ve hünkâr yaverlerinden Mahir Paşa da geldi.

Limanın garp tarafında asker ihracına müsaid görülen bir mevki bombardıman edildi. Asker iki saatte filikalarla buraya sevk ve kolaylıkla ihrac olundu.

Filonun himayesi altında Vati kasabası sarıldı. Âsilerin iltica eyledikleri görülen yerler yakıldı. Nihayet âsilerde kuvve-i maneviye kırıldı. Bir kısmı gemilerle civar adalara kaçtı; bir kısmı yakalandı. Ertesi günü kasabada asayiş tamamıyla iade olunmuştu. (Peykişevket) ile ganbotlar ada etrafında karakol vazifesine ayrıldılar. Bu tedbir daha evvel ittihaz olunmuş olsaydı âsilerden hiç birisinin firarına meydan verilmemiş olacaktı.

(Peykişevket) adanın cenubu şarkisinde (Mollaibrahim) limanındaki âsi tahassungâhını bombardıman ettikten sonra Vati limanına döndü. Haziranın beşinde belediyece donanma şerefine bir ziyafet tertip olundu. Filo haziranın yirmi altısına kadar Vati'de kaldı. Marmaris, Bafra, Ayıntap ganbotları ve bir gün sonra Hamidiye Sakız'a Peykişevket Midilliye gittiler.

Bir gün sonra askerden altı yüzü Sisam adasında bırakılarak mütebakisi ordularına iade olundu. Artık Sisam adasında sükûnet tamamıyla avdet etmiş olduğu için Selânik valisinin de buralarda vakit geçirmesine lüzum kalmamıştı.

Sisam Bey'i Andriya Kopasi Efendi gene adada beylik vazifesini ifada devam etti.

(Dört sene sonra meşrutiyet devrinde kopan yeni bir isyanda öldürülmüştür.) Hamidiye temmuzun ikisinde Midilli'ye giti. 30 Temmuz 1908 tarihine kadar orada kaldı.

10 Temmuz 1324 - 24 Temmuz 1908 -meşrutiyet inkılâbı Hamidiyeye ancak temmuzun bu otuzuncu günü tebliğ olundu. Kruvazör o gece sabaha karşı İstanbul'a hareket etti.

Abdülhamid Sisam ihtilâlinin yatıştırılması için donanmadan top atılmasına bir türlü iradesini verememişti. Donanmadan top atılmak! O, Osmanlı-Rus muharebesinden sonra ancak bir defa donanmaya hareket emrini verebilmişti: Osmanlı-Yunan muharebesinde:

Artık Haliç'te medfenini hazırladığı donanmanın herhangi bir sebeple faaliyete geçmek zaruretinde kalacağını düşünmek bile istemez

iken bu Sisam hâdisesi onu hiç hoşlanmadığı bir kararı ittihazda muztar bırakmıştı.

İradesiz top atılamazdı. Buna cüret etmek pek tehlikeli bir şeydi. Fakat işte Sisam'da kumandan Halil Paşa'nın gördüğü hal ve durum karşısında bu iradeyi beklemeyerek bir gayret ve hamiyet hamlesiyle attırdığı bir kaç top padişaha intizarı hilâfında çarçabuk bir muvaffakiyet kazandırmıştı.

Ancak bugünlerde Rumeli'de gittikçe şiddetlenen meşrutiyet inkılâbı hareketi Abdülhamid'de bu kendi kendine gelmiş muvaffakiyete sevinmeğe vakit ve imkân bırakmıyordu. Sisam toplarından bir buçuk ay kadar sonra patlayan meşrutiyet topları ise istibdadın keyfini büsbütün kaçırdı.

NOTLAR

NOTLAR

- (1) Hatıratında icazet almış olup olmadığından bahsetmez.
- (2) Tarih Musâhabeleri.
- (3) Memduh Paşa: Esvât-ı Sudûr.
- (4) Sait Paşa'nın Hatıratı.
- (5) Sait Paşa'nın Hatıratı.
- (6) Ali Fuat Bey: Tarih Encümeni Mecmuası.
- (7) Bu ziyafet Ermeni vakasının üçüncü günü akşamı, Almanya prenslerinden birine verilmişti.
- (8) Bir sene içinde Cevad, Said, Kâmil, Halil Rifat Paşalar.
- (9) Said Paşa hatıratında bu gece Abdülhamid'le ne konuştuklarını yazmıyor. Arab İzzet Paşa'nın Yıldız sarayına ve Abdülhamid'in efal ve harekâtına aid hatıratını kaleme almış bulunduğunu işittik. Bu hatırat birgün neşrolunursa tarihen istifade edilebilecek noktalar bulunması ihtimali çoktur.
- (10) Memduh Paşa: Esvat-ı Sudur.
- (11) Said Paşa'nın Hatıratı.
- (12) Said Paşa Erzurumlu Seb'azâdelerdendir.
- (13) Said Paşa'nın Hatıratı.
- (14) Said Paşa'nın Hatıratı.
- (15) Said Paşa'nın Hatıratı.
- (16) A.Ubicini: La Turquie Actuelle.
- (17) Tarih Musahabeleri
- (18) Bulgaristan'da komiserlikle bulunmuştu.
- (19) Bu muhavere Kâmil Paşa Hatıratından ve Kâmil Paşa'nın naklinden istinbat olunmuştur. Bir müddet sarayca mühim bir mevki ihraz etmiş olan muhacirin komisyonu reisi Yusuf Rıza Paşa'nın da hatıratı neşrolunmuş bulunsaydı hem mukabeleye imkân hasıl olur, hem saray ahval ve muame-lâtına dair bir çok noktalar tenvir edilmiş bulunurdu.
- (20) Abdülhamid bazen böyle Fransızca kelimeler kullanırdı.
- (21) Kâmil Paşa bu birisinin Yusuf Rıza Paşa olmasına ihtimal veriyor.
- (22) Kâmil Paşa'nın Hatıratı. Birinci cild, s. 163
- (23) Hatıratında kendi tabirleridir.
- (24) Kâmil Paşa'nın Hatıratı.
- (25) Kâmil Paşa'nın Hatıratı, Mehmed Selâhaddin: Bildiklerim.
- (26) Nasıreddin Şah ve Babîler: Süleyman Nazif.

- (27) Esbak sadaret müsteşarı Ali Fuad Bey'in Tarih Encümeni Mecmuasında Münif Paşa'ya aid yazdığı makale.
- (28) Esbak sadaret müsteşarı Fuad Bey: Tarih Encümeni Mecmuasında Mustafa Paşa'nın tercüme-i halî.
- (29) Hadisat-ı Hukukiye: Abdurrahman Âdil
- (30) İstanbul vilâyeti mektupçusu Bay Osman Nuri büyük bir himmetle şehreminlerinin tercüme-i hallerine dair bir eser telif etmiştir. Mazhar Paşa hakkında yazdıklarımın çoğu eski harflerle basılmış, fakat neşredilememiş olan bu eserden iktibas edilmiştir.
- (31) Eski rakamlara göre.
- (32) Said Paşa Hatratında Nelidof için (riyareti ve ahlâkı fazlası meczum idi.) diyor.
- (33) Sait Paşa'nın Hatratı.
- (34) Başkâtip Tahsin Paşa'nın Hatratı.
- (35) Başkâtip Tahsin Paşa'nın Hatratı.
- (36) Başkâtip Tahsin Paşa'nın Hatratı.
- (37) Said Paşa'nın Hatratı.
- (38) Kendi elimle yare kesip verdiğim kalem fetvayı
- (39) Said Paşa'nın Hatratı
- (40) Bloviç'in gerek Romanya kralı ve kraliçesi ile gerek sonra Abdülhamid ile mülâkatlarının yazdığımız tafsîlatı kendi eseri olan Une Course a Constantinople'den iktibas olmuştur.
- (41) Bloviç tercümanlık vazifesini kimin yaptığını bildirmiyor.
- (42) Tefvik Paşa'nın şifahi ifadesi. (Servet-i Fünunda).
- (43) Ubcini: La Turquie actuelle.
- (44) Mehmed Paşa'nın şahsına aid izahat bana ailesince verilmiştir.
- (45) Mahmud Kemal: Son Asır Türk Şairleri.
- (46) Mahmud Kemal: Son Asır Türk Şairleri.
- (47) L. Thouvenel: Trois Années de la question d'orient.
- (48) La Turquie officielle.
- (49) Les Turcs d'aujourd'hui.
- (50) Ziya Paşa'nın Abdülhak Hâmid ifadesidir.
- (51) La Turquie officielle.
- (52) Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye.
- (53) İskeçeli Mehmed Paşa tarafından zât-ı şahane için mahsusen ayrılan en nefis yaprakların okkasına beş altına kadar para verildiğini İskeçe'de işitmiştim.
- (54) Mahmut Muhtar: Evenements d'orient.
- (55) Ahmed Eyüp ve Ethem Paşalar'ın ahvalinden evvelce bahsetmiştik.
- (56) Plevne Müdafaaası: Miralay Talât Bey.
- (57) Mahmud Celâleddin Paşa: Mir'at-ı Hakikat.
- (58) Doktor Kuneş: Türk Halk Edebiyatı.

- (59) Otuz sekiz bir.
- (60) "Türk halk edebiyatı" eserinde böyle mazbuttur. Fakat Yunan renginin buraya münasebeti olamayacağı için bu mısra (çadırımız kızıl, beyaz) olacaktır.
- (61) Bu mısraın hangi hâdiseye işaret olduğu anlaşılamadı.
- (62) Bunları evvelce izah ettik.
- (63) Abdülhamid'in Siyasî ve Hususî Hayatı.
- (64) M. Nihad: Bekirağa bölüğü faciaları; hürriyet ve itilâf fırkasınca neşrolunan (Rıza Tevfik) risalesi.
- (65) Enver Behman Şapolyô: Müzeler Tarihi. Almanlar bu taşlarla Berlin'de bir (Bergama Müzesi) kurmuşlardır.
- (66) Yeni çıkan müzeler tarihi Hamdi Bey'in Almanya elçisine de müracaat ettiğini ve intihar edeceğini söylediğini yazıyor.
- (67) Lütfî Tarihi.
- (68) Said Paşa'nın Hatıratı.
- (69) Serasker Rıza Paşa'nın Hatıratı.
- (70) Bay Ahmed İhsan'ın Matbuat Hatıraları.
- (71) Said Paşa'nın Hatıratı.
- (72) Tahsin Paşa'nın Hatıratı.
- (73) 4 numaralı İntak-ı Hak.
- (74) Louis Rombert: Notes et Impressions.
- (75) Lambert Notes et Impressions
- (76) Said Paşa'nın Hatıratı.
- (77) Louis Rambert: Notes et Impressions de la Turquie.
- (78) Rıza Paşa bu vukufu ne ile ölçüyordu? Servet miktarıyla mı? Yoksa malûmat itibarıyla mı?
- (79) Rıza Paşa'nın Hatıratından.
- (80) Rıza Paşa'nın Hatıratı.
- (81) Louis Rambert: Notes et Impressions de la Turquie.
- (82) Fehim Paşa'nın İhlamur yolundaki büyük konağı o zaman daha bitmemişti.
- (83) Lotî'nin kullandığı kelimeler daha ağırca idi.
- (84) Tahsin Paşa'nın Hatıratı.
- (85) Tahsin Paşa'nın Hatıratı.
- (86) Bu jurnalın bir baskından sonra verildiğini de söyleyenler var.
- (87) Ahmet Muhtar: İntak-ı Hak.
- (88) Emir Bedir Han, Naşir-i Lûtfî.
- (89) Abdülhamid mesele kapandıktan sonra Ali Rıza Paşa'yı gene devlet işlerinde kullanmıştır.
- (90) Ali Fuad: Rical-i Mühimme-i Siyasiye.
- (91) Rambert: Notes et Imperession.
- (92) Ali Fuad: Rical-i Mühimme-i Siyasiye.
- (93) Paul Fesch: Constantinople aux Derniers Jours d'Abdülhamid.

- (94) O hiciv söyleyen şair ki, adı Nef'i'dir, katli dört mezhebde yılanın katli gibi vaciptir.
- (95) (Eşref'in külliyyatı) risalesi şairin hicviyetini ihtiva eder.
- (96) Bunların en meşhuru Cevri melhemesidir.
- (97) Mahmud Kemal: Son Asır Türk Şairleri.
- (98) Kahriyat: Dr. Abdullah Cevdet.
- (99) Senelik Bahriye mecmuası.
- (100) Pariste çıkarılan Meşveret Gazetesinden.

